

ORVOSTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

COMMUNICATIONES
DE HISTORIA ARTIS MEDICINAE

ANTALL JÓZSEF EMLÉKÉRE

158—165

BUDAPEST

1997—1998

HUNGARIA

ORVOSTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

COMMUNICATIONES
DE HISTORIA ARTIS MEDICINAE

ANTALL JÓZSEF EMLÉKÉRE
HALÁLÁNAK ÖTÖDIK ÉVFORDULÓJÁN

158—165

BUDAPEST

1997—1998

No. 1—8.

HUNGARIA

Vol. XLIII.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG — EDITORIAL BOARD

KALLE ACHTÉ (Helsinki), GYŐZŐ BIRTALAN (Budapest), TADEUSZ BRZEZINSKI (Szcecin), DIETRICH von ENGELHARDT (Lübeck), HEINZ GOERKE (München), TAMÁS GRYNÆUS (Budapest), KARL HOLUBAR (Wien), JÓZSEF HONTI (Budapest), GYÖRGY HUSZÁR (Budapest), ZOLTÁN KÁDÁR (Budapest), WOLFRAM KAISER (Halle), KÁROLY KAPRONCZAY (Budapest), DÉNES KARASSZON (Budapest), GUNDOLF KEIL (Würzburg), LÁSZLÓ MAGYAR (Budapest) (szerkesztő — editor), ROMAN MEISSNER (Poznan), AXEL HINRICH MURKEN (Aachen), HANS SCHADEWALDT (Düsseldorf), RUDOLF SCHMITZ (Marburg), EMIL SCHULTHEISZ (Budapest) (elnök — President), EDUARD SEIDLER (Freiburg), FERENC SZABADVÁRY (Budapest), ÁRPÁD SZÁLLÁSI (Esztergom), ÉVA VÁMOS (Budapest), MÁRIA VIDA (Budapest) (főszerkesztő — Editor-in-Chief), KÁROLY ZALAI (Budapest)

Szerkesztőség — Redactio

H—1023, Budapest, Török utca 12.

A Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár
(Museum, Bibliotheca et Archivum Historiae Artis
Medicinae de I. Ph. Semmelweis Nominata)

és a

Johann Béla Alapítvány Kiadványa

Felelős kiadó: Dr. Vida Mária

TARTALOMJEGYZÉK — CONTENT

Emlékezés — Memorial	7
Györgyey Ferenc: Barátságom Antall Józseffel — My Friendship with József Antall	9
Antall József szavai egykori munkatársaihoz 60. születésnapján (1992. április 8.) — József Antall Addressing his Former Colleagues on the Celebration of his 60 th Birthday (8. April, 1992)	13
Vida Mária: Bevezető Antall József Görgeyről írott cikke elé — An Introduction to József Antall's Article on General Görgey	15
Antall József: Egy évszázados per — A Görgey-kérdés tegnap és ma — A Century- Old Trial: The Görgey-Controversy Once and Today	17
Szentgyörgyi István: A kémikus Görgey — Görgey, the Chemist	37
Képek Antall Józsefnek a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Le- véltárban eltöltött éveiből (1964—1993) — Pictures from the Years spent by József Antall in the Semmelweis Medical Historical Museum, Library and Archives (1964—1993)	47

BARÁTOK, MUNKATÁRSÁK, TANÍTVÁNYOK — FRIENDS, COLLEAGUES AND DISCIPLES

Erasmus Roterodamus: Encomium medicinae — Az orvostudomány dicsérete (ford.: Magyar László András) — Encomium Medicinae — The Praise of Medicine (Hungarian translation by L. A. Magyar.)	75
Magyar László András: Agrippa szatírja az orvosokról — Agrippa's Satire on Physicians	89
Kölnei Lívia: A Tizennégy Segítőszent kultusza a középkori Magyarországon — The Cult of the Fourteen Helping Saints in the Medieval Hungary	101
Schultheisz Emil: Filozófia a humanizmus kori orvosi stúdiumban — Philosophy in the Medical Education during the Age of Humanism	139
Vida Mária: Állammodellek (utópiák) és az egészségügy szociológia — State Models (Utopias) and Sociology of Medicine	185

Szabadváry Ferenc: Egy túlértékelt technikus — Leonardo da Vinci — An Overestimated Technician — Leonardo da Vinci	227
Kapronczay Katalin: Cenzúrai reformok a felvilágosodás szellemében — Reforms of Censorship in the Spirit of Enlightenment	233
Kapronczay Károly: Adatok Közép- és Kelet-Európa orvostképzésének átformálásához a 18—19. században — Data to the Transformation of Medical Education in Middle- and Eastern Europe in the 18 th —19 th Centuries	249
Vida István: A pszichiátria Hölderlin korában — Psychiatry in the Age of Hölderlin .	261

ADATTÁR — DOCUMENTATION

Somorjainé, Csöppös Terézia: Faksimile különgyűjtemény Antall József emlékére, Györgyey Ferenc ajándéka a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár részére — A Facsimile Separate Collection in Memory of József Antall. Ferenc Györgyey's Gift for the Semmelweis Medical Historical Museum, Library and Archives	267
Endrei Walter: Egy orvosi ex-librisről — On a Medical <i>Ex—Libris</i>	273
Jantsits Gabriella: Újonnan felfedezett Zsámboky-arcképek — Recently Discovered Portraits of Joannes Sambucus	275

KRÓNIKA — CHRONICLE

<i>Megemlékezések: — Obituaries:</i>	283
Búcsú Felkai Tamás mentőorvostól és mentéstörténésztől — In the Memory of Tamás Felkai, the Ambulance-Doctor and Historian of Medicine	283
Curriculum vitae — Felkai Tamás (1922—1997) — Short Biography of Tamás Felkai (1922—1997)	285
Benedek István (1915—1996) —	286
Veres Sándorné, Kovách Ilona (1922—1996)	289
Szigetváry Ferenc (1930—1998)	289
Kasánszky Zsombor (1940—1988)	292
Antall József miniszterelnök beszéde Nagy László, orvos emléktábla-avatásán (Sopron, 1991. december 20.) — Speech of József Antall at the Ceremony of Unveiling of the Memorial Plaque of the Physician, László Nagy (Sopron, December 20, 1991.)	293
<i>Eseménykrónika — Chronicle of Events</i>	295
Nemzetközi Orvostörténeti Kongresszus (ICHM) Kósz-sziget, 1996. szept.2—8. — International Congress for the History of Medicine (ICHH), Island Kos, sept. 2—8., 1996	295
33. Nemzetközi Gyógyszerésztörténeti Kongresszus (Stockholm, 1997. június 11—14.) — 33 rd International Congress for the History of Pharmacy (Stockholm, June, 11—14., 1997)	296

„Újabb eredmények a hazai tudomány-, technika- és orvostörténet köréből” országos ankétok 1996-ban és 1997-ben — Recent Results of the Historiography of Science, Technics and Medicine. (Congresses).....	296
Tíz éves a Kresz Géza Mentőműzeum — The Kresz Géza Ambulance Museum has its Tenth Anniversary	298
Sebesültmentés az 1848—1849-es forradalom és szabadságharc idején „Honvéd- orvostudorok, kórodák, sérvítézek kórápolása” — A Semmelweis Orvostörténeti Múzeum időszaki kiállítása 1998. április 24.—1999. május 31. — Healthy Policy and Military Health Services during the 1848—1849 Revolution and War of Independence. A Temporary Exhibition of The Semmelweis Medical Historical Museum, April 24. 1998.—May 31., 1999.	299
SZERZŐINKHEZ — NOTES FOR CONTRIBUTORS	300

EMLÉKEZÉS...

Emlékkönyvvel tisztelgünk egykori munkatársunk, „a Főnök,” Antall József előtt — kívánsága szerint! — halálának 5. évfordulóján. Személyéről, gondolatairól, véleményéről minden bizonnyal mi, 26 éven át közvetlen kollégái, tudunk a legtöbbet (családját kivéve). Már csak azért is, mert egy életútnyi időt töltött el közöttünk ebben az intézetben, örökké anekdotázva, vicceket mesélve, politikai és történelmi nézeteit kifejtve, véleményt cserélve. Így közvetlen élményünk nekünk van, de mi egyelőre hallgatunk. Hallgatunk, mert elvesztésének közelsége, lényének hiánya ma is összeszorítja a torkunkat.

Írnak róla sokan, bár tudom, hogy őt többségükhöz semmilyen vagy legfeljebb felszínes kapcsolat fűzte. Akad a méltatók közt olyan is, akivel — személyes ellenszenve miatt — nem érintkezett, bizalmasan nem beszélgetett. Mégis bátorsággal könyvben méltatja őt, igaz, főként miniszterelnöki működését. Ezért a személyes távolságtartás miatt, a több mint negyed évszázados orvostörténeti munkát „kényszerpályának” nevezi. Ha nem is tudja, hogy ezt élete kiteljesedésének, önmegvalósításának legteljesebb korszakáról állítja, azt mégis legalább objektíven, logikailag tudnia kellene, hogy ez képtelen kijelentés. Képtelenség, mert Antall József soha nem álmodta, hogy ő egyszer a szabad Magyarország miniszterelnöke lesz, hogy egyszer kivonul a szovjet megszálló hadsereg, hogy egyszer megszűnik a bolsevik diktatúra s Magyarországon megvalósul a demokratikus állam „ideája”. Következésképpen szervező-alkotó egyéniséggel megteremtette — az adott lehetőségeken belül — a maga kis „oázisát” (miként ezt a 60. születésnapján, itt a múzeumban és ebben a kötetben elmondja). Ezzel egy jelentős szakma történetének emlékhelyeit, a kutatás lehetőségének bázisintézményeit szervezte meg, hozta létre. Úgy hiszem, vagyunk néhányan, akik a korábbi rendszerrel való együttműködési kényszer hiánya miatt a tudományos életben kompromisszumra kényszerültünk. (Magam irodalomtörténeti ambícióimat adtam fel e munkahely békéjéért, szabad szellemiségéért.) Ez nem megalkuvás volt, csupán kiegyezés! Hiszen erdményeként új ismereteket sajátíthattunk el, nem kis erőfeszítéssel, mivel orvos- és művelődéstörténetet az 1960—70-es években egyetemen nem oktattak, tanszéket is csak a 80-as években kapott. Aki forgatja az Orvostörténeti Közlemények köteteit, jól tudhatja, hogy ebben a művelődéstörténet profilja jelentős helyet foglal el. (Kosáry Domokos pl. XVIII. századról írt kötetének egyik fontos forrása.)

Ezt példázza az emlékkötet tanulmánya is, amelyben ki-ki a saját alapismereteit felhasználva jelentkezik és emlékezik szeretett munkatársára vagy elődjére.

Elsőként a témaválasztás és a tartalom annak szól, aki történészként hatalmas energiával egy egyetemen kötelezően akkor nem — sajnos ma sem! — oktattott diszciplínát elsajátított és művelt, természetesen mértéktartóan, szem előtt tartva alapismereteinek kereteit. Példája nyomán a hozzá közel álló kollégák, pályatársak — felhasználva munkájuk során megszerzett orvos- és gyógyszerésztörténeti ismereteiket — készítették el írásaikat, könyveiket.

Antall Józsefnek e kötetben egy hányatott sorsú, eddig nem publikált *Görgey-tanulmánya* jelenik meg első nyomtatásban. A cikk „kálváriája” jól példázza azt, hogy a kommunista diktatúra éveiben a 19. század történelem kutatóinak szemlélete is gyakran áldozatul esett a marxista ideológia irányvonalának. Az 1968-ban írott tanulmány objektivitása a korszakban egyedülálló, akkor is, ha napjainkban egy reális Görgey-portrét olvashatunk (Kosáry Domokos jóvoltából). Az egykori tanítvány, aki még tanára életében váratlanul, hasonlóan tragikus hirtelenséggel távozott körünkből, Szentgyörgyi István, a közelálló később is jóbarát, folytatja a sort: *a kémikus Görgey* méltatásával.

A fénykép-sorozat főként a tetterős, életvidám Antall Józsefet idézi elénk, akit mi ismerünk 20 éven át s aki így él emlékezetünkben. Ezt a képét szeretnénk megőrizni az utókor számára is az 5. évfordulón, a Semmelweis Múzeum bejáratánál elhelyezésre kerülő emléktábla domborművén, Csoma Gergely szobrász alkotásában.

A közvetlen munkatársakon kívül a közgyűjteményi korszakban barátta lett pályatársak emlékeznek tanulmányaikkal. Nehéz eldönteni: ki volt a barát? Sokan szerették, de igazi bizalmas barátja alig-alig akadt. E sorok írójának erről gyakran vallott...

A visszaemlékezések zömmel ezért közismertek, nem tartalmaznak újdonságokat. És az igazi ismerők egyelőre hallgatnak. E kötet szerzőihez Antall József részben közel állt barátként és munkatársként. A felelős szerkesztő gondosan ügyelt arra, hogy az általa értékelt szerzők írásai jelenjenek itt meg. Ezért a szerzők véleményét — függetlenül saját fenntartásaitól — változatlan formában, az írástudók felelősségével közli. A közülünk végleg eltávozottak iránti kegyeletből a személyes nekrológokat túlzásaikkal közöljük. Ahol szükséges a főszerkesztői kiegészítés, magyarázat, indoklásait jelezzük.

A stúdiumok sorrendjét egyrészt az egyetemesség elve, másrészt az időrend alapján vettük figyelembe. Erasmus „Medicina dicséretének” fordítására egykor Antall József kérte fel öreg barátját, a kényszerből német állampolgárrá lett Vida Istvánt (1915—1996). Ezt az elmulasztott tervet váltja valóra a tehetséges szerkesztő-munkatárs fordítása. Szeretjük volna, ha néhány orvos orvostörténész kolléga is megszólal, nem rajtunk múltott, ha nem készültek el tanulmányaik. A beköszöntő Györgyey Ferenc, az egykori recski rab, később orvostörténész New Havenben, a faksimile könyvgyűjtemény adományozó szerénységével, önmaga háttérbe állításával méltó arra, hogy elsőként emlékezzen.

Emlékkönyvünkkel egyidejűleg lassan elkészül az emléktábla a múzeum bejárata mellé, melyet rá emlékezve 1998. december 12-én avathatunk fel, egy napon a Nemzeti Pantheonba kerülő síremlékkal.

1998. augusztus

Vida Mária
főszerkesztő

BARÁTSÁGOM ANTALL JÓZSEFFEL

GYÖRGYEY FERENC

1974 tavaszán tartotta a Nemzetközi Orvostörténeti Akadémia XXIV. kongresszusát. Erről a sajtóból értesültem, de ami fontosabb volt, meghívást kaptam a Semmelweis Múzeumból, dr. Antall József igazgatóhelyettestől. Addig is összeköttetésben voltunk időnként; a Yale egyetem orvostörténeti könyvtárának vezetője voltam, az egyetem hallgatóinak és profeszszorainak magyar vonatkozású kérdéseit tolmácsoltam a pesti szakértőknek. Disszertációm témája a gyermekági láz története volt a felfedezés dátumától az *Aetiologie* megjelenéséig. Természetesen sokszor fordultam a kiváló magyar múzeumhoz és könyvtárhoz.

A connecticuti Yale egyetem e jó hírű, két és háromnegyed évszázados elegáns intézmény mélyen benyúlt zsebeibe és, akkor még alig egymilliárd dolláros vagyonából kifizette útiköltségemet. Mondanom sem kell, hogy ez jólesett, mert tudtam, hogy egyéb kiadásai is voltak. Még ma is hálás vagyok nagylelkűségükért. Ugyanakkor tudatalattimat és gyomromat kifejezetten aggodalom töltötte el. Idestova tizennyolc éve múlt, hogy hazámat elhagytam hét és fél évi internálás, kényszermunka és börtön után: valahogy sehogy se akaródzott visszamennem. Agyam, legalábbis a tudatos része, tisztában volt azzal, hogy a Kádár kormány nem lenne hajlandó a dollárok (turistaforgalom eredményeképp) kezdődő beáramlását megállítani, még akkor sem ha *De Gaulle* tábornoknak olyan jelentős kémét kaphatnák el, mint amilyen én voltam. (Meg kell mondanom, hogy erről a történelmi kapcsolatról sem én sem a francia köztársaság későbbi elnöke nem tudott egészen addig, amíg az ÁVO vagy ÁVH, vagy ki tudja milyen más nevű társaság erre mindkettőnk figyelmét fel nem hívta. Persze az is lehet, hogy a tábornokot *Péter Gábor* elfelejtette értesíteni.) Szóval igen féltem mikor a magyar határt átléptem, illetve átrepültem felette és megérkeztem Ferihegyre. Azért kell hangsúlyoznom e lelkiállapotomat, mert ennek következménye is volt, melyre később még kitérek.

Maga a kongresszus remekül rendezett, nemzetközi színvonalú esemény volt. Dr. Antall József és a Semmelweis Múzeum és Könyvtár alkalmazottai nagyszerű munkát végeztek. Minden évben részt vettem hasonló találkozókon, vagy Nyugat-Európában vagy az Egyesült Államokban, de meg kell mondanom ez a rendezvény becsületére vált volna bármelyik országnak. Persze azért időnként a bürokraták mellé fogtak. A regisztráció például gyorsan lezajlott, a delegátusoknak nem kellett soká várniuk, ám a hosszú asztal végén, ahol a jelvényeket, programot, névcédulákat osztogatták, ült egy idősebb kis úr, az IBUSZ megbízottja. Megkérdezte meddig maradunk és a szállodáért bekasszírozta a forintokat. Nem tudom ennek mi volt a célja, hiszen ha a vendégek még vacsoráztak, vagy ha bárba mentek a hét folyamán, akkor azt külön kellett számlázni. A kis ember öntudatosan, peckesen kopogtatott kis számológépén. Az embereket azonban föltartotta, s kénytelen voltak órákig ácsorogni. Mellettem állt a sorban az amerikai dr. *Schaffron*, orvos, történész és tudományos témákkal foglalkozó metszetek gyűjtője (kiváló, de rendkívül mérges természetű,

szintén apró emberke), és szünet nélkül panaszkodott. Tudta rólam, hogy magyar vagyok, ergo, ezért a szervezetlenségért természetesen én is felelős vagyok. „Általában szerény és csöndes ember vagyok” — sziszegte — „nem szoktam ugrálni, tudom hol vagyunk, hallottam a keleti bürokráciáról, de ez azért több a soknál! Nem tudna annak a vakarcsnak magyarul odaszólni, hogy tűnjön el és ne tartsa fel a kongresszust?” Szerényen, de ösztönösen a jövőbe látva, csak annyit mondtam, hogy rám, Magyarországon, sem a múltban, sem most, sem a jövőben nem hallgatott és hallgat senki.

Schaffron a következő háromnegyed órában még tízszer elmondta ugyanezt, majd rekedt hangon kiabálni kezdett, én leléptem és csak órákkal később tértem vissza, amikor már tisztult a helyzet. Később más érdekességekre is felfigyelt Amerikában akkorra már elkéneveztetett lelkem.

Például a vendégek tiszteletére két telefon is rendelkezésre állt helyi hívásokra. Nagy nehezen bejött Tamás barátom száma ám akkor legnagyobb meglepetésemre jól öltözött, csinos fiatal hölgy tette kacsóját a készülékre. Elhatároztam nem szállok vele vitába, eltűrom sértő viselkedését és néhány szó után letettem a kagylót, illetve csak megkísérletem, de útban volt a keze. „Kérem” mondotta „nem sűrgetni akartam, de ne tegye le a kagylót. Így én is könnyebben kapok vonalat”. Erre nem gondoltam, hozzászoktam már, hogy bűgő hang mindig van az USA-ban, kivéve azt az esetet, ha a számla nincs kiegyenlítve.

De nem akarok tovább nosztalgiázni, inkább elmondom, hogy rövidesen mély barátság alakult ki Antall József és a múzeum más dolgozói és közöttem. Nagy szükségem is volt erre, mert gyomrom — ismétlem agyamtól, legalább is tudatos részétől függetlenül — komoly vérzést produkált. Az ORFI kórházba vittek, ahol újabb összehasonlításokra nyílt alkalmam az Ó és Újhaza között, de ezekre most nem térhetek ki. Dr. Antall, dr. Vida szerető gondoskodásának nagy része volt abban, hogy nemsokára elhagyhattam a kórházat és szabadságom megmaradt részét egészségesebben tölthettem el.

A Semmelweis Múzeum nagyon tetszett, az Arany Sas Patika a Várban lenyűgözött, szebb volt mint bármi amit addig láttam ebben a témakörben. Akkorra már nagyon élveztem ottléteket, s ezért az elkövetkező években gyomorvérzés nélkül többször is visszatértem Magyarországra. Jóska és Mari fuvaroztak: levittek Kőszegre, kastélyokat néztünk és koncertekre jártunk, sok gyönyörűséget láttam, tanulmányoztam. Szolnokra is lementünk, az Archivumban olvastam a régi periratokat amíg a társaság többi tagjai — feleségemet is beleértve — a folyóban fürdöztek. Szép idő volt, jó idő volt, ahogy a nóta mondja, a diktúra egyre enyhült és rengeteget tanultam jó magyar bor kíséretében elköltött vacsorákon és ebédeken. Később közösen angol nyelvű Semmelweis albumot állítottunk össze, ami azonban mindmáig nem jelent meg.

Az évek múltak, majd 1990-ben dr. Antall József Magyarország szabadon választott miniszterelnöke lett. Valahányszor Pesten jártam mindig találkoztam vele. Mikor Connecticutba jött, hogy egyik disz doktorátusát átvegye, természetesen elmentem az ünnepségre. Kilépett az egyetemi étterembe vonuló küldöttségből, hogy feleségemmel és velem kezett szorítson és elbeszélgessem. Bevallom jól esett, pedig a népes közönség elég éhes volt és alig várta, hogy az ünnepelt helyére ülven hozzákezdhessenek a vacsorához.

A hazai sajtót elég gyakran olvastam és új angliai dombok között, illetve inkább az egyik alján meghúzódó házamban. Sohase tudtam felfogni, félig meddig „jenkivé” váló agyammal a vita hangját — és intenzitását — ami körülötte otthon kialakult. Szerettem volna *Szekfű Gyulát* átírva, felhívást írni a gyalázkodóknak a következő címmel: „Valahol ellen-

séget tévesztettek". Nem érttem, ma se értem, de elég öreg vagyok ahhoz, hogy belenyugodjam ebbe.

Szememben Antall József mindig az marad akinek megismertem. Komoly, őszinte, nagy tudású, ironikus humorú, hűséges barát, valódi hazafi és mindig egyértelműen régimódi úriember a szó legnemesebb értelmében. Ezért ajándékoztam az ő múzeumának és könyvtárának kedvenc könyveimet, amelyekre nemzedékek sora nyomta rá bélyegét. Remélem azok a kutatók, akik az orvostörténelem szépen nyomtatott klasszikusait forgatják gondolnak majd dr. Antall Józsefre, aki ebben a nem különösebben ismert tudományágban is maradandót alkotott.

FERENC GYÖRGYEY, M. A.

ANTALL JÓZSEF SZAVAI EGYKORI MUNKATÁRSAIHOZ, 60. SZÜLETÉSNAPIJÁN

(1992. április 8.)*

Nagyon Köszönöm, hogy megemlékeznek rólam és hogy nem felejtettek el... Ez a 60. esztendő, ha történelmileg nézem a kort, hiszen szükségszerűen számvetést végez az ember: mit éltem meg és mit jelentett ez a hat évtized számomra, akkor elég mozgalmas volt az a történelmi kor, melyet alkalmam volt végig élnem 1932-től.

Az első esztendőkről nincsenek közvetlen emlékeim, bár résztvevője voltam, de eszmélésem óta azért az eseményeket számba véve, azt hiszem, hogy a történelem egyik legmozgalmasabb időszaka esik egybe életutammal. Ennek a számvetésnek biztosan volt sok hibás lépése az életemnek — mindenki elkövethet hibákat — egyet nyugodtan állíthatok: *mindig az országot és a közt szolgáltam*. Akármilyen kis helyre kényszerítettek, igyekeztem azt jobbra tenni és igyekeztem minden időben és mindenkor arra törekedni, hogy az a „sziget”, amit valamennyire is befolyásom alatt tarthatok, más legyen, mint a közvetlen környezetem. Az „oázis” megteremtése volt mindig a célom, amely stabil pont legyen az otlévők számára. Nem mondok mást, mint amit eddig is mondtam: ebben az intézetben azt szeretném, amit az országban is sokaknak, a legjobb körülményeket biztosítani.

Politikáról végképp nincs sok értelme szólni. Csak azt kérem, hogy ez az intézet, amelyik olyan körülmények között jött létre, amelynek nem volt könnyű a megteremtése, s sokan fáradoztak azon, hogy létrejöhessen. Egyike volt azon tisztességes szándékú alapításoknak, amelyek valami jót szolgáltak. Igaz, hogy ezt az intézményt nem ilyenek és nem ilyen nagyságrendűnek — még kevésbé ilyen nemzetközileg elismert, súlyt kapott intézetnek szánták, valami kisebbnek. Mégis úgy érzem, hogy az orvos- és gyógyszerésztudomány számára olyan történelmi intézetet sikerült itt, ezekben az évtizedekben megteremteni, amit nem kell szégyellnünk sehol a világon. S ez akkor is egy független és egy olyan szigetet jelentett, amivel nemcsak külföldön, hanem itthon is nagyon sok embernek tudtunk mást és jobbat nyújtani, mint egyéb helyen.

Azt szeretném végül kérni, hogy egy olyan korban, egy olyan időszakban, amikor valami elmúlt és valami összeomlott, amikor sok minden meglazult — beleértve az emberi normákat és az embereknek egymáshoz való viszonyát —, *ragaszkodjanak az alapértékekhez és ne kerülhessen sor olyanra ezen az intézeten belül, ami az emberi tisztességgel, az emberi magatartási normákkal ellentétes*. Őrizzék meg azt a humanizmust, őrizzék meg azt a nemzeti alapokon nyugvó szolidaritásérzést és az egymás iránti tisztességét. Hangsúlyozom

* Az ünnepségről video-felvétel készült, amely a fenti beszédet rögzítette. Köszöntötte: dr. Zboray Bertalan gyógyszerésztörténész (akkor 93. évében), majd dr. Kapronczay Károly és dr. Vida Mária, egykori közvetlen munkatárs.

még egyszer: ami elengedhetetlen ahhoz, hogy egy kisebb közösség és egy nagyobb közösség is működjék.

Ebben a korszakban és ebben az intézetben mindig az volt — többek között — a különleges, hogy ifjaktól — akár kiskorúaktól (nyári munkáknál, de egyébként is!), hogy itt sohasem volt ritka kilencedik évtized vagy a kilencedik évtizedet meghaladó tagjai az intézetnek. Úgy, hogy szeretném külön is köszönteni azokat, akik túl a 90-en vagy a 90-nél állnak itt közöttünk, akár nyugdíjasként, akár ma is működő tagjaként az intézetnek. A 80 éveseket és 70 éveseket, akik között kicsit szégyellem magam, ezzel a csekély 60 esztendővel. Mindenesetre azt hiszem, hogy az életkor csak egyik oldalon biológiai életkor, a másikon mindenkinek megvan a saját történelmi életkora. S én úgy érzem, hogy ebben az intézetben ifjak maradtak az öregek, akik másutt öregebbek lettek volna. Szeretném még egyszer megköszönni mindazoknak, akik e negyedszázadban, amit ebben az intézetben eltölthettem és akik kezdettől fogva a segítségemre voltak. Tulajdonképpen nem titkolom, ha összegezni kell a megjárt utat, akkor ennek a megjárt útnak az életemben bizony ez az intézet mindig is a legfontosabb része marad. Bármerre visz az utam: számomra mindig, hiszen 32 éves koromtól voltam itt főállásban 58 éves koromig. Mi más ez, mint az emberi élet gerince, az emberi életnek a törzse. Megmutathattam akkor is, hogy soha mást nem tanítottam, soha mást nem akartam a tanítványaimnak tanítani, mint amit igaznak és valóságnak tartottam. Éppen ezért az ember életútjában az a legfontosabb, amikor összegez, akkor tulajdonképpen ezeket a szempontokat szem előtt tartva, igyekezzék mindig a vélt igazságot és tisztességet szolgálni.

Még egyszer megköszönöm a megjelenésüket, a köszöntést. Nagyon jól esik... Bevalom, hogy minden ünnepelést mindenhol igyekeztem a minimálisra méretezni, s azt hiszem, eddig sikerrel.

BEVEZETŐ

Antall József Görgeyről írott cikke elé

VIDA MÁRIA

Magyarország miniszterelnöke 1993 novemberében végső küzdelmét vívta életéért egy kölni klinika steril szobájában, ahol homályosuló tekintettel (glaucomája volt) láthatta csak a híres dóm tornyait, miközben agya lázasan dolgozott. Mindössze 61 évesen, a valószínű vég közeledte miatt, életművéről kellett döntenie. Eközben egykori munkatársa és hivatali utódja — telefonon tett többszöri kérésére, remélkedő kívánságára — újra rendezte a „*Modell és valóság*” című válogatott tanulmánykötetének eredeti, először megjelent publikációit (a másodlagos társszerzős írások helyett).

Az 1966-ban írt Görgey-tanulmány után kutatott, mert Antall József szerette volna legkedveltebb mintaképei között látni. Sajnos a kézirat nyomtalanul eltűnt. A válogatott tanulmánykötet — a Görgey-tanulmány nélkül — három és fél hónappal a halála után az Athenaeum nyomda gondozásában jelent meg (Bp. 1994.), a sajtótájékoztató 1994. április 1-én volt. Bár a kötet végső válogatását igyekeztem az ő szellemében végezni — pl. a *Somlóról* írott cikkét az ő tudtával a könyv elejére tettem, az el nem készült curriculum vitae helyett. Bánatomra nem sikerült a Görgey-cikkének sem a tudományos (*Századok* részére készült), sem az ismeretterjesztő (*Élet és Tudomány*nak szánt) változatát megjeleníteni.

1994 őszén megjelent *Kosáry Domokostól „A Görgey-kérdés története”* két kötetben, amelyben a szerző részletesen beszámol az „antalli kísérletről”, mely egy reménytelen történelmi korszakban egyetlenként megpróbálkozott Görgey személyének és szerepének korrekt bemutatásával. Kosáry hivatkozik Antall Józsefnek az anyaghoz mellékelte kísérőlevelére 1982. április 28-áról: „*Használd fel szíves belátásod szerint*” és az anyag forrás helyét a *Semmelweis Múzeum* adattárában jelöli meg. E sorok írója számára akkor elevenedett meg a régi emlék, amikor a reménytelenné vált kéziratot Antall a mellékletekkel együtt elküldte az egyetlen illetékesnek, Kosáry Domokosnak. Így került elő 16 év után az elveszített hitt kézirat ismeretterjesztő változata. A közvetítőktől kapott hiányos anyaggal nem elégedtem meg, 1995. március 16-án levélben kértem Kosáry Domokost az anyag megküldésére: „*A Görgey-kérdés ma sem hagy nyugodni... Kötelességemnek érzem, hogy felkutassam...*” A kéziratot és a mellékleteket (conspectus, lektori vélemények, feljegyzés, levél) adattárunk részére 1996. október 4-én megkaptuk.

Kötelességemnek érzem a végső akarat teljesítését, elégtételt nyújtva egy csaknem 30 évig elnyúlt másik „per” végére pontot tenni. Úgy gondolom, hogy ha Antall József méltónak találta 16 éves működésének színhelyét az anyag megőrzésére, a tiszteletére megjelent s általa évtizedeken át szerkesztett folyóiratban méltó helyére kerül a Görgey-cikke. Bár a *Századoknak* írott tudományos igényű publikáció jobban illene a folyóirat profiljába — ma

is lappang, helye ismeretlen —, a történészeknek is inkább megfelelné az a tanulmány, mégis közöljük az ismeretterjesztés igényével írott cikksorozatot. A kérdés egyszerű: Görgey Artúrról vallott felfogásának „summája” ez, közérthető stílusban. Nem utoljára azért is érdemes közlésre, mert egy tiltott korszakban elsőként vállalta, lektorai elutasító kritikája ellenére. Az egyetlen kivétel Kosáry Domokos pozitív ajánlása. Talán egyszer sor kerülhet a másik tanulmány közlésére is.

Az eredeti írást betűhíven adjuk az olvasó kezébe, vállaljuk az „írástudók felelősségét”, amely mindenkor érvényes szerzőkre, lektorokra, szerkesztőkre.

Végül lapunk profilját szolgáljuk s teljesebbé tesszük a Görgey-képet azzal, ha az egykori tanítvány, barát, a korán elhunyt *Szentgyörgyi István* gyógyszerésztörténész a kémikus Görgeyről írott cikkét is közöljük.

Vida Mária

EGY ÉVSZÁZADOS PER A GÖRGEY-KÉRDÉS TEGNAP ÉS MA

ANTALL JÓZSEF

Élet-halál kérdéseket érintő vádak, bűnné nőtt hibák tódulnak agyunkba, ha nevét kiejtjük. Ócsárló és elismerő szavak, igazságtalan vádak és még igazságtalanabb védőbeszéd: ez a Görgey-kérdés. Több, mint egy évszázad távlatából is a tegnap élő ellentéteiként izzó viták, valódi haragot kiváltó összecsapások az igazságért vagy a vélt igazságért! A történelmi drámák könnyen teszik izzóvá a színpadot: *Katona* Bánk bán-ja vagy a könyvből

Barabás Miklós (1810—1898): Görgey Arthur honvédtábornok. Kréтарajz, „természetről”, 1849.
(Magyar Történelmi Képcsarnok)

színre lépett és a világtörténelmet felidéző *Madách* Ember tragédiája. Van-e ezeknél nagyobb hatású alkotása a magyar drámatörténetnek? Aligha véletlen, hogy a korunk nagy kérdéseire választ kereső modern alkotások között, amelyek az elmúlt két évtizedben megragadták a magyar közönséget *Illyés Gyula* Fáklyaláng-ja és Dózsá-ja, *Németh László* Széchenyi-je és most az *Áruló*, az elsők között szerepel. *A tegnap a ma emberéből csak akkor vált ki szenvedélyt, ha a múlt nagyon mélyen gyökeredző, legbenső érzéseit érintő, a nemzet alapvető sorskérdéseit feszegető korszakát (és szereplőit) idézi fel előtte.*

Személyisége

Kevés olyan alakja van a magyar történelemnek, akinek személyisége annyit foglalkoztatta volna a történészeket, mint éppen Görgey Artúr. Jobb sorsra érdemes, a nagy folyamatokat boncolgató historikusok is pszichológussá csapnak fel a kedvéért, vizsgálgatják jellemét és lelkivilágát, cinizmusa mélységét vagy éppen a cinikus álarc mögé bújt romantikus lelkét. Drámája nem csak koráé (és nem csak *Kossuth-tal*), hanem saját belső drámája is, amit önmaga vívott meg. Történészek, írók és színészek, hol Mephisto ördögi arcát kényszerítik rá, hol pedig kappanhangú biberachi cselszövőt faragnak belőle. Érződik ez a Fáklyaláng különben nagyszerű szerepének teljes félreértésével is, amit a színész (és a rendező) mélyebb szerepformálása talán kijavíthatott volna a mostani felújításban.

Görgey személyisége valóban nem mindennapi életút eredménye és meghatározója egyszerre. Már a társadalmi háttér sem a szokványos. Atyja révén a XIII. századig vezetheti vissza családfáját. Kiváló katonák, közéleti férfiak kerülnek ki a német és szlovák anyanyelvű Szepességben élő nemesi famíliából. A büszke család azonban nem bocsátotta meg atyjának, hogy egy lőcsei polgárleánnyal kötött házasságot, amit csak keserűbbé tett a család további anyagi romlása. Ez a társadalmi szituáció, ami a legellentétebb típusokat teremtheti meg: forradalmárokat és elnyomókat, visszakapaszkodó akarnokokat vagy éppen világfájdalmas meghasonlottakat.

Görgey Toporczon a család ősi fészkeben látta meg a napvilágot 1818. január 30-án. Nem készült katonának, hanem családja anyagi helyzete fogadtatta el a 14 éves fiúval a tullni utásziskola ingyenes helyét. Előiskolája pedig a 60. gyalogezred hadapród élete volt. A császár kabátját viselte és kilenc esztendeig nem látta szülőföldjét — ezt nem ok nélkül említjük — és a legkisebb testvérét. Nem volt pénze arra sem, hogy a szünidőre hazautazzék. Édesanyja még előbb, atyja pedig 1843-ban elhunyt. Érzékeny, önmagával igen sokat foglalkozó gyerekmember volt, aki hihetetlen önfegyelemmel viselte a rákényszerített katonai dríllt. Tele volt szeretet utáni vágyódással, hazája és családja, különösen legkisebb öccse, István iránt, aki később szinte elfogódott testvérdühvel állt bátyja oldalán.

Határozott életcélok és melankolikus hangulatok egyaránt jellemezték az ifjú Görgeyt. Az érzékenység keménységgé, a sérelmek, a visszafojtott vágyak elszántsággá és büszkeséggé, gyanakvássá és féltékenységgé érlelődtek. Éles kritikai érzéke mindent és mindenkit, de elsősorban saját tetteit vette vizsgálat alá. A külvilág szemében sikernek tűnhetett, hogy 1837-ben a nemesi testőrség hadnagyává nevezték ki. Bécs sokat jelentett életében, tovább is képezhette magát a katonai tudományokban, azonban mégsem volt elégedett a sorsával. Egyelőre még a katonai pályán keresett magának újat, kérte a Nádor-huszárokhoz való áthelyezését, ami 1842-ben meg is történt. A Felső-Ausztriában, majd Csehországban álló-

másodzó jászkon huszárok között még inkább szükségessé vált az igazán meg sem tanult, a katonaiskolában elfelejtett magyar nyelv elsajátítása.

A megújulás, a nemzeti és társadalmi átalakulás szelleme megérintette a császári garnizonban tengődő Görgeyt is. Salzburgban, 1842-ben kelt öccsének írott leveléből azonban még a szigorú logikájú, módszeres gondolkodású, érzelmeit a hideg ész ellenőrzése alá helyező férfiú szólal meg: „*Légy szigorúan igazságos politikai hitvallásod megválasztásában... Népedet, hazádat ne mint hazafi ítéld meg: előbb ítéld meg a világpolgár szempontjából: csak akkor tűzze a patrióta maga elé a célt. Csak így kerülheted ki az egyoldalúságot, mely nem egy hazánkfíát törekvésének tisztasága daczára, törzsalakká silányított.*” De ugyanebben a levélben megnyilatkozik odaadása magyar legénysége iránt, akiknek sorsát könnyebbé igyekszik tenni.

Igazi vonzódása, tehetsége és alkata azonban a tudományokhoz, még pedig a matematikához és a természettudományokhoz vonzották. Prágában ért meg véglegesen elhatározása, hogy szakít a katonasággal. A katonai alárendeltségtől való csömöre, honvágya és szerelme, valamint a katonai eskü és a hazafiság, sőt az egyéni meggyőződés követésének vágya motiválta lépését (1845). Rövid magyarországi látogatása után visszatért Prágába és beiratkozott ez egyetem kémia szakára, ahol *Redtenbacher* tanítványa lett. Kölcsönösen nagy megbecsüléssel voltak egymás iránt. Tanulmányaiból nemcsak a kókuszdióolajról írott pályadíjat nyert dolgozata, a laurilsav felfedezése, hanem természettudományos logikája, exakt kísérletező szelleme, amelynek ugyan előbb sem volt híján, tanúskodik sikeréről.

Újra egyenruhában

Amikor a forradalmi Európa tüzcsovája lángra lobbantotta a Monarchiát is, Görgey hazafelé tartott ifjú nejevel, a francia származású *Auboin Adéllal*. Pesten bemutatkozott az új közoktatásügyi miniszternek, *Eötvös Józsefnek*, aki szívélyesen fogadta a kémiai tanárságra pályázó egykori huszártisztet. Egyelőre azonban hazatért szülőföldjére, ahol a család megmaradt földjén a gazdálkodással is meg akart próbálkozni. De az események közbeszóltak! A győztes márciusi forradalom ütésétől magához térő Bécs egyre határozottabban készült a visszavágásra, a szabadságharc vállalása egyre elkerülhetlenebbnek látszott.

A nemzetőrség és a honvédség szervezése nemcsak a lelkes civileket hívta zászlaja alá, hanem a szakképzett, a császári szolgálatot korábban elhagyó tiszteket is. Felajánlotta katonai szolgálatait: a győri 5. honvéd-zászlóaljhoz nevezték ki júniusban, majd századossá, 1848 augusztusában pedig őrnaggyá léptették elő. Szervezőkészsége és erélye nehezen viselte a lelkesedéssel jól megférő tehetetlenséget a hadseregszervezésben. Szerepet játszott a szeptemberi válság idején az önkéntes nemzetőrség szervezésében is. Előbb csak a megyei szervezetek, később azonban a Honvédelmi Bizottmány is megismerhette véleményét. Híre bejárta az országot, amikor Csepel szigeten elfogatta és halálra ítélte az áruló *Zichy Ödön* grótot. Erélye a radikálisokat is mellé állította, a tétovázó hadseregben benne látták a jövő emberét. Nem váratott sokáig Kossuth hívó szava sem.

Népszerűséget szerzett neki az ellenség ozorai fegyverletétele is, amely azonban elvette *Perczel* és közte az ellentétek magvát. Görgey, most már ezredes, 1848. október 11-én találkozott Kossuthal, akinek bizalmasaként utazott *Móga* táborába, a titokban tartott, de aláírt tábornoki kinevezéssel. *Jellasics* kiverése után elmulasztották a forradalmi Bécs megsegítését.

De amikor rászánták magukat, már késő volt. A schwechati csatában súlyos vereséget szenvedtek. Görgey bátorsága azonban megragadta Kossuthot és rábízta a feldunai sereg parancsnokságát. Vaskézrel fogott a sereg újjászervezéséhez. Kossuthal való kezdeti egyetértése lassan nézetkülönbséggé változott. De nem abban, amit nem egyszer hangsúlyoztak, hogy Görgey „vakfegyelmet” követelt és kegyetlenül bánt katonáival. Kossuth Görgey iratai között található levele, amelyben a fegyelem minden eszközzel való helyreállítására biztatja már 1848 őszén, ezt távolról sem tenné az ellentétek forrásává. Annál kevésbé, mivel Görgey értett ahhoz, hogy vezér módjára katonái „bálványává” tegye magát, akiben bíznak és akinek követik a parancsait. Különbön aligha maradhatott volna a szabadságharc egész ideje alatt saját serege a legfegyelmezettebb, legkevesebb szökést és rendbontást mutató hadtestek egyike.

Az ellentét forrása a visszavonulás volt. Görgey a hiányok pótlását, felszerelést és fegyvert kért. Eltávolította az alkalmatlannak vélt elemeket, értéktelennek minősítette a forradalmi guerilla-csapatokat és politikus tiszteket. Kossuth pedig „csak egy kis sikert” kért, mert joggal félt az állandó visszavonulás demoralizáló hatásától. Görgeyben ellenszenvet ébresztett, hogy a polgári vezetés messziről ad tanácsot, nem ismerve a tényleges katonai helyzetet. Kossuth viszont a politikus szemével, a közvélemény hangulatának ismeretében kívánta a sikert, az összeomlás érzésének elkerülését.

Külön fokozta a nehézséget, hogy *Windischgrätz*, novemberben, a császár nevében hívta át a másik oldalra a tiszteket és árulásnak minősítette küzdelmüket. A nagy dilemma, amely még annyi ellentmondást eredményezett a honvéd seregekben, igen éles formában vetődött fel. A király nevében, az alkotmány védelmében harcoltak Bécs ellen. Átmenetileg könnyített lelkiismeretükön *V. Ferdinánd* letétele, így legalább *Ferenc József* trónra lépésének visszautasításával, a megkoronázott uralkodóhoz való hűségre hivatkozva lehetett szemben állni a decemberben trónra lépő új császárral. *Windischgrätz* decemberi támadása után — Kossuth állandó támadást és ellenállást sürgető levelei, katonai tanácsai ellenére — Görgey egyre hátrált Pozsony, majd Győr feladásával. Ezzel szemben Perczel, aki függetlenítette magát Görgeytől, szembe szállt a túlerővel és Mórnál vereséget szenvedett. Ezért Görgeyre hárította a felelősséget, aki szándékosan hagyta volna veszni. Ezzel már meg is született a Görgey elleni vádak egyik legsúlyosabbika, noha ma már elmarasztalói is inkább a közös felelősséget hangsúlyozzák.

Az osztrák seregek közeledése menekülésre kényszerítette az országgyűlést és a kormányt, amely 1848. december 31-i ülésén elhatározta Debrecenbe történő áttelepülését. Közben pedig *Batthyány Lajos* vezetésével — közöttük *Deák Ferenc* — békeküldöttség ment *Windischgrätz*hez. A békeajánló küldöttség átengedése a frontvonalon, a parlament és a kormány menekülése Debrecenbe keserű hangulatot, a katonák megcsalásának érzését keltette a hadseregben, amit Kossuth ellenségei még ki is használtak a közhangulat megrontására. Pesten összeült (1849. január 3.) a haditanács, amelyen a már Debrecen felé tartó Kossuth tervét, a hadseregnek a Tisza-vonalra való koncentrációját elvetették és helyette Görgey javaslatát fogadták el. E szerint Perczel a Tiszánál fedezi a kormányt, míg ő a Duna bal partján észak felé vonul és az osztrákok hátát fenyegetve, magára vonja a figyelmüket...

A tárgyalni akaró és menekülő politikusokkal szemben elégedetlenkedő katonák, a vereséget sejtő kishitűek távozása arra készítette Görgeyt, hogy kiadja január 5-én kelt váci kiáltványát. Ebben kijelentette, hogy a király által szentesített törvényekért küzd, ellenszegül a belső republikánus törekvéseknek, csak a felelős hadügyminisztertől fogad el utasítást és csak olyan egyezkedést fogad el, amely az alkotmányt és a hadtest becsületét biztosítja. Ezzel megmentette tisztikara egységét, de szakadékokat teremtett maga és a debreceni kormány között, amellyel

egy időre a kapcsolata is megszakadt. Kossuth hamarosan válaszolt Görgeynek, amiben éles szemrehányással illette a polgári kormányral szembeszegülő katonát. A visszavonuló, a móri vereséget okozó vádak mellé újabb súlyos vádpont csatlakozik: a váci proklamáció.

Az előzőek katonai jellegűek, amelyben a minden erőt felhasználó, sikert kívánó politikai vezetés állt szemben a metodikus katonával, most azonban a politikus Görgey hangját ismerték fel. Kétségtelen tény és ezt el kell ismernünk, hogy a váci nyilatkozat kiadására Görgey serege felbomlásának megakadályozása kényszerítette. De az is biztos, hogy a nyári lelkesedésben fogant, mindenre elszánt katona — a válság napjaiban — egyre határozottabban fogalmazta meg saját politikai álláspontját, ami kétségtelenül éles elkülönülést mutatott a *Madarász Lászlóék* republikanizmusától, szemben állt Kossuth prezidenciális kormányzatával. Görgey ragaszkodott az 1848-as törvényeken alapuló alkotmányos monarchiához. Politikai hitvallásában alkotmányjogi felfogásában tehát azoknak a politikusoknak az álláspontját tartotta fenn, akik tulajdonképpen a szeptemberi vagy a decemberi választáson: a visszavonulást választották. Ezért keresett vele később kapcsolatot a békepárt és ezért tették meg később hívei 67 előfutárának is. Görgey politikai állásfoglalása alkalmas volt a dinasztikus tisztikar megnyugtatására, azonban tévesen tekintenék valamiféle józan reálpolitikának Kossuthékkal szemben. A sors iróniája, ez a kompromisszum is csak fikció volt, mert Bécs nem akart ezen az alapon megegyezést. Jól mutatja ezt Windischgrätz megbízottainak az önállóság lényegét elvető ajánlata, amelyet Görgey elutasított.

A pálya csúcsán

A váci nyilatkozatot Bécs és Debrecen egyaránt egyezkedőbbnek értékelte a valóságosnál. Visszavonulása a Felvidéken, a bányavárosokon keresztül „téli hadjáratként” vonult be a történelembe. Görgey elfogult bírálói sem tagadják, hogy kitűnő taktikai érzékkel az ellenség jelentős részét lekötötte, elenyésző veszteséggel seregét harcedzetté téve és kiképezve oldotta meg feladatát. De az is igaz, hogy a legnagyobb megpróbáltatásoknak és veszélyeknek tette ki katonáit. Ugyanakkor a szabadságharc elvéreztetésének szándékát, a kormány kiszolgáltatását a kisebb erőkkel védett Alföldön, — ezt is a vádak közé sorolják. Terve sikerét, amivel jelentős katonai erőt biztosított a nagy sikerű tavaszi hadjáratához, valamint az osztrák támadás elmaradását, csak osztrák hibának tulajdonítják. A Görgeyvel szemben hangoztatott eléggé meg nem alapozott vádak között gyakoriak az ellenség közötti hírekre, reményeikre való hivatkozás. Ez azonban még nem bizonyíték arra, hogy a bukás elősegítése lett volna a célja, saját személyének a kedvező helyzetbe hozása.

A Tisza középső szakaszánál összevont seregek élére a Párizsból 1849 elején — *Teleki László* közvetítésével — ide érkezett *Dembinszky* tábornokot állította. A meginduló seregek az öreg lengyel generális vezetése alatt Kápolnánál kudarcot vallottak. Ellentétben Bem kiváló tulajdonságaival, alkalmatlan volt a kijelölt szerepre. Külön sértette a tisztikar önrzetét, hogy a két legnagyobb seregtest élén idegen vezér állt, ami a tiszafüredi tisztí zendülésre vezetett. Kossuth személyes közbelépése után sem tehetett mást, mint a vezetést ideiglenesen a rangidős Görgeyre bízta. Később mégis *Vetter* alá rendelte, aki azonban kudarcai és a személyes támadások miatt lemondott és március 30-án a tényleges vezetés ismét a helyettes főparancsnokká kinevezett Görgey kezébe került. Kossuth és Görgey bizalmatlan volt egymással szemben. Ez a kölcsönös vádaskodások, még inkább környezetük mesterséges hírvívése következ-

tében még csak fokozódott. De a Görgey körüli huzavona, az egyértelmű leváltás vagy határozott kinevezés elmulasztása, csak ártott magának a szabadságharcnak.

Egy időre azonban — ez már a dolgok rendje — javult kettőjük viszonya. Jól mutatja ezt az is, hogy a trónfosztást kimondó *Függetlenségi Nyilatkozat* (1849. április 14.) sem okozott még végzetes szakítást, pedig hatásától az offenzíva közepette joggal féltette Görgey a vegyes összetételű tiszti kar hangulatát. A győzelem harmóniát teremtett. Hatvan, Tápióbicske, Isaszeg, Gödöllő jelzik a tavaszi hadjárat sikereit, amelyben Görgeynek vitathatatlan szerepe volt. Innen vezetett az út Vác és Nagysalló irányába, amely megnyithatta volna az utat Bécs felé. Görgey azonban — Kossuth-tal egyetértésben — a körülkerített Buda ostromába fogott. A politikai cél és a katonai dicsőség most tragikusan találkozott. Ezzel az idővesztéssel elesett annak lehetősége, hogy elfoglalják Bécsset és újabb fordulatot adjanak a küzdelemnek. Kossuth ugyan később abba akarta hagyni az ostromot, ekkor azonban Görgey ragaszkodott a befejezéshez. Buda ostromát később Görgey is egyik nagy tévedésének minősítette.

Görgey a tavaszi hadjárat során igen nagy tekintélyt szerzett. Benne látta eszméi végrehajtóját a Debrecenben kibontakozó irányzat, a békepárt is, akik a katonai győzelmektől Bécs engedékenyebb magatartását remélték. Támadásaikat a Kossuthot balról támogató radikálisok, elsősorban Madarász László ellen irányították. *Kovács, Kazinczy, Kemény Zsigmond* és lapszerkesztőjük, *Jókai Mór* megegyezésben reménykedtek. Igazi együttműködés azonban nem jött létre a kard hatalmától rettegő félnk politikusok és a katonai uralom megragadására ugyancsak nem elszánt Görgey között. Inkább csak kacérkodtak a gondolattal. A békepártban másodrangú, Kossuth és körének súlyával nem mérkőző politikusok foglaltak helyet. Politikai koncepciójuk vezető képviselői — Deák, Batthyány, Eötvös, vagy akár *Széchenyi* már nem mentek vagy legalábbis nem értek el Debrecenbe.

A vég kezdete

Június derekán megindultak nyugat felől *Haynau* megerősített csapatai, a zsigárdi és peredi ütközetben győzelmet arattak. Ugyanakkor megkezdődött *Paszkievics* seregeinek bevonulása is. Kossuth 173 000 katonájával szemben 370 000 jól felszerelt osztrák és orosz katona támadott minden oldalról. Az ellentétek már az első kudarcok után ismét kiújultak Kossuth és Görgey között. Hiába kísérelte meg Kossuth a felfelé buktatását, amikor a *Szemere*-kormány megalakulása után hadügyminiszterré nevezte ki, seregét Görgey nem hagyta el, folytatta hadműveleteit, újra a Duna mentén hátrálva.

Ezzel elérkezett a küzdelem utolsó szakasza, a bukás, amely a Görgey-kérdést kérdéssé tette, a per anyagát szolgáltatva és balladai mélységet adott a megteremtett vádaknak és legendáknak.

A szabadságharc drámának utolsó felvonásához vagy inkább a hősköltemény utolsó strófáihoz érkeztünk. Reménytelenné vált a nemzetközi helyzet: Ausztria és Oroszország még egyszer feltámasztotta a *Szent Szövetséget*, a forradalmak sorra elbuktak vagy kifulladásra, Anglia pedig a gyors befejezést sürgette. A konzervatív-abszolutista kormányzatok már erősnek érezték magukat a leszámoláshoz, viszont a forradalmi-szabadságharcos szellemet is elég jelentősnek vélték ahhoz, hogy ezt megtegyék. Nagy-Britannia külpolitikai koncepciójában — amit hiába igyekezett Kossuth az emigrációban fényes logikával megszerkesztett beszédeivel a javunkra fordítani — az európai egyensúly játszotta a fő szerepet. Ebben

pedig szükségük volt Ausztriára, ellensúlyozó szerepének fenntartására. A forradalmi tűz fellobbanása Európában — ahogy ez már lenni szokott — inkább a tőle rettegők képzeletében vagy az érte égők szent hitében élt 1849 nyarán, amelyet még éleszthetett ugyan a magyar küzdelem sikere, azonban fordítva már aligha.

Az utolsó visszavonulás

Ausztriában az utolsó visszavonulást elhatározó irányzat minden egyezkedési kísérletet elvetett, amely az 1840-es forradalom eseményeinek az elismerésén alapult. Haynau személyében a bosszú és a megtorlás politikája érvényesült. De nem sok jót ígért a cári hadvezetőség látszólagos nagyvonalúsága, tüntető lovagiassága sem. Nem a magyarság megbecsülése, küzdelmének megértése készítette gesztusokra a cári tábornokokat és tiszteket, sokkal inkább a kényszerű szövetség iránti megvetésük, az osztrák fegyverbarátok bosszantása. Nem vonhatjuk kétségbe egy-egy cári tiszt vagy katona személyes rokonszenvét a magyarság iránt, azonban nem kereshetjük az orosz forradalmi demokraták szellemét vagy a dekabrista hagyományokat az intervencionista hadsereg vezetőiben.

A minden oldalról támadó ellenség nyomasztó helyzetet teremtett az országban. A túlerővel szemben a honvéd seregek koncentrációjára volt elsősorban szükség a harc felvételéhez. Az 1849. június 26-i tanácskozáson adta elő Görgey a tervét: Komáromnál, a Duna jobbpartján kívánta a fő erőket összpontosítani. A legnagyobb erőt az osztrák seregek ellen kívánta bevetni, hogy minél több és minél súlyosabb vereséget mérjen rájuk, mielőtt az orosz seregek fő erejével felveszik a harci érintkezést.

Ezzel szemben Kossuth terve azt célozta, hogy a Komáromnál hagyott csapatok késleltessék az osztrák előnyomulást, amíg a Duna-Tisza közötti visszavonuló seregek az oroszokat támadják meg. A koncentráció helyéül a Maros vonalát jelölte meg a június 29-i haditanács, míg a kormány elhatározta székhelyének Szegedre történő áthelyezését. Ezt az utat kellett volna követni Görgeynek is! *Csányi László*, *Aulich* és *Kiss Ernő* tájékoztatta Görgeyt a komáromi koncentráció tervének elvetéséről. Egyelőre azonban Komáromnál maradt, ami éles ellentétbe hozta újra Kossuthal. Július 2-án ugyan leváltotta a kormány Görgeyt, *Mészáros Lázárt* nevezve ki fővezérré, melléje pedig *Dembinszkyt*, azonban a tiszti kar lemondással fenyegetőzött és a sereg vezérlete Görgey kezén maradt.

Közben Görgey súlyosan megsebesült a július 21-én lezajlott ácsi csatában, ahol személyesen vezette a balszárny lovasrohamát. Fejsebét gránátszilánk okozhatta. Súlyos csapást jelentett sebesülése, a seblázban kínlódó Görgey napokig azt sem tudta, hogy felmentették a fővezérség alól. Tekintélye igen magasan állt ekkor, hiszen serege előtt nemcsak jó stratégának, hanem hihetetlenül bátor, a veszélyt is vállaló hadvezérnek tűnt. De a visszavonulás mégis elkerülhetetlen volt: *Klapka* két hadtesttel Komáromnál maradt, míg Görgey három hadtestével Vác irányába menetelt. Görgey azelőtt mereven ragaszkodott a jobb parti áttörés gondolatához és Komáromból való menekülésnek tekintette a gyors bal parti visszavonulást, amelynek célja a szegedi koncentráció végrehajtása lett volna. Tény az, hogy néhány napos késedelem után — rosszabb feltételek között — ugyanezt kellett Görgeynek megtennie.

Haynau katonái hamarosan elérték Pestet, majd tovább haladtak déli irányba. A Duna-Tisza között működő honvéd hadtestek sem tudták megállítani az orosz csapatok előnyomu-

lását és Szeged felé hátráltak. Erdélyben *Bem* mesteri ügyességgel kötötte le hetekig az ellenséget, azonban a július 31-i segesvári vereséggel — itt esett el *Petőfi* — végleg alul maradt, seregének jó része elveszett. Ez alatt *Görgey* az ellenségtől üldözve Losonc—Rimaszombat—Tokaj irányába vonult, — Tokajnál átkelve a Tiszán. De az oroszok Fürednél átkelve eléváltak, így nagy ívben az Alföld keleti oldalán vezette le délre a seregét. Az állandó csatározások ellenére is viszonylag ép sereggel tette meg a hosszú, megerőltető utat.

Ismét előttünk áll egy újabb vád *Görgey* ellen! Elvesztegette az időt Komáromnál, rosszabb feltételek között hihetetlen kerülővel érkezett a koncentráció helyére, keresztezve ezzel *Kossuth* stratégiai, sőt katonapolitikai terveit. Személyes nagyravágyása, seregtestének elválasztása a honvéd seregek egészének akciójától, politikai külön tervei az egyezkedésre mind szerepelnek a vádpontok között. Valóban *Görgey* makacs ragaszkodása a komáromi koncentráció gondolatához, az osztrákok előzetes megtörésének tervéhez és a kormánnyal kialakult újabb feszültség előidézése mindenképpen súlyos hiba volt, még akkor is, ha elfogadhatatlannak véljük a tudatos kártevés vádját.

A súlyos hiba és mulasztás előrebocsátása után azonban azt is meg kell jegyeznünk, hogy *Görgey* ezzel a lépésével július 12-ig lekötötte Komáromnál az osztrák fő erőt, utána pedig a hó végéig magára vonta az orosz katonai erők jelentékeny részét. (Megismétlődik a téli hadjárat dilemmája!) Ezzel vált lehetővé, hogy a kormány a rendelkezésére álló idő alatt összehívhatta a többi sereget, mintegy 64 000 embert. A magyar seregek gyorsabb koncentrációja pedig az egyesült osztrák-orosz seregek koncentrációját is elősegítette volna. Tehát az sem biztos, hogy a gyors katonai koncentráció jobb eredményt hozott volna.

A hadműveletek, az egyre súlyosbodó katonai helyzet válsághangulatot okozott. A közhangulat — és nemcsak a békepártiak — jó része kereste az erős kéz irányítását, előtérbe helyezte *Görgey* személyét. A másik része a közvéleménynek — ennek ellenhatásaként is — az árulástól, a katonai diktatúrától rettegett. A hiányos összeköttetés következtében — valódi tájékoztatás hiányában — kósza hírek járták az országot, fokozva a bizalmatlanságot, a gyanúsítgatást a vezetők táborában.

Világos

A fokozódó bizalmatlanság megszüntetéséhez nem éppen előnyösen járult hozzá, hogy *Görgeyék* felvették a kapcsolatot az orosz katonai erőkkel. Még május 20-án történt, hogy két orosz tiszt került Rimaszombatnál *Görgey* kezére. Cselből vagy szándékosan, esetleg a félreértés adta lehetőséget kihasználva, mindenesetre parlamenterként viselkedtek: fegyverszünetet kértek és egyben megadásra szólították fel *Görgey*t. A megindult érintkezés és levélváltás során *Görgey* kifejezésre juttatta álláspontját, nyilvánvalóvá tette, hogy bizonyos feltételek között nem idegen tőle a fegyveres harc beszüntetése. Kijelentette, hogy szorongatott helyzetben Magyarország inkább fogadna el egy orosz uralkodót mint osztrákot, továbbá a hadsereg az 1848-as alkotmány biztosításáért harcol. Ezekben a kérdésekben önállóan azonban nem dönthet, ezeket a haditanács elé terjeszti és tájékoztatja róla a kormányt.

Közben *Paszkievics* — *Berg* orosz tábornokon keresztül — *Haynau* véleményével egyezően felveti a cárnak *Görgey* megvesztegetési lehetőségét. Semmiféle adat sem szól a mellett, hogy ezt felajánlották volna *Görgey*nek, nem beszélve az elfogadásáról. Általában —

és ez a Görgey-kérdés megítélésénél különösen fontos — a másik tábor elképzelései, a személyét érintő vélemények még akkor sem jelentenek bizonyító erejű forrást, ha a kortársaktól származnak. Görgey véleménye egy orosz uralkodó elfogadásáról egy osztrákkal szemben önmagában még nem volt egyéb mint egy semmire sem kötelező gesztus, amivel esetleg még zavart is lehetett okozni az ellenség táborában. Ez még nem minősíthető politikai programnak, megoldás-keresésnek sem.

Felvethető azonban, hogy az 1848-as törvényekre való hivatkozás — az 1849. évi trónfosztás után — már kompromisszumot, a fennálló politikai hatalommal ellentétes irányvonalat jelentett. Igaz, hogy Görgey katonai szintű érintkezését nem sietett közölni Kossuthal, miután viszont a kormány tudomást szerzett róla, Szemerét és Batthyány Kázmért küldte a táborba, akik — a tájékozódáson kívül — lényegében a megindult érintkezés folytatása mellett voltak. Erről írta később *Vukovics*: „*melyet, mint minden más kísérletet, a veszedelemben volt Haza megmentésére megpróbálni kötelesség volt*”. Paszkievics azonban közölte később Görgeyvel — az osztrák kormányzatra is hivatkozva —, hogy vele mint katonával hajlandók tárgyalni, de a politikai hatalommal nem.

Nem sok jóval kecsgettetett a katonai helyzet sem. Mészáros helyére július 30-án ismét Dembinszkyt nevezte ki Kossuth fővezérré, amit ugyancsak nem könnyű a történetek és az eddigi tapasztalatok után megmagyarázni. Az idős lengyel tábornok augusztus 2-án Szöregnél a Tisza bal partjára vezette seregét, majd Haynau támadása után — a haditanács döntésével ellentétben — nem Aradra ment, hanem Temesvár irányába hátrált. Görgey is Arad felé igyekezett az előzetes megállapodás szerint Dembinszkyt e parancsszegés miatt Kossuth leváltotta és Bemre bízta a vezetést, aki nagycsüri veresége után csapatainak maradványait hagyta Erdélyben. Bem biztosítani akarta az Aradra vonulást és augusztus 9-én csatát vállalt Temesvárnál. A tüzérség lőszerkészlete kimerült, Bem maga is megsérült lova felbukása következtében, a hadrend végleg felbomlott és a honvédseregek súlyos vereséget szenvedtek.

A csatavesztés hírének még nem ismerték, amikor augusztus 10-én összeült Aradon a minisztertanács, amelyen Görgey is részt vett. Az osztrákok elleni harc folytatása, az oroszokkal való alkudozás mellett foglalt állást. Hajlandónak mutatkozott a diktátorság vállalására is, ha a parlament felajánlja neki. (De azt is tudnunk kell, hogy amikor a szabadságharc alatt diktátorságról beszélnek, akkor nem valamilyen — jobb vagy akár baloldali — modern katonai diktatúrára gondolnak, hanem a súlyos helyzetben átmenetileg bevezetett, a római köztársaság jogrendjében fogant, a parlament által felhatalmazott teljhatalmú vezetőt értnek alatta.) Bekövetkezett a drámai küzdelem nagy összecsapása Kossuth és Görgey között, viszonyuk feltarthatatlanul a mélypontra süllyedt. Megérkezett a temesvári katasztrófa híre és Kossuth elvesztette minden reményét. Görgey lemondásra szólította fel a kormányzó elnököt és a kormányt, magának követelte a katonai és politikai hatalmat.

Követelését Kossuth teljesítette és a hatalmat átadta. A fegyverletétel részleteinek meghatározása nélkül kezdhette meg Görgey a tárgyalásait. Kossuth kiáltványa önmagában is megmutatja azt a reménytelenséget, amiben ekkor voltak, különösebb illúziói senkinek sem lehettek a jövő lehetőségeit illetően. Ezért kissé erőltetett beállítása a kérdésnek az is, hogy Görgey egészen másra kapta a felhatalmazást, mint amire használta. Sajnos a feltételeket vagy a feltételek nélküli fegyverletételt nem a vesztesek szokták diktálni, ez az adott erőviszonyoktól függ. Azon lehet vitatkozni, hogy mindent elkövetett-e Görgey a legjobb fegyverszünet létrehozásáért, milyen lehetőségeket látunk utólag a jobb megoldásra, de valamilyen alapvető különbséget nem feltételezhetünk a történetek és a lehetőségek között. A két

napos diktátorság története, krónikája, könnyen összegezhető: a világosi fegyverletétel előkészítése, az orosz bekerítés biztosítása az osztrák hadsereg elkülönítése érdekében — és maga a világosi fegyverletétel 1849. augusztus 13-án.

A küzdelem tehát véget ért. A fegyverletétel Kossuth és a kormányzat tudtával, a haditanács jóváhagyásával következett be. A dráma egy tűnő kor teátrálisan rendezett lovagias jelenetével lezárult. A búcsúzó honvédek zokogó serege felett *Rigyiger* és Görgey tartotta az utolsó szemlét, példás rendben zajlott le a szörnyű aktus. Menekülő honvédek, fogolyként kísért katonák, rabságba hurcolt tisztek jelezték a véget. Kossuthék Orsován keresztül menekültek Bem megmaradt katonáinak fedezete alatt. Világos után azonban nem hallgattak el mindenütt a fegyverek: még nem adta meg magát körülzárva Arad, Munkács, Pétervár és Komárom, ahol Klapka még hetekig tartotta magát. A szabadságharc, a nemzeti küzdelem egészén azonban már semmi sem segíthetett, az ellenállást folytató egységek már csak saját fegyverletételük előnyösebb feltételéért folytathatták a reménytelen harcot.

A magyar szabadságharc valóban véget ért, de nem fejeződött be, sőt igazán csak most kezdődött Görgey egyéni drámája. Harmincegy éves korában a történelem sodrása a legmagasabb helyre állította, hogy azután hátra lévő 67 esztendejét *az árulás szörnyű vádjával a fején* — visszavonultan, egy igazán soha be nem fejeződött belső emigrációban töltse el.

A szabadságharc bukása elkerülhetetlen volt a nemzetközi helyzet kedvezőtlen fordulata, a katonai túlerő nyomása és a megoldatlan belső kérdések — szociális és nemzetiségi problémák következtében. A fegyverletételt végrehajtó Görgey mégis az árulás iszonyatos vádját vonta magára, amit nemcsak életének hátralévő 67 esztendejében, hanem utóéletében és megítélésében is összekötött nevével a köztudat.

Az áruló

A küzdelem súlyos óráiban is felmerült az árulás vádja, ami azután végső megfogalmazást kapott a fegyverletétel után. Kossuth viddini levelével megfogalmazta az emigráció politikai koncepcióját, létének vélt jogi alapját: az árulás okozta a nemzet végveszteségét, nem a küllelenség, hanem a ráruházott hatalommal visszaélő áruló felelős a katasztrófáért. A nélkül, hogy kétségbe vonnánk az öngazolás fontosságát, nem érezzük az emigráció létjogosultsága zálogának ezt. Ha a külpolitikai viszonyok, a hatalmi érdekellentétek helyet biztosítanak egy emigrációnak, akkor különösebb öngazolás nélkül is fontos szerephez juthat. Ellenkező esetben a legszebb indoklás is semmivé válik.

A hír gyorsan terjedt itthon is, a közvélemény inkább hitt az árulásban, mint egy veregségben. A *Vörösmarty*nak tulajdonított vers szörnyű átka a velőkig hatolt:

*„Görgeynek hívják a silány gazembert,
Ki e hazát eladta cudarul.
Kergesse őt az Isten haragja
A siron innen és a siron túl.
Kergesse őt a balszerencse, mint
Szilaj kutyák a felriadt vadat,
Éljen nyomorbul s kínbul mindhalálig
S ha elhal, verje meg a kárhozat.”*

Görgey hiába bízott abban, hogy a cári tábornokok és tisztek lovagiassága méltányosságot takar. Egyéni kegyelme tisztársai halálát jelezte. A szörnyű vádak önmagukban még nem váltak volna közhangulattá, ha a bukást nem követi Haynau rémuralma, az aradi és pesti kivégzések sorozata. Haynau kegyetlensége mindenkire kiterjedt, akit elérhetett. De hozzátartozik az igazsághoz — és az osztrák politikai színvonal jellemzéséhez —, hogy a hóhér szellem többségében nem Kossuth elszánt híveit vagy a baloldal vezetőit érintette. Ezek jó része emigrációba vonult. (Kossuthnak, amikor az öngyilkosság gondolatával foglalkozott, állítólag maga Görgey javasolta az ország érdekében történő emigrációt, a külföld tájékoztatását.) Haynau halált osztó ítéletei inkább Görgey híveit, elvbarátait és bajtársait vagy éppen a megegyezést kereső Batthyány Lajos miniszterelnököt és a nem éppen radikális, öreg Csányi Lászlót sújtották.

Görgeyt, a 31 éves tábornokot a cári hadvezetőség kétszínűsége és rafinériája kétségtelesen csalfá reményekre készítette. Egyedül az ő személyét mentették meg, mint valami „vadász-trófeát”, a többieket kiszolgáltatták Haynau vérengzésének. Mérhetetlen önvád és keserűség lett rajta úrrá, *Markusovszky Lajos* — sebesülése óta kezelő orvosa — kíséretében egy összetört lelkű embert vittek száműzetése állomására, az ausztriai Klagenfurtba. Az árulás vádjá ellen nem volt mit tennie. Levelek, látogatók híradásából értesülhetett az egyre jobban megszilárduló vádról, a legképtelenebb hírekről. Sokan kértek tőle alamizsnát abból a vérdíjból, amit kapott az ellenségtől.

Gróf *Károlyi Györgyné*, a hazafias gondolkodású arisztokrata, az emigráció lelkes pártfogója egyenesen azt ajánlotta neki, hogy lője főbe magát. Neki válaszolta Görgey: „*Önnek azt beszélték, hogy augusztus 13-a egy általam az ellenséges hadvezérekkel kötött egyezménynek volt az eredménye, holott pedig ez csak a legszomorúbb kényszerűség cselekménye volt. A vonatkozó határozatot egy számos tagú haditanács mondta ki, én csupán végrehajtottam. Azon haditanács tagjai agyonlövettek, felakasztattak, börtönbe sýnylenek: én amnesztiát kaptam. A gyanú, hogy én amnesztiámat valamely alávaló cselekedet által magam kijártam, sokkal közelebb fekvő, semhogy ne érintsem. Ezen irtózatos gyanú ellenében nem maradt más fegyverem, mint szavam és életem. Szavam, mellyel ünnepélyesen kijelentem, hogy amnesztiámban éppoly ártatlan vagyok, mint az október 6-ika szörnyűségeiben, csak annyit ér, amennyit életem: azért élek, hogy ezen kijelentésemet lehetőség szerint bebizonyítsam. Ha véget vetek életemnek, azzal jogot adok rágalmazóimnak azt mondani, hogy a lelkiismeret furdalásai birtak az öngyilkosságra.*”

Ausztriai száműzetésében igyekezett álláshoz jutni. Egykori tanára Redtenbacher igyekezett segíteni, hogy alkalmazzák mint vegyész. A rendőrség azonban akadályokat gördített a képességeinek és tehetségének megfelelő polgári állásban történő alkalmazása elé. Feleségének és egyre szaporodó családjának eltartása egyre fokozta anyagi gondjait. Vagyona utolsó részét is eladta, így kénytelen volt élni azzal a lehetőséggel, hogy az osztrák államkincstártól kérjen kegydíjat. Furcsa módon még ma is elhangzanak megjegyzések, amelyek ezért elmarasztalják Görgeyt. Miután vagyona nem volt, megfelelő álláshoz nem tudott jutni, valamiből élnie kellett. De történetietlen is annak a kornak a szokásait utólagos ítélettel elmarasztalni. Egy hadifogolyról ma többé-kevésbé gondoskodnak, Görgeynek azonban magának kellett magáról gondoskodnia, amit Paszkievicstől az útra kapott „kölcsön” is jelez, noha ennek jó részét elosztotta bajtársai között.

Közéleti és egyéni tragédiák tették keserűvé Görgey belső emigrációban töltött évtizedeit. A bukott embert az árulás vádjá erkölcsi halottá tette. Könyvtáryi irodalom foglalkozott

személyével itthon és külföldön egyaránt. Emlékiratai nemcsak elsőrendű forrást jelentenek, hanem vallomásszerű önvizsgálatot, kegyetlen ítéleteket magáról és magunkról. Nagy emberek polémiájában sohasem maguk mondják a legelfogultabbat egymásról, hanem csaholó középserű hódolók ócsárlásai tűnnek a legelviselhetetlenebbeknek. Önmaguk — a lelkük mélyén — mindig érzik a másik álláspontjában is a zavaró igazságot, legalábbis annak egy részét. Görgey védelmezői — István öccsét is beleértve — többet ártottak Kossuth támadásával Görgeynek, mint magának Kossuthnak. Kossuth és Görgey nem egy megjegyzéséből kiderül, hogy a kölcsönös megvetés ellenére tisztában voltak egymás értékeivel, illetve saját kritikájuk túlzásaival. Kossuth maga mondta később, hogy „*Görgey sem volt ex professo áruló, csak ambíciózus és intrigáns*”. De Görgey előtt sem volt kétséges — hiszen kimondta —, hogy Kossuth nélkül nem lett volna soha egy európai szabású nemzeti szabadságharc hadvezére, nélküle nem adatott volna meg neki, hogy Európa legerősebb hadserege előtt tegye le a fegyvert, hanem 1848 őszén már Jellasics végzett volna az országgal.

Görgey szerepe évtizedekig a viták tárgya maradt. Ellenfelei és hívei nyilatkoztak, egykori bajtársai keltek védelmére és újak akadtak a támadásban. Bírósági fórum nélkül folyt ellene és érte a per. Nem változtatott ezen az sem, amikor az 1867-es kiegyezés megkötése után hazatért. Sőt személyének megítélésében most már 1848 és 1867 hívei csaptak össze, a függetlenségi és kompromisszumos politikai koncepció vállalói mérték össze erejüket. Elszigeteltségén ez azonban alig változtatott. A kormány három tagja — közöttük Eötvös — felkereste, Deák pedig nemegyszer fogadta a lakásán. Később pedig tervezetet készítette vele a honvédség újjászervezésével, illetve felállításával kapcsolatban. De a nyílt együttműködéstől mindenki óvakodott, a kiegyezés törekény támadható művét nem akarták Görgeyvel kompromittálni. Görgey büszkén viselte sorsát, amit a súlyos családi bajok még csak fokoztak. Kialakult azonban körülötte egy kör, közöttük a kor kiváló tudósai és orvosai, egykori bajtársai, akik gyakran keresték fel visegrádi visszavonultságában, vagy pedig megosztották vele pesti tartózkodását. Ezek közé tartozott — többek között — Markusovszky Lajos, *Lumniczer Sándor*, *Nedelko Döme*, *Than Károly*, de sorolhatnánk tovább a neveket. Utolsó időszakának környezetéből pedig itt él közöttünk a világhírű orientalista professzor, *Germanus Gyula*, akire Görgey az íróasztalát is hagyta.

A mérlegen

Görgey helyének megjelölése a magyar történelem értékrendjében máig sem történt meg. A századforduló „rehabilitációs” törekvései után a két világháború között történetírásunk megindult a realista igényű megközelítés felé. Kiváló szakírók vetették el a „*Kossuth vagy Görgey*” formulát és a történelmi folyamat egészébe ágyazva vizsgálták helyüket. Ugyanakkor azonban a hivatalos Magyarország, egyes szélső jobboldali körök „felfedezték” Görgeyt Kossuthtal szemben. Jó lehetőség volt arra, hogy Kossuth letagadhatatlan szabadelvű és demokrata örökségével szembeállítsák a férfias katonát. Visszaéltek Görgey nevével és ezzel évtizedekre kompromittálták nevét és megakasztották a Görgey-kérdésben megindult tisztulási folyamatot. Ennek volt azután visszahatása, hogy a történelmileg indokolttá vált kossuthi függetlenségi örökség hangsúlyozása ismét egyoldalúan, csak fekete-fehéren láttatta a Görgey-portrét.

Újra kísértett az árulás, de még inkább az árulással felérő folyamatosan elkövetett kártevés vádja. Csak könyv elemezhetné a megvívott csatákat, a megtett politikai lépéseket, nem pedig egy újságcikk. A lehetőségek határain belül már életútjának megrajzolásakor is érzékelteni akartuk a Görgey-kérdés nem egy vitás pontját. Most inkább megítélésének aránytalanságát helyezzük előtérbe. Többet tévedett-e katonailag mint bármelyik katonai vezetője a szabadságharcnak, kevesebb sikert könyvelhet-e el bármelyiknél? Aligha! Jóval több érv szól az ellenkezője mellett. Bár az eredmények és a hibák nem sorolhatók kizárólag egy-egy katonai vezető életművébe, sikerei mégis többet jelentenek mint kudarcai vagy mulasztásai. De még tévedéseinek ellenkezője sem mutat mindenütt biztos győzelmet.

Ellentéte Kossuthtal még nem teszi semmivé Görgey érdemeit, elismerése pedig még kevésbé semmisíti meg Kossuth nagyságát. Görgey ellentétei a polgári kormányzattal nemcsak őt marasztalják el. A kormányzat kapkodása, a hadvezérek cserélgetése, a sikertelen tábornokok kinevezései és leváltásai, Görgey mellőzése, a vele szemben kialakult bizalmatlanság és mégis a helyén hagyása, sok mindenre feleletet ad. Miért fosztjuk meg a kiemelkedő személyiségek arcképcsarnokát szabadságharcunk egyik legnagyobb — sokak szerint a legnagyobb — katonájától?

Az elkövetett hibákkal tetézve sem indokolt, hogy annyi győzelem kivívóját más mércével mérjük, mert az elismert vereséget vereségnek fogta fel. Kétségtelen, hogy politikai és alkotmányjogi felfogásában nem járta meg Kossuth útját. De végigharcolta katonaként a szabadságharcot, a győzelmek idején vállalta a kormányzat irányvonalát, a válság szakaszában viszont menteni akarva a menthetőt, kereste a kompromisszum lehetőségét. Ez még nem azonos a szélkakassággal, azok magatartásával, akik „*napsfényes időben a hatalommal, nehézségek idején ellene és háta mögött*” cselekszenek. Az elérhetőnek vélt eredmények útján hol többre, hol kevesebbre volt kilátás, ilyenkor a kevesebbet vagy akár a kevésbé rosszat akarta menteni.

Nem egyenlő mértékkel mérünk, amikor kitöröljük nagyjaink sorából Görgeyt, aki tovább ment mint Deák, Batthyány, Eötvös, Széchenyi. De sorolhatnánk tovább azokat, akik nem mérhetők hozzá és ma is utca hirdeti nevüket. Bemnek megbocsájítjuk, hogy nem engedelmeskedett a polgári kormányzatnak, ellentétbe került a kirendelt kormánybiztossal. Tőle nem vesszük rossz néven, hogy ugyancsak diktátorságot, — és nem „jakobinus diktatúrát”, hanem közjogilag római vagy inkább *Kosciuszko* egykori lengyel diktátorságához hasonló katonai teljhatalmat kívánt a széthúzó parlament feloszlatásával. Ezt akkor is meg kell állapítanunk, ha mindenki előtt világos, hogy Bem a nemzetiségi kérdésben elkötelezettelebbül és világosabban ítéltetett mint bármelyik magyar politikus, hasonlóan többet kívánhatott tenni a parasztság megnyerésére is, mint egy magyar birtokos. Felmerült ez a gondolat Görgeyben is, amikor Kossuthnak is javaslatot tett arra, hogy álljon a hadsereg élére.

A szabadságharc viszonyai között a katonai engedelmességet a polgári hatalomnak nem értelmezhetjük olyan egyértelműen és egyszerűen mint valamelyik kialakult alkotmányos államforma viszonyai között. Ilyenkor éppen úgy előállhat a kemény megtorlás jogossága az egyik oldalon, illetve a külön kezdeményezés lehetősége a másik oldalon. De nem tekinthetjük a modern idők hírközlési eszközeinek ismeretében kialakult szemlélettel sem ezt a kérdést. A nagy távolságra küzdő vezérek az amerikai függetlenségi háborúban vagy éppen a polgárháborúban egyaránt önállóságot mutattak, nem egyszer hajtottak végre „parancsszegést”. A messziről érkezett utasításokat sokszor irreálisnak érezve, maguk ke-

restek jobb megoldást. Az élethalál-harc óráiban a történelem minden hadvezére kerülhetett olyan helyzetbe, hogy a saját rendelkezésére álló erővel igyekezett fordítani az események irányán, mentette a menthetőt. Ez még nem a „szoldateszka” szelleme.

Csak az igaztalan és történetietlen vádak mellőzése után foghatunk a forrásanyag alapos vizsgálata után az objektív elemzéshez. Valódi vizsgálat alá kell vetnünk Görgey osztályhelyzetét és tudatát, nem pedig egyszerűen az ellenfeleinél nem éppen úgy meglévő nemesi osztálytudat letéteményeseként kezeljük. A nélkül, hogy ennek hatását kétségbe vonnánk, meg kell keresnünk az akkori értelmiség gondolatvilágában élő ellentmondásokat, a radikalizmus és a kompromisszum-keresés sajátos keveredését és váltakozását, ami Görgeyt is annyira jellemezte.

Igen érdekesek azok a dokumentumok, amelyek az osztrák kormányzat magatartásának alakulását jelzik és a kompromisszum előnyösebb formáira utalnak Világos idején. De erre elhatározó lépések nem történtek, inkább csak hangulatváltozások az orosz és osztrák szövetségesek belső ellentétei következtében. Éppen ezért nem válhattak ismeretessé Görgey vagy akár Kossuth előtt sem. A végre nem hajtott lépések érdekes eshetőségei a történelemnek, de sohasem biztos alternatívái. Hasonlóan nem perdöntő értékű Klapka későbbi, előnyösebb komáromi fegyverletétele sem, sőt éppen fogás Görgeynek az oroszok előtt történt kapitulációjának az ellensúlyozására, hangulati hatásának csökkentésére.

Furcsa módon Görgeyt ellenfelei és elfogult hívei mérhetetlenül eltúlzottan látják, sok szempontból a ténylegesnél is nagyobbá teszik. Abból még nem következik Kossuth elvetése vagy akár háttérbe szorítása, hogy lehántjuk Görgey alakjáról az igaztalan vádakát, összehasonlítjuk katonai és politikai értékét a nála kegyesebben mért többi nagyságunk életútjával. A történésznek az ellentétek elmosása nélkül, a történés folyamatának elemzése és értékelése alapján kell vizsgálnia az adott kort, az adott személyeket. Ítélni utólag könnyű, ezért egy kevésbé tehetséges történétíró is okosabb lehet mint „megítelt” hőse.

Kossuth — minden hibájával együtt — a szabadságharc vitathatatlan vezére, akinek Görgey nem volt és nem lehetett egyszerű alternatívája, egyenrangú ellenfele. Görgey személyisége alkalmas volt arra, hogy hadsereget szervezzen és vezessen, győzzön és veszítsen, diadalmasan bevonuljon vagy rendezetten visszavonuljon és letegye a fegyvert. Lelket tudott önteni katonáiba, de nem az egész nemzetbe. Katona volt, akinek ugyan voltak politikai eszméi, de az ország politikai helyzetét csak lassan és sohasem egészen tudta felfogni és megítélni. Hajlott a partikuláris kérdések egésznek tekintésére, néha saját hadtestét azonosította az egész nemzettel. Politikai gyakorlata egyáltalán nem volt, a magyar politikai közvéleményen, amely ellenzékiségben alakította ki karakterét és mentalitását, képtelen volt eligazodni. Naivul ítélte meg az ellenség mentalitását, abból is csak az osztrákot ismerte, de az irányukba kifejlődött megvetése a meggondolatlanságig menő gyűlöletté változott. Az igazi probléma a polgári és katonai vezetés elkülönülése volt. Kossuth éppen olyan távol állt a katonai kérdésektől, mint Görgey a politikai problémáktól. Az emigrációban ez már mindennél világosabban állt Kossuth előtt!

A súlyos belső ellentmondások, a szabadságharc belső társadalmi konfliktusai, a nemesi közvélemény alkotmányjogi szemlélete egyszerűen nem tették lehetővé a parlament felosztatásával járó diktatúra bevezetését és egyben a harc kiszélesítését. Intrikáló katonák Görgey vezérkarában, suttogó politikusok, ellentéteket szító kormányférfiak — közöttük Szemere — Kossuth táborában, csak fokozhatta a félreértéseket és elfajuló gondolatokat. De rontották a helyzetet a félreállított és sértett katonák, tanácsaik figyelembe vétele, amely ritkán jelentett megoldást.

Kétségtelenül motiválta a nacionalizmus is Görgeynek és számos tábornoknak, tisztnek az ellenszenvét Dembinszkyvel vagy akár Bemmel szemben. Dembinszky magyarországi teljesítménye még különösebb magyarázatra sem szorul. De Bem kiválóságát senki sem tagadhatja, viszont Görgeyben és sokakban aggodalom élt a külföldi vezetőkkel szemben. Ilyenkor könnyen bukkan elő az az érzés, hogy csak a harc adott színterének tekintik a vállalt országot, nem él bennük a felelősség tudata a jövővel szemben és nem érzik a kötelező múlt súlyát. A gyökértelenségből eredő könnyebb elhatározás vádja — néha indokoltan, néha indokolatlanul — nem egyszer érte az idegenben harcoló hősöket, nem egyszer merült fel velük szemben a „hazárdság” hajlama. Ugyanígy a kormányzástól elszokott ellenzéki politikai szemlélet kialakulása a magyar nemesi közvéleményben, a szavak fölénye a tettekkel szemben, a kölcsönös vádaskodások, a cselekvő szolidaritás hiánya, megvetést váltott ki az exakt gondolkodású, a természettudományos szemléletet is magába szívó katonából a civilek iránt.

A történelemben adódhatnak elkerülhetetlen vereségek, amelyeknél mindenféle útkeresés indokolt lehet, még akkor, ha sikertelenségük később beigazolódik. Világosan kell azt is látnunk, hogy Görgey vagy éppen a békepárt koncepciója az 1848-as alapokon történő megegyezésre semmivel sem volt realistább program mint Kossuth 49-es irányvonala. Egyszerűen azért nem, mert Bécs — mint ezt valamennyi egyezkedési kísérlet bizonyítja — nem volt hajlandó megegyezni ezen az alapon sem. Mindkét irányvonalnak megvolt azonban — a bukás ellenére is — a történelmi indokoltsága: az előbbi érlelődő programjává vált a kiegyezés előkészítésének, a másik pedig fenntartotta a függetlenségi koncepciót a magyar politikában.

A Görgey-kérdés tehát máig le nem zárt problémája a magyar történetírásnak, amelyben éles ellentétek, különböző leírt vagy le nem írt álláspontok állnak szemben egymással. A tisztulás folyamatának szolgálata, egy realistább színekkel festett Görgey-portré megalkotása felé való törekvés vezette e sorok íróját is, amikor vállalva az ellentétes kritikákat, szélesebb közvélemény elé tárta történelmünk e sokakat foglalkoztató problémáját. Ennyit mondhattunk most el Görgeyről és igen keveset Kossuthról, ami szükségszerűen nem teremthetett kettőjük között teljes egyensúlyt megítélésben és értékelésben.

Születésének másfél százados évfordulóján, tettének százhusz esztendő távlatából azért jobb és méltóbb, ha a valóság és a tények birtokában, indulatok nélkül vizsgáljuk alakját. Sorsát valóban büszkén vállalta 1916. május 21-én, életének kilencvenkilencedik évében bekövetkezett haláláig. Büszkesége lassan bölcsességgé szelídült, jól mutatja ezt felelete, amit annak az anyának mondott, aki mint árulót mutatta meg kisleányának: „*Talán nem egészen igaz az, amit Ön a kis fiának mondott, de talán így van jól. Hadd higgye a magyar, hogy csak árulás győzhette le. Ez a hit talán, ha én szenvedek is miatta, a nemzeti jövő egyik eleme.*” Nekünk, a mai nemzedéknek azonban éppen az a kötelességünk, hogy az igazság keresésével, a valóság talaján állva lássuk múltunkat és nagyjainkat. Csak így lehet a történelem valóban tanító mesterünk...

1968. május

ANTALL JÓZSEF

MELLÉKLET

Feljegyzés

Görgey Artúrról írott cikkem tárgyában

Görgey Artúr személye korán foglalkoztatott, a magyar politikai mitológia többi hőiséhez, Széchenyihez, Kossuth-hoz, Deákhhoz, Eötvöshöz hasonlóan. Előbb *Pethő Sándor* Görgey-könyve, majd *Kosáry Domokos*nak a Görgey-kérdésről írott munkája hatott felfogásomra. Több olyan idős emberrel is volt módomban beszélni, akik személyesen ismerték a tábornokot. Így az egyetemi éveim alatt *Germanus Gyula*, aki Görgeytől örökölt íróasztalát is reám akarta hagyni, de nem fogadtam el. (Javaslatomra özv. Germanus Gyuláné átengedte a Nemzeti Múzeumnak 1980-ban.)

Így talán magától értetődő, hogy 1953-ban mint a III. tanévet elvégzett történelemlevéltár szakos hallgató — a nyári gyakorlat keretében — örömmel vállaltam el a teljesen rendezetlen Görgey-iratanyag rendezését és „házi használatra” az ismertetését. Talán nem felesleges utalnom arra, hogy a Görgey nemzetség keretében felállított „*Görgey Artúr 1848/49-es működésére vonatkozó iratanyag*” nagy részét én rendeztem és ismertettem (9—13. fasc.), míg *Szabó Sándor* egykori kollégám a maradékot (14. fasc.). Az *Országos Levéltárban* lévő anyagot egyrészt ismertettem az 1953. július 11-én kelt (ismertetésenként 9 lap, ténylegesen közel egy szerzői ív) összefoglalóban, másrészt pedig egy rövid „*conspectus*”-t állítottam össze. Több a Görgey-kérdésben kutatómunkát végző kollégám (*Urbán, Katona Tamás* stb.) említette, hogy találkozott „kezem nyomával”, egy ideig az ismertetésemet is kézbe adták.

Ezzel összefüggésben annyit jegyeznek meg, hogy az akkori 1952/53. tanévben Magyarországon olyan történelmi szemlélettel ítélték meg Görgeyt, amit ma már a „Görgey-ellenzők” is restellnek. Ilyen körülmények között végeztem a munkát és írtam meg az ismertetést, amit lényegében ma is vállalok. Természetesen bizonyos mértékig defenzív stílusban kellett hangszerelnem, de így is világos volt az álláspontom. Az Országos Levéltárban mint gyakorlatot folytató egyetemi hallgatótól elfogadták, munkámat dicsérettel igazolták, nem érintve a tartalmi kérdéseket. Ugyanekkor *Lederer Emma* egyetemi tanár (Levéltári Tanszék) kifogásolta — többek között ezt is — a történelemszemléletemben és helytelenítette „Görgey mentését”. Erről ugyan nem volt szó általában, de a reális történelmi megítélést nem tudtam mellőzni e szerény „ifjonti” munkában sem. E munkám természetesen meghatározta valódi Görgey-képemet és olyan anyagot ismertem, amit kevesen.

Ezt követően (1954-ben végeztem) más kérdésekkel foglalkoztam, a művelődéspolitikai történetéből (Eötvös stb.) írtam szakdolgozatomat. Sokáig nem nyúltam vissza Görgeyhez, nem láttam értelmét. *Illyés Gyula* „Fáklyaláng” c. drámája — főleg a harmadik felvonás — hazafias célzatú volt, lényegében *Horváth Mihály* könyvére támaszkodott, de igaztalannak tűnt. Talán nem is annyira a szerző, mint inkább *Ungváry László* cselszövő (Biberach pózában) alakításában, kappan-hangjával (még most is kiemelik, mint nagy alakítását), — szerencsétlennel találtam. Akkor fogtam újra hozzá, amikor *Német László* „Árulója” ismét

elindította a vitát, újra kedvet éreztem hozzá. Egymást követték pro és contra a nyilatkozatok (Varga Jánosé is), amelyeket nem éreztem megalapozottnak. Először Görgey halálának 50. évfordulójára 1966-ban akartam cikket írni az *Élet és Tudomány* részére. Írásomat hamar visszaadták, annyi kifogást emeltek, hogy elhalasztottam, újra félre tettem.

Ismét eszembe jutott 1968-ban, tehát Görgey születésének 150. évfordulóján. A *kémikus Görgey-ről* írtam a *Gyógyszerészet* c. lapban egy cikket az egyik munkatársammal (Szentgyörgyi I.), az megjelenhetett, elég semleges volt. A magamé azonban a mai napig nem látott napvilágot, illetve a szerkesztésben megjelenő *Orvostörténeti Közlemények*-ben publikált, *Lumniczer Sándorról* készített tanulmányom 33. *lábjegyzetébe* „becsempészttem”: Antall József „Egy évszázados per — a Görgey-kérdés tegnap és ma” (Kézirat, 1968) c. írásomnak legalább a címét. (OTK. 1968/45. k.) Legalább ennyi nyoma maradjon és az intézeti adattárban is megtalálható. Úgy gondolom azonban, hogy érdemes erről is írnom.

Sajnos az 1968-ban elkészített hosszabb és teljes tanulmányom kézirata sincs meg, mert nem kaptam vissza a különböző helyekről. Megmaradt egy olyan példánya, amelyet a lektori vélemények figyelembevételével az *Élet és Tudomány* részére készítettem 1968-ban. „Egy évszázados per — a Görgey-kérdés tegnap és ma” címen, 27 oldal terjedelemben I—III. részben (cikksorozatként). Először Makkai László (szerk. biz. tag) lektorálta fenntartásokkal, majd Kosáry Domokos, aki lényegében kedvező véleményt adott és Varga János, valamint Urbán Aladár, akik nem ajánlották e formában a megjelentetését. Így a közlés el is maradt. De elutasította a Valóság, a Látóhatár is. (1969-ben a Magyar Rádió angol nyelvű adásában ismertették a lényegét, Varga Bálint, volt tanítványom szerkesztésében.)

Bár igazán nem fűztem hozzá komoly reményeket, de — bízva valamennyire Németh László darabjának sikerében, több megjelent cikkben — ismét elküldtem Fenyő Béla főszerkesztőnek (*Élet és Tudomány*), aki szívesen közölte írásaimat, beleértve az 1867-es kiegyezést tárgyaló, először még a „hivatalos” felfogással egyáltalán nem egyező cikkeimet is. Fenyő maga is elérkezettnek látta az időt, ez 1973-ban volt. Újra elküldte Kosáry Domokosnak, aki ismét kedvező véleményt adott. Majd pedig Szabó László alezredesnek (Zrínyi Akadémia), aki hosszú lektori véleményben fejtette ki nézeteit és nem javasolta a cikk megjelentetését. Meg is untam az egész „huzavonát”, nem találtam meg az eredeti — részben irodalmi apparátussal készült — példányt, amit annyit rövidítettek, átírtak „népszerűsítőbbé” fazoníroztattak, hogy megutáltam. A magyar historiográfia története szempontjából azonban nem édektelen, hogy e 27 oldalas tulajdonképpen tudományos ismeretterjesztő szándékú cikke az alábbi terjedelmű lektori véleményeket kaptam:

1. Makkai László	kb. 1 oldal	
2. Kosáry Domokos	kb. 4 oldal	(sűrűn 1 és fél)
3. Varga János	8 oldal	
4. Urbán Aladár	4 oldal	
5. Szabó László	kb. 20 oldal	(sűrűn is 10 old.)

Bár többen írtak a lektori véleményben elismerő szavakat, sőt méltatták, hogy azok közé tartozom, akik tényleg ismerik a levéltári anyagot (Urbán), lényegében csak Kosáry Domokos javasolta egyértelműen közlésre. Hízelgés nélkül megállapíthatom, hogy a sikertelenség ellenére ez megóvott a keserőségtől, sőt megnyugtatót. (Fenyő Béla korrekt volt, kifizette a

honorárium legmagasabb fokának az 50%-át). Így elmaradt a megjelentetése, Fenyő Béla 1973-ban végül is kedves levél kíséretében elhárította a megjelentetéssel való biztatást. Nem tagadom, hogy az azóta megjelent cikkek olvasásakor néha érzek némi bosszúságot, sőt a megjelent könyvekben (Katona Tamás) is „vizontlátom” az anyagomat, ami némi nosztalgiát okoz. De Katona Tamás — *Halász Imre* dédunokája — tisztességes ember és régi barátom, így jó kezekben érzem a Görgey-ügyet. Egyébként pedig mindig együtt érteltem — ahogy írtam — a nagyokat. Megnyugtató, hogy a Rákosi-érában Széchenyi-értékelésemet kifogásolták, majd Deákról, Eötvösről írott tanulmányaimat, míg a molnáreriki deheroizáló mánia közepette azt írta az egyik lektorom „nem tudok szabadulni Kossuth iránti olthatatlan szerelmemtől”. Ez azután végleg megnyugtató.

Igyekszem folytatni a magyar nemzeti liberalizmus korszakát érintő kutatásaimat és szakirodalmi tevékenységemet (1825—1875), azonban az orvostörténelem mezejére tévedve, azt már nem hagyhatom el. Olyan „cédula-elmaradásom” van a politikátörténet terén és annyira „eladminisztráltam” az eszemet mint intézetvezető, hogy nincs visszaút. Előbb a kompromisszum keresése és elkerülhetetlenségének érzése közepette úgy döntöttem: inkább a tárgyam tartalmában (semlegesség érdekében) kötöm meg az alkut mint nézeteimben, ezért orvostörténész is lettem, most már viszont késő, hiszen e téren elég sokat dolgoztam, aminek foglya vagyok. Könyveim, tanulmányaim száma kb. 200 egy irodalomjegyzékben, általában a XVIII. század végétől a XIX. század második feléig (tulajdonképpen korszakom azonban 1825—75) a politikátörténet, a művelődéstörténet, az orvostörténelem tárgykörében. Ehhez járul még az intézet megszervezése és kiépítése, — ez, amit elmondhatok.

1982. április 28.

ANTALL JÓZSEF

Mellékletek (A Semmelweis Orvostörténeti Múzeum Adattárában):

Antall József: Egy évszázados per — a Görgey-kérdés tegnap és ma (kézirat — 1968)

Lektorai vélemények: (hiány)

Makkai László (1968)

Kosáry Domokos (1968, 1973)

Varga János (1968)

Urbán Aladár (1968)

Szabó László (1973)

Fenyő Béla levele (1973) (hiány)

Antall József: A Görgey-levéltár ismertetése és conspectusa (hiány)

SUMMARY

Artúr Görgey (1818—1916) seems to remain one of the most disputed figure of Hungarian historiography and literature. The former officer of the Habsburg Imperial Army, who changed his military career for lectureship in chemistry, joined the Hungarian Armed forces in 1848. He was soon promoted general and later (when still only 31 years old), commander-in-chief of the revolutionary forces. In August 1849 he capitulated the Russian intervention army, which outnumbered twice the Hungarian, and by so doing he put an end to the Hungarian war of independence. Although the capitulation was reasoned by military, economic and political necessities, it was immediately questioned by many, most of all by Kossuth. Kossuth, who was equally clear with the hopelessness of the struggle, transferred the supreme power to Görgey and then fled the country. The idea was, perhaps, to keep the political leadership untouched by the humiliation that the capitulation would obviously bring about. Nevertheless when he had arrived to Turkey he blamed Görgey for the defeat and called him a traitor. For Kossuth was becoming an almost mythical national hero his opinion was very much influential and this opened a long dispute and aversion to Görgey's decision.

The downfall of the revolution caused Hungary to lose her centuries old constitutional self-government, and those who exposed themselves in the struggle were jailed, sent to compulsory military service in the imperial army, or were executed. It was Görgey's special personal tragedy that while he was given a pardon and was taken into a more or less comfortable custody at Graz many of his fellow generals were executed. He spent the rest of his life, (actually more than sixty years) in retirement, and was no more involved in political, let alone military actions.

This recently founded paper by József Antall was written in the 1960s. Antall, the late director general of our Institute, was the editor-in-chief of our journal (hence the reason why it is now published in a medical historical journal) and later the first democratically elected Hungarian prime minister after the fall of communism. He repeatedly tried to publish this paper until the 1980s, but was always refused. The reservation was probably caused by the fact that its topic was a loose reminder of the 1956 revolution.

The paper investigates the motives that led Görgey to the capitulation. Antall searches that how the decision was determined by his character, and whether it was, in terms both of political and military points a reasonable idea. The major contribution, however, is the critique of Görgey's figure in Hungarian historiography. Both the tradition which has yielded the conflicting hero of "*the revolutionary Kossuth*" with "*the traitor Görgey*", and the opposite one, which esteemed Görgey as "*a solid and sober soldier*" who was quarreling with "*Kossuth, the gambler and irresponsible political manoeuvrist*" resulted serious harms to Hungarian historiography and, which was more severe to Antall, even to Hungarian political thought and capability of political action.

Antall makes a difference between the virtues of a soldier and those of a politician concluding that it is equally false to require the merits of a politician from the military man, and *vice versa*. He claims that adequate political and military actions do not necessarily overlap each other, and emphasizes that Görgey is an outstanding example for this. He is convinced that taken apart enthusiasm, revolutionary belief, and the cold calculation of a

military situation they deserve no merit on their own: a thoughtful political action must be based on both.

At the end Antall suggests that in judging historical actions we ought not to make sentences. Historians should not look for someone to be blamed for, but rather face with pure facts, no matter how disillusioning they might be.

Our intention was to pay homage to the memory of our late editor-in-chief in publishing this interesting paper, which is missing even from Antall's collected works. The text was checked by dr. Mária Vida, and she also presents a short preface explaining the circumstances of its writing, and Antall's difficulties with the publication.

A KÉMIKUS GÖRGEY

SZENTGYÖRGYI ISTVÁN*

E tanulmánynak nem feladata a Görgey-kérdés eldöntése: célját már akkor is elérte, ha történetét egy eddig kevésbé ismert oldalról sikerült valamivel jobban megvilágítani.

Görgey Artúr pályafutását katonaként kezdte, és közel három évi megszakítással ekként is fejezte be fiatalon, hogy előbb kényszerű száműzetésben, majd önkéntesen választott magányban élje le az életét.

A 33 éves, *Klagenfurtba* száműzött tábornok, 1851-ben postai küldeményét bontotta fel: feladója a Bécsben székelő császári és királyi Akadémia volt. A csomagban egy halom különlenyomat és 40 pengőforint készpénz érkezett, és a mellékelt okirat értesítette a címzettet, hogy az Akadémia kitüntette és tiszteletdíjjal jutalmazta „*A kókuszdióolaj szilárd és folyékony zsírsavjairól*” c. kémiai értekezését. [3] Két és fél éves vegyészeti működésének volt ez elismerése egy tudományos fórumról; barátaitól és ellenségeitől viszont már 1848-ban „*a Patikárius*” nevet kapta, amelyet Damjanich tréfásan, borozgatás közben használt, míg Kossuth tartott tőle, hogy „*egyszer még megéti*”. [1]

Életútja Prágáig

1818. január 20-án született Toporcon. Életének első 14 évét rendezett, de meglehetősen szűkös anyagi körülmények között élte le. Ekkor üresedett meg a tullni utásziskolában egy

* A cikk megjelent a *Gyógyszerészet* 1968. júliusi számában (267—272. o.)

Dr. Szentgyörgyi István gyógyszerész, üzletember életrajza: Született 1941. május 9-én Budapesten. Érettségi vizsgája (Toldy Ferenc Gimnázium 1959.) után a Semmelweis Orvostudományi Egyetem Gyógyszerésztudományi Karára nyert felvételt, ahol 1965-ben gyógyszerészi diplomát szerzett. Kecskeméten és Budapesten töltött kötelező gyógyszerértári gyakorlat után 1967-ben a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár alkalmazásába lépett, dr. Antall József egykori tanára és abban az időben a Múzeum igazgató-helyettese hívására, ahol mint tudományos munkatárs 1969-ig dolgozott.

Ebben az időben több cikke és tudományos munkája jelent meg, melyek fő témája a magyar gyógyszerészet, gyógyszergyártás kiemelkedő személyiségei, a gyógyszerészek helye és megbecsülése a társadalomban, a gyógyszereszköztartás problémái voltak. Több tudományos közlemény és monográfia szerzője és társszerzője, számos hazai és nemzetközi kongresszuson tartott előadást. A gyógyszeripar története tárgyköréből írt doktori disszertációjáért 1972-ben elnyerte a doktori címet.

1969-től fordult figyelme az ipari gyógyszergyártás felé, dolgozott a Kőbányai Gyógyszerárugyár és a tiszavasvári Alkaloida Gyógyszergyár Orvostudományi Osztályán, majd az EGIS Gyógyszervegyészeti Gyár Gyógyszerismertető Osztályán. 1973 novemberében került a Zenith Kft. állományába, ahol 1984 augusztusáig mint a CIBA-Geigy AG (Basel) és a Zyma AG (Nyon) magyarországi gyógyszer vezérképvisletét látta el. 1984-től 1992. januárjában bekövetkezett haláláig Nyugat-Németországban, ill. Németországban gyógyszeripari üzletemberként tevékenykedett. (dr. Szentgyörgyi András)

alapítványi hely (ingyenhely), s e véletlen döntött sorsáról. Nem vágyott erre a pályára, a családi körülmények azonban kényszerítették. A koraérett gyermekember atyjához írt leveleinek következő sorai némi fényt vetnek gondolkodására [6]: „*Ha Tullnban találkozok alkalom, akkor katonára akarok lenni; ellenkező esetben a filozófiát akarom végezni, és ezután egyik vagy másik tudós szakmára határozni el magamat... Ez az én szilárd, rendíthetetlen elhatározásom.*”

1832. november 23-án lépett be a tullni utászkarintézetbe, ekkor kezdődött meg 12 és háromnegyed éves katonai szolgálata, amelynek első kilenc éve alatt még a szülői házat sem látta. Távol az otthontól nem volt könnyű az élete egy szegény ifjú nemesnek, amikor mellette bajtársai a fiatalság könnyelmű, vidám életét éltek: éppen hogy a legszükségesebb „külsőségeket” (ruházat, fegyverzet stb.) tudta megteremteni magának. Hallatlan önfegyelemmel, önmegtartóztatással élt. Húsz évesen írta [6] „...*több mint 6 esztendő óta hozzá vagyok szokva, vacsorára semmit, reggelire pedig egy darab kenyeret enni.*”

Nem tudni, hogy e nehéz időkben juttatott-e számára az élet boldogságot. Ha az élet nem is, ő önmagának mindenképpen. Életeleme volt a harc, minden boldogsága a győzelem, és ezt a harcot — önmagával vívta. E harc — melynek stratégiáját a matematika szabályai szerint és az egzakt tudományosság szigorával szerkesztette — napról-napra juttatta győzelemhez, amely mindenért kárpótolta. Amellett, hogy kiváló szellemi képességeit állandóan próbára tette és matematikai szorgalmi tanulmányokkal, testét-lelkét egy mindent legyőző akarat igájába hajtotta, hogy végül is kialakuljon mennyiségileg is jól képzett, ugyanakkor az igazság keresésekor rendíthetetlen szigorral és logikával gondolkodó egyénisége. Tudta, hogy egyes elméleti tantárgyakban már zavarba hozhatná oktatóit, azonban a főhadnagyi kinevezés érdekében került az összetűzéseket.

1841-ben kelt levelében olvashatjuk [6]; „*Jelszavam: tanulni magamnak, s vizsgáztatni tanáromnak.*”

Amikor Tullnban végzett, többek között a következőket írták jellemzésül [6]: „*Magaviselete igen jó, hibái nincsenek, természetes képességei jelesek, buzgósága és szorgalma ernyedetlen.*” Az iskolai évek befejezése után következett a garnizon-élet, amelynek életformájától megcsömörlött. [3]: „...*nekem csak heverészni, másokat szekírozni és magamat másoktól szekíroztatni volt szabad ebben a szép, lagymatag, unalmas békeidőben.*” Apja halála után leomlott az utolsó erkölcsi kötelék is, amely még a katonasághoz kötötte: eldöntötte, hogy leszerelése után egyszer és mindenkorra megváltik a katonai pályától. Bátyjának, Guidónak írta [3]: „*Indító okaim: mostani pályám elleni mély ellenszenvem... — hol első kézből kapom minden piszok bűzét az orromba, s a hol tulajdonképpen csak arra való vagyok, hogy azt én is megemésszem — elképzelhetetlen fokra hágott.*”

Egyénisége, amely mindennek a megfogható lényegét kereste, hogy az igazságot megismerje, nem tűrte az ellentmondásokat — a saját életében. De nem tűrte a máséban sem, ha az a másik élet valamilyen kapcsolatba került az övével.

A jó stratégia maga választja meg a terepet az ütközetre, és ha a harcot eldöntő fegyverek nem állnak rendelkezésére — elegánsan visszavonul. „...*vágyódásom egy tevékenyebb, szabadabb élet után, olyan viszonyok után, melyek nem kényszerítenek fölébbvalóim közül az olyanoknak is, kiket megvetni van okom... a tiszteletnek külső nyilvánításával hódolni és igen gyakran a legnemesebb erőimet az ő oktalanságuknak vagy rosszakaratuknak áldozni föl.*” [3]

Számba véve az adottságokat, olyan területet keresett, ahol a birtokában levő eszközökkel eredményt érhet el. Amikor bátyja, Guidó értesült elhatározásáról és annak indokairól,

szerette volna lebeszélni öccsét a pályaváltoztatásról. Azzal érvel, hogy az élet minden területén többé-kevésbé hasonló viszonyok uralkodnak, majd némi gúnnyal kéri Artúrt, ha mégis megtalálná az elképzelt Eldorádót „...*még csak annyi időt engedj, hogy saját leköszönésemet én is megírhassem és minden cselédimmel együtt oda téged elkísérjelek, ott társaságodban zabkenyér és friss víz ital mellett jókedvűen és meglegedésben morzsolando le szomorú életem hátralevő részét.*” [3]

Görgey azonban nem hajlandó, egyéniségét megváltoztatni és állhatatosan kitart elhatározása mellett [3]: „...*az adott adatokból kell az eredményt levonni, nem pedig az óhajtott eredmény kedvéért a meglévő, de véletlenül ahhoz nem találó adatokon tetszés szerint változtatni...*” írja vissza Guidónak. „*Most én olyan életviszonylatban élek, mely a legnagyobb mértékben rakja rám azt a szóban forgó elkerülhetetlen kényszert; és én bizonyosan új életviszonyt nem fogok választani olyat, amelyben ez a kényszer „többé”, hanem olyat, melyben a „kevésbbé” fog uralkodni rajtam.*” [3]

Pályaválasztás

12 és fél éves katonai szolgálat állt mögötte, távol családtól, Magyarországtól, amikor 1845. július 23-án kilépett a Nádor-huszárezredből, ahol ekkor már segédtsztként szolgált. Feljebbvalói elbocsátó minősítésében csak felsőfokú jelzőket használtak: rendkívüli energia-befektetéssel teljesítette a katonai pálya által rárótt követelményeket, miközben egyéniségét szilárdan megtartotta — idegen közegben — a maga által megjelölt normák között.

Szerencsétlen családi körülmények készítették katonai pályára, de most a szerencse szegődött mellé, a család régi barátja, *Rösler Gusztáv* személyében, aki beajánlotta *J. Redtenbacher*-nek, a prágai egyetem vegytanárának. [6] Ő pedig magához kapcsolja a tehetségeket és „...*személyisége által a tudományhoz, a tudomány által a természethez, ehhez az örökkévalóhoz, hogy annak törvényeit megközelítőleg megismerjék.*” [3] Görgey tehát a természettudományokkal került szoros kapcsolatba, és azok közül is éppen a kémiával.

Új utakon

Mondhatnánk: út az ismeretlenbe — amikor megindult a leszerelt katona, hogy számára ismeretlen, idegen városban, soha nem látott embertől vezetve kezdjen új hivatást.

Az első, tétova lépéseket néma csönd követte, hogy utána lassan meginduljon a letisztult érzelmek papírra vetett, óvatos összefoglalása.

Előszőr tanáráról írt, még az első év őszén [3]: „...*mi még homályos a fejemben, ő képes lesz azt felvilágosítani. ...Szorgalmas tanítványa leszek...*”

1846 januárjában már bátrabban ír protektorának Röslernek, egyben a maga szükségzavú módján értesíti, hogy közvetítése sikeres volt, eljegyzése a kémiával megtörtént [3]: „...*Redtenbacher-hez való ajánlásod által egészen boldoggá tével. Éledek, mint még eddig soha. A chemia tanulmánya már magában — de azon fölül ily kitűnő tanár vezetése alatt, minő Redtenbacher — egészen meghódított.*”

Szorgalmasan munkához látott: „*Én egészen és kizárólag a vegytanra adtam magam, még pedig annak tudományos művelésére.*” [3] A kiváló szellemi képességű, akaraterejű

tanítványt mestere hamarosan megkedvelte, később pedig, látván küzdelmeit nehéz anyagi körülményei között, lakásába befogadta, asztalánál vendégül látta. Görgey nem sokat közölt e korszakáról, azonban levelei némileg megismertetnek bennünket a prágai időszakban kialakult gondolataival, érzéseivel, tevékenységével. Eredményeiről pedig bizonyítványa és egyetlen tudományos dolgozata számol be. Idézzük itt bizonyítványának egy részletét [3]: „...a vegytani előadásokat igen szorgalmasan járta s a nyilvános vizsgálat alkalmával kitűnő osztályzást (Vorzugs Classe) kapott.”

„...a kinek ésszerű életcélja van, azaz egy célja, jónak lenni és jobba, tökéletesebbé válni — az lépjen bár akármely pályára, mely hívogatóan int feléje — céljt fog elérni. Önállóságot és vagyont szerezni — ezek mellékes dolgok és megjönnek magától, míhelyt az ember, híven föltett szándékához, a maga hatáskörében azt cselekszi, amit kell.”

Eddig leélt éveiben nem sok embert fogadott szívébe, azonban testvéreit, azok közül is öccsét, kivel szemben szinte szülői felelősséget érzett nagyon szerette. A velük töltött rövid szabadságok kivételes élményszámba mentek. Azonban volt valami, ami Prágában testét, lelkét megbéklyózta, és 1846 októberében bejelentette távolmaradását a karácsonyi családi összejöveteltől [3]. „Bocsássanak meg érte mindnyájan, kik szeretnek, hogy még az ő baráti viszontlátásuk kedvéért is csak kényszerítve vonnám meg időmet attól a tanulmánytól, mely ellenállhatatlan vonzással fogva tart: mely már oly sokat eligazított bennem, és melynek valóban lelkem nyugodalmát köszönöm.” Félt, hogy rokonai, testvérei (öccse kivételével) nem értik, és nem érthetik meg azt az érzést, amely erre a lépésre indította, és magyarázólag hozzáfűzte leveléhez: „Mint minden más exaltált emberéi is, az én életnézeteim nevelésesen rosszul illenek belé a köznapi életbe: de hiszen az életem sem ilyen. És ha nem csal hitem en-magamban: befejezni sem fogom azt mindennapi módon...”

Teljesen rabja lett új hivatásának: boldogságát meg szeretné osztani valakivel. Öccsének, Istvának írt, kérte, hogy tartson vele e tudománya művelésében [3]: „...biztosan ígérek neked új, örömiteljes életet, tevékeny hatáskört és az emberi élet legtávolibb határáig tartós, zajtalan, de nemes lelkesülést!” Testvérét sikerült meggyőznie, aki válaszában ezt közölte is. És ekkor megint megcsodálhatjuk Görgey kivételes önelemző készségét és azt a szorgot, amellyel minden gondolatát, cselekedetét ellenőrizte. Amikor István levele megérkezett az ifjúi hév lendületes beleegyezésével, visszavonta hívó szavát, amelyben talán több volt az önös érzés, mint amennyi előny öccsének származhatott volna, ha pályát változtat [3]:

„Akartam: nem állni elszigetelten az életben s a törekvésben.

Akartam: egy engem boldogító gondviselést vállalni egy lény irányában.

Akartam: magamnak a haladást a tudományban megkönyyíteni az által, hogy kötelezettséget vállalok téged beavatni abba.”

Tanárával, Redtenbacher-ral viszonya eszményi: e kiváló férfiú, Liebig tanítványa, aki 1849-től a bécsi egyetemre került tanárnak, és a szabadságharc utáni kritikus időkben is messzemenően kiállt a magyar ifjakért, talán Görgey hatására fogadta szívébe magyar hallgatóit, közöttük Than Károlyt, akikkel mindig különös szeretettel foglalkozott. Hálás tanítványától olvashatjuk [3]: „Eredményeim még nagyon szerények. És éppen ezért tisztán érzem, hogy mindent egyedül e férfiú humánus és részvételtjes szívének köszönhetek, mely nem aszott ki más tudósok példájára a tudomány művelése közben, hanem ellenkezőleg általa maradt meg épnek és üdének... Vajha az a kevés, a mit én lendíték a tudományon, neki is öröme válna!”

Már két éve élt Prágában, amikor tanára hozzásegítette egy egyetemi álláshoz — „segédtanári” kinevezéshez — Lembergbe. Nem nagy lelkesedéssel készült azonban az

állást elfoglalni, mert attól tartott, hogy új főnöke nem tud nálánál annyival többet, hogy a különbséget rövid időn belül ki ne egyenlítőné, pedig *Rochleder* is Redtenbacher tanítványa volt.

1847 júniusában halljuk tőle először, hogy önálló munkába kezdett [3]: „*Büszke lehetsz rá (ha éppen kedved tartja), hogy most levelet kapsz tőlem, most amikor sokkal több és sürgősebb a dolgom, mint eddigelé. Mert mielőtt Prágát elhagynám, be kell végeznem egy elkezdett munkámat: a kókuszdióolaj vegybontó vizsgálatát.*” (Görgey Istvánnak)

Dolgozata

A kókuszdió zsírsavjainak vizsgálatát 1847 tavaszán kezdte el Prágában, és a kísérletes vizsgálatokat is itt fejezte be. A dolgozat kéziratán az utolsó simításokat már otthon, Toporcon végezte el [3] és innen adta fel azt postán 1848. május 21-én a Bécsben székelő császári és királyi Akadémiának.

A XIX. század első harmadában a szerves kémia művelése nagy lendülettel indult meg. E hirtelen fejlődés alapját egy francia kémikus, *Chevreul* [7, 8] zsírsavvizsgálatai vetették meg (1823). A gyors fejlődést aztán *Liebig*, *Fehling* és *Dumas* munkássága biztosította. Redtenbacher szintén ennek az iskolának volt képviselője, és tanítványainak figyelmét is felhívta a szerves kémiában rejlő lehetőségekre, ami a tudományos és gyakorlati szempontok mellett értendő egy kezdő kémikus karrierjét illetően is [2]: „*midőn munkámhoz fogtam, egyetlen zsírsavat sem ismertem: különösen vágytam — a kezdőnél könnyen érthető okból — egy új savat felfedezni.*” 1845-ben elsőként *Fehling* [7] vizsgálta meg a kókusz-szírt, és kimutatta benne a vajban már felfedezett kapron- és kapril (6, ill. 8 szénatomszámú) savakat.

A kókuszszír a szappangyártásban volt jelentős alapanyag, mert amellett, hogy szállítása a trópusokról viszonylag olcsó volt, kiváló minőségű, igen jól habzó készítményt produkált.

Körülbelül ugyanabban az időben egy újabb zsírsavat ismert meg a tudományos világ *Lerch* [7] révén: a vajból izolált, 10 szénatomszámú kaprinsavat. Görgey kísérletei végén arra a kérdésre akart választ kapni, vajon a kapron- és kaprilsav mellett megtalálható-e *Lerch* kaprinsava.

Görgey legelőször is kálilúgos főzéssel elszappanosította, majd híg kénsavval leválasztotta az olajban levő zsírsavak elegyét. A leválasztás első lépéseként desztillálta az elegyet, és a maradékot vizsgálta tovább, hogy a benne levő savakat külön-külön kinyerje. Próbálkozott szűrővel és frakcionált desztillációval, azonban eredményeit tökéletlennek találta. Ugyanígy az alkoholból történt átkristályosítást is. Végül is előállította a savak bárium sóit, és ezek átkristályosításával vizes és borszeszes közegből kapta meg az óhajtott eredményt. Célját elérve behatóan vizsgálta a kaprinsavat (ennek bárium- és ezüstsóit is), továbbá a pichurinsavat, ill. ennek bárium-sóját és etiléterét.

Azonfelül, hogy kimutatta a kapron- és kaprilsavat, dolgozatának maradandó tudományos értékét a következőkben foglalhatnánk össze:

1. A kaprinsav kimutatása a kókuszolajban;
2. A mirisztinsav kimutatása;
3. A fentebb már említett, egy addig ismeretlen és általa elnevezett sav, a *pichurinsav* kimutatása. Pontos adatokat közölt továbbá e sav etiléterének és bárium-sójának az elemzé-

séről. Körülbelül vele egy időben fedezte fel *Mardson* [7] ugyanezt a savat a babérolajban, amelyet ennek francia nevééről laurinsavnak nevezett el.

Görgey már hozzákezdett munkájához, amikor *St. Évre* megjelentetett egy értekezést 1847 májusában, és ebben közölte egy mindaddig ismeretlen, 11 szénatommal rendelkező zsírsav, a kocinsav felfedezését. Görgeyt először megrendítette a hír, amely eddigi eredményeinek ellentmondott, a későbbiek folyamán azonban kísérleteivel igazolta a közlemény téves voltát, és dolgozatában vitába szállt a szerzővel. Mindenekelőtt leszögezte: „...kísérleteimből meggyőződtem, hogy legalább abban a kókuszdióoldatban, amelyet én vizsgáltam, CHO összetételű sav nincs.” Ezekután bebizonyította, hogy a kocinsav nem más, mint kaprin- és laurinsav elegye, végül hozzáfűzte, hogy „*St Évre* hihetőleg mellőzte a kocinsav előállításának alkalmával a baryumsót megvizsgálni, mi egyedül tájékoztatta volna őt arról, hogy az általa előállított sav nem volt-e a caprin- és a picurinsav elegye...”, mert „az aether- és az ezüst só semmit sem bizonyítanak.”

A magyar tábornok ágyúí már javában szórták a halált az osztrák ellenségre, miközben a bécsi Akadémia tudós professzorai tanulmányozták dolgozatát, amely végül is elnyerte elismerésüket, egyben a jutalmat is szerzője számára.

Egy magyar tudós Görgeyről

A szabadságharc kezdetén egy 14 éves gyermek könyörgött szüleinek, hogy engedjék őt hadba vonulni testvérei után, és a szülők engedtek, mert látták fiuk „rendíthetetlen” elhatározását. Az ifjú ember a tüzerekhez került közlegényként, és Bem, valamint Görgey seregében az ágyuk mellett küzdötte végig a gyilkos csatákat. A szabadságharc vége felé elő is léptették. A Világos utáni üldöztetést átvészelve előbb mint gyógyszerészegéd működött, majd Bécsbe ment, ahol életét egy kiváló tanár örökre a vegytanhoz kapcsolta. A tanárt J. Redtenbacher-nak hívták, a tanítványt pedig *Than Károlynak*, aki mint tudós és mint tanár, ugyanakkor mint ember is a legkiválóbbak közé tartozott.

Than igen meleg, baráti viszonyba került Görgeyvel, és tagja volt annak a társaságnak, amely a száműzetésből visszatért tábornok visegrádi rejték helyén rendszeresen összegyűlt, miáltal megenyhült kissé az önként vállalt magány ridegsége.

Than Károly [7] a *Budapesti Szemlében* több mint húsz oldalas tanulmányban foglalkozik Görgeyvel kémikusi minőségében elemezve egyéniségét, dolgozatát. Leszögezte, hogy egy ember, aki a természettudományokkal és ezen belül is a kémiával kíván foglalkozni, nem kis feladatot vállal, viszont Görgey egyénisége, gondolkodási módja kimeríti a rátermettség fogalmát. Mint írja, „...értekezésének minden részét áthatja ... az igaz exact tudós-nak észjárása és tudományos jelleme”, mert őt „megvesztegethetetlen vágy és hajthatatlan akarat vezette vizsgálataiban a valóság fölismerésére.” Szinte pontokba szedve elemzi Görgey erőseit, amelyek megegyeznek egyben a kémikuséval is.

1. Éles megfigyelő képesség; fizikai ügyesség, továbbá „A közvetlenség, az élénkség és a szabatosság, kísérleteinek meg az egyes jelenségek leírásában.”

2. Alaposság; az összes tárgyra vonatkozó irodalmat és saját megelőző vizsgálatait figyelembe vette, az egyértelmű eredményért többoldalúan ellenőrizte és kutatásaiban helyesen felhasználta. Külön kiemelte: „...a kísérleti tények megállapítását lelkiismeretes gonddal végezte.”

3. Óvatosság; itt Than közös tanáruk jelszavát idézi: „*A nagy chemikusnak első sajátása a kétkedés önmaga irányába.*” Görgey, ha a kísérlet eredményei feltevésével nem egyeztek „*készséggel, sőt örömmel ismeri be előleges nézetének tévedését.*”

4. Képzelőerő; arányban áll az adottságokkal, és hozzásegíti a kutatót a célhoz vezető számtalan út és eszköz közül a legmegfelelőbb kiválasztásához.

Szerzett tudását, módszeresen és tudat alatt kifejlesztett és kifejlődött képességeit „*...genialis módon tudta arra fölhasználni, hogy az egyes kísérletek határozott választ adjanak a föltett kérdésekre... gyorsan fölfogta, melyek azok a legkedvezőbb föltételek, a melyek alatt a kísérletnek sikerülnie kell.*” Görgey viszont meg volt róla győződve, hogy ha a kérdéses feltételeket szabatosan határozza meg, a logikailag előrelátott eredménynek be kell következnie, és „*ez különbözteti meg az exact tudóst és gondolkodót a hajszálhasogató pedanstól meg a rajongótól.*”

Általánosságban pedig hozzáfűzte, hogy Görgey vizsgálatait olyan tudományos alapos-sággal és szigorral végezte, hogy „*azok ma, negyvenöt év után kivétel nélkül épp úgy érvényesek, mint akkor voltak.*” Végül megállapította, hogy a dolgozat ma is „*becsületére válnék*” szerzőjének, „*sőt szigorúság tekintetében nem egy modern chemikusnak dolgozatát múltná fölül.*” Ma már tudjuk, hogy eredményei 110 év után sem veszítettek érvényükből; adatait minden nagyobb összefoglaló munkába felvették.

Munkája három kiadást ért meg: *Sitzungsberichte der kais. Akademie der Wissenschaften*; a *Liebig Annalen der Chemie und Pharmacie* és a *Magyar Chemiai Folyóirat* közölte 1907-ben. Ez utóbbi Ilosvay Lajos fordításában jelent meg, aki tagja volt egyben a Görgey köré Visegrádra tömörült szűk baráti körnek.

A természettudományos gondolkodó

A természettudományos gondolkodás — tulajdonképpen módszer és segédeszköz a természet rejtett igazságainak a felismeréséhez. Aki alkalmazza ezt a módszert, ill. használja ezt a segédeszközt, csupán egy — a lényében már alapvetően meglévő — speciális lelki és fizikai adottsághalmazt hozott közös nevezőre azzal, hogy életének célját a természet kutatásában jelölte meg. Elsajátításuk lehetetlen, csupán a már meglévőket lehet továbbfejleszteni. Görgey egyénisége magában rejtette mindazokat a jellemző tényezőket, amelyek a természettudományos gondolkodót meghatározzák.

Kiábrándulva fordult el a katonai pályától, ahol „*legnemesebb erői jelentős részét egy tőle távol álló harc kötötte le. Mindene volt a győzelem, azonban nem rendelkezett azokkal a fegyverekkel, amelyekkel az emberi gyarlóság, a társadalmi konvenciók ellen eséllyel vehette volna fel a harcot. Sorsának fordulása biztosította számára a természettudományos kutatás lehetőségét: ...mocsoktalan benső életnek örvendek és fölséges lelki nyugalom, mely belőle kiárad eltörpít maga mellett minden más hívságot ... így élni megegyezik benső életemmel, az tesz megelégedetté.*” [3]

A tudomány is harcol, támad, védekezik. Azonban fegyverei, amellyel csapásait osztogatja, ill. amelyekkel védekezve őrzi rejtett titkait, nem voltak ismeretlenek Görgey fegyvertárában. Tudta, hogy felüdülést, menedéket talál a természet logikus összefüggéseinek kutatásában, így intellektusával, kristálytisztá logikájával elfogadta, sőt örömmel vette fel a

harcot. Élete, egyénisége biztosítékot nyújtott ahhoz, amit rövidnek mondható prágai tartózkodása alatt munkájával és dolgozatával produkált.

„*A chemia jelenségei és törvényei sokkal elrejtettebbek, és nem nyilvánulnak meg közvetlenséggel...*” — írta Than Károly [7], és Görgey tudta, hogy törekednie kell — ha ez az út fáradtságos is — olyan ellenőrzési rendszer kialakítására, amellyel az igazság felismeréséhez a legbiztosabban juthat el. Hajlott korában Visegrádon mondta Görgey: Redtenbacher oldalán tanulta meg, hogy pusztá okoskodásaiban, megfigyeléseiben is milyen sokféleképpen csalódhat az ember a valóság felől, de egyúttal megtanulta azt is, mi módon lehet csalódásait sikeresen ellenőriznie. [6] Tudta, hogy csak kísérletekkel lehet a „*helyességről és bizonyosságról való meggyőződés erkölcsi alapokon nyugvó és szilárdabb, mint a bizonyításnak bármilyen más módja szerint szerzett meggyőződés. Ebben rejlik az experimentális módszernek a hatalma. Ez az igazi exact tudósnak észjárása, tudományos jelleme...*” — írja Görgeyről Than Károly.

És most hallgassuk meg Görgeyt: [3] „*Mert a tisztán elméleti vegytan hasonló a pusztá parlaghoz, melyen a tévtanok gyomjai tenyésznek, ha nem vetjük be azt a lelkiismeretes kísérletek vetőmagjával, hogy rajta igazságokat arassunk.*”

A pesti tanárságért

Prágai tartózkodásának utolsó évében egyre többet gondol hazájára és egyre jobban elfordul Lembergől (ami azonban a kémiától való elfordulását még nem jelenti). „*Szívesen engedem magamat képzeletem szárnyain Magyarországra vitetni, hol diadalutat készítek a chemiának... Mostani hazai pseudocollegáimnak ez sohasem fog sikerülni, mert ők sokkal renyhébbek, semhogy valamit tanulnának; és ismeretről, realis és alaposról még távolról sem lehet szó nálók.*”

Nagynénjének (szül.: *Kosztolányi Mária*) férje halálával a toporci birtok vezető nélkül maradt. Ez a tény végleg befolyásolta elhatározásában, és egy 1847. aug. 23-án kelt levelében leszögezte, hogy nem vállalja a leMBERGI állást. „*...én főleg a mezőgazdaság iránt érdeklődöm és vegyészeti ismereteimet leginkább ebben az irányban gyarapítottam*” — írja. Így a toporci birtok vezetésének átvételével segíthetne szeretett néjének, egyszerűen beteljesülhetne az a vágya, hogy modern, intenzív tudományos elvek szerint gazdálkodva igazolja tudását az alkalmazott kémia felhasználásával, majd „*pár esztendő múlva valami vegytani tanszék elfoglalására törekedni.*” Elhatározására pontot tett házassága *Aubouin Adéllal* 1848. március 30-án.

Az események, amelyek életének későbbi szakaszát is meghatározták, ekkor már rohanva követik egymást. Öccsétől, barátaitól egymás után érkeznek a sokszor rajongásig túlfűtött hazai hírek, amelyekre a maga módján reagál [3]: „*Népedet, hazádat ne mint hazafi ítél meg, előbb ítél meg a világpolgár szempontjából; a patrióta csak azután tűzze maga elé a szilárd, becsülettel elérhető, de egyszersmind méltányos célt*”, írta figyelmeztetően Istvánnak.

Redtenbacher-től melegen elbúcsúzott, aki az elváláskor azzal a kéréssel bocsátotta útjára szeretett tanítványát, hogy ne cserélje fel a tudományos babérokat politikai vagy katonai dicsőségre.

Feleségével Toporcra utaztában megállt Pesten, és személyesen tárgyalt *Eötvös József* kultuszminiszterrel [7] a József ipartanoda megürült tanszékének betöltését illetően, majd

tele reménységgel és bizakodással hazatér, hogy rögtön hozzákezdjen egy otthonában felállítandó laboratórium felszereléséhez. A békés, vidéki kúria csendjében is volt ekkor már valami, ami az idegeket megborzongatta, ami a mézeshetek egyértelmű kedvességét — ha távolról és megmagyarázhatatlanul is — beárnyékolta. Lázban volt az ország. Barátok, ismerősök, volt bajtársai már magas tisztségek viselői, a toporci evangélikus lelkész fia, *Halbschuh Dániel* pedig már országos híró ifjúsági vezér, aki *Irányi Dániel* néven került történelmünk lapjaira.

Görgey öccsét küldte Pestre tájékozódni, akinek levele a vártnál is gyorsabban érkezett vissza [6]: volt bajtársai közül sokan már magas katonai pozícióban várják jelentkezését.

1848. május 26-án hagyta el Toporcot. Ezzel megkezdődött Görgey életének rövid, de valóban történelmi időszaka: tündöklése és bukása. Sorsa együtt haladt a szabadságharcos nemzetével, végzete annak végzete lett.

Hazai száműzetés

A szabadságharc bukása után Ausztriába száműzték, és a Klagenfurtba letelepített Görgey családnak csak a legnehezebb körülmények között, megaláztatások és kudarcok árán sikerült túrhelőnek mondható, polgári életfeltételeket teremtenie. Segítségére siető barátai neki szánták a kémia tanári tanszéket egy Karinthia részére felállítandó „*technikai tanodában*”; Redtenbacher mindent elkövetett, hogy bejuttassa a klagenfurti reáliskolába vegytanárként, azonban Bécs eleve kudarcra ítélte minden próbálkozásukat. Végül is sikerült egy szeszégető gyárnál elhelyezkednie. Majd pedig a klagenfurti gázgyárban dolgozott vegyészként. [7]

A kiegyezés után tért vissza Magyarországra és visszautasított minden támogatást, amellyel barátai egzisztenciát akartak teremteni számára. Inkább a visegrádi magányt választotta, amelynek csendjét csak időnként törte meg a szűk baráti kör, amely szerette és tisztelte, és amelyben Than Károly vezetésével külön csoportot alkottak a magyar vegyészek.

A Természettudományi Társulat kémiai-ásványtani szakosztálya 90. születésnapján egyhangú határozattal ünnepelte személyében „*az első magyar chemikus*”-t, aki szaktudományának területén időtálló értekezéssel jelentkezett.

1916-ban, 98 éves korában halt meg. Jellemző volt rá az alábbi nyilatkozata: [3]

„*Én nem tudok panaszkodni! Csupán vagy küzdeni és győzni, vagy némán veszni el.*”

ISTVÁN SZENTGYÖRGYI, Dr. Pharm.

ZUSAMMENFASSUNG

Der Verfasser gedenkt in diesem, ursprünglich im 1968 in der Zeitschrift „*Gyógy-szerészet*“ (*Pharmazie*) publizierten Artikel Görgey, des berühmten Generals des ungarischen Freiheitskrieges von 1848. Der vorliegende Beitrag verfolgt nicht das Ziel, Görgey's Rolle im Freiheitskrieg bzw. in dessen Zusammenbruch zu erörtern, es wird lediglich eine

bestimmte Periode des Lebenslaufes von Görgey untersucht, in welcher er als Forschungschemiker mit Erfolg tätig war. Nach einer Schilderung von Görgey als naturwissenschaftlich eingestellter Denker wird einer seiner Aufsätze besprochen, sowie seine Beziehung zu Károly Than, dem grossen ungarischen Chemiker.

IRODALOM

1. Bernegg, A. S.: *Tropische und subtropische Weltwirtschaftspflanzen*. Stuttgart (1929).
2. Görgey A.: A kókuszdióolaj szilárd és folyékony zsírsavjairól. Ilosvay L. közlésében, klny. *Magyar Chemiai Folyóirat*, 13. (1907).
3. Görgey I.: *Görgey Artúr ifjúsága és fejlődése a forradalomig*. Budapest (1916).
4. Hegnauer, R.: *Hemotaxonomie der Pflanzen*. Basel—Stuttgart (1963).
5. Kosáry D.: *A Görgey-kérdés és története*. Budapest (1936).
6. Pethő S.: *Görgey Artúr*. Budapest (1934).
7. Than K.: Egy magyar hadvezér mint chemikus. *Budapesti Szemle*, 74. 161 (1893).
8. Ernyey J.: *Egy német gyógyszerész Budán, Mátyás és II. Ulászló idején*. Budapest (1940).

**KÉPEK ANTALL JÓZSEFNEK
A SEMMELWEIS ORVOSTÖRTÉNETI MÚZEUM, KÖNYVTÁR ÉS
LEVÉLTÁRBAN ELTÖLTÖTT ÉVEIBŐL (1964—1993)**

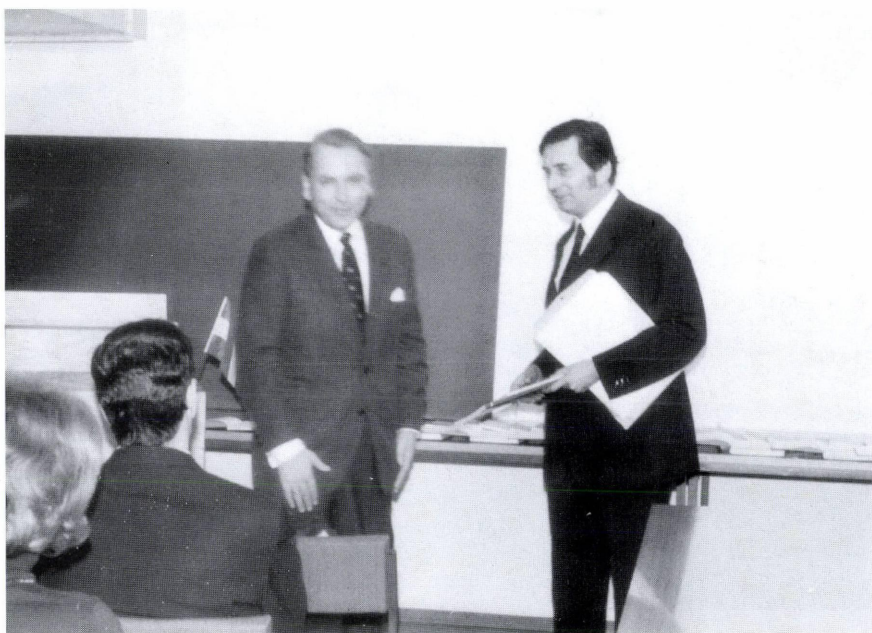
1. A győri Széchenyi Múzeumpatika megnyitásán (1971. május) balról: Antall József, Vida Mária, Faludy Anikó, Józsa Alajos

2. Az „Arany Sas” Patikamúzeum megnyitása (1974. július 1.) jobbról: Antall József, Schultheisz Emil ü. miniszterhelyettes, Végh Antal (köztük) Vida Mária a múzeum tudományos és technikai rendezője, Zalai Károly, Gunde Géza, Józsa Alajos, Váradi György

3. A XXIV. Nemzetközi Orvostörténeti Kongresszus ünnepi megnyitóján (1974. augusztus 25-31.) Schultheisz Emil előadása, jobbról a 4. Zoltán Imre, mellette Antall József

4. Az első „nyugati” utazáson Hans Schadewadt professzor vendégeként Düsseldorfban, az Orvostörténeti Intézetben (1974 őszén)

5. „Katonarvoslás hazai múltjából” időszaki kiállítás megnyitása (1977. március 16.)
jobbra dr. Takáts László

6. Antall József ünnepi előadása Korányi Frigyes Emlékülésen az MTA dísztermében (1977. december 9.)
balra a 3. Szentágothai János, mellette Schultheisz Emil

7. „Fogászat történetéből” időszaki kiállítás megnyitásán Dr. Tóth Károllyal (1978. október 5.)

8. Hans Schadewaldt professzort a Magyar Orvostörténelmi Társaság tiszteletbeli tagjává választja (1980. szeptember 26.)

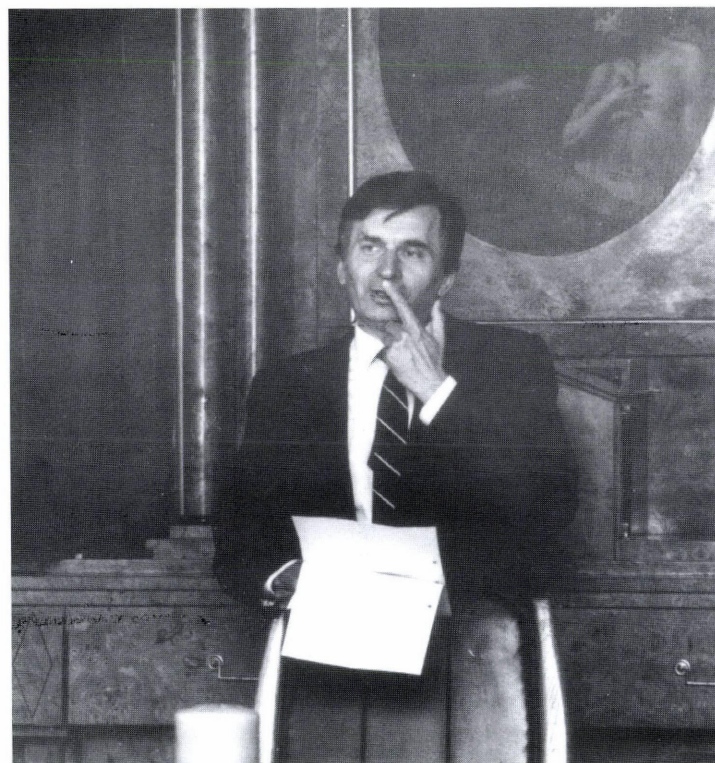
9. A közönség Schadewaldt előadásán, balról: Antall József, Vida Mária, Vajda Gyula

10. Koccintás a fogadáson

11. A Nemzetközi Gyógyszerésztörténelmi Kongresszus megnyitója Budapesten a Magyar Tudományos Akadémián (1981. szeptember 28. – október 2.) Wolfgang Schneider professzor köszönti Antall Józsefet, közepén: Zalai Károly

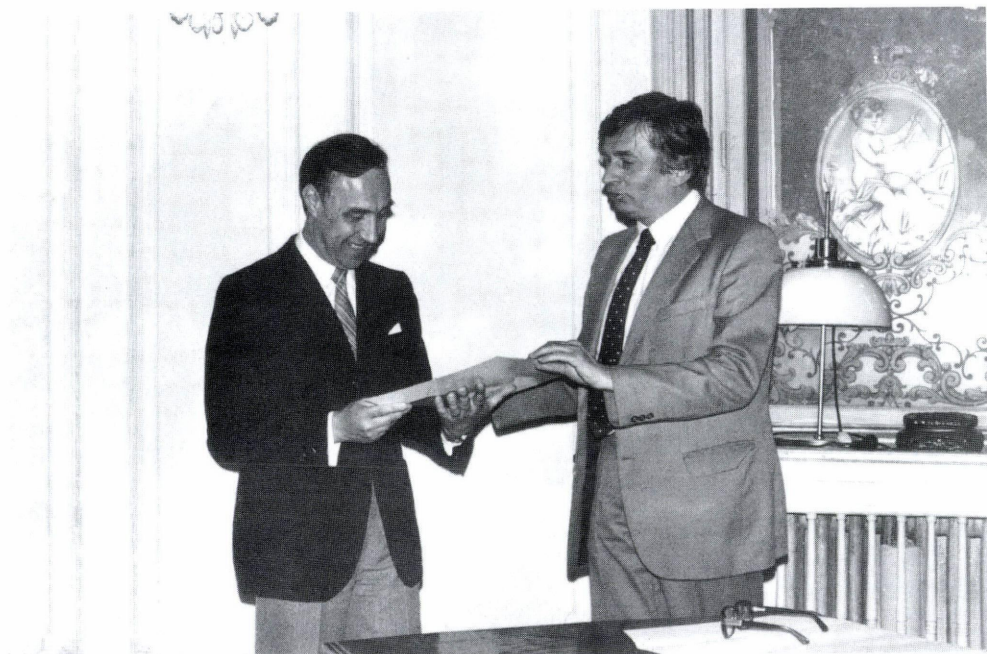
12. „Kalocsai Érseki Könyvtár orvosi könyvritkaságai” időszaki kiállítás megnyitó beszéde (1982. június 10.)

13. „A természettudományok és az orvostudomány a reneszánsz és a reformáció korában” Tudományos ülés az Akadémián Elnöki megnyitó előadás: Szentágothai János az Akadémia elnöke (1983. november 30.)

14. Mayer Ferenc Kolos kitüntetésé Weszprémi István Emlékéremmel (1985)

15. Tadeusz Brzezinski a MOT tb. tagjává választja (1986. április 10.)

16. Miladin Apostolov előadása, a MOT levelező tagjává történő választásakor (1986. április 10.) középen: Bánóczy Erika

17. Az ünnepi koccintáson, balról: Birtalan Győző, Brzezinski, Antall József, Apostolov

18. Dr. Phil. Hans Rudol Fehlmann átveszi a MOT tb. tagsági oklevelét (1986. április 16.)

19. Harti Johannes Sumalainen és Hindrick Strandberg finn vendégei a MOT-nak (1986. május 18-11.)

20. Kalle Achte pszichiáter a MOT tb. tagságát átveszi (1986. május 8-11.)

21. Kalle Achte, Antall József vendégeként a múzeumi dolgozósobájában (1986. május 8-11.)

22. Kurt Ganzingert a MOT tb. tagjává választja, üléselnök: Schultheisz Emil (1986. május 15.)

23. A magyar delegáció a Schulze szümpóziumon a hallei egyetemen (1987. április 22.) balról: Kapronczay K., Rákóczi Katalin, Karasszon Dénes feleségével, W. Linkesch, Szállási Árpád, Antall József, Lambrecht Miklós feleségével

24. Múzeumlátogatáson – Antall József mellette Wolfram Kaiser a rendszeres vendéglátó barát

25. „Éremművészet s medicina a 80 éves Borsos Miklós életművében” időszak kiállítás megnyitására, jobbról ülnek: Borsos Miklós, Györffy István

26. A Királyi Orvosegyesület 150 éves jubileuma az MTA dísztermében, Antall József előadása (A pesti orvosi iskola és a Kir. Orvosegyesület címen) (1987. október 24.)

27. A magyar csapat és a hallei két jóbarát a Luther-évfordulón Hallében balról: Szállási Árpád, Antall József, Arina Völker, Vida Mária, Karasszon Dénes feleségével, Wolfram Kaiser (1988. április 20.)

28. „SOMKL vezérkara” Antall József, Vida Mária, Kapronczay Károly

29. Kiránduláson

30. Deutsche Gesellschaft für die Krankenhausgeschichte E. V. a MOT, az MTA Orvostörténeti Albizottság és a SOMKL közösen rendezett tudományos ülésén (1988. október 4-5.)

31. Vida Mária előadásán: Ungarische Balneologie im Rahmen des Krankenhauswesens.

32. Múzeumigazgatói értekezlet Keszthelyen a Festetich kastély tükörtermében (1988. május) balról: Antall József, Vida Mária, Kovács Tibor

33. Baitrok József tárlatvezető 90. születésnapján (1988. október 1.) balról: Szabó Imre, Ráth Péter, Makara Györgyné, Végh Ferencné, Erdei Antalné, Juhász Bálint és felesége, Vida Mária, Baitrok József, Antall József (hátsó), Imre Zsigmondné, Koós Béla (hátsó) és felesége, Hikisch Károlyné Hussek Sarolta, dr. Fogolyán Edit, elől: Szapáry Gyula, Gaál Endréné.

34. Miniszterelnökként a CIBA-GEIGY évente rendezett fogadásán (1991. január 15.)

35. Nagy László (1909–1986) emléktábla avatásán. Az emléktáblát készítette: Sz. Egyed Emma szobrász (1991. december 20.)

36. A Múzeum újjárendezett kiállításának megnyitása. Balra: Antall József miniszterelnök, dr. Honti József, dr. Jávor András, dr. Dudás Márta, dr. Brandtner Ottóné, hátul: dr. Gerencsér Ferenc, dr. Hodinka László (1991. december 17.)

37. Megnyitó: jobbra Dr. Surján László, dr. Felkai Tamás, dr. Karasszon Dénes

38. Szabó Lóránttal a fogadáson,
jobbra: dr. Kralovánszky Alán, dr. Gyalog Mária (hátul)

39. Az orvos-orvostörténész baráttal,
Schultheisz Emillel

40. Weszprémi Emlékérem átadása
(1992. május 28.)

41. Kapronczay Károlynak gratulál a
Weszprémi Emlékéremhez

42. Vida Mária átveszi az emlékérmét és az oklevelet

43. Vida Máriát köszönti a kitüntetés átvételekor

44. Zboray Bertalan, a 93 éves gyógyszerész doktor köszöntése

45. Ünnepség a Múzeum Tanácstermében a 60. születésnapon (1992. április 8)

46. Baráti beszélgetés Horn Józseffel

47. Az ajándékok
átadása

48. Az utolsó hivatalos köszöntés, Semmelweis Ignác születésnapján a Múzeum kertjében (1993. július 1.)

A képeken szereplő személyek mutatója
(adatok részben a fénykép elkészültének időpontjában)

- Achte**, Kalle prof. dr., pszichiáter (Helsinki), az Orvostörténeti Közlemények szerkesztőbizottságának tagja
- Apostolov**, Miladin prof. dr., (Szófia) a Bolgár Orvostörténeti Társaság elnöke
- Bánóczy** Erika dr., a SOMKL volt tudományos munkatársa
- Birtalan** Győző dr., orvos, a MOT főtítkára, majd alelnöke
- Borsos** Miklós, szobrászművész
- Brandtner** Ottóné dr., gyógyszerész (Pécs, Szerecsen patika)
- Brzezinski**, Tadeusz prof. dr., a Szczechini Orvostudományi Egyetem professzora, a Lengyel Orvostörténeti Társaság elnöke, ny. orvostábornok
- Faludy** Anikó dr., a SOMKL volt munkatársa
- Fehlmann**, Hans Rudolf dr. phil., gyógyszerész, a Svájci Gyógyszerésztörténeti Társaság elnöke
- Felkai** Tamás dr., főorvos, a Kresz Géza Mentőműzeum igazgatója
- Ganzinger**, Kurt dr. phil., gyógyszerész, a Bécsi Orvostudományi Egyetem gyógyszerésztörténet professzora
- Gerencsér** Ferenc dr., orr-fül-gégész főorvos (ORFI), a MOT alelnöke
- Gunde** Géza dr., ny. ezredes, tárlatvezető csoportvezető
- Gyalog** Mária dr., belgyógyász főorvos (ORFI)
- Gyórfy** István prof. dr., szemészfőorvos, a MOT vezetőségi tagja
- Honti** József dr., főorvos, a MOT főtítkárhelyettese
- Hodinka** László dr., főigazgatóhelyettes (ORFI)
- Horn** József dr., közgazdász, a MOTESZ volt főtítkárhelyettese, SOMKL munkatársa
- Jávor** András dr., népjóléti államtitkár (Népjóléti minisztérium)
- Józsa** Alajos dr., igazgató főgyógyász (Győr, Gyógyszertári Központ)
- Kaiser**, Wolfram, prof. dr., professzor (Halle-Wittenberg, Orvostudományi Egyetem)
- Kapronczay** Károly dr., a SOMKL ügyvezető főigazgatója, a MOT titkára
- Karasszon** Dénes dr., egyetemi tanár, állatorvos, a MOT elnöke
- Kovács** Tibor dr., a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatóhelyettese
- Kralovánszky** Alán dr., a Veszprém Megyei Múzeumok főigazgatója
- Lambrecht** Miklós dr., főorvos, a MOT alelnöke
- Mayer** Ferenc Kolos dr., orvostörténész, alezredes (Washington)
- Schneider**, Wolfgang, prof. dr., kémikus gyógyszerész, a Braunschweigi Gyógyszerészeti Intézet igazgatója
- Schultheisz** Emil prof. dr., — egészségügyi miniszter, a SOMKL főigazgatója, az Orvostörténeti Közlemények szerkesztőbizottságának elnöke, a MOT tb. elnöke
- Strandberg** Hindrik dr., a Helsinki Orvostörténeti Múzeum igazgatója
- Suomalainen**, Marti Johannes dr., gyógyszerész, a Finn Gyógyszerésztörténeti Társaság tagja
- Surján** László dr., népjóléti miniszter
- Szabó** Lóránd dr., ny. múzeumigazgató (Mezőgazdasági Múzeum)

Szállási Árpád dr., főorvos, a MOT vezetőségi tagja

Szentágothai János prof. dr., anatómus, országgyűlési képviselő, az MTA elnöke (1981—1989)

Takács László prof. dr., orvosezredes, a MOT Hadtörténeti Szakosztályának elnöke

Tóth Károly dr., orvos, a Magyar Fogorvosok Egyesületének elnöke

Vajda Gyula — az Egészségügyi Minisztérium osztályvezetője, utóbb a SOMKL munkatársa

Végh Antal prof. dr., a SOTE Gyógyszerészeti Karának dékánja

Vida Mária dr. — a SOMKL főigazgatója, az Orvostörténeti Közlemények főszerkesztője, MOT alelnöke

Völker, Arina dr., docens (Halle-Wittenberg, Orvostudományi Egyetem)

Zalai Károly prof. dr., a SOTE Gyógyszerészeti Karának dékánja, a Nemzetközi Gyógyszerésztörténeti Társaság elnöke

Zoltán Imre prof. dr., a SOTE rektora

BARÁTOK, MUNKATÁRSOK TANÍTVÁNYOK

AZ ORVOSTUDOMÁNY DICSÉRETE¹

ERASMUS ROTERODAMUS

Mivel az orvostudományt e helyről,² tisztelt hallgatóim, gondolatgazdag és remekbe szabott szónoklatokkal, többségtek előtt már gyakran dicsérték, mégpedig egyedülállóan ékesen szóló férfiak, érthető, ha kevésbé bízom benne, hogy akár e jelentőségteljes témának, akár pedig a ti várakozástoknak megfelelhettek. Hiszen egyrészt ügyetlen beszédem sem lehet méltó e, mondhatni szent tárgyhoz, másrészt hétköznapi szónoklatom sem kerülheti el, hogy számtalanszor hallott témájával unalmat ne keltsen. Ám mivel nem szeretném, ha azt hinnétek, hogy eltérek elődeink üdvös szokásától, kik szerint az ifjúság lelkét ünnepi magasztalással kell e dicső tudomány tanulására, csodálatára, imádatára ösztönözni és gyűjtani, képességem szerint magam is megkísérlem — ha beszédem közben figyelmetek, humanitasotok³ támogat majd, s ha sugárzó jóindulattal fordultok afelé, kit tekintélyetek szorított e föladat vállalására — megkísérlem tehát az orvoskar súlyát, tekintélyét, hasznát és szükségességét, ha nem is teljességében bemutatni, ami szinte megoldhatatlan föladat lenne, hanem csak főbb vonalaiban áttekinteni, olyasformán, mintha valamilyen drágasággal zsúfolt és dús királyi kincstárat ablakrácsan át mutatnék meg a kíváncsiaknak.

Legfőbb dicsőségére pedig e tudománynak a következők válnak: Először is, hogy nem szorul kommandálásra, hiszen mind hasznos mind szükséges mivolta elégséges ajánlólevél számára e világban. Másodszor, hogy jóllehet már oly sokszor zengték kiváló tehetségek a dicséretét,⁴ magasztalásához mégis pusztán önmagától s még a kevésbé ékesen szólók számára is mindig új és új anyaggal szolgál, arra tehát egyáltalán nem szorul, hogy — mint az egyéb, gyűlölködő vitákon elterjedt szokás — a többi tudomány csepülése árán magasztaltassék. Sőt inkább attól kell tartanunk, hogy előnyeiket, melyek sajátjai, reá jellemző s vele egybeforrott méltóságát, emberi mértéket meghaladó fenségét emberi szó nem lesz képes visszaadni. Arra pedig gondolni sem gondolhatunk, hogy egyebek csepülése

¹ A fordítás az alábbi kiadás alapján készült: *Declamatio Erasmi Roterodami in laudem artis medicae*. Ebner, Fritz (Hrsg. und Übers.) Sprenglingen, Holzhäuser und Mühlhause, 1960 — az 1518-as első kiadás reprodukciója.

² Az *encomium* nagyjából a főmű, az „*Encomium moriae*” (A balgaság dicsérete) megírásával egyidőben, 1510-ben született, s valószínűleg Angliában, Cambridge-ben vagy Oxfordban hangzott el első ízben, ám csak 1518-ban jelent meg nyomtatásban, „In laudem artis medicae declamatio” címmel. (Desiderii Erasmi *Opera Omnia* ed. J. Clericus. Lugduni Batavorum, 1703. I. 286—296.) Erasmus a beszédet, mint az a *declamatio* műfajában szokásos volt, fiktív helyzetből kiindulva — magát is az orvosok közé sorolva — fogalmazta meg (ennek azonban semmi valóságalapja nem volt).

³ A „humanitas” a korabeli szóhasználatban nem csupán emberség, hanem inkább klasszikus, rhétorikai és etikai műveltség és érdeklődés, lehetetlen magyar szóval pontosan visszaadni. (Lásd: Kristeller, Oskar: *Humanizmus és reneszánsz*. Bp., Magvető, 1980.)

⁴ Például Hippokratész (*De arte*), Galénosz (*A jó orvos filozófus is*), Petrus de Abano (*Encomium medicinae*) vagy Marsilio Ficino (*De laudibus medicinae*). A téma azonban közkezdvelt *declamatio*-toposz is lehetett a korban.

Albrecht Dürer (1471—1528): Erasmus 1526-ban. Fametszet

arán, kimódolt retorikai cirkalmakkal vagy szemfényvesztő szóáradattal lássunk dicséretéhez. Középszerű dolgokhoz illő az oly ajánlás, mely csúfságokkal való összehasonlításon, vagy céda külsőségeken alapul. A valódi értékeket elegendő akár a maguk mezítlenségében is fölmutatni.

Hiszen a többi mesterséget is — hogy mielőbb a tárgyra térjünk — ősidóktól a legnagyobb becsben tartották, nem lévén egy sem köztük, amelyik ne hajtott volna valamilyen szempontból nagy hasznot az emberiségnek. Az orvoslás találmánya viszont oly csodálatosnak, gyakorlata pedig az emberi nem számára oly jótékonynak bizonyult, hogy megalapítóit vagy egyenest istennek hitték, mint például *Apollónt*,⁵ vagy fiát *Aszklépioszt* (*Plinius* szerint még az is megesett, hogy egyenest bizonyos orvosi fölfedezések emeltek egyeseket az istenek közé), vagy pedig ugyanolyan tiszteletre méltatták őket, mint az iste-

⁵ Erasmus a görög neveket is latin átírásban használja (Apollo, Asclepius stb.), mi ezen az egység érdekében változtattunk, követve az akadémiai helyesírást.

neket, ahogyan pl. *Aszklepiadésszel*⁶ cselekedték, akit mint valami illír eredetű kisistent tartottak számon s *Héraklésszel* emlegettek egy sorban. S bár én nem helyeslem ezt az antik szokást, a mögötte rejlő szándékot és ítéletet mégis helyénvalónak vélem, hiszen helyesen érzékelteti és hirdeti, hogy a tudós és becsületes orvost lehetetlen elégségesen s valóban méltóan megjutalmazni.

Ha ugyanis meghányjuk-vetjük magunkban, mily összetetten sokfélék az emberi testek, mily nagy a változatosság kor, nem, vidék, klíma, neveltetés, tanulás, életmód tekintetében, mily végtelen különbözőség tapasztalható a sok-sok ezernyi növény közt (a többi gyógyszer nem is említve), amelyek mindegyike más- és másutt terem, továbbá hogy hányféle betegség létezik — Plinius háromszáz név szerint ismertet említ — nem is beszélve az egyes betegségváltozatokról, amelyek megszámlálhatatlansága már abból is könnyen kiviláglík, ha csak a „*láz*” címszó alatti változatokat felsoroljuk (ebből az egyből aztán következtethetünk a többire), s nem említve azokat a betegségeket sem, amelyek nap mint nap újonnan keletkeznek, s egyenest úgy keletkeznek, mintha szándékosan indulnának háborúba mesterségünk ellen, nem említve továbbá a több ezernyi mérgezésveszélyt, amelyeknek minden egyes válfaja más-más halálennel jár együtt s más-más gyógymódot követel, valamint nem sorolva föl a balesetek, katasztrófák, törések, égések, ficamok, sebesülések és hasonlók mindennapi eseteit sem, amelyek szinte vállvetve küzdenek együtt a betegségek csapataival, végül pedig meggondolva, milyen nehéz megfigyelni az égitesteket — hiszen ha ebben járatlan vagy, gyakran méreggé lesz az szer, mit orvosságként adsz a betegnek, hogy ne is szóljak közben a betegségek oly gyakran csalóka tüneteiről, akár a borszint vizsgálód, akár a vizelet jellemzőit fürkészed, akár pedig az érverés összhangjára figyelsz — be kell látnunk: e kórok mintha csak egyenest arra törekednének, hogy ellenségüket az orvost becsapják és félrevezessék! Mindenfelől csak úgy özönlenek a gondok, még beszédbe foglalni is nehéz számomra valamennyit!

Hanem amint az előbb említettem e hihetetlen változatosságot mind áttanulmányozni, a homályt tehetséggel eloszlatni, az akadályokat szorgalommal legyőzni, s a föld mély zsigeireibe hatolva, a természet titkait mindenünnen kibányászva, valamennyi fűből, gyümölcsből, fából, állatból, drágakőből s végül magukból a mérgekből is az emberi életre zúduló valamennyi kórság orvosságát kikutatni, megfelelő használatuk titkát a számtalan szerzőből, tudományos műből sőt magukból a csillagokból is kilesni, s mindeme, mondom, oly rejtett dolgot gonddal kifürkészni, oly bonyolult dolgot a szellem erejével megkaparintani, oly számos dolgot emlékezetben tartani, oly szükséges dolgot a teljes emberi nem közös hasznára fordítani — vajon nem tényleg emberi erőt meghaladó, s valóban isteni tettnek tűnik-e mindez?

Ne vegye senki rossz néven szavaim. Ami napnál világosabb, hadd mondjam ki nyíltan, hisz nem magamat dicsérem, hanem egy tudományt magasztalok. Ha ugyanis életet adni Isten kiváltsága, a megadottat megvédeni a már hanyatlót megtartani, beláthatjuk, szükségképp szinte isteni tett. Bár korábban az éppoly hiszékeny, mint hálás antikvitas nem tagadta meg az orvosi mesterségtől még azt sem, amit mi immár egyedül Isten kiváltságának tar-

⁶ A bithüniai Aszklepiadész (Kr. e. 1. sz.) volt Celsus szerint Rómában az első tanult orvos. Ő alapította meg a római methodikus iskolát. Nem illír, hanem bizonyára lydiai görög származású volt.

tunk. Hiszen úgy hitte, hogy Aszklépiosz segítségével *Tündaridész*⁷ és utána többen mások is visszatértek az Alvilágból a napvilágra. Olvashatunk arról is, hogy Aszklepiadész egy már halott, kiterített s elsiratott embert hozott haza a halotti máglyáról az életbe. *Xanthosz*,⁸ a történetíró meg arról tudósít, hogy egy elpusztult oroszlánkölyköt, továbbá egy sárkánykígyó által megölt embert is föltámasztottak egy bizonyos „halisz” nevű növény⁹ segítségével. *Iuba*¹⁰ pedig tanúsítja, hogy Africa-ban is valamilyen fűvel támasztottak föl valakit. Nem csodálkoznék viszont, ha akadnának, akik nem adnának hitelt e szavaknak. Persze annál hihetlenebb valami, minél nagyobb csodálatot kelt egy mesterség iránt — mert erre törekszünk — s nyilván kénytelenek leszünk túlzásnak tartani azt, ami túl van a valón. Bár, ami a föltámasztott embert illeti, vajon lényeges-e, hogy a lélek isteni segédlettel kerül-e vissza a már elhagyott testrészekbe, vagy pedig a mélyen a testbe temetett, s a felülkerekedő betegség ereje által elnyomott lelket az orvos tudománya és gyógymódja ébreszti-e föl, téríti-e magához s tartja-e vissza, holott kiröppenése egyébként már bizonyos lett volna? Vajon nem szinte azonos teljesítmény-e halottat támasztani, illetve a már-már elhunytat magához téríteni? Hiszen többeket is név szerint említ Plinius „*Világleírás*”-ának hetedik könyvében, akik részint a temetőben, részint már a halotti máglyán, részint pedig napokkal haláluk után támadtak föl. Csoda ez és a csoda bizony csak keveseknek jut osztályrészül. De nem csodálatosabb-e még ennél is, amit manapság nyújt mesterségünk sokaknak? Ha pedig e mesterséget valóban a Legjobb s a Legnagyobb Istennek köszönhetjük — akinek mindent köszönhetünk — nem vélheti senki, hogy állításaim túlzások, nem pedig igazságok.

Számos betegség ereje oly nagy, hogy bizonyosan halálhoz vezetne, ha az orvos nem segítene rajtuk: ilyen például az idegbénulás (stupor), ami főként asszonyoknál gyakori, a szívroham (syncope profunda), a bénulás (paralysis) vagy a szélütés (apoplexia). Egyetlen korban vagy népnél sem hiányoznak e tekintetben a példák. Az pedig, aki ilyenkor a támadó halált tudományával elúzi, aki a rohamosan elhanyagolt életerőt helyreállítja, vajon nem tekinthető-e joggal valamilyen jóságos és kegyes istenségnek?

Mit gondolsz, hány ember került sírba időnap előtt, míg az orvosi tudomány a betegségek jellegét és az orvosságok természetét kiismerte volna? Mit gondolsz, manapság hány ezer halandó él és virul, ki meg sem született volna, ha ugyane mesterség a szülés veszedelmeinek megannyi ellenszerét s a szüléset alapelveit föl nem találta volna? Ezért könnyörög kétségbeesetten az orvos segítő kezéért már az élet kapujában szülő és szülött egyaránt. E tudománynak köszönheti életét az is, aki meg sem született még, hiszen az orvos akadályozza meg a vetélést, ha az asszonyban egyébként van elég erő befogadni s megtartani a magot, s ha egyébként képes a szülésre. Ha tehát igaz a szólás: „*Isten az ember oltalma*”, akkor, véleményem szerint vagy egyáltalán nincs helye annak a nemes görög mondásnak, hogy „*Ember embernek jó szelleme*”, vagy ha mégis van, éppen a megbízható, derék or-

⁷ Tündareusz, mítikus spártai király, egyike azoknak az embereknek — pl. Kapaneusz, Lükurgosz, Glaukón, Órión, Hippolitosz stb. — akiket Aszklépiosz föltámasztott. Graves, R.: *Görög mítoszok*. Bp., Európa, 1981. I. 284. (50 f.)

⁸ Xanthosz, Kr. e. 5. sz.-i történetíró, a *Lüdiaka* c. munka szerzője. Erasmus természetesen nem őt, hanem, mint mindig, ezúttal is Pliniust idézi.

⁹ Halisz—Plinius (*Nat. Hist.* 25. 2.) írja le ezt az eseményt, csakhogy az eredeti szövegben „balisz” olvasható.

¹⁰ Iuba, Kr. e. 1. századi afrikai származású latin történetíró.

vosra illik leginkább, aki nem csupán megoltalmaz, hanem egyenest megment bennünket a vészben.

Vajon nem látszik-e tehát magánál a Hálátlanságnál is hálátlanabbnak, s még az életre is méltatlannak az, aki az orvostudományt, Isten mögött a második életadót, életvédőt, életmegtartót és életóvót nem szereti, nem méltányolja, nem becsüli s nem is tiszteli? Őt, akinek védelmét soha senki nem nélkülözheti? A többi tudományra ugyanis nincs mindig, mindannyiunknak szüksége. Az orvostudomány viszont valamennyi halandó életében szerepet játszik. Hiszen tegyük föl: nincsenek betegségek, s mindannyian jó egészségnek örvendünk — ám hogyan óvhatnánk meg ezt az állapotot, ha az orvos nem tanítana ki bennünket a hasznos és az ártó táplálékok különbségeire s a teljes életvitel helyes módjára, mit a görögök diétának neveznek?

Súlyos teher az emberek vállán az öregkor, amint éppúgy nem kerülhetünk el, mint magát a halált. De még maga az öregség is sokak számára később köszönt be s könnyebben is viselhető — hála a doktoroknak. Nem mese ugyanis, hogy az úgynevezett „*kvintesszencia*”¹¹ segítségével elűzhető az öregség s hogy általa az ember, mintegy levette régi bőrét, megfiatalodik — hiszen akad erre jó néhány tanú.

De a medicina nem csak a testnek viseli gondját (amely az ember hitványabb fele), hanem a teljes emberre is ügyel, még ha a lélekkel a theológus, az orvos pedig a testtel kezdi is. Merthogy test és lélek szoros rokonsága és kapcsolata miatt a lélek bűnei éppúgy megterhelhetik a testet, mint ahogy a testi bajok is akadályozhatják, sőt ki is olthatják a lélek életerejét. Hisz ki oly makacs hirdetője az absztinenciának, a józanságnak, a düh mérséklésének, a bánat és a részegség kerülésének, a szerelem elvetésének, a testi vágyak megzabolázásának, mint éppen az orvos? Ugyan ki győzi meg hathatósabban a beteget arról, hogy ha életben akar maradni s az orvos gyógyító segítségét kívánja igénybe venni, legelőbb lelkét tisztítsa meg a bűnök mocskától. Vagy tán nem ugyanő-e az, aki, míg akár diététikus módon, akár gyógyszerek segítségével csökkenti a fekete epe mennyiségét, növeli a szívgyöngülő erejét, segíti az agyműködést, tisztítja az értelem szerveit, élesíti az elmét, tatarozza az emlékezet lakóhelyét s megjobbítja a teljes lélekállapotot, nyilvánvalóan az úgynevezett „*külső emberen*” át a „*belső embert*” is megmenti? Vajon nem segít-e a teljes emberen az, aki az elmeháborodottat, a búskomort, a mániákust, a holdkórost és a gyöngelméjűt bajából kigyógyítja? A theológus azt éri el, hogy az ember bűneiből észre térjen, az orvos viszont azt, hogy legyen még, aki észre térhessen. Hiába léteznék a léleknek ama orvosa, ha a lélek, amelyet orvosolni kíván, már nem lenne helyén. Ha egy istentelent hirtelen bénulás, szélütés vagy valami egyéb kórság sújt, amely előbb rabolja el tőle az életét, mintsem annak megtisztítására csupán gondolhatna is, vajon nem hihetjük-e, hogy az, aki őt, ki egyébként nyomorult bűnősként kerülne sírba, bajából kigyógyítja, testileg s lelkileg egyaránt úgyszólván a pokoltól menti meg? Hiszen olyan helyzetbe juttatja az illetőt, hol módja lesz elkerülni az örök halált. S ugyan mit tanácsolhat a búskomornak a theológus, ha

¹¹ Quinta essentia — eredetileg a lélek elnevezése (a négy első essentia a tűz, a víz, a föld, a levegő, vagyis a négy őselem volt). A középkortól azonban mindenféle, az eredeti anyag lényegét megőrző párlatot így neveztek. (Pl. quinta essentia vini azaz, aqua primi entis.) Különösen az alkímiában és a kemiátriában volt kedvelt fedőnév.

nincs aki hallja a tanácsát? Mi indíthatja meg az eszemetet, ha elébb az orvos nem szabadítja meg fekete epéjétől¹² az illetőt?

Az istenesség s a többi erény, amely a keresztényi boldogság alapja, leginkább a lélektől függ, ez vitán felül áll. Másrészt viszont a lélek a testhez kötött, és akár akarja, akár nem, a testi szervekre szorul, józan értelmünk állapota tehát jórészt nyilván a test állapotától függ. Számtalan embert éppen testének szerencsétlen nedvalkata (ezt nevezik a görögök *kraszisznak*¹³ vagy *szüsztéma*-nak), von akarata és szándéka ellenére a bűnbe, s míg lelke, derék lovasként, hiába rángatja a zablát,¹⁴ hiába döfköd a sarkantyúval, a megvadult ló őt is magával rántja a mélybe. A lélek lát, a lélek hall, de ha a szemet hályog vonja be, ha a füljáratot sűrű nedv tömíti, a lélek hiába erős. Gyűlölhét a lélek, utálhat a lélek, ám mégis az értelem szerveire telepedett káros nedv okozza, ha gyűlölöd, kit szeretetre méltónak találsz, s utálad, kit utálni nem kívánsz.¹⁵

Platón szerint a filozófia lényege abban áll, hogy az érzelmek az értelemnek engedelmesskedjenek — a segítő orvos éppen erre törekszik, azért munkálkodva, hogy az embernek az a fele viruljon s döntsön, amelynek ítéletén alapul minden dicséretes cselekvés. Ha tehát az „ember” névre méltatlannak találjuk azt, akit vágyai állapot gyanánt irányítanak, az „ember” név méltóságát nagyrészt az orvosoknak köszönhetjük.

S mivel mindez a köz- s magánemberek esetében is igen fontos, még mennyivel fontosabb, ha fejedelemről van szó. Az efféle ártalmak senkinek inkább nem árthatnak, mint éppen a leghatalmasabb királyoknak. Hisz még egyetlen kisember zavart elméje is mekkora fölfordulást képes okozni! A tanácsosok hiába jajgatnak ilyenkor: „*Ne örvöngj, Fejedelem, térj magadhoz!*”, ha az orvos tudományával magához nem tudja téríteni az akaratát és ítélőképességét vesztett királyt. Ha *Caligulának* megbízható orvosa lett volna, nem folyamosodott volna örültségében az emberi nem vesztére fegyver- és méregtárhoz. Nyilván ez okból általános szokás a világ valamennyi népénél, hogy a fejedelem, orvosa nélkül, sehová sem mehet. A belátó fejedelmek ezért nem becsültek soha többre egyetlen tudományt sem, mint az orvosit. *Eraszisztratosznak*,¹⁶ *Arisztotelész* vejének például — hogy a többieket ne is említsem — *Ptolemaiosz*, Antiokhosz király fia, apja meggyógyításáért száz talentumot ajándékozott. Ráadásul még a *Biblia* is kimondja, hogy az orvosnak meg kell adni a fizetést, mégpedig nem csak azért, mert hasznos, hanem azért, mert egyenest nélkülözhetetlen, így hát, ami más derekakkal szemben csupán hálátlanság, az az orvossal szemben istentelenségnek számít, hiszen az orvos Isten segedelmének eszközeként tudományával azt védelmezi, ami Isten legjobb s legkedvesebb ajándéka számunkra, vagyis az életünket.

¹² A Galénosz által rendszerbe foglalt és a 16. században még javában uralkodó humorálpáthológia szerint a betegségeket valamelyik testnedv — a vér, a phlegma, az epe vagy a fekete epe, másnéven melankholé — túltengése okozza. Az elmebajt az utóbbi számlájára írták.

¹³ Kraszisz, latinul temperamentum, az antik nedvten egyik alapfogalma, Galénosz külön munkát írt róla. (De temperamentis. In: Claudii Galeni: *Opera Omnia*. Ed. C. G. Kühn. Lipsiae, 1821. Vol. I. 509—694.) A kraszisz a négy minőség, a nedves, száraz, hideg és meleg keveredéséből és kombinációiból jön létre s alapjában határozza meg az alkatot és az egészséget. Az eukraszia, vagyis a kraszisz-ok egyensúlya eredményezi az egészséget, a düszkraszia, az egyensúly felbomlása pedig a betegséget.

¹⁴ Platónról kölcsönzött kép.

¹⁵ Furcsa, hogy Erasmus a testet tekinti meghatározónak a szenvedélyek szempontjából. Bár valószínűleg ez a primátus más lelki funkciókkal kapcsolatban nem áll fenn.

¹⁶ Eraszisztratosz, a keoszi, Kr. e. 250 körül élt, az ún. szolidárpáthológia képviselője volt s a peripatetikus iskolához tartozott. Időrendi okokból sem lehetséges, hogy Arisztotelész veje lett volna.

Szüleinknek sok mindent köszönhetünk, mert nyilvánvalóan őkőlük kapjuk az élet ajándékát. Szerintem viszont még ennél is többel tartozunk az orvosnak, hiszen neki többszörösét köszönhetjük annak, amit csak egy ízben köszönhattunk szüleinknek — már ha valóban nekik köszönhetjük az életet. Mély tisztelettel tartozunk ugyanis annak, aki kiment ellenségeink keze közül, s vajon nem kell e még jobban tisztelnünk az orvost, aki megmentésünk érdekében naponta küzd meg életünk megannyi halálos ellenségével? A királyokat istennek tekintjük, mert állítólag joguk van életünk s halálunk felől dönteni, ám míg ők gyilkolni ugyan valóban képesek, életet bizony csak oly módon adhatnak, ha nem veszik el tőlünk a meglévőt — ahogy a rabló menti meg az embert, ha agyon nem üti — ráadásul ekkor sem adhatnak mást, mint pusztán testi életet. Mennyivel közelebb áll hát az isteni jószághoz az a jócselekedet, amit az orvos visz végbe, aki a már-már pokolra szánt embert tudományával, tehetségével, gondoskodásával és hitével, szinte a halál torkából rángatja vissza? Egyéb dolgokban segíteni kötelesség, ám test és lélek biztos veszedelmében védelmezni az embert több, mint csupán nemes tett. Számítsd ehhez, hogy mindazt, ami az emberben jelentős, műveltséget, erényt, adottságot s minden egyebet az orvostudomány adományának kell tartanunk, hiszen ő azt óvja meg, ami nélkül semmi más nem létezhetnék. Ha pedig mindazt, ami az emberért van s magát az embert is az orvos menti meg, nyilvánvalóan mindennek nevében az orvost illeti a hála. Ha valójában nem is élhet az, aki a kórok fenyegetésében él, s nem élhet az sem, akinek nem óvja meg, vagy adja vissza egészséges életét az orvos, nem illő-e elismernünk, hogy ez utóbbi szinte életre szülője a betegnek? Ha pedig a halhatatlanság valóban kívánatos dolog, hát éppen az orvosok életet meghosszabbító tevékenysége az, amely, amennyire csak lehetséges, e kívánságunkat valóra váltja.

Érdemes-e mármint itt a közismert példákat fölhozni, *Püthagorasz*,¹⁷ *Khrüszipposzt*,¹⁸ *Platónt*, a cenzor *Catot*,¹⁹ *Antonius*,²⁰ *Castort*,²¹ azzal a számtalan emberrel egyetemben, akik közül többen orvosi megfigyelések alapján életüket, betegségektől menten, anélkül hosszabbították meg száz évnél is tovább, hogy képességeik hanyatlottak, emlékezetük megzavarodott, érzékeik pedig eltompultak vagy meggyöngültek volna? Vajon nem jeleníti-e meg immár itt és most mindez a remélt halhatatlanságot? Maga *Krisztus* a halhatatlanság forrása és egyedüli birtokosa halandó, ám betegségektől ment testet öltött egykor. A kereszttől nem borzadt, de a betegségektől igen. Vajon nem lenne-e csodálatos, ha Fejedelmünket erőnk szerint ebben is követhetnénk? Az apostolokról is olvashatjuk ugyan — akik közt pedig alig akadt, aki ne élt volna hosszú életet —, hogy megölték, legyilkolták őket, ám betegségeikről nincsen szó soha. S akárhogyan is történhetett ez — amit nekik áldott mivoltuk biztosított, azt adhatja meg nekünk az orvostudomány. Úgy vélem ugyanis, nem kell hallgatnunk azokra, akik éppoly tudatlan mint szemtelen módon azzal szoktak előhozakodni, hogy az erény végső próbája a betegség, mert abban a tévhitben élnek, hogy *Pált* súlyos fejfájás gyötörte volt, noha ő csupán a lelki kísértést, vagy ami még valószí-

¹⁷ Püthagorasz (Kr. e. 6. sz.). Szamoszi származású délitáliai filozófus.

¹⁸ Khrüszipposz. (Kr. e. 282—209), görög filozófus, író.

¹⁹ Cato — maior vagy censor (Kr. e. 234—149) római államférfi, író.

²⁰ Antonius — Talán a Kr. e. 20 körül élt sikeres római orvos, Antonius Musa, róla tartották, hogy 90 évet élt meg egészségben.

²¹ Castor — Valószínűleg az a Kr. e. 1. századi római botanikai író, akit Plinius használt forrásul műve 20—27. könyvéhez. (Plinius *Nat. Hist.* 25. 2.)

nübb, a gonoszok nehezen elviselhető áskálódását nevezte betegségnek. Pál ráadásul az apostoli adottságok közt a gyógyítás adottságát is megemlíti.

Már az is jelentős mértékben növeli az orvoslás dicsőségét, hogy a császári törvények felsége és a pápai határozatok tekintélye is önként veti alá magát az orvosok ítéletének, például a nemi érettség, a születés és a mérgezések kérdéseiben, továbbá a házassággal kapcsolatos néhány kérdésben is.²² Újfajta fölmagasztalása ez az orvostudománynak! Emberi életéről dönt a bíró, ítélete mégis az orvos véleményétől függ. Ha például a pápai kegy kedvez valakinek, csak akkor kedvez, ha az orvosi szakvélemény is támogatja ebben. A római pápa pedig, a törvény szerint, orvosi szakvélemény alapján dönti el, hogy a püspököt, akit bűnös és rettentő betegsége miatt váltottak le, el kell-e mozdítani püspöki székéből vagy vissza kell-e helyezni oda. *Szent Ágoston* meg teljesen az orvosok döntésére bízta mit kell tenni, esetleg még a beteg akarata ellenére is. Ugyancsak ő írja, hogy az orvost megillető honoráriumot, vagyis tudománya és fáradsága bérét, jogos erőszakkal is elvenni attól, aki visszatartja azt, éppúgy, mint a jogtalan tulajdonostól, vagy attól, aki rosszhiszeműen kaparintja meg a másét.

De azoknak is gyakran adnak az orvosok tanácsot, akik engedélyezett ráolvasásokkal űzik ki a gonosz démonokat az emberek testéből, például olyan betegségek esetében, amelyek rejtett okokból károsítják meg az egyes érzékszerveket vagy a szellemet s olyannyira démoni eredetű kóroknak tűnnek, hogy csak a legtapasztaltabb orvosok képesek eldönteni, vajon afféle „testesebb” démonokról van-e szó (a démonok ugyanis sokfélék lehetnek), akik orvosi beavatkozásra is reagálnak, vagy pedig valamilyen betegség hatolt-e be olyannyira a lélek legmélyebb rejtekeibe is, hogy szinte már a testtől függetlennek látszik. Kérlek titeket, hallgassatok türelemmel, míg az ennek igazolására szolgáló számtalan példa közül egyet, amelynek magam voltam tanúja, elbeszélék.

A hírneves orvost, *Panaceus*²³ ifjúkoromban jól ismertem. Ő a jelenlétemben gyógyított meg egy *Phylarius* nevezetű, spoletói származású embert, aki bélférgei miatt újfajta örületbe esett, úgyhogy ha épp rohama volt, tökéletesen beszélt németül, amire egészségesen — köztudomásúlag — soha nem volt képes. Akadt-e az orvostudományban járatlanok közt olyan, aki ne hitte volna, hogy ezt az embert démon szállta meg? Ám Panaceus egy egyszerű és könnyedén elkészíthető orvossággal mégis kigyógyította őt elmebajából. A beteg persze, miután meggyógyult se nem beszélt, se nem értett többé németül. Ha viszont valaki az illetőt ennek ellenére, továbbra is megszállottnak tartaná, az azután a lehető legnagyobb dicsőséget szerezné az orvostudománynak, hiszen ezek szerint még a gonosz démonok is engedelmeskednek neki, s amint az életmentésben, ugyanúgy az ördögűzésben is szolgálója és vetélytársa az istenerőnek.

Akadtak persze akik Panaceus e cselekedetét a mágia művének tartották, hanem én még e vádaskodásukat is úgy fordítom, hogy mesterségünk dicsőségére és becsületére válják: hiszen Panaceus ezek szerint olyasmit tett, amit az átlagember pusztá emberi erővel nem hisz végbevihetőnek.

²² E vonatkozásban lásd: Zacchias, Paulus: *Quaestiones medico-legales*. Ed. J. D. Horstus et G. Franckus, Frankfurt am Main, Bencard, 1688. 605—622.

²³ Panaceus — ún. beszélő név — a görög „panacea” szó „mindent gyógyító”-t jelent. Akár az egész declamatio, ez a név is fiktív. Phylarius is nyilván kitalált személy.

A régi időkben tehát, mikor a mocskos haszonlesés és a szennyes vágy még nem rontott meg mindent, joggal állott — egyedül valamennyi között — az orvosi mesterség különös becsben szent és magasztos férfiak, hatalmas királyok és híres szenátorok előtt, s joggal nem volt az emberi nem számára egyetlen mesterség sem értékeesebb. Hiszen még a nagy *Mózes* sem egyéb, hanem — mint mondják — orvosi elvek alapján osztályozta az étkeket. Az ősi görögök *Orpheusza*²⁴ is állítólag írt a növények gyógyhatásairól. *Homérosz* pedig, aki kétségkívül egyedülálló forrása az ismereteknek, növényismertetésekben és az orvoslás dicséretében ugyancsak gazdag. Ő írta le számunkra a „mólü”-t²⁵ is, amely *Homérosz* szerint a legértékesebb, mérgek ellenében leghatásosabb növény. Felfedezését a költő *Hermész*nek tulajdonítja: az istenség evvel védte meg az ő *Odüsszeuszát Kírké* mérgével szemben. Ugyancsak *Homérosz* ajánlja lakomák alkalmával a „nephentesz”-t,²⁶ amely a bűt és bánatot úzi el. Továbbá gyakran emlegeti tisztelettudóan *Makhaónt*, *Paiónt*, *Kheirónt*, *Podalirioszt*,²⁷ mint az orvostudomány nagyjait, kiknek tudása öszerinte nem csak egyes hősökön, hanem magukon az isteneken is segített. Evvel nyilván arra akart utalni, hogy még a legfelsőbb uraknak, fejedelmeknek is szükségük van az orvosok védelmére, illetve hogy felismerjük: még azoknak a sorsa is az orvosok kezében van, akik mindenki más élete s halála felől dönthetnek.

Soroljuk-e még, hogy ugyane költő, az *Iliász* 11. könyvében az orvosi hivatást a messze legszebb dicshimnuszra méltatta? Azt mondja ugyanis: „*Egyetlen orvost is többre kell becsülnünk, mint nagy tömegét a többieknek.*” Másutt meg az orvost úgy jellemzi, hogy „*mindenben művelt-*”nek nevezi őt, leplezetlenül kimondva a tényt: ez a mesterség nem egyik vagy másik tudományon, hanem valamennyi tudomány ismeretén és áttekintésén s a pontos gondolkodás mellett széleskörű tapasztalaton is alapul.

A szamoszi Püthagorász, akit az antikvitás afféle szentnek tartott, állítólag remek könyvet hagyott az utókorra a növények tulajdonságairól. *Platónt*, *Arisztotelészt*, *Theophrasztoszt*,²⁸ *Khrüszipposzt*, a cenzor *Catót* és *Varrot*,²⁹ akik mindegyike azon szorgoskodott, hogy e tudományt belefoglalja tanulmányaiba vagy életművébe ne is említsük itt, de vajon a pontoszi királyt, *Mithridatészt*,³⁰ nem inkább orvosi jártassága tette-e híressé s emelte-e igazi nagysággá, mint — egyébként dúsgazdag — országa, vagy csodálatos, 21 nyelvet

²⁴ Galénosz említi egy farmakológiával, mérgekkel foglalkozó Orpheusz nevű szerzőt, (Claudii Galeni *Opera Omnia*. Ed. C. G. Kühn. XIV. 144.), illetve Plinius is ír róla (Plin. *Nat. Hist.* 20—32., 25. 12.) — ám ez az orvos semmiképpen nem volt azonos a mítikus hősossal és dalnokkal. Az is lehetséges, hogy álnéven terjesztett orvosi iratról van szó. Mindenesetre Orpheuszt Ficino is említi a maga *encomium*-ában.

²⁵ Mólü — *Allium Moly* Linnaei, fokhagymaféleség — valóban *Homérosz* említi először. A fokhagyma és hagymaféléknek a scrotumra, a herezacskóra emlékeztető alakjuk miatt volt a hiedelem szerint „varázslatellenes” hatásuk.

²⁶ Nephentesz. Helyesen: nepentesz. Plinius által is említett (*Nat. Hist.* XXI. 21.) kábító hatású növény, a középkorban gyógyszerkeverék neve is, később pedig a laudanum opiatum nevű nyugtató és kábítószer „fedőneve”. Egyébként *Karinty Frigyes* is írt kroit egy „nephentesz” nevű, érzékeny lelkű virágról.

²⁷ Makhaón és Podaliriosz Aszklépiosz fiai voltak, a sebészet főltalálói: az *Iliász*-ban fontos szerepük van. Paión, Apollón isten egyik, gyógyítóerőre utaló neve. Kheirón tudós kentaur volt, Aszklépiosz — és Héraklész — tanára, aki orvosi tudományáról is híres volt.

²⁸ Theophrasztosz. (kb. Kr. e. 270—286), görög filozófus, az Athéni Akadémia második vezetője. Több természettudományos ma szerzője.

²⁹ Varro (Kr. e. 116—28.) római polihisztor.

³⁰ Mithridatész Eupatór, pontoszi uralkodó (Kr. 134—63.), állítólag nem 21, hanem 22 nyelvet beszélt. A Mithridatum és a Theriaca (terjék) nevű legendás gyógyszerek főltalálója.

felőlelő nyelvtudása? Mithridatész ugyanis — mint *Plinius* írja — orvosi tanulmányokat, gyógyszerészeti munkákat és recepteket is hagyott hátra titkos iratai között: egy kiváló terjékfajta még ma is az ő nevét viseli. Mostanság általában a kockázás, a vadászat és a vicceselés számít királyi időtöltésnek. A római nép egykori vezetői azonban mindig is azt tekintették a legfontosabbnak, hogy újfajta gyógynövényeket importáljanak messzi országokból s ekképpen gyarapítsák az orvostudományt, de bizony a római népnek magának, az akkori világ urának sem volt ennél kedvesebb foglalatossága. Meg hát Krisztus, valamennyi tudomány atyja és fejedelme sem jogásznak, rhétornak, filozófusnak vallotta magát, hanem orvosnak, hiszen egyhelyütt önmagáról szólva tagadja, hogy azoknak lenne orvosra szükségük, akik jól vannak, másutt meg samaritánusként olajat és bort önt a sebre, és földdel kevert köpetet ken a vak ember szemére. Vagy nem tudjuk-e, hogy Krisztus, mikor még ismeretlen volt e világ előtt, nem arannyal, hatalommal, hanem betegségek gyógyításával nyerte meg lassacskán az emberek szívét és lelkét. Amit pedig Ő, Istenként, pusztá akarátával vitt végbe, azt az orvos, a maga képessége szerint, a gyógymódjával próbálja utánozni. De az orvos sincs teljesen híján az isteni erőnek, hiszen a gyógyítás hatalma Istentől származik. Krisztus sem látta el fontosabb útravalóval az apostolokat, mint avval a tanáccsal, hogy vendéglátóikat legelőbb e gyógygerő segítségével kötelezzék le, vagyis — mondja ő — gyógyítsák meg bajaikat és kenjék meg őket olajjal. Mikor Szent Pál egy kevés bor fogyasztását javallja az ő *Timotheus*ának, hogy gyöngéledő gyomrát rendbe hozza, vajon nem folyamadik-e nyíltan az orvostudományhoz? S ugyan miért csodálkoznánk az apostol esetén, hiszen a titokzatos dolgok kutatói szerint még *Rafael*³¹ angyal is azért kapta nevét, mert kigyógyította vakságából *Tóbiást*? Ó, mily mennyei és valóban szent tudomány ez, ha isteni lények is tőle nyerhetik nevüket!

A halandók mindegyike más és más mesterséget tanul, az orvosi azonban az egyetlen, amelyet mindenkinek meg kell ismernie, mely mindenki számára szükséges. Ám mennyire ferde az emberi ítélet! Mindenki tudni akarja, melyik pénz valódi, melyik hamis, nehogy apró-cseprő ügyekben rászedhessék, de avval senki nem törődik, hogyan óvható meg a Legértékesebb. Ha pénzről van szó, senki nem hisz a más szemének, élet és egészség kérdésében viszont — ahogy mondani szokták — vakon követi mások ítéletét. Pedig, bár a teljes tudományt tökéletesen csak kevesek ismerhetik — mégpedig azok, akik egész életüket egyedül az orvoslás tanulmányozásának szentelték —, e részével, nevezetesen az egészség megóvására vonatkozó résszel, illendő lenne mindannyiunknak tisztában lennünk. Az is igaz viszont, hogy a bajok egy része nem a tudományból magából, hanem egyes aljas orvosok tudatlanságából vagy nagyravágásából eredeztethető.

A barátság neve mindig is, még a vad és barbár népek körében is szent és tisztelt volt. A legjobb barátunk pedig azt tartották, aki jóban rosszban egyaránt hű maradt társához, hiszen úgy rajzanak a barátok, míg jól mennek a dolgok, mint nyáron a fecskék, ha meg rosszul mennek, ugyanúgy is röppennek tova mint ők, ha beköszönt a tél. Mennyivel derekabb barát hát az orvos, aki — mint a szeleukisz-madarak, akikről azt tartották, hogy a Casius-hegyiek soha máskor nem láthatták őket, csak akkor, ha a segítségükre volt szükségük a termést pusztító sáskák ellenében³² — aki tehát, ha minden jól és vidáman folyik, soha meg

³¹ Rafael — A név „rőfő-Él” azt jelenti „Isten gyógyítója”.

³² szeleukisz-madarak. *Plinius* (*Nat. Hist.* X. 27.) szerint az egyiptomi tengerparton található Casius-hegységben élő csodálatos madarak.

nem jelenik, baj esetén viszont, vagyis mikor még a feleség és a gyermek is gyakran magára hagyja az embert, például elmebaj, bőrbaj, járvány idején, egyedül tart ki a beteg mellett, s ráadásul nem is hiába tart ki, mint a többség, hanem otléte segítséget is jelent, támaszt a bajban lévőknek. Az orvos az, ki sokszor a saját életét kockára téve vív meg a betegséggel. És bizony még hálátlanságnál is súlyosabb, ha azok, akiket egy ily barát segítsége ment meg, veszély múltával képesek acsarkodni az orvosra, ahelyett, hogy atyjuk gyanánt tisztelnék és becsülnék. A közönséges barátot, akivel csak köszönőviszonyban vannak, vendégségbe hívják, mindazt, aki dörgölődzik hozzájuk, bizalmukba fogadják, de az igazi barátoknak, mihelyt nincs rá szükségük, hátat fordítanak — de talán éppen azért is fordítanak hátat, mert belátják, hogy az ő szolgálatait sohasem tudnák érdemeihez méltóan meghálálni.

Ha az az ember ér a legtöbbet, aki a köznek legtöbbet használ, hát ez az a tudomány, amit minden érdemes férfinak ki kell tanulnia. Ha pedig akadnak olyanok, akik a dolgok értékét inkább anyagi hasznukon és az általuk elérhető nyereségen kívánják mérni — bár az orvostudomány szentebb annál, semhogy efféleképpen méricskéljük — nos, a mienk még ebből a szempontból sem alábbvaló mint a többi tudomány. Soha nem volt ugyanis semmi gyümölcsözőbb és hamarosb hasznot hajtó, mint emez. *Eraszisztratosz*, akiről az imént már megemlékeztem, Ptolemaiosz királytól, *Kritobulosz*³³ pedig *Nagy Sándortól* kapott állítólag hatalmas, szinte hihetetlen jutalmat. De hát miféle jutalom lehetne elég nagy annak, aki oly főt mentett meg, akinek üdvéért sok-sok ezer ember ment már a halálba. Minek említsem itt a *Cassiusokat*, *Carpitanusokat*, *Aruncusokat*, *Albutinusokat*,³⁴ akik — Plinius szerint — a princepstől és a közemberektől egyaránt hatalmas összegeket kaptak? De hát minek hozunk föl példákat a régi időkől, mintha nem akadnának ma is jó páran, akiket e tudomány kró-zusi kincsekkel halmozott el? A Szónoklat és a Költészet legföljebb a legkiemelkedőbbeket tartja el.³⁵ A zenész, ha nem zseni, éhezik. A jogász, ha nem kiváló, sovány kenyéren él. Egyedül az orvostudomány tartja el és látja el mindazokat, akik reá adták fejüket. Sőt, bár számtalan rész tudományból, végtelen mennyiségű ismeretből áll az orvostan, még az is gyakran megesik, hogy egyik-másik gyógymódon valami hülye szedi meg magát. Hiábavalósággal tehát semmiképp sem vádolható ez a tudomány! Ráadásul a többi mesterségből nem is mindenütt lehet megélni. A rhétor a szarmaták közt nyeli az éhkoppot, a birodalmi jog szakértője meg Angliában.³⁶ Az orvos viszont bárhová kerül a Földön, tisztessége mindig követi, s mindig lesz „útravalója” is, egyetlen tudományra sem illik tehát inkább a görög közmondás: „*A tudományt az egész világ tartja el*”.

³³ Kritobulosz — (Kr. e. 4. sz.) Makedón (II.) Fülöp orvosa, állítólag egy nyilvesszót sikeresen távolított el a király szeméből. Később Nagy Sándor mellett is említik. (Plinius: *Nat. Hist.* VII. 37.)

³⁴ Cassius, Carpitanus, Aruncus, Albutinus — Plinius által említett neves római orvosok.

³⁵ A középkori mondóka szerint:

„*Dat Galienus opes, dat Justinianus honores,
at genus et species cogitur ire pedes.*”

Azaz: Galénosz (az orvostudomány) kincseket, Justinianus (a jog) pedig tisztségeket ad, de a nemnek és a fájnak (vagyis a bölcsészetnek) gyalog kell járnia.

³⁶ A szarmaták tulajdonképpen a lengyelekkel voltak azonosak a korabeli szóhasználatban, mégsem valószínű, hogy Erasmus őket akarta volna bántani — itt a „szarmata” kifejezés bizonyára csak vad nép-et jelent. (A „szarmatákon túlra” kifejezés a korabeli latinban kb. azt jelentette, hogy „a fenébe”). A második utalással kapcsolatban föltehető a kérdés: ezúttal nem önmagára akart-e célozni Erasmus?

Hanem Plinius, vagy valószínűleg mások, akiket idéz, éppen ezt hánytorgatják fel, vagyis, hogy az orvosi kenyérkereső mesterség.³⁷ Igaz, ami igaz, többre érdemes ez a tudomány, mintsem hogy kereset és haszon után fusson — ez az alantas mesterségek dolga. Mégis csúf hálátlanság éppen rajta számonkérni a fizetségét, rajta, akit lehetetlen méltóképp megfizetni. A legkiválóbb orvosok, akár az istenek, ingyen és kérés nélkül is gyógyítanak. Ám az isteni jóttet el nem ismerni, már arcátlanság. Az igaz orvos ugyan nem törődik semmit a honoráriummal, te viszont megérdemelnéd, hogy hihetetlen hálátlanságodért a törvény sújtson le rád.

Mármost nem titok számomra, hogy e nemes tudományt egykor a régiek is sokat szapulták, s hogy ma is egyes tudatlanok sokat gyalázzák. Catonak sem nyerte el a tetszését, neki ugyan nem eleve a dologgal volt baja, hanem, színrómai létére, nem állhatta az orvostudományt, mint jellegzetesen görög, feltörekvő mesterséget. Meg aztán oly nagyra becsülte a pusztá tapasztalatot, hogy az orvoslást még tudománynak sem tartotta. De hát ő még a teljes görög filozófiát is ki akarta a városból tiltani. Úgy gondolta ez a faragatlan ember, hogy az emberi szervezet megtisztításához elegendő a káposzta és a gyakori hányás és noha az orvosok esküdt ellensége volt, testi erejét, állítólag, egyszerű orvosi megfigyelései segítségével késő öregségéig töretlen sikerült megőriznie.

Azt is mondják, hogy egyedül az orvosok gyilkolhatnak teljesen büntetlenül. Ha ez igaz, a jó orvosok még figyelemreméltóbbak: hiszen bár alkalmuk lenne nem csupán büntetlenül, de még pénzért is ölni, ők mégis a gyógyítást választják. Képesség kérdése, hogy mit tudnának, de hogy mit *nem* akarnak, az már erkölcs dolga.

A borisszák poharazgatás közben gyakran előhozakodnak a szólással: „*Aki az orvosi előírások szerint él, nyomorultul él.*” Mintha bizony szétpedni az italtól, belerokkanni a nemi életbe, püffedni a sörtől, vagy álomba temetkezni maga volna a boldogság! De ugyan mi értelme is lenne szónoklattal cáfolni e himpelléreket, hiszen amúgy is eléggé megbánják, hogy oly szemtelenek voltak mesterségünkkel szemben, mikor majd köszvénytől meggörcsbedve, paralizistól bambán, idő előtt elhülyülve, s fiatalon megvakulva, mint egykor *Sztészikhorosz*,³⁸ e korábban szapult tudományt, bár megkésve, de ők is visszasírják. Jóságos tudományunk azonban még e méltatlanokon is szívesen segít — már ha tud.

Vannak, akik az ó-komédiából vett fordulattal az orvosokat „szarevők”-nek³⁹ nevezik. De vajon nem válik-e még ez a név is dicsőségükre, hiszen csak hogy az embereken bajukban segítsenek, tudományuk magasságából akár a mocskok is leereszkednek. Ha ugyanis az orvosok ugyanolyan sértődősek lennének, mint amilyen szégyentelenek e gúnyolódok, bizony úgy hullanának az emberek, mint ősszel a legyek. Hanem ennek a hivatásnak megvan az a — jó királyokkal közös — tulajdonsága, hogy cselekvőképessége ugyan jó, de hallása rossz.

Mint az általában lenni szokott, az orvosi rendben is akad, aki magát orvosnak vallja, jóllehet minden inkább, mint orvos. Ha tehát akadnak is, akik orvosság gyanánt mérget adnak, vagy akik nyereségvágyból vagy becsvágyból rossz tanáccsal látják el a beteget, mi lehet igazságtalanabb, mint egyes emberek vétkéért a teljes tudományt kárhozatni? Vannak

³⁷ Innen következik a korábbi szatírák, declamatiók cáfolata. Elsősorban Cato és Plinius vádjai kerülnek terítékre.

³⁸ Sztészikhorosz. Görög lírikus (Kr. e. 6. sz.). A legenda szerint öregkorában Sztészikhorosz elveszítette szemévilágát — ami pedig az orvoslás szapultását illeti, Erasmus talán *Rhadiné* c. költeményére céloz.

³⁹ szarevő — görögül *szkatophagosz*. A kifejezés az ókomédiában már többhelyütt előfordul (Epikharosz 63., Krobülosz 7., Menandrosz 828., Arisztophanész: *Plutosz* 706.) Arisztophanésznél pl. egyenest Aszklepizos jelzője.

a papok közt is, akik házasságot törnek, még a szerzetesek közt is előfordulnak gyilkosok és kalózok, de mi köze mindennek az önmagában véve tökéletes valláshoz? Nincs oly szent hivatás, amely ne tartana el néhány gazembert. Foglaljuk imáinkba, hogy minden fejedelem olyan legyen, amilyennek annak kell lennie, aki e névre méltónak tartható. A fejedelemség intézménye azonban nem ítéhető el csak azért, mert egyesek e címen ellenséges martalócok módjára bánnak a közzel. Bár csak valamennyi orvos is valódi orvos lenne, akkor aztán nem lenne alapja a görög szólásnak: „*Sokan legeltetnek, de kevesen szántanak*”. Bárcsak minden orvosra jellemző lenne ama szentség, amelyet *Hippokratész* ünnepélyes szavakba foglalt esküjében követel meg kollégáitól! Ha pedig tapasztalatunk szerint sokan semmibe is veszik ezt az eszményt, attól még nekünk törekednünk kell felé.

Ám mivel e tárgyról oly bőven lehetne beszélni, Kiváló Hallgatóim, hogy belátható időn belül aligha végezhetnék vele, továbbá mivel meg kívánom tartani a beszéd elején tett ígéreteimet is, úgy gondolom, itt az ideje, hogy az orvostudomány valamennyi itt elhangzott dicséretét befejezésül összefoglaljam.

Tehát: Sok minden akad ugyan, amit csupán régi mivolta tesz értékessé, ezt a mesterséget azonban — valamennyi közt elsőként — a szükség szülte meg. Ha a tudományokat föltaaló fémjelzik, ennek föltaalása mindenképp az istenek művének tartható. Ha a tisztelet növelni képes a tekintélyt, hát egy más tudomány sem részesült oly sokféle s oly hosszú időn át ekkora tiszteletben. Ha a legjelentősebb emberek elismerése bárkit is nagyvá tehet: hát ez a tudomány a legnagyobb királyoknak, a legkiválóbb férfiaknak szerzett gyönyörűséget, mi több, nevet. Ha valóban az a szép, ami nehéz: hát ennél a tudmánynál nincs fáradtságosabb, hiszen annyi részismeret, annyi kutatás szükséges minden részletéhez. Ha pedig a dolgokat méltóságuk szerint ítéljük meg, ugyan mi lehet magasztosabb, mint Isten jószágát megközelíteni. Ha hatékonyságuk szerint ítélünk: ugyan mi eredményesebb vagy nagyobb hatású, mint az, ha a teljes, biztos pusztulás elébe néző embert az életnek visszaadjuk? Ha viszont szükségességük szerint rangsoroljuk az értékeket, ugyan mi lehet olyan szükséges, mint az, ami nélkül nincs sem élet, sem születés? Ha szempontunk az erény, lehet-e az emberi nem megmentésénél erény nagyobb? Ha a haszon a fontos: ennél sem hatalmasabb, sem fontosabb haszon el nem képzelhető. Ha pedig a nyereségre gondolunk: ha nem e tudomány a legjövödelmezőbb, akkor bizony az emberek igen hálátlanok!

Nektek tehát, kiváló férfiak, melegen gratulálok, hiszen a legszebbik hivatásban van alkalmatok kitűnni. Titeket pedig, derék ifjak arra buzdítalak, teljes szívvel vállaljátok, s minden erőttökkel szolgáljátok e tudományt, amely néktek becsületet, dicsőséget, tekintélyt és vagyont szerezhet, s amellyel ti viszont barátaitoknak, hazátoknak, valamint az egész emberi fajnak hajthattok hasznot, mégpedig nem is akármilyet.

Ennyi.

(fordította és a jegyzeteket írta: Magyar László András)

AGRIPPA SZATÍRÁJA AZ ORVOSOKRÓL

MAGYAR LÁSZLÓ ANDRÁS

A mű

Henricus Cornelius Agrippa von Nettesheym, miután 1528-ban Franciaországból Antwerpenbe, *Ausztriai Margit* védőszárnyai alá menekült, végre — úgy látszott — nyugalomra lelt. Idejét részint gyógyító tevékenységre, részint pedig könyvírásra fordíthatta: 1530-ban Antwerpenben ki is adta frissen alkotott művét, a *De incertitudine et vanitate scientiarum*-ot, amellyel — mint hányatott élete során már annyiszor — újfent sikerült óriási botrányt kavarnia.¹ (A botrány még százötven év múltán sem csitult el, pl. *Justus Vesti* (1651—1715), erfurti orvosprofesszor 1699-ben sem átalott Agrippával vitatkozni.²) De hát miről is szólt ez a könyv, amely olyannyira felháborította szinte az egész korabeli tudományos világot? A kötet nem volt egyéb, mint összefüggő szatíra-füzér: valamennyi foglalkozás és hivatás, tudomány és mesterség megkapta benne a magáét, írója a bankszakmától a teológiáig, a prostitúciótól a kereskedelemig mindenről lerántotta a leplet, tudatlanságot, csalást, ostobaságot és fölöslegességet bizonyítva kortársaira. Mind közül azonban kétség kívül az orvostudomány járt a legrosszabbul: Agrippa nyelve sehol nem oly csipős, mint éppen kollégáival szemben.

Hogy pontosabban értsük, miről is van szó, alább összefoglalom az orvos-szatíra főbb gondolatait:

Az orvoslás nem tudomány — állítja Agrippa — szektái nem értenek egymással egyet és ostobaságokat hordanak össze. A ritka sikert az orvosok csak a szerencsének köszönhetik, összejárásnak a gyógyszereszekkel, korruptak, szélhámosok, pénzéhesek, egymással is kitolnak, de leginkább a betegeknek ártanak. Még tekintélyeik is sötét gazemberek vagy legalábbis cinikus szélhámosok. Az orvosok továbbá gusztustalan, büzös és szegyetlen figurák, akik nem kímélnek sem istent sem embert. Veszélyesebb az orvos, mint a betegség: az ősi népek egészségesen éltek orvos nélkül, míg a maiakat megrontja a medicina. Az egyszerű, tapasztalatra épülő gyógymód többet ér, mint bármilyen kifinomult tudomány és drága patikaszer. A rómaiak ki is tiltották a doktorokat városukból, mert veszélyes gyilkosoknak és csalóknak találták őket. Ráadásul az orvosok büntetlenül viszik végbe gaztetteiket: ergo meg kellene szabadulni tőlük — ajánlja a szerző. Ezután a patikusok cseplülése következik, majd, némiképp enyhébb ítélet a sebészetről és a diététikáról.

¹ Müller-Jahncke, Wolf-Dieter: *Magie als Wissenschaft im frühen 16. Jahrhundert*. Inaug-Diss., Marburg/Lahn, Phillips Universität Marburg, 1973. 27. A „De vanitate” ellen számos röpirat született, Agrippa maga a „Querela” és az „Apologia” című vitairatokkal válaszolt (Basel, Cratander, 1533). A munka által keltett vihar még Erasmust is levélírássra készítette. Végül — részben éppen e műve miatt — Agrippának Kölnbe kellett menekülnie, pártfogójához, Hermann von Wied érsekhez.

² Vesti, Justus: *De Agrippae effato: an medicina homicidiorum ars sit appellanda*. Erfordii, 1699.

A mű által keltett fölzúdulás tehát — látszólag — érthető. Csakhogy Agrippa orvos-szatírájának — mint azt a következőkben bizonyítani szeretnénk — szinte egyetlen gondolatát sem a kölni mágus ötlötte ki, majd valamennyi régi vagy újabb keletű közhely, ún. „toposz” volt s ezt bizonyára a könyv olvasói is pontosan tudták.³ Célunk e dolgozattal tehát kettős: egyfelől meg szeretnénk jelölni a satíra mintaképét, fel próbáljuk fedni eredetét, másfelől pedig némi magyarázatot próbálunk adni arra is, miért okozhatott egy nyilvánvaló kompiláció ekkora földindulást abban a korban, amely olyannyira hozzá volt szokva a hasonló fiktív, gyakran csupán a nyelvi és stilisztikai készség csillogtatására szolgáló tirádához, s amely egyébként is olyannyira szerette ostoroztatni magát.

Az előzmények

Mi lehet a kiindulópontunk? Nyilván a szerző műveltsége, vagyis az a kulturális kör, amelyben élt és gondolkodott. Ez a kör meglehetősen pontossággal megrajzolható, részint Agrippa életrajza, részint pedig főműve, a *De occulta philosophia* alapján, amelynek első könyvét ugyan már ifjú fejjel, 1509—1510-ben megírta, ám amelyet éppen a *De incertitudine* megalkotásával nagyjából egy időben, *Trithemius* tanácsai alapján javított és átfogalmazott változatban, 1531-ben adott ki először. Az életrajzi események elsősorban a két *Canter*, *Coletus*, *Reuchlin*, *Trithemius* s rajtuk keresztül a firenzei akadémia, *Ficino*, *Pico della Mirandola* hatását bizonyítják, vagyis mindenek előtt a neoplatonizmusét és a hermetizmusét. A *De occulta philosophia* pedig szintén nem egyéb, mint e hatások hatalmas összegzése, illetve a harmóniába rendezésükre tett monumentális kísérlet. Számunkra azonban még ennél is fontosabb a másik kultúrkör, amelyhez Agrippa, mint valamennyi iskolázott kortársa, szorososan kapcsolódott: a latin antikvitás és az ezt közvetítő itáliai reneszánsz műveltség, amelynek hatása biografikus adatok és az életmű alapján szintén könnyen bizonyítható, sőt mondhatni bizonyításra sem szorul. Vagyis az itáliai humanizmus és az antik hagyomány lehetett az a kútfő, ahonnan az orvos-szatírák anyagát a szerző merítette, ahonnet mintaképeit vette. Az is nyilvánvaló viszont, hogy nem beszélhetünk általánoságokban, hanem valamely konkrét műben kell megtalálnunk a mintaképet. Minthogy azonban a szóba jöhető szerzők köre nem túl nagy, föltűnő hasonlatosságok alapján azt hiszem, joggal feltételezem, hogy a közvetlen mintakép nem volt más, mint az Agrippaelőtti generáció talán legnagyobb hatású, legnépszerűbb írójának, *Filippo Beroaldo*-nak egyik retorikai munkája.

Filippo Beroaldo (1453—1505), bolognai humanista, szónoklattantanár és filológus, számos, vagy inkább számtalan munkája közt akad ugyanis egy — még a 17. században is többször kiadott⁴ és közismert, sőt nyilván a retorikai oktatásban is használt — declamatio (*An orator sit philosopho et medico anteponeendus?*), amelynek tartalma a következőkben foglalható össze: Egy haldokló apa nem tud dönteni, kire hagyja vagyonát: három fia — a szónok, az orvos és a filozófus — közül ugyanis annak a javára kíván végrendelkezni, aki

³ Nem beszélve arról, hogy pl. Sebastian Brandt és Erasmus ugyancsak kíméletlen satírái nagyjából ugyanebben a korban óriási sikert arattak.

⁴ pl. in: Hilarii Drudonis *practica artis amandi et alia ejusdem materiae*. Amstelodami, apud Georgium Trigg, 1652. 127—146.

be tudja bizonyítani, hogy szakmája a társadalom szempontjából a leghasznosabb. A fiúk szónoklataikban részint a saját hivatásukat dicsérik, részint pedig a többiekét csepülik. A szónok „szövegében” — ez, minthogy a declamatiót orátor írta, jóval terjedelmesebb és meggyőzőbb, mint a másik két beszéd — számos sértés előfordul azok közül, amelyekkel később Agrippa illeti orvoskollégáit, mégpedig gyakran egyenesen szó szerint az Agrippaszatíra mondataival megegyező formában. Arra a kézenfekvő kérdésre: miként olvashatta Agrippa ezt a szöveget, nem nehéz választ adni. Beroaldonak ugyanis ez a rendkívül elterjedt munkája csak 1500-ig (!), négy kiadást ért meg Bolognában és Párizsban⁵ és az is köztudomású, hogy a beroaldizmusnak — mert ilyen is létezett akkoriban — éppen német nyelvterületen volt legerősebb a hatása.⁶ A művet — s ez Beroaldo előszavából kiderül — szerzője egy *Cicero*-szónoklathoz fűzött kommentár, vagy egy, a szónoklat kapcsán tartott előadás bevezetőjének szánta, vagyis oktatási célból írta. Könnyen elképzelhető tehát az is, hogy Agrippa rhétorikai tanulmányai során ismerkedett meg a szöveggel, esetleg memorizálnia is kellett valaha Beroaldo munkáját, mely ezért bukkanhatott elő emlékezetéből a szatíra írásának idején.

Beroaldo alig pár oldalnyi *opusculuma*⁷ több vonatkozásban is pontosan egyezik Agrippáéval, a szerkezeti azonosság pedig egy rövid tartalmi vázlatból is kitűnik. A controversia szónoka ugyanis, a filozófus testvér megsemmisítése után a következőket mondja az orvostudományról:

1. A medicina éppoly „*varia, inconstans et interpollis*” mint a filozófia, sőt gyakran még veszélyes is.

2. Ugyanakkora, ha nem nagyobb, az orvosok közt is a nézetkülönbség mint a filozófusok között.

3. Az orvosok nevetséges nézetkülönbségeinek ismertetése. (Gyakran még a felsorolt aktorok neve is egyezik az Agrippa-szövegben!)

4. Elméleti ellentétek — szekták: racionális, empirikus, methodikus iskola bemutatása.

5. Az orvosok gyilkosok (Hadrianus-anekdota).

6. Az orvosok újdondászok, állhatatlanok, büntetlenül ölhetnek: törvényre lenne szükség ellenük.

7. Aki nem megy orvoshoz, tovább él (azonos idézetek). Hivatkozás a régi, „természetesen” élő népekre s azok egészségi állapotára.

8. A félreértett receptek és a veszélyes kísérletezés felhánytorgatása. Hivatkozás *Cato* kitiltó törvényére.

A Beroaldo- és az Agrippa-szöveget egymás mellé helyezve tehát könnyen belátható, hogy az utóbbi csak kifejtette, részletezte az előbbi gondolatait, sok újat nem tett hozzá. Vagyis a korban egyáltalán nem szokatlan (és nem is elítélendő!) parafrázissal állunk szemben. Joggal állíthatjuk hát: Agrippa szatírjának nem csak mintaképe volt a Beroaldo-szöveg, hanem szinte a vázlata is.

⁵ *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*. Band IV. Hiersemann-Kraus, Stuttgart—New York, 1968. 4126—4129. Agrippa a „De vanitate” egy részét feltehetőleg éppen Franciaországban írta.

⁶ *Lexikon des Mittelalters*. Bd. I., München—Zürich, Artemis, 1977—1980. 2014.

⁷ Az elemzéshez a következő kiadás szövegét használtam: *Philippi Beroaldi opusculum eruditum quo continentur Declamatio philosophi, medici, oratoris de excellentia disceptantium et libellus de optimo statu et principe*. Bononiae, Benedictus Hectoris, 1497.

Csakhogy ezzel nincs vége a történetnek, hiszen Beroaldo — mint műve előszavában maga is elismeri — szintén idegen forrásból merítette anyagát: „*a régi szónokok iskolájának egyik controversiáját*” használta föl declamatiojához.⁸ Minthogy viszont a declamatio római, pontosabban latin műfaj volt, sőt a „controversia” kifejezés az idősebb *Seneca* előtt (azaz kb. i. e. 50 előtt) egyáltalán nem szerepel sehol,⁹ a forrást a Kr. e. 1. század közepe utáni időkben kell keresnünk. Az idősebb *Seneca* declamatio-gyűjteményében ugyan nem található hasonló tárgyú munka, de hamar megelhető a minta a legszínvonalasabb, s a grammatikus-iskolákban az ókor óta folyamatosan használt szónoklattani gyűjteményben, a *Quintilianus*-corpusban. A *Declamationes minores* címen ismert gyűjtemény 268-as számmal jelölt declamatioja¹⁰ ugyanis pontosan a Beroaldus-szónoklattal megegyező problémából indul ki, noha Quintilianusnál a szónok és a filozófus nem, csupán az orvos beszél, így tehát, értelemszerűen, számos később felbukkanó motívum hiányzik. (Ebben a textusban csupán a szónokot és a filozófust szidalmazták, az orvostudomány dicsérete pedig csak egyetlen bekezdésre szorítkozik.) Beroaldo szövege több más szempontból is eltér a Quintilianusétól, mégis szinte bizonyos, hogy pontosan ez volt az az ókori minta, amelyre az olasz humanista előszavában hivatkozott.

S vajon léteztek-e a Beroaldo által fölhozott, de a Quintilianus-szövegből hiányzó orvosellenes vádaknak közvetlen mintaképei? Erre vonatkozóan csak találgathatunk. A declamatio, illetve a controversia és a diatribé műfajának kapcsolatairól jelentős szakirodalom áll rendelkezésünkre,¹¹ ám az orvos-filozófus-szónok-vita eredetijét a fennmaradt szövegek közt nem sikerült megtalálnom. De a diatribén kívül egyéb előzmények is valószínűsíthetők: mind a görög közép- és újkomédiában, mind pedig az ebből merítő Plautusnál számos motívum, különösen pedig a tudatlan, de nagyképű és pénzéhes orvos alakja föl-fölbukkan, sőt kifejezetten kedvelt figura.¹² Valószínű hát, hogy a szónoklattan orvos-szidalmazó közhelyei részben ezekből a komédiákból veszik eredetüket. Az irodalmi előzmények meglétére utal az a tény is, hogy a hasonló retorikai gyakorlatok — különösen a köztársaság bukásának éveitől — általában nem konkrét eseteket dolgoztak föl, hanem egy meghatározott témakörben¹³ kiötlött, tehát fiktív, többnyire regényekből, drámákból kölcsönzött helyzeteken alapultak. A szónoklattani oktatásban az ókor óta folyamatosan használták e declamatio-példatárakat (*Senecáét*, *Quintilianusét*), s mint már mondtuk, való-

⁸ „unam de schola priscorum declamatorum controversiam pertractabo”

⁹ *Seneca the elder: Declamations*. Tr. et ed. by M. Winterbottom. Cambridge—London, Cambridge Un. Press—Heinemann, 1974. Controv. 1. Praefatio 12. (I. 12.)

¹⁰ *The minor Declamations ascribed to Quintilian*. Edited with commentary by Michael Winterbottom. Berlin—New York, W. De Gruyter, 1984. (Texte und Kommentare. Bd. 13.) 59—62., ill. *Marci Fabii Quintiliani declamationes majores et minores...* ed. Johannes Josephus Dussault. Vol. VI. Parisiis, Lemaire, 1824. Decl. CCLXVIII. (100—105.) „Contendunt orator, medicus, philosophus de bonis patris, qui testamento eum heredem relinquerat, qui se probasset amplius prodesse civibus”.

¹¹ *Der kleine Pauly*. München, DTV, 1979. Nachträge. 1577—1578.

¹² Antiphanes-nél, Theophilosz-nál, Philemónnál éppúgy, mint Menandrosznál kifejezetten kedvelt komikus alak az orvos. Cordes, Peter: *Iatros. Das Bild des Arztes in der griechischen Literatur von Homer bis Aristoteles*. Stuttgart, F. Steiner, 1994. (Palingenesia XXXIX.) 58—63.

¹³ A declamatiók témája általában az örökség, nemi erőszak, különös bűnesetek, házasságok stb. körül forgott. Kennedy, George: *The art of rhetoric in the Roman World 300 BC—AD 30*. Princeton, Princeton Un. Press, 1972. 315.

színiüleg Beroaldo szintén iskolai tananyagából vette a mintát s az ötletet — amelyre előszavában utalt.

Ez azonban nem a teljes igazság, hiszen Beroaldonak — noha maga csupán ókori forrásokra hivatkozik — megtalálhatjuk a közvetlen, „modern” előzményét is, vagyis azt a személyt, aki valóban először írt orvos- (de nem orvostudomány!)-ellenes szónoklatot a keresztény Európában: ez az ember pedig nem volt más, mint *Francesco Petrarca* (1304—1374), az itáliai reneszánsz egyik spiritus rectora és meghatározó személyisége. Az orvosokkal szemben érzett ellenszenvéről közismert költő ugyanis kiadott egy — *VI. Kelemen pápa* orvosai ellen irányuló — röpiratot *Invectiva contra medicum* címmel,¹⁴ amelynek szövegében számos, Agrippából és Beroaldóból egyaránt ismerős közhely fölfedezhető már.¹⁵ Így pl. a halott-föltámasztó orvosé (II. 16.) vagy az egykori mesterekhez méltatlan utódok említéséé (I. 2.). (Petrarca idézi először a következő szólást is: *Úgy hazudsz mint az orvos* — tehát ez semmiképp nem német vagy flamand, hanem olasz szólásforma lehetett.) Petrarca e munkájában, amellet, hogy terjedelmesen védelmezi a poézis becsületét, elsősorban azt kifogásolja, hogy az orvosok előnyben részesítik az elméletet a gyakorlattal szemben, illetve, hogy ügyetlen és félreértett rhétorikával próbálják tudatlanságukat leppezni: ezek a vádak pedig Beroaldónál és Agrippánál is erős hangsúlyt kapnak majd.

A reneszánsz korában azután igen népszerűvé vált ez a téma.¹⁶ Petrarca nyomán először *Coluccio Salutati* (1331—1406), az ún. polgári reneszánsz egyik előfutára és legnagyobb hatású írója adott ki *De nobilitate legum et medicinae* címmel egy érdekes oratiót, amelyben bár a jog felsőbbrendűségét igyekszik bizonyítani, s így több szatirikus elemet is fölhasznál, az orvostudománnyal is méltányosan bánik.¹⁷ Bizonyára az ő hatására írták azután a többiek, például *Giovanni Baldi da Faenza* (*Disputatio an medicina sit legibus politicis anteponenda*), *Poggio Bracciolini* (*Convivalis disceptatio, utra artium medicinae an juris civilis praestet?*), *Giovanni d'Arezzo* (*De medicinae et legum praestantia*) vagy *Bernardo Siena* (*Quaestio an medicina nobilior atque praestantior sit jure civili?*) a maguk hasonló tárgyú munkáit, amelyekben itt-ott, például Poggionál vagy Giovanni d'Arezzonál már

¹⁴ Petrarca Francesco: *Invective contra medicum*. Ed. by P. G. Ricci, Roma, Storia e letteratura, 1950. Ehhez a könyvhöz nem tudtam hozzáférni, a szöveget a következő kiadásban olvastam: Petrarcha, Franciscus: *Libri... Venetiis, Simon de Luere, 1501.* (s. p.). A művet ismerteti és orvostörténeti szempontból elemzi: Benedek, T. G.: *An interpretation of Petrarch's „Invective against physicians” in: Actes XXXI. Congr. Intern. d'Hist. de la Med., a cura di R. Bernabeo, Bologna, 1988. 691—696.* Lásd még: Martinelli, Bartolo: *Petrarca e la medicina. Einführung zu Inveciva contra medicum.* Testo Latino e volgarizzamento di Ser Domenico Silvestri. Roma, 1978. 205—253. Petrarca egyébként egyik levelében is elismétli vádjait: lehetséges, hogy e levél az *invectiva* alapja.

¹⁵ Petrarca korábbi, VI. Kelemen pápához írott leveleiben is már előbukkannak e motívumok. Lásd: Benedek, T. G.: *i. m.* 693.

¹⁶ Több kutató szerint is a korabeli nagy pestisjárványok az okai annak, hogy a korban az orvostudománnyal szemben olyan éles hangú volt a kritika s hogy az orvosok társadalmi megbecsültsége megrendült. Bergdolt, Klaus: *Petrarca und die Pest. Sudhoffs Archiv.* Band 76. Heft 1. (1992) 63—64. (a teljes cikk: 63—73.), ill. Lerner, R. E.: *The Black Death and Western Europe Eschatological Mentalities. American Historical Review.* Vol. 86. No. 3. June, (1981) 533—552.

¹⁷ Coluccio Salutati: *De nobilitate legum et medicinae. De verecundia.* A cura di E. Garin. Firenze, Vallecchi, 1948. Ez az 1399-ben született terjedelmes oratio, nem csak az orvos-szatíra, hanem az orvos-encomium szempontjából is kulcsfontosságú. Salutati egyébként maga is egy „controversia antiqua”-t említ, mint előzményt (3.)

némelyik Agrippa által is felhasznált orvosellenes érv is megjelent.¹⁸ A hagyomány tehát eleven maradt Petrarcatól Salutatín és Poggion át Beroaldóig, majd Agrippáig.

Itt jegyezzük meg, az orvosokkal, illetve orvostudománnyal foglalkozó, többé kevésbé szatirikus munkák közül azokról, amelyek az orvostudománynak csupán egyik vagy másik irányzatával, iskolájával, elméletével foglalkoznak, itt nem szólunk, noha ennek az irodalomnak is megvan a maga — Hippokratésztől, Roger Baconon, Symphorien Champier-en és Paracelsuson át a máig ívelő — története. A kérdést egyébként bőséges irodalmat adva foglalja össze — természetesen csak a 18. sz. közepéig — a következő munka: *Kestner, Christophorus Guilielmus: Bibliotheca Medica. Ienae, H. Cuno, 1746. Tom. I. Cap. VI. Sect. I. 274—290.*

Az enkomium hatása

Agrippa forrásai közt azonban nem csak szatírák, controversiák, hanem — különös módon — enkomiumok is akadnak. Lehetetlen ugyanis nem észrevenni azokat az azonosságokat, amelyek Erasmus 1510-ben írott és 1518-ban először kiadott *Encomium medicinae*-je¹⁹ és az Agrippa-szöveg közt fönnállanak.

Az *Encomium* — noha pontos születési dátuma nem ismert — bizonyára Erasmus angliai tartózkodása és oxfordi, cambridge-i forgolódásai során született, talán 1510 körül, afféle rhétorikai mutatóként, mellyel előadója saját nyelvi, stilisztikai és szónoki fölkészültségét kívánta bizonyítani.²⁰ A mű alaphelyzete fiktív — Erasmus sosem volt orvos — és fiktívek a benne emlegetett személyes tapasztalatok (pl. Panaceus orvos esete) is. Vagyis a szónoklat valójában nem az orvostudomány magasztalása — vagy védelme — végett hangzott el (mert eredeti formája inkább a szóbeli előadás lehetett), hanem azért, hogy a tudós, humanista rhétor a műfajban való jártasságát és általános műveltségét fitogtathassa.

Laudatiót írni valóban nehéz mesterség, hiszen óriásiak a műfaj hagyományai, erősek kötöttségei. Az enkomium — mint valamennyi reneszánsz műfaj — ókori eredetű. Ősi formái a győzelmi²¹ és a temetési²² magasztalások lehettek. A klasszikus enkomium azonban nem csak prózai, hanem lírai ösökkkel büszkélkedhet, hiszen rhétorikai előzményeken kívül — itt elsősorban az epideiktikus szónoklatra gondolunk²³ — az ünnepi és *Pindarosz* és *Bakkhülidész* óta ismert *enkómion melosz*-ból is ered. *Crusius* szerint krinológiai szem-

¹⁸ A szövegek kiadása a következő műben olvasható: Garin, Eugenio: *La disputa delle arti nel quattrocento*. Firenze, Vallecchi, 1947.

¹⁹ *Declamatio Erasmi Roterodami in laudem artis medicae*. [Ebner, Fritz (Hrsg. und Übers.) Sprendlingen, Holzhäuser und Mühlhause, 1960] — az 1518-as első kiadás reprodukciója.

²⁰ De csak 1518-ban, Erasmus pályája csúcspontján (Huizinga) jelent meg először. (*Encomium matrimonii Desiderii Erasmi Roterodami, encomium artis medicae per eundem*. Basileae, apud Joannem Frobenium, 1518.)

²¹ *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. Hrsg. G. Wissowa. (PWR) V. (Stuttgart, 1905) 2581—2583. (Crusius), *Der Kleine Pauly — Lexikon der Antike*. München, Dtv., 1979. II. 269—270.

²² *PWR* XII. (Stuttgart, 1925) 992—994. (Vollmer) — Vollmer itt a „laudatio funebris”-ről ír, ám utal az enkomiummal való kapcsolatára. Lásd még: Fraustadt, G.: *Encomiorum historia*. Leipzig, 1909.

²³ Kennedy, George: *The art of rhetoric in the Roman world, 300 BC—AD 300*. Princeton, Princeton Un. Press, 1972. 21—22.

pontból egyenest a költészeti forma s nem a prózai az elsődleges!²⁴ A műfaj a hellenisztikus korban igen széles körben elterjedt, *Iszokratésztől Claudianusig* minden, magára valamit is adó szónok írt enkómiumot: a műfaj népszerűségét mi sem bizonyítja jobban, mint paródiáinak szintén rendkívül korai megjelenése — *Iszokratész Busziriszről, Gorgiasz Helenéről, Favorinus Therszitészről, Traszümakhosz az Igazságtalanról, Lukianosz a légyről, Szünésziosz pedig a kopaszságról* írt nagysikerű tréfás enkómiumokat.²⁵

A szónoklat császárkori hanyatlása és iskolai declamatióvá zülése tovább formálta a műfajt, amely a Kr. e. 1. századtól lassan elveszítette minden jelentését és tartalmát, ám formai (ritmikai, szerkezeti, terjedelmi) tekintetben egyre kötöttebbé és művészibbé vált. Ez a kiürült, tartalmától tudatosan megtisztított, ám artisztikus „mutatvány” enkómium azután, akár a többi rhétorikai műfaj, a középkorban is kedvelt szónoklattani gyakorlat maradt. A 13. századi *Petrus de Abano* például a műfaj szabályainak legtermészetesebb ismeretében írta meg „orvostudomány-dicséret”-ét, amely utóbb nem csupán műfaji, hanem egyik legfontosabb tematikai előzménye is lehet Erasmus itt tárgyalt művének.

De a specializálódott *orvosi* enkómium sem reneszánsz találmány. Egyrészt a korábban emlegetett rhétorikai irodalomban is előfordultak már efféle, az *epideixisz* műnemébe sorolható²⁶ beszédek, másrészt ezek közt az epideixiszek között is akadtak orvosi témájúak, sőt orvosok által írottak is. (Például Hippokratész több munkája is joggal sorolható ide: *De veteri medicina, De arte* stb.)²⁷

Mint láhattuk, a reneszánsz idején újraéledt — s a császárkoréhoz hasonlóan tartalmatlan — encomium szerzőinek volt miből meríteniök. Nem csoda hát, ha szinte valamennyi jelentős humanista, Salutatini kezdve, Poggion, Ficinon, *Eobanus Hessuson, Huttenen, Melanchtonon* és Erasmuson folytatva a sort, megpróbálkozott a műfajjal. Az már viszont szinte mulatságos, milyen sokan választották az idők során enkómiumuk tárgyául éppen az orvostudományt. Alább csak a 16. századi vagy korábbi *Encomium medicinae*-kből sorolunk fel abc-rendben néhányat, köztük a magyarként számon tartott Scalich Pál 1559-ben kiadott művét is:²⁸ — *Baduellus, C.*: Oratio de laudibus artis medicinae. Lugduni, 1544 — *Bayro de, P.*: De nobilitate facultatis medicae. Taurini, 1512. — *Bersmann, G.*: De dignitate et praestantia artis medicae. Lipsiae, 1571. — *Cardanus, H.*: Medicinae encomium. Basileae, 1559. — *Dryander, J.*: Vom rechten Gebrauch des Arztes und der Arzney. Francofurti, 1543. — *Erastus, T.*: Oratio de medicinae laudibus. Francofurti, 1590. — *Fendius, M.*: Oratio de dignitate et utilitate artis medicae. Wittebergae, 1548. — *Ficinus, M.*: Oratio de laudibus medicinae. Basileae, 1561. — *Grynaeus, S.*: Encomion medicinae. Basileae, 1542. — *Hessus, Eobanus H.*: Medicinae laus. Erffurti, 1524. — *Jokissus, J.*: De dignitate medicinae.

²⁴ PWR V. 2582. — „das rhetorische Enkomion im poetischen wurzelt”. Később Crusius megjegyzi azt is, hogy nem csak egymás mellett élt a költészeti és a prózai forma, hanem gyakran egymás után is adták elő őket. (Lásd még: Arisztotelész: *Rhétorika*. I. 9. 1366a—1368a)

²⁵ A tréfás enkómium történetéhez: Magyar L. A.: Csanaki Máté tréfás enkómiuma. In: *Magyar Könyvszemle*. 1994 (110.) 4. 407—412.

²⁶ Epideixisz: „Vorführung von Erzeugnissen irgend einer Kunstfertigkeit entweder zur Prüfung der Brauchbarkeit vor dem Abnehmer oder vor grosserem Publikum, ohne praktischen Zweck”. PWR VI. (Stuttgart, 1909) 53. (Schmidt, W.)

²⁷ Cordes, Peter: *Iatros. Das Bild des Arztes in der griechischen Literatur von Homer bis Aristoteles*. Stuttgart, F. Steiner, 1994. 101—137.

²⁸ Scalich vagy Scalicius munkáját Weszprémi is említi. Weszprémi István: *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza*. I. Bp., Medicina, 1960. 323—324.

Francofurti, 1563. — *Klein, J.*: *Artis medicinae elogium*. Tübingae, 1585. — *Mallinius*: *Carmen de medicinae excellentia*. Argentorati, 1575. — *Marcellus, G.*: *Oratio: Medicus Deo similis*. Parisiis, 1562. — *Melanchton, Ph.*: *Oratio in laudem artis medicae*. Argentorati, 1558. — *Pelegriani, J. B.*: *Apologia adversus philosophiae ac medicinae calumniatores*. Bononiae, 1582. — *Peucer, C.*: *De dignitate artis medicinae*. Witebergae, 1562. — *Polydamus, V.*: *Encomion medicinae*. Basileae, 1520. — *Portesius, I.*: *Oratio de laudibus medicinae*. Lutetiae, 1550. — *Puollamer*: *Oratio in laudem medicinae*. Bamberg, 1590. — *Scalichius de Lika, P.*: *Encomion medicinae*. Basileae, 1559. — *Seitz, A.*: *Declamatio in laudem artis medicinae*. Basileae, 1524. — *Stubkich, J.*: *Wider die Künstler und unsinnigen Schreyer der Artzney*. H. n., 1563. — *Tidicaeus, F.*: *In jatrologia de recto usu et abusu artis medicae*. Torunii, 1592. — *Tiraquellus, A.*: *Commentarii de nobilitate*. Basileae, 1561. — *Veteris, I.*: *Oratio XXI. in medicinae commendationem et in gratiam XVIII medicae laurae candidatorum institutae*. Lutetiae, 1560.²⁹

Ezek szerint hát az enkomiumok többsége Erasmus után jelent meg, ráadásul Salutati, Poggio és az Agrippa-szöveghez írott bevezetőben felsorolt többi humanista szerző munkája — talán az egy Ficinoéét kivéve — nem is szabályszerű encomium: inkább a controversia műfajába sorolható. Mindez azonban nem jelenti, hogy a korábbi s különösen az Erasmus-korabeli rhétorikai tananyagban, vagy irodalomban ne szerepelt volna hasonló tárgyú szónoklat, hiszen a declamatiók gyakorlása során, akár iskolai feladatként is, föl-fölbukkanhatott a téma.

A reneszánsz orvos-dicséret tehát, mint láthattuk, ugyanazokból a gyökerekből táplálkozott, mint az orvos-szatíra, nevezetesen a declamatio műfajából. Voltaképp a satíra és a dicséret ugyanannak a „gyakorlatnak” két változata, ugyanannak a témának két lehetséges feldolgozási módja volt, s a 16. században éppúgy magán viselte még a bírósági védő-, illetve vádbeszéd ismertetőjegyeit, mint a Kr. e. I. században, a műfaj születésének idején. Ráadásul mindkét típus — úgy tűnik — olasz reneszánsz közvetítéssel került újra a köztudatba s vált közkedvelté a humanista *res publicán* belül. De azt is talán némi joggal gondolhatjuk, hogy a reneszánsz irodalmi műfajok közül — melyek túlnyomórészt antik gyökereűek — nem az orvos-szatíra és orvos-encomium az egyetlen, amely rhétorikai eredetű, hanem még több egyéb is, így a humanista levél, a panegyricus, az invectiva, a tractatus, a disputatio stb. formáinak előképei is az antik szónoklattani irodalomban találhatók meg, illetve az olasz reneszánsz alkotóinak segítségével terjedtek el a művelt nyugaton. De ennek bizonyítása már hosszabb és alaposabb előtanulmányokat tenne szükségessé.

Erasmus enkomiumának vége felé több vádat is cáfol azok közül, amelyek Beroaldonál (illetve a 20 évvel későbbi Agrippa-szövegben) előfordulnak. Így pl. megtalálható nála a „büntetlenül gyilkos orvos”, az „orvosgyűlölő Cato”, az „egészségre ártalmas orvostudomány”, az „orvosi honoráriumok” és az „orvosi tisztességtelenség” toposza is. Erasmus személyének és írásainak óriási hatásával tisztában lévén, biztosak lehetünk abban, hogy e művet Agrippa ismerte és föl is használta satírójára megírásakor. (Nem is beszélve Erasmus másik — fő — művéről — a szintén korábbi *Moriae encomium*-ról, amely viszont a teljes Agrippa-könyvnek lehetett közvetlen ihletője.) Érdekes téma lenne egyszer összehasonlí-

²⁹ További bibliográfia: Ploucquet, Guilielmus Godofredus de: *Literatura medica digesta, sive repertorium medicinae practicae...* Tübingae, J. G. Cotta, 1809. III. 50—52., illetve Lipenius, Martinus: *Bibliotheca realis medica*. Francofurti ad Moenum, J. Fridericus-J-N. Hummius, 1679. 243—244.

tani az egymással társalkodó, vitatkozó szatírákat és enkómiuumokat, föltételezve azt a tényt, hogy a szatíra és az enkómiuum műfaja egyaránt a declamatio műfajából eredhetett: csupán a „föladat” volt más — egyiknél a dicséret vagyis eredetileg a védöbeszéd, másiknál a szidalmazás, azaz a vádbeszéd. Mindez azonban a jelen dolgozatban nem lehet célunk: csupán egy újabb lehetséges forrásra szeretünk volna a figyelmet felhívni.

Összefoglalás

Összefoglalva, megállapítható tehát, hogy a motívumok útja az ókori újkomédiától kezdve jól nyomon követhető, Petrarcán, Salutatín, Poggion, Beroaldon és Erasmuson, vagyis az orvos-szatíra és az orvos-enkómiuum közös történetén át egészen Agrippáig.³⁰ Itt jegyezzük meg, hogy Agrippával korántsem ért véget a sor, hiszen később még számos hasonló munka jelent meg, akár majdnem azonos címmel is: pl.: *Nathanael Biggs: On the Vanity of the Craft of Physick.* (London, 1651) c. munkája, illetve *Gideon Harvey: Conclave of Physicians...* (London, 1683) című röpirata, vagy éppen *Georg Paul Hönn: Betrügs-Lexicon* (Coburg, 1721) című könyvének megfelelő fejezete (7—11. p.).

De nem csak az Agrippa-szöveg egyes elemei, toposzai tekinthetnek vissza hosszú előtörténetre, hanem maga a téma, nevezetesen az orvosok szidalmazásának témája is. Nem csupán — az *Arcagathusé*hoz hasonló — anekdoták³¹ vagy a római orvosok társadalmi helyzetéről szóló tudósítások,³² de a római tudományos és filozófiai irodalom, sőt a szép-irodalom³³ több szöveghelye is tanúsítja, hogy az orvosok szapulása közkedvelt foglalatosság lehetett Rómában — s nem volt ez másként görög földön sem.³⁴ (Természetesen ez csak az érem egyik oldala volt, hiszen az orvostudomány dicséretére is akad elegendő példa.) Az orvosokon való gúnyolódás divatja, azonban nem ért véget az ókorral, Agrippa idején, a 16. században éppoly népszerűségnek örvendett, mint kétezer évvel korábban: epigrammák és komédiák sorában tűnik föl a kártékony, szélhámos és tudatlan orvos alakja, *Boccacciotól Shakespeare-en át Molière-ig* — és tovább.³⁵ A téma, a tudományos és iro-

³⁰ Agrippa egyébként — Müller-Jahncke szerint — jól ismerte Petrarca munkáját: lehetséges tehát, hogy közvetlenül is merített belőle. Müller-Jahncke, Wolf-Dieter: *i. m.*, 26.

³¹ Cassius Hemina: *Fragmenta.* in.: Peter, H.: *Historiae Romanae Fragm.* Leipzig, 1883. Frg. 26.

³² Phillips J. H.: The emergence of the Greek medical profession in the Roman republic. *Transactions and Studies.* 1980/4. (Ser. 5. Vol. 2.) 269.

³³ Plinius: *Nat. Hist.* 29. 5. 8., Cicero: *De officiis.* I. 42. 151. Peyer, B.—Remund, H.: *Medizinisches aus Martial und Ergänzungen aus Juvenal.* Zürich, 1928.

³⁴ Pl. *The Greek Anthology.* With and English transl. by W. R. Paton. Cambridge—London, Harvard Un. Press—Heinemann, 1970—1983. XI. 112—126. (IV. 124—131.) ill.: Pufe, Bernd: *Medizingeschichtliche Elemente in der Epigrammen der Anthologia Graeca.* Diss. Erlangen—Nürnberg, 1978. 78—92. Ehrhardt, P.: *Satyrische Epigrammen auf Aerzte.* (Eine medizinhistorische Studie auf der Grundlage des XI. Buches der Anthologia Palatina) Diss. Erlangen—Nürnberg, 1974.

³⁵ Montaigne-tól (Essays II. 36.) és Rousseau-tól (Émile) Croninig és Robin Cook-ig. A kérdés újabb irodalmához: Buerose, K. E.: *Aerzte als die, die Gesunde Krank machen? Lesefrüchte bei einem Streifzug durch die Weltliteratur.* *Zahnärztl. Mitt.* 55. 855—859., 1965., Ceccio, J.: *Medicine in literature.* New York, Longman, 1978., Eckart, W.: *Medizinkritik in der europäischen Prosaliteratur des Barock.* *Tempo Medical.* No. 8. 1980. okt. 30—35., Engelhardt, D. von: *Medizin in der Literatur der Neuzeit. I. Darstellung und Deutung.* Hürtgenwald, G. Pressler, 1991., Helfand, W. H.: The Physician in Political Caricature. *Transactions and Studies of the Coll. of Phys. of Philadelphia.* Ser. 5. Vol. 12. No. 4. (1990) 445—474. Kevekordes, P.: *Arzt,*

dalmi szövegek mellett az ókortól kezdve megjelent — mint már utaltunk rá — a szónoklat-tani irodalomban is: mégpedig a declamatio műfaján belül. Ez a retorikai genre azonban a császárkor elejére részint irodalmi,³⁶ részint s inkább iskolai műfajjává vált.³⁷ A későbbiekben diákok s felnőttek egyaránt a hagyományos — főképpen Quintilianus, illetve az idősebb Seneca által összegyűjtött — példákon tanulták a retorika mesterségét³⁸ s ennek folyamatossága nem csak a latin kultúrájú nyugaton, hanem Bizáncban is nyomon követhető.³⁹ Egyebek közt tehát az orvos-ellenes declamatiók is irodalmi-oktatási céllal (a kettő ekkoriban nehezen választható szét) íródtak, vagyis tartalmukat elvileg nem kellett komolyan venni. Ám ebben az esetben mi ad magyarázatot az Agrippa szatírái által keltett s az írók heves védekezésre késztető felháborodásra?

A kérdésre többféle válasz is adható: a számomra legkézenfekvőbb magyarázat az egyetemek, vagyis a tudományos testületek korabeli megerősödésében lelhető meg. Az egyetemek, mint az ócsárolt diszciplínák szakmai képviselői — effélék a 13. századig nem szakmai, hanem legfőljebb városi szinten léteztek — nem tűrhették létalapjuk kétségbe vonását, hiszen — ahogy *Moldova György* írja — „Egy hivatal mindent elismerhet, kivéve azt, hogy fölösleges”. Nem véletlen, hogy nem az egyházi vagy világi hatóságok tiltották be Agrippának ezt a művét, hanem a Sorbonne és a Löweni Egyetem, sőt ők voltak azok is, akik magát a szerzőt is megpróbálták tönkretenni. (Megjegyzendő azért, hogy a nevezett egyetemek ebben az időben is erős egyházi befolyás alatt álltak s hogy a *De vanitate* a szerzete-ekkel és papokkal sem bánik kíméletesebben, mint az orvosokkal!) A másik magyarázat Agrippa tudományos „helyzete” lehetett. Jóllehet Agrippa magát orvosnak vallotta, végzett-

Medizin und Krankheit in der Epigrammen der 16. und 17. Jahrhunderts. Bonn, Borengässer, 1987., Kazhdan, A.: The image of the medical doctor in Byzantine literature of the tenth to twelfth centuries. In: Scarborough, J. (ed.): *Symposium on Byzantine Medicine.* Washington, 1985, 43—51. Margalit, D.: Physicians and drugs in satirical literature of the 12th—14th century. *Koroth.* 3. (11—12) 561—583. 1966. május., Mazzini, I.: Le accuse contro i medici nella letteratura latina antica e il loro fondamento. In: Galeazzi, O. (ed.): *Medicina e storia.* Vol. 1. Ancona, 1986., Pady, D. S.: A London medical satire of 1607. *Journ. of the Hist of Med. and All. Sc.*, 1978. jul. (3) 33. 409—416., Pedicino, V.: La medicina e i medici nel teatro comico spagnola del secolo d'oro. *Pag. Stor. Med.* 8. (3) 26—31. 1964., Philström, I.: *Le médecin et la médecine dans le théâtre comique français du XVIIe siècle.* Uppsala, 1991. (Acta Univ. V. 47.), Rosenheim, E.: The satirists' war on medicine. *Illinois Med. J.* 129. 48—54., 1966., Silvette, H.: *The doctor on the stages: medicine and medical men in seventeenth century England.* Ed. by Francelia Butler. Knoxville, Un. Tennessee Press, 1967., Szállási, Á.: Az orvos alakja a magyar szépirodalomban. *Comm. Hist. Artis Med.* 42. (1967) 163—185., Waterson, K.: Healers and patients in Molière's theatre. *Med. Herit.* 1986. Nov-dec. 2 (6) 462—468., Winau, R.: Von Bild des Arztes in der Literatur. In: *Porträt 2 — Der Arzt.* Graphische Bildnisse des 16—20. Jahrhunderts aus dem Porträtarchiv Diepenbroick. 17. 12. 1978—18. 2. 1979. 49—61. A kérdés régebbi irodalmához pedig: Ploucquet, Guilielmus Godofredus de: *Literatura medica digesta...* Tubingae, 1809. Tomus III. 44. illetve 90—91.

³⁶ Norden, Eduard: *Die antike Kunstprosa.* Stuttgart, Teubner, 1958. I. 277.

³⁷ *PWR* Suppl. 7. (Kroll, W.) 119. col. A császárkorban a szónoklat jogi és politikai funkcióit elvesztette és oktatási-irodalmi célú műfajjává vált: elsősorban a declamatio virágzott. A császárkor már az ún. „Konzertredner”-ek kora. Petrarca és Beroaldo is ennek a szónoklatművészetnek az örökségéből élt.

³⁸ Seneca the elder: *Declamations.* Tr. et ed. by M. Winterbottom. Cambridge—London, Cambridge Un. Press—Heinemann, 1974. VII.

³⁹ Bár mutandis mutatis, hiszen Bizáncban pl. Quintilianus a hetedik századra a tananyagokból teljesen eltűnt. Wilson, N. G.: *Scholars of Byzantium.* London, Duckworth, 1983. 20.

ségét soha nem tudta bizonyítani,⁴⁰ sőt a modern kutatás sem járt ezirányban sikerrel. (Céhen kívüliségére utal maga az itt tárgyalt orvos-szatíra szövege is.) Valószínű hát, hogy a kívülállóval szemben sokkal agresszívebben viselkedtek a szakmai testületek, mintsem az egyébként indokolt lett volna. Az is valószínű továbbá, hogy a helyi (antwerpeni) céhbeli orvosok és Agrippa korábbi csatározásai is szerepet játszottak a mű elutasításában — és megírásában egyaránt.⁴¹

Befejezésképpen csak néhány megjegyzés: Mindenekelőtt arra kell föl hívnunk a figyelmet — s ezt talán a fönti tanulmány is bizonyítja —, hogy nem csak a reneszánsz kedvelt *műfajait* és kifejezési *formáit* határozta meg a — közhiedelemmel ellentétben a középkorban is továbbélő s a grammatikai, retorikai sőt az egyetemi tananyagban is folyamatosan életben tartott — ókori hagyomány, hanem az olykor még a legaktuálisabbnak, illetve legmodernebbnek tűnő *témáknak* és *nézeteknek* is megvoltak a maguk — az auktorok által tudatosan fölhasznált — előzményei s követett példái. Másrészt az is világos lehet számunkra, hogy a reneszánsz orvosi irodalom sem maradhatott mentes e retorikai-filozófiai hagyomány befolyásától: a tizenhatodik század orvostudományának legkeményebb csatáit éppen e sokáig értékmegőrzőként nélkülözhetetlen, ám utóbb nyüggé vált retorikai-filozófiai hagyomány ellenében kellett megvívnia, hogy végre valódi tudománnyá válhassék, *ars mechanica*-ból *ars liberalis*-szá emelkedhessék s tekintélyének megőrzése végett — mint azt Petrarca tanácsolta egykor — ne szoruljon többé a retorika kétes gyámolára.

LÁSZLÓ ANDRÁS MAGYAR, PhD.

librarian

Semmelweis Medical Historical
Museum, Library and Archives

H—1023 Budapest, Török u. 12. Hungary

ZUSAMMENFASSUNG

Henricus Cornelius Agrippa veröffentlichte seinen berühmten Satirenkranz „De incertitudine et vantitate scientiarum“ im Jahre 1530. In diesem Buch, während der Autor die verschiedenen Wissenschaften und Berufen beschimpft, wurden neben der Mönchen vielleicht grausamsterweise die Mediziner und Ärzte bespottet. Die hiesige Arbeit versucht zwei Fragen zu beantworten: 1. Welche Vorbilder oder Antezedenzen hatte die Arztesatire von Agrippa? 2. Wie und warum konnte seine Arztesatire eine solche Empörung in den damaligen medizinischen und wissenschaftlichen Kreisen erregen?

Das direkte Vorbild der agrippäischen Satire wurde in einer, mit derselben in mehreren Zügen übereinstimmenden, von Filippo Beroaldo (1453—1505), unter dem Titel „An Ora-

⁴⁰ Müller-Jahncke, Wolf-Dieter: *i. m.* 23. p., ill: Prost, Auguste: *Les sciences et les arts occultes au XIVe siècle. Corneille Agrippa, sa vie et ses oeuvres.* Paris, 1881—1882, II. 444—448.

⁴¹ A *De incertitudine orvos-szatírának* néhány motívuma felbukkan abban a levélben is, amelyet Agrippa a mecheloni tanácshoz írt. Müller-Jahncke, Wolf-Dieter: *i. m.* 22—23.

tor sit Philosopho et medico anteponeendus?“ verfassten Controversie entdeckt. Beroaldo selbst aber beruft sich auf klassische Vorbilder: Das Original des beroladischen Werkes — wie es vom Autor des Artikels hingewiesen wurde — war eine Controversie von Quintilian (*Decl. minores* 268.), die in der römischen Rechtsbildung zur rhetorischen Übung bzw. zum Redemuster diente. Die eigentliche Wurzel aber der römischen Controversien befinden sich jedoch in der griechischen neueren Komödie.

Die andere Quellengruppe der beroladischen — und zugleich auch der agrippäischen — Arztesatire war eine humanistische Gattung, als deren ersten Autor Francesco Petrarca benannt werden kann. Später aber befinden sich die Elementen der teils humanistischen, teils klassischen Arztesatiren auch in den Werken solcher Autoren, wie Salutati, G. D'Arezzo, G. Baldi da Faenza oder G. Pico de Mirandola waren. Nach der geschichtlichen Analyse weist der Artikel, mit besonderer Berücksichtigung der Werke des 16. und 17. Jahrhunderts auch auf dem Nachleben des Themas hin.

Die dritte Quellengruppe kann typischerweise in der „Verteidigungsreden“ der Controversien, nämlich in der sogenannten Enkomien, Lobreden bezeichnen werden: hier können wir vor allem über den direkten Einfluss des Erasmus (*Encomium medicinae*) reden.

Der Artikel endet sich mit der Anführung der Faktoren, welche die, in den damaligen Zeiten so ungewöhnliche Abweisung des Werkes verursachen könnten. Diese scheinen die folgende zu sein: a) Die Rache der beschimpften Instituten, nämlich der Universitäten; b) Die „Äusserzunftigkeit“ von Agrippa und endlich; c) seine Persönlichkeit bzw. Agrippas frühere, ärztliche und rechtwissenschaftliche Tätigkeit in den Niederlanden.

A TIZENNÉGY SEGÍTŐSZENT KULTUSZA A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON*

KÖLNEI LÍVIA

Európa középső területeinek XV—XVI. századi szakrális művészeti emlékein gyakran feltűnik egy sajátos képtéma: tizennégy segítőszenet csoportképe. A csoportot alkotó szentek kiléte egyértelmű a kezükben tartott attribútumaik alapján, és a szereplők személye alig változik az egyes képeken. A közösség alapfelállítását tizenegy férfi és három női szent alkotja:

György, Balázs, Erazmus, Pantaleon, Vitus, Kristóf, Dénes, Ciriakus, Achatius, Eustachius, Egyed, Alexandriai Szt. Katalin, Antiochiai Szt. Margit, Borbála.

Gyakran előfordul még a szentek tizennégyes csoportjában *Sixtus, Miklós, Lénárd* és *Sebestyén* (általában a kevésbé ismert és népszerű *Ciriakus, Dénes* vagy *Achatius* helyett), néhány esetben pedig *Wolfgang, Pankratius, Oszvald* és *Dorottya* is helyettesíti az alapfelállítás valamelyik szereplőjét a létszám megtartása mellett.

Ezek az ábrázolások egy sajátos csoportos szentkultusz dokumentumai: ők a „*Tizennégy segítőszenet*”, akikhez külön-külön és együttesen is fohászkodtak közbenjárásért, segítségért a késő középkorban. Ebben a csoportban valamennyi emberi problémára, betegségekre találtak megfelelő közbenjáró szentet, akinek legendája, élettörténete hordozott olyan mozzanatokot, amelyek alapot adtak egy sajátos élethelyzetben a segítségkérdésre.

A Tizennégy segítőszenet-kultusznak legtöbb képi és írásos emléke délnémet területeken maradt fenn, de hatása jelentős a környező országokban, így a középkori Magyarországon is.

A fennmaradt képi ábrázolások kompozíciós alapon két fő csoportra oszthatók: 1. a szentek sorfala, egyvonalú elhelyezkedése; 2. a figurák középpontos elrendezése (csoport- vagy koszorúforma).

Ez utóbbiaknál a tematikai súlypontot általában a csoport közepén elhelyezett alak vagy alakok képezik: például az adott templom vagy oltár patrónusa; a szenvedő *Krisztus (Vir dolorum)*; *Mária* a Gyermekkel; *Pieta*; *Szent Kristóf*, vállán a Gyermekkel; *Alexandriai Szt. Katalin* misztikus eljegyzése stb.

A kultusznak sajátos fejlődési állomása egy frankenthali pásztor víziója 1445-ben és 1446-ban, amelynek leírása egy 1519-ben, Nürnbergben kiadott mirákulum-könyvben látott napvilágot: a pásztorfiú egy dicsfényben tündöklő gyermeket látott, aki vörös keresztet viselt a szíve fölött, majd később még tizennégy gyermeket, akik azt mondták: „*Mi vagyunk a tizennégy bajban segítő és egy kápolnát akarunk...*”¹ A látomás helye *Vierzehn*

* A szerző e tárgy körben készítette el szakdolgozatát.

¹ Dünninger, J.: Die Wallfahrt-Legende von Vierzehnheiligen. In: *Festschrift Wolfgang Stammler*. Berlin-Bielefeld, 1953. 192—193.

Garamszentbenedeki festő (1510): A tizennégy segítőszent. Fa, tempera. 95 × 61 cm. (Simor gyűjtemény)

heiligen néven kegyhellyé vált és a Tizennégy segítőszent-képtípus egy sajátos csoportjának kialakulását ösztönözte, amelyen tizennégy gyermek veszi körbe a középen álló, ruháján vörös keresztet viselő gyermek Jézust.

I. A Tizennégy segítőszent-kultusz eredete

Ha a Tizennégy segítőszent-tisztelet kialakulását a megmaradt tárgyi emlékek alapján próbáljuk feltérképezni, a legkorábbinak tartott, bizonyítéknak tekinthető ábrázolást Regensburgban, a domonkos templom déli oldalhajójában találjuk: egy töredékes, csak tíz szentet ábrázoló, 1320-ra datált falfestményt. Ugyancsak Regensburgban, a minorita templom déli falán található egy erősen sérült, hasonló korú falfestmény, amely már ugyancsak segítőszent-csoportábrázolásnak tekinthető.

Az utóbbi évtizedek kutatásai során felmerült az az elképzelés is, hogy a kultusznak talán még korábbi kezdete volt. Ez a feltételezés olyan — többnyire csak írásos dokumentumokban említett — tárgyi emlékeken alapul, amelyek tizennégy szentet ábrázoló képekre utalnak.

*Karl Künstle*² cáfolva említi azt a Steigertal bei Hildesheimből származó harangot, amelyen állítólag már a XI. században létezett a segítőszentek ábrázolása. A harang azóta megsemmisült, pontos leírás nem maradt róla, tehát nem tekinthető bizonyítéknak. Nem valószínű, hogy ez a későbbi értelemben vett segítőszentek ábrázolása lehetett, mivel pl. Achatius és Alexandriai Szt. Katalin legendái csak a XII. században formálódtak ki és terjedtek el igazán.

Konrad, passauai érsek 1284-ben íródott, a kremsi templomnak címezett búcsúlevelében³ említ egy tizennégy szentet ábrázoló oltárt — ez is csupán egy hasonló csoportfelállítás lehetett, ahol a tizennégyes számnak kompozicionális vagy keresztény számmissztikai okai lehetnek és még nem kapcsolódott a szoros értelemben vett kultuszhoz.

Künstle a legrégebbi biztosan datált ábrázolásnak azt az 1460-ból való, a Weigelsche Kunstsammlung-ban 110. számmal jelölt művet tartja, amelyen Dénes helyett Miklós, Ciriakus helyett Lénárd szerepel. Ugyanerre az időszakra datálja Orb templomának falfestményét is.

*Josef Dünninger*⁴ és általában az újabb kutatások a kultusz korábbi keletkezési idejét fogadják el, amint azt a fent említett regensburgi emlékek is mutatják: a XIV. század első évtizedeit.

Dünninger kutatásai során megpróbálta felderíteni a kultusz központjait.

Egyértelmű, hogy Regensburgban minden segítőszentnek többé-kevésbé intenzív kultusza létezett, még mielőtt az együttes csoportfelállítás megszilárdult volna. Mellette Nürnberg gyakorolta talán a legerősebb befolyást a környező területekre. A würzburgi és bambergi egyházmegyék is a tisztelet központjaivá váltak. A központok közül a legnagyobb figyelmet Bajorország érdemli, ahol a XVIII. századig élő, erőteljes hagyomány volt a segítőszentek tisztelete. A Vierzehnheiligen befolyása a kultusz alakulására szintén külön fejezetet érdemel. Itt bontakozott ki egy sajátos segítőszent-liturgia, amely már a legóvatosabb

² Künstle, K.: *Ikonographie der christlichen Kunst*. 1926. II. 471.

³ *uo.*

⁴ Dünninger, J.: *i. m.* és Dünninger, J.: *Sprachliche Zeugnisse über den Kult der vierzehn Nothelfer*. In: *Festschrift Matthias Zender*. Bonn, 1972.

kutatói vélemény szerint is a kultusz meglétének cáfolhatatlan bizonyítéka. Dünninger ugyanakkor óv e túl későre datálás szélsőségétől is, kifejtve, hogy a fennmaradt miseformulák sosem bizonyítékai annak, hogy egy szentkultusz ne létezett volna liturgikus rögzülése előtt is. Sőt, a látomás Dünninger szerint nem lett volna önmagában elegendő kezdeményező erőforrás a hirtelen fellendülő zarándoklatokhoz, ha a segítőszent-kultusz már előzőleg nem élt volna a nép körében helyi jelleggel. Ennek a sajátos, csoportos szentiszteletnek az individualizált (a személyeket megkülönböztető, nem a vierzehnheiligeni) változata széles körben elterjedt már a frankenthali pásztorfiú látomása, 1445/46 előtt; legrégebbi ismert írásos emléke⁵ a *Prózapassionálé*-nak nevezett német legendáriumban található. A legendárium a XIV. század vége óta a XVI. század első feléig kéziratokban és nyomatok formájában egyaránt ismert volt. Szent Erazmus kapcsán, aki a Tizennégy segítőszent közé tartozik, még csak általános segítő-patrónusi tevékenységüket említi a forrás. (Tehát a tizennégy szent nincs felsorolva név szerint.)

„*Sand Erasme er ist der vierzehen nothelfer ainer vnd mag avch alln menschen wol zu helf kymen In alln irn noten...*”⁶

Az 1400 körüli időkből fennmaradt egy bajorországi imaformula, amely az alapfelállás megállapítását döntően befolyásolta:

„*Georgius Blasius Erasmus / Pantaleonque Vitus
Christopherus / Dyonysius et Cyriacus Achatius /
magnus Eustachius Egidiusque. / cum Margareta cum
Barbara cum Katharina.*”⁷

Itt szerepelt elsőként a csoportfelállás Ciriakusszal, mint ezután csaknem minden imában, miseformulában, például az 1490-ben készült Bambergi Misekönyvben is, amely már tartalmazza a segítőszentek miséjét.

A patrónusi szerepkörök differenciálódását sejteti már *Kunigund Niklasin* Szt. Katalin-legendája 1451-ből:

„*Wann sy ist an der zal der vierzehn nothelffer, wan ir got an ir leczten zeyt hat gehaissen, wer sy in nöten an ruft, für den sy got bit, den wil got an zweyffel erhören.*”⁸

Dünninger sokoldalúan vizsgálja a segítőszent-csoportnak azt az interpretációs lehetőségét, hogy az egyes szenteket a különleges patrónusi képességek alapján válogatták össze, vagyis hogy minden betegségnek és bajnak legyen speciális segítője. Mielőtt e nézetet elfogadnánk, figyelembe kell vennünk, hogy a XIV. században — a kultusz keletkezésének korában — nem minden szent rendelkezett még speciális privilégiummal. Ekkor a segítőszentek még sokkal inkább univerzálisok voltak, csak mint általános segítőkről beszélhetünk róluk.⁹ Csak a XV. század vége felé tűnik fel e szentek különleges védnöki szerepe viszonylag egységes rendszerbe foglalva.

⁵ Több Tizennégy segítőszentről szóló írásos emléket adott közre Joseph Klapper: *Die vierzehn Nothelfer in deutschen Osten. Volk und Volkstum, Jahrbuch für Volkskunde*. Bd.3., München, 1938., ill. Haimerl, Franz Xaver: *Mittelalterliche Frömmigkeit im Spiegel der Gebetsbuchliteratur Süddeutschlands. Münchener Theologische Studien*. Historisches Abteil, Bd.4., München, 1952.

⁶ Dünninger, J.: *Sprachliche Zeugnisse...* (i. m.) 341.

⁷ *uo.* 344.

⁸ *uo.* 344.

⁹ Minden írásos dokumentum vizsgálatakor vigyázni kell arra, hogy a *Nothelfer* szót már a 12. század végétől használták. Több olyan szent is megkapta ezt a címet — pl. Szent Szervác — aki később nem tartozott a szoros

Dünninger idéz egy imádságot egy XV. század végi kéziratból, amely egybecseng az 1400 körüli imával, mintha annak későbbi átvétele lenne:

„*Achacius vitus Dyonisius et cyriacus
Panthaleon magnus eustachius Christoforusque
Blasius erasmus georius egidiusque
cum Katherina sit barbara cum margaretha
Iuxta promissa quae vox dat ab aethere missa
Pro nobis orent et celica gaudia rorent.*”¹⁰

Dünninger kutatásai összegzéseként vallja, hogy a Tizennégy segítőszent-kultusz formálódása a koragótikában indult, annak szellemiségével összefüggésben állt: nagy hatást gyakoroltak rá a koldulórendek lelkiismereti irányzatai, ezeken belül különösen e rendeknek a laikusok áhítatára gyakorolt hatásával kell számolni a kultusz szellemi gyökereinek kutatásakor. Mindezekből következik, hogy az első ábrázolások magukon hordozzák a kegykép-, *Andachtsbild*-jellegét, miként a *Vesperbildek*, a Fájdalmas Krisztus-ábrázolások, amelyek gyakran segítőszent-csoportok középpontjaként szerepelnek, a Krisztus-János-csoportok stb. Valamennyi képtípusnál közös a szoros összefüggés a középkori német misztikával, és közös a hitbéli elmélyedést, magánáhitatot szolgáló célzatosság. Magyarországi Tizennégy segítőszent-ábrázolások elemzése is bizonyítja, mennyire fontos volt e képeknek az a hatása, amely a felajánló és a néző számára az üdvözülés cselekedeteiben való lelki részvétel tette lehetővé a vértanú szentek szenvedéseinek és jócselekedeteinek átélése által, s ugyanakkor e szentek gondviselésének érzetét is keltette.

Dünninger a tizennégyes számot is a késő középkori ájtatossági számformákkal, mindelelőtt a hetes számmal hozza összefüggésbe.¹¹

Társadalmi csoportok, rétegek széles köre tartozott a kultusz terjesztői közé: a már említett domonkosok és minoriták kezdeti hatásába hamar bekapcsolódtak a premonstreiek (pl. a Vessra kolostor a hennebergi területen) és a ciszterek (különösen Vierzeheilighenettel összefüggésben). A benedek-rendieknek is volt 1505-ben Tegernsee-ben segítőszent-oltárük, amely valószínűleg már régebben létezett a megemlítés dátumánál.

A nemesek és a lovagi testvériségek is hamar alakítóivá váltak a kultusznak, ezt bizonyítja számos alapítvány. Ugyanez vonatkozik a városi polgárságra is, pl. Nürnbergben.

A XV. században a vidéki, falusi templomi kultusz nagyon erőteljessé vált Dél-Németországban, több szempontból megelőzve a városi kultuszt.

A Tizennégy segítőszent-kultusz korábbi kutatói is figyelemreméltó aspektusokat vetettek fel vizsgálódásaik során.

értelemben vett segítőszentek közé. A *Nothelfer* kifejezés felbukkanása tehát önmagában még nem bizonyítja a Tizennégy segítőszent kultuszának meglétét. A latin szövegekben a *Nothelfer* kifejezés megfelelői: *auxiliatores, auxiliantes, intercessores, adjutores, coadjutores, adjuvantes* vagy egyszerűen *quatuordecim sancti*.

¹⁰ Dünninger, J.: *Sprachliche Zeugnisse...* (i. m.) 345.

¹¹ A hetes szám, amelynek kettőzésével a tizennégyes létrejön, szent szám: a három (Isten) és a négy (világ) összege. A hetes szám jelentősége kiemelkedő a zsidó és a keresztény kultúrkörben. Például: a Szentlélek hét ajándéka, a hét szentség, az irgalmasság hét cselekedete, a hét erény stb. Ezek eszmei kapcsolatba hozhatók a Tizennégy segítőszenttel. Jankovics Marcell: *Jelkép-kalendárium* (Bp., 1988.) c. munkájában felhívja a figyelmet egy másik, lehetséges összefüggésre: tizennégy az ember kezén és lábán megszámolható ujjpercek száma (a hüvelyk nem látható ujjpercén kívül). A görögök daktülosz-istenei mintájára, akik a Nagy Istennő ujjait személyesítették meg, a tizennégy segítőszent a mennyei segítő kéz ujjperceit is jelképezheti (175.)

Uhrig¹² a germán mitológia isteneivel állította párhuzamba a segítőszenteket, példaként hozva e párhuzamot a pogány tartalmak keresztény kori átmentésének és asszimilálásának bizonyítására.

A tizenegy férfi és három női szentet összefüggésbe hozza az Odin isten köré csoportosuló tizenegy férfi és három női istenséggel. A három női szent további mitológiai analógiákat is felidéz Uhrig szerint: a három Walkürt, a három Párkát. Uhrig a szentcsoport eredetének kutatását nem korlátozza csak a germán mitológiára: párhuzamokat, lehetséges forrásokat hoz más, pl. a görög és indiai mitológiából is.

(Szt. Kristóf — Thor és Herkules; Szt. György — Mithrasz és Siegfried; Szt. Egyed — Sakontala, Baldur és Akhilleusz; Szt. Katalin — Pallasz Athéné; Szt. Margit — Venus; Pantaleon — Aesculapius stb.)

Uhrig párhuzamkereséseinek nagy erénye, hogy szemléletes példákat hozott a különböző népek hitvilága közötti szellemi kölcsönhatások és alapegyezések bizonyítására. Következtései azonban gyakran nem veszik figyelembe az ellentmondó tényeket, felületesek vagy erőltetettek.

Höfler¹³ is felhívta a figyelmet 1899-es munkájában a keresztény és pogány tradíciók összefüggéseire. Meglátása szerint a nép azokat a kultuszelemeket fogadta el könnyebben, amelyeket kapcsolni tudott egy más meglévő, régebbi tradícióhoz. Szentek emléknapjának mezőgazdasági eseményhez kötődése, évszakováltás idejére esése vagy legendáikba a régi hitvilág egyes elemeinek beszöhetősége kisebb-nagyobb költői szabadsággal — mindezek nagyban hozzájárultak a szent kultuszának elterjedéséhez. A segítőszentek — Höfler megfogalmazásával — a pogány betegség- és egyéb rontódémonok keresztény ellenpárjai.

Höfler felhívja a figyelmet az ősgyógyászat összefonódására az áldozatbemutatással, varázslással, ráolvasással. Ez a korai összefonódás nem lehetett hatástalan a középkorban sem, amelyet egyaránt áthatottak a keresztény és a pogány eszmék. A korábbi, különböző típusú áldozások helyébe Krisztus és a szentek léptek a maguk életáldozatával — a kettőnek ugyanazt az engesztelő erőt tulajdonították más-más korszakokban. Más-kor pénzadományok helyettesítették a korábbi áldozati szertartásokat — Höfler a felső-bajorországi Lénárd-kultusznál szokásos felajánlásokat említi példaként.¹⁴

Karl Künstle: Ikonographie der christlichen Kunst c. munkájában tévesnek minősítette a kultusznak pogány mitológiákból való származtatását, noha ő is felvillantott egy lehetséges kapcsolódási pontot a néphagyomány és a segítőszent-eszmekör között. Idézett egy gyermekimádságot, amelyet német nyelvterületen a XX. században is ismertek még:

„Éjjelente, ha aludni térek,
tizennégy anyalka tart velem:
Kettő lábaimnál, kettő fejecskémnél,
kettő balomon, kettő jobbomon,

¹² Uhrig: Die vierzehn heiligen Nothelfer. *Theologische Quartalschriften*. 1888.

¹³ Höfler: *Das Jahr im oberbayrischen Volksleben mit besonderer Berücksichtigung der Volksmedizin*. München, 1899.

¹⁴ Höfler a patrónusi szerepkörök etimológiai kialakulására is alkot egy teóriát: Pl. Eustachius a nevében szereplő *stechen* 'szúr' szó miatt lett a fegyverkovácsok védőszentje, Balázs (Blasius) pedig a *blasen* 'fűj' ige miatt kapta — egyebek közt — a szélmalomok és fűvóshangszerek védnökének szerepét.

*kettő betakar, kettő ébreszt,
kettő vezet és kettő igazít
a menyeyi Paradicsomba.*¹⁵

Künstle feltételezi, hogy a tizennégy segítőszellem motívuma minden német törzs hitvilágában jelen lehetett. Így logikusnak tűnik a keresztény szentek későbbi behelyettesítése e sémába. Figyelemfelkeltő az imádságban szereplő tizennégy angyalka és a frankenthali látomás tizennégy egyforma gyermek-(angyal-)alakjának hasonlósága. A látomás ennek alapján lehetne az ősi tizennégy segítő szellem-hit krisztianizálódásának közvetlen példája.

Karl Künstle nem tartja lehetségesnek a segítőszent-kultusz spontán keletkezését, vagyis szerinte a nép magától nem talált volna rá erre az idegen nemzetiségű szentekből álló csoportra olyan tudatos hagiográfiai összeállítás nélkül, amely a legjelentősebb közbenjárókat és csodatévőket csoportosította. A kultusz kialakításában nagy szerepet tulajdonít a ciszterci rendnek, amely már a védelmező köpönyeg¹⁶ motívumának kialakulásában és elterjesztésében is nagy szerepet játszott. E képtípus motívációja és a segítőszent-tisztelet között erős a szellemi rokonság.

Künstle tehát irányított keletkezést lát a kultusz hátterében, amely azután a XV. században spontán jegyeket is magára vett. A kultusz eredethelyül a Felső-Majna-vidéket jelöli meg.

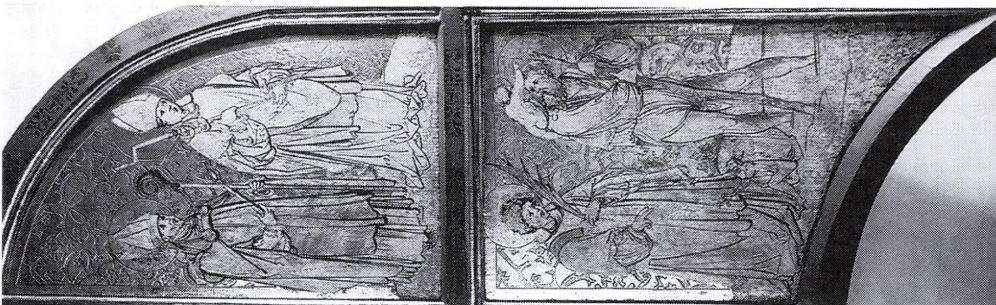
II. A kultusz kialakulásának lehetséges kultúrtörténeti okai

Valamennyi kutató véleménye megegyezik abban, hogy a tizennégyes csoportfelállítás fokozatosan alakult ki. A keresztény művészet korai időszakától kezdve szívesen ábrázoltak együtt hasonló szenteket a liturgikus tárgyakon és a templomfalakon, ez utóbbin szokásosnak tekinthető a szentek seregének megjelenítése. Ez a hasonló jelleg elsősorban csodatetteik, valamint élettörténetük hasonlóságaiban nyilvánult meg. A csoportosítás másik gyakori szervező elve kapcsolódásuk egy adott vidékhez, tájegységhez. A Tizennégy segítőszent-csoport kialakulásában az előbbi elv vált erőteljesebb hatásúvá, bár tájegységi vonatkozású szentek is változatosíthatják a csoportösszetételt (pl. Szt. Wolfgang).

A középkor virágkorában a *Legenda aurea*, a passionálék és más, szentek legendáit tartalmazó művek széles körben elterjesztették a szentek élettörténeteit. A klérus és a nép figyelme érthetően azokra a szentekre összpontosult, akiknek élettörténetében számos csodatett fordult elő és nagy hangsúlyt kaptak az imameghallgatások. Logikailag helytálló az a következtetés, hogy a nép a szenteket csodatetteik alapján tartotta számon, csodatetteik alapján osztályozta őket. Ez a látásmód különösen kedvezhetett a Tizennégy segítőszent-

¹⁵ Közreadja: Zingerle: *Das deutsche Kinderspiel im Mittelalter*. Innsbruck, 1873. Idézi: Künstle, J.: *Ikongraphie...* (i. m.) 471. Eredeti szövege: „Nachts, wenn ich schlafen gehe / vierzehn Englein mit mir gehen: / zwei zu Füßen, zwei zu Hetten (ie.: Haupten), / zwei zur Linken, zwei zur Rechten / zwei mich deck, zwei mich weck, / zwei mich führ' und zwei mich weis' / zum himmlischen Paradeis.” Künstle a pontosság kedvéért megjegyzi, hogy általában csak tizenkét angyalt emlegettek a hasonló imádságokban, de Dél-Németországban, ahol az ima tovább élt, rendszerint tizennégy angyalt hívtak segítségül.

¹⁶ A Mária-ábrázolások egy sajátos típusa, amelyen Mária kitárt köpenye alatt oltalomkereső embereket védelmez földi bajoktól vagy az Utolsó Ítéletkor. Ennek mintájára néha egyes szenteket is ábrázoltak oltalomkeresőkkel a köpenyük alatt.

Délnémet festő, 1520 körül: Tizennégy segítőszent szárnyasoltár. (Szépművészeti Múzeum)

csoport létrejötte, hiszen ebben kimondottan imameghallgatásairól, közbenjárásukról ismert szentek szerepelnek. Csodatetteiket valamennyi, különböző népréteghez tartozó ember a maga bajainak lehetséges gyógyírjaként fogta fel, kínzásuk vagy kivégzésük módja pedig megszentelően hatott azoknak a testrészeknek a betegségére, amelyek a szent passió-jában szerepet játszottak.

A szenteknek ez a csoportként kiemelt tisztelete szervesen következett a „szentek közösség”-ről szóló keresztény tanításból: a földi keresztények (*ecclesia militans*) tisztelik és segítségül hívják a mennyország szentjeit (*ecclesia triumphans*) — a mennyei szentek segítséget nyújtanak érdemeik és Istenhez szóló könyörgéseik által; a földi egyház imádságai, jócselekedetei, szentmiseáldozatai segítenek a tisztítóúton szenvedő lelkeknek (*ecclesia patiens*) a mennyországba jutni, miközben ezek által maga is részesedik a kegyelemből. Az Egyház szellemi egysége tehát e három tag egymást átható viszonyából jön létre.

A segítőszentek csoportos tisztelete ennek a tanításnak is erőteljes, sokoldalú megvalósulása. Kimeríti mindazokat a formákat, amelyeket az egyház a szentek kultuszában megenged és üdvösnek tart: erényeik utánzását, példaképpé emelését; a hozzájuk való könyörgést, segítségkérést; emléknapjuk megünneplését; ereklyéik és ábrázolásaik tiszteletét.

A kultusz XIV. századi formálódását látszik megerősíteni az a tény, hogy az Európára nagy csapásokat mérő pestisjárványok hatására megnőtt a szentekhez fohászokadás jelentősége, fellendült például a votív-képek kultusza. A fogadalmi ajándékok és fogadalmi alapítások, -tettek a vész elkerülése érdekében a legfontosabb cselekedeteknek számítottak. Különösen megnőtt a gyógyító szentek tisztelete. Általában elmondható, hogy a középkori ember egyik állandó és legsúlyosabb problémája volt betegségekkel, járványokkal szembeni teljes kiszolgáltatottsága, amely éppen ezért sok égi patrónus segítségét igényelte. A gyógyító szentek jelentőségét és népszerűségét jól tükrözi pl. a középkori Magyarország patrocíniumainak vizsgálata is. A gyógyító szentek ábrázolásai a templom oltárképein vagy falán már önmagukban is a védettség képzetét keltették, kultuszukat pedig tovább terjesztették. Elsődlegesen ezt a célt szolgálták a patrocíniumok: a tájegységeknek, településeknek, templomoknak, oltároknak szentek védnöksége alá helyezése.

Nem hagyható figyelmen kívül a Tizennégy segítőszent-kultusz másik sajátos vonása sem, hogy e csoportból szinte valamennyi szent kultuszát áthatják pogány, mágikus természetű hiedelmek. Nehéz megállapítani, hogy itt e hiedelmek átforgalmazásáról vagy újraelvezéséről van-e szó.

Egyes szentek (pl. Szt. György, Antiochiai Szt. Margit) kiválasztásánál fontos volt az a tényező is, hogy emléknapjuk egybeesett valamilyen fontos évszakváltási, mezőgazdasági eseménnyel — ez egyébként a legtöbb segítőszent ünnepnapjáról elmondható —, vagy életük csodái sugallták természetfölötti, apokaliptikus hatalmukat, természeti jelenségek (pl. vihar) fölötti uralmukat.

III. Az egyes szentek az európai keresztény hagyományban

A Tizennégy segítőszent két, leginkább legendás szentalakja: György és Kristóf.

1. Szent György

Élete: Újabb kutatások szerint alakja nem vezethető vissza történelmi személyiségre, több legenda egymásra hatásából formálódott és öltött testet. Életének adatai a hagyomány

szerint: a IV. században, Diocletianus császár idején élt, Kappadókiából, előkelő családból származott. Hadiszolgálatot teljesített Diocletianus seregében, de szembehelyezkedett a császár keresztényüldöző politikájával. Ennek következményeként vértanúságot szenvedett 303-ban. Passiója a Keleten elterjedt változat szerint: Krisztus adta tudtára, hogy hét évig fog szenvedni, a perzsa király fogságában sok halálos kínzást áll ki. Ezalatt háromszor meghal és föltámad. A XI. századtól alakjához hozzákapcsolódik a Sárkányölő mítosza (megmenti a királylányt és a várost) — ezáltal mitikus, apokaliptikus jelleget kap: — Mihály arkangyal földi harcostársává lép elő, — fehér lova hasonul Krisztus fehér lovához a Jelenések Könyvében.

Kultusza, védnöksége: A Trullai Zsinat 692-ben apokrifnek minősítette a György-legendákat, ennek ellenére mindenütt terjedt. A keleti egyházban a négy harcos szent, ill. „nagyvértanú” között tartják számon.

Több pogány hiedelem kereszténnyé lényegülése figyelhető meg alakjában, ezek közül a legjelentősebb, hogy rettent a Gonoszt. (Ezért gyakran ábrázolják együtt a másik népszerű sárkánylegyőző szenttel, Antiochiai Szt. Margittal.)

György tehát elsősorban lovagszent, a Gonosz legyőzője, a hit diadalmas harcosa. Mint ilyen, a lovagok és katonák (pl. a Német Lovagrend) védőszentje, valamint az ezzel összefüggő mesterségeké (fegyvergyártók, páncéltkovácsok stb.). Később harcias szerepe halványul, a középkor vége felé, sárkányölő misztériumából adódóan inkább segítő emberi bajokban: parazitok és állataik védője, kígyómarás, pestis, lepra stb. gyógyítója. Ez utóbbi szerepköre és a Gonosz feletti diadala biztosíthatta helyét a Tizenégy segítőszent között. Összefüggései a természeti kultuszokkal: Ünnepe napja, április 24. a tavaszkezdet napja. Kihasználva György meghaló-feltámadó mitikus vonásait valószínűleg tudatosan helyezték ünnepe napját Pales pásztoristen tavaszkezdet-ünnepeére.

Attributumai: Álló alakként, később gyakrabban fehér lovon ülve ábrázolták, amint a sárkányt legyőzi. Lándzsa, kard vagy pajzs, zászló vörös kereszttel, sárkány.

2. Szent Kristóf

Élete: Nyugaton a XII. századtól elterjedt legendája a Krisztophorosz név szó szerinti értelmezéséből, valamint a bizánci ábrázolásokon a Kristóf melle előtt medallionban ábrázolt Krisztus-kép hatására alakult ki. Eszerint óriási termetű ember volt, aki csak a legnagyobb úrnak akart szolgálni, így tért meg Istenhez. Révész lett egy folyón, míg egyszer egy gyermek kéredzkedett fel a vállára. Úgy érezte, mintha az egész világ súlya a vállára nehezedne. A gyermek Krisztus volt. Élete valós és mitikus elemeinek keveredése tette különlegesen népszerű szentté. Az utazók védelmezőjeként tisztelték, valamint hitték, hogy képe megóv a váratlan (tehát szentségek nélküli) haláltól. Ennek érdekében gyakran festették nagy méretben a templomok belső vagy külső falára.

Attributumai: Szakállas óriásként ábrázolják Nyugaton, kutyafejvel a Bizánc hatáskörébe tartozó területeken. Nagy vándorbot vagy gyökerestül kicsavart fa; a gyermek Jézus globusszal (keresztes gömbbel).

Ókeresztény kori katonaszentek:

1. *Szent Achatius* (magyar névmegfelelője néhol: Ákos)

Élete; passiója: Ő volt a Hadrianus idején (117—138) kivégzett és tuskés bozótba vetett tízezer vértanú vezetője.

Kultusza, védnöksége: Halálfélelemben, kétségekben, súlyos betegségekből hívták segítségül. Emléknapja június 22.

Attributumai: Tövises ággal, kereszttel vagy töviskoronával, lovagként vagy fejedelemtént (ritkán püspöki ornátusban) ábrázolták.

2. *Szent Eustachius* (Euszták)

Élete: Traianus császár egyik hadvezére volt a legenda szerint. Hadrianus császár idején halt vértanúhalált. Megtérésének körülményei csodások: vadászat során egy szarvast üldözött; az állat egyszer megtorpant és agancsai között láthatóvá vált a kereszt a megfeszített Krisztussal. Az élmény hatására kereszténnyé lett.

Az epizód jól ismert mitikus motívumot tartalmaz: az agancsa között keresztet viselő csodaszarvas pogány eredetű krisztianizált figura, jelképezheti magát Krisztust. Megjelenése több híres történelmi személy életrajzában előfordul, általában Isten kegyelmének, vezetésének jeleként.

Kultusza, védnöksége: Eustachiushoz a kegyelmi csoda folytán mindenféle bajban fordulhattak. Katona-mivoltából és szarvascsodájából következően katonák, vadászok, erdészek is védőszentjüknek tekintették. Emléknapja szept. 20.

Attributumai: Szarvasfej, agancsában kereszttel vagy feszülettel, valamint vadászkutyák.

3. *Szent Sebestyén*

Ritkán fordul elő a segítőszentek között.

Élete, passiója: Diocletianus testőrkapitánya volt, titokban gondját viselte rab keresztényeknek. Amikor kitudódott, fához kötve lenyilagták, de túlélte. Vádolta a császárt keresztényellenességéért, ezért halálra verték.

Kultusza, védnöksége: Lövésztársulatok, valamint számos testvérület és kézműves céh védőszentje volt. A nyilazását ábrázoló képek hatására pestisszentként kezdték tisztelni, főleg a XIV. századi nagy járványok óta („pestisnyilak”, „istennyila”). Egyéb emberi vagy állati járványok idején is segítségül hívták.

Népszerűségét növelte, hogy többször átélte a halált, vagyis „feltámadt” — ez misztikus jelleget kölcsönzött alakjának.

Attributumai: Fához kötözve, testében nyilakkal ábrázolták.

Ókeresztény orvos-szentek:

1. *Szent Pantaleon*

Élete: Rómában nagy Nikomédiában orvos volt, állítólag maga Maximianus császár is igénybe vette szolgálatait. Megtérése után buzgó hittedjesztő lett. Kínzásai közé tartozott kezeinek a fejéhez erősítése szögekkel. Maximianus császár idején lefejezték.

Kultusza, védnöksége: Orvos-mivolta miatt a legkülönbözőbb betegségekben fohászokd-
tak közbenjárásáért. Emléknapja júl. 27.

Attributumai: Kezét szöggel a fejéhez rögzítve és az orvosok attributumaival ábrázolták.

2. Szent Vid (Vitus)

Élete, csodái: Előkelő szicíliai családból származott. Mivel csodatévő hírében állt, tizenkét évesen Rómába vitték, hogy Diocletianus ördöngösségben szenvedő lányát meggyógyítsa, ami sikerült is. Mivel azonban hitét nem hagyta el, először megégették, de sértetlen maradt, majd oroszlán elé vetették, de azt megszelídítette a kereszt jelével; forró olajban is kínozták. Végül megkínzott testét angyalok elragadták egy folyó partjára, ahol békésen meghalt. Sasok örködték a teste fölött, míg egy jámbor asszony el nem temette.

Kultusza, védnöksége: Démoni eredetűnek tartott betegségekben (epilepszia, megszállottság, veszettség, „vitustánc”) hívták segítségül. Emléknapja június 15.

Attributumai: Élettörténete alapján ábrázolták betegekkal, nyomorékokkal, madarakkal. Szerepelhet kínzóeszközeivel is (főleg üsttel, oroszlánnal) vagy kakassal, amelyet gyakran felajánlottak neki fogadalmi ajándékként.

Ókeresztény kori diakónus és püspökök:

1. Szent Ciriakus (Cirjék)

Élete, csodája: Sok közös vonást mutat Vid alakjával. Római diakónus volt a III—IV. század fordulóján, akinek szintén Diocletianus császár gyermekének csodálatos meggyógyítását tulajdonítják. Maximianus idején megkínnozták és lefejezték.

Kultusza, védnöksége: Ördögi megszállottság és kísértések esetén hívták segítségül.

Attributumai: Diakónus öltözet, lábánál sárkány (a Gonosz jelképe) vagy a meggyógyított leány.

2. Szent Dénes

Élete: Püspök volt Galliában, Lutetiae Parisiorum helységben (a későbbi Párizsban). 250 körül lefejezték. Csodái közül a két legismertebb: halála előtt Jézus megjelent előtte és kenyeret nyújtott át neki. Lefejezése után Dénes fejét kezébe fogva ment a sírjáig.

Kultusza, védnöksége: Szerte Európában ünneplik a XI. század óta, emléknapja október 9.

Segítőszentként levágott és kezében tartott feje miatt leginkább fejfájás, fejbajok esetén fordultak hozzá.

Attributumai: Püspökként ábrázolják. Püspöksüveges levágott fejét a kezében tartja. (Ritkán úgy jelölik lefejezését, hogy fejének felső része hiányzik csak.)

3. Szent Erazmus

Élete: Antiochiának, Szíria fővárosának püspöke volt. 303-ban halt vértanúhalált Fermiában (Campania). Túlélte többféle kínzást, pl. az olajbafőzést, végül beleit orsóra¹⁷

¹⁷ Képi ábrázolásain ez a kínzóeszköz feltekert horgonykötélnek is nézhető. Lehetséges, hogy ez volt az eredeti attribútuma, mint tengerész-védőszentnek. Mivel azonban a szárazföldön a horgonyt nem ismerték, félreértelmezték és sajátos kínzás-legendát találtak ki hozzá, amely jelentősen hozzájárult Erazmus egyedi szerepkörének kialakulásához.

tekerve szakították ki. Legismertebb csodája: hajón utazott és a tengeren vihar tört ki. Prédikálni kezdett, mire a hajó fölött tiszta és derűs maradt az ég.

Kultusza, védnöksége: Passiója miatt a bélgörccsben szenvedők fohászokdtak hozzá. Kínzóeszköze hasonlított egy csörlőre, ezért az esztergályosok is védőszentjüknek tekintették. Viharcsodája miatt a tengerészeknek is védőszentje lett. Emléknapja június 2.

Attributumai: Püspöki ornátus, kezében orsóra föltekert belei.

4. Szent Balázs

Élete: Armeniából származott, Sebaste városának püspöke volt Diocletianus idején. Megmentett egy gyermeket a fulladástól. Parancsolni tudott a vadállatoknak: egy farkassal visszahozta egy asszony elrabolt disznaját. Amikor a szent fogságba került, az asszony visszahozott disznó húsával táplálta. Balázs arra buzdította az asszonyt, hogy évente ajánljon fel emlékére gyertyát, akkor elkerülik a bajok. Vértanúhalálát 316-ra teszik. Lefejezése előtt vaskampókkal kínozták.

Kultusza, védnöksége: Keleten a kultusza legkésőbb a VI. századtól elterjedt — Nyugaton csak a IX. századtól. Nyugat-Európában a XII. században már ismertek Balázshoz fohászoló, gégedaganat elleni imát. A torokbajoktól védő Balázs-áldás, mint liturgikus szokás, csak a XVI. században alakult ki.

Elsősorban torok- és nyakbántalmakban segítő szent, de fohászokdtak hozzá hólyagbántalmak (ném: Blase = hólyag), kelések, vérzés, kólika, pestis, fogfájás esetén is. Védőszentje orvosoknak, szélmolnároknak és fűvós muzsikuskoknak (ném: blasen = fűjni), takácsoknak (a gerebenként értelmezett vaskampók miatt). Házállatok oltalmazója a ragadozóktól, ugyanakkor a vadállatok védőszentje is, mivel értett a nyelvükön.

Emléknapjához, február 3-hoz időjósító népi hiedelmek kapcsolódnak.

Attributumai: Püspöki öltözet, gyertya (néha kettő keresztbe illesztve), sertésfej, gereben (mint vaskampók), ritkán: a meggyógyított fiú.

5. Myrai (vagy Bari) Szent Miklós

Gyakori tagja a segítőszent-csoportnak.

Élete, csodái: 270 körül született Kis-Ázsiában, Patraszban. Apai örökségét szétosztotta a rászorulóknak között, így mentette meg többek között egy szegény ember három leányát, akiket az apának bordélyházba kellett volna adnia. Myrai püspök korában is számos csodát tett, megmentett hajótörötteket, ártatlanul elítélteket, föltámasztott három meggyilkolt diákokot. Éhínség idején gabonacsodával táplálta népét. Ismertek halála utáni csodái is.

Kultusza, védnöksége: A keleti egyházban a VI. századtól szentként tisztelték, kultuszának forráshelye Konstantinápoly. Nyugaton a IX. századtól kezdték megismerni.

Sokféle jótette miatt sokféle, nemegyszer anyagilag szorult helyzetben folyamodtak hozzá segítségért. A házasság és anyaság oltalmazója, a gyermekek barátja volt. Gabonakereskedők, vászonszövők, borkereskedők, ügyvédek, patikusok, hídépítők, vízzel kapcsolatos foglalkozásúak, rabok, zarándokok, diákok tekintették pártfogójuknak. Külön pártfogójuként tisztelték a folyómenti bencés apátságok. A XIII. századtól elterjedt népszokás nevenapján, dec. 6-án a gyermekek megajándékozása.

Attributumai: Püspökként, fehér szakállal jelenik meg. Evangéliumos könyvet vagy három kenyeret tart. Szerepelhet vele három fiú, horgony vagy hajó.

6. Szent Wolfgang (Farkas)

Élete: 972-től haláláig, 994-ig Regensburg püspöke volt. Eredményes missziós tevékenységet folytatott. Egy hegyről lehajított bárdal jelölte ki egy kápolna helyét, kényszerítette az ördögöt, hogy segítsen annak felépítésében és tartsa a misekönyvet. Az új templom első látogatója egy farkas volt. Betegeket gyógyított, gabonát osztott.

Kultusza: Sírja Regensburuban, a Sankt Emmeramban van. Nevéhez kapcsolódó zarándokhely Sankt Wolfgang, az általa építtetett templom az Abersee (Wolfgangsee) mellett.

Attributumai: Püspöki ornátus, templom-modell, bárd (ácsszekerce).

7. Szent Sixtus (II. Sixtus pápa)

A közvetlenül Péter után következő római püspökök sorába tartozott, Valerianus császár keresztényüldözésének esett áldozatul 258-ban. (Sorsában osztozott diakónusa, Szent Lőrinc is.) Hamarosan ő lett a legnépszerűbb a vértanú pápák közül. Legendái szerint bölcs filozófus, békeszerető egyházfő és a szegények pártfogója volt.

Szerzetes szentek:

1. Szent Egyed

Élete: 640 körül született Athénban, 700 körül halt meg. Atyai örökségét szétosztotta és Dél-Franciaországban, a Rhône torkolata vidékén élt remeteként. Szentségének híre elterjedt. A király kérésére rendházat alapított (a későbbi St.-Gilles-t) Szt. Benedek regulái szerint, amelynek ő lett első apátja.

Remeteként egy szarvasünő táplálta. A vadászó király kísérete meg akarta lőni a szarvast, amely védelemért Egyedhez menekült. A nyíl a remetét sebezte meg, így a szarvas megmenekült.

Szent Egyed közbenjárására Nagy Károly császár bocsánatot nyert életében meg nem gyónt bűneire.

Kultusza, védnöksége: Halála után kolostora, a később róla elnevezett St.-Gilles apátság a középkor egyik leghíresebb zarándokhelye lett. Relikviáit Toulouseban őrzik.

Nagy Károllyal tett csodája miatt a bünösök szószólója, a gyónás védőszentje, ebben a minőségében került a segítőszentek közé. Alakja szoros kapcsolatban állt a lelki tisztasággal, a bűnbánattal. Szórványosan jószágpatrónusnak és a vadászok védőszentjének is tekintették. Szeptember 1-jei ünnepéhez mezőgazdasági népszokások kapcsolódnak: napja őszkezdő nap.

Attributumai: Bencés szerzetesi öltözk, ritkán püspöki ornátus, apáti bot, könyv, szarvasünő, nyíl.

2. Szent Lénárd

A segítőszent-csoportnak gyakori szereplője.

Élete: Chlodwig udvarában élt (VI. sz.), majd a Limoges melletti Noblac kolostorának apátja lett. Sokat tett ártatlanul fogva tartott emberek megszabadításáért.

Kultusza, védnöksége: Rabok szabadulásért fohászokdta hozzá, de szerepelt beteg földművesek, állatok, pásztorok és külön a lovak védőszentjeként is. Tisztelete alpesi hagyományból terjedt el, emléknapja nov. 6.

Attributumai: Apátként, esetleg püspökként jelenik meg. Lánc (lakattal), megszabadított rabok a lábánál, ló.

Ókeresztény kori női szentek:

1. Szent Borbála

Élete: A III. században élt. Apja toronyba záratta, hogy így bírja rá keresztény hite elhagyására. Borbála titokban mégis felvette a kapcsolatot korának híres hittudósával, Órigenésszel, torony-börtönének falába pedig egy harmadik ablakot vágatott a Szentháromság szimbólumaként. Később apja haragja elől sikerült egy csoda folytán megnyílt sziklahasadékban elrejtőznie. Végül bebörtönözték és megkínozták. Apja ölte meg a kardjával, akire ezért villám sújtott le.

Kultusza, védnöksége: Elsősorban a keresztény szentségekkel ellátott „jó halál” védőszentje volt, hozzá fohászoktak váratlan halálveszélyben és általában haldoklók mellett,¹⁸ különösen pestisjárványok idején. Ezen kívül életének epizódjai alapján számos más patrónusi tevékenységet ruháztak Borbálára: toronyban töltött fogsága miatt az erődítmények, a kőművesek és építőmesterek védőszentje; égő fáklyákkal történt kínzása miatt tűz okozta vészekben kérték segítségét. Az apjára lesújtott villám miatt viharkárok elkerüléséért fohászoktak hozzá és a tüzekek tekintették védőszentjüknek: főleg francia hadihajókon ábrázolták gyakran a löporos kamrák fölött, róla kapták a hajók és erődök löpor-tároló helyei a Sainte-Barbe elnevezést. A megnyílt sziklahasadék miatt a bányászok tartották patrónájuknak, megkülönböztetett tiszteletet kapott a bányavárosokban.

Kultusza 1000 körül terjedt el a Földközi-tenger térségében, Európa más térségeiben valamivel később.

Attributumai: Három ablakú torony, szentségtartó vagy kehely ostyával, kard, lábainál legyőzött apja, strucc toll vagy pálmaág, esetleg ágyúcső (jelezve tüzer-védnökségét). Előkelő szűz, gyakran koronával.

2. Antiochiai Szent Margit

Élete, passiója: A korszak vértanú szüzeihez hasonló mozzanatok találhatók legendás élettörténetében. Hitéért 303-ban, a Diocletianus-féle keresztényüldözések idején halt vértanúhalált Antiochiában.

Börtönében sárkány alakjában megkísértette a Sátán, de ő a kereszt jelével elűzte. Más legenda szerint a sárkány elnyelte Margitot, de ő keresztet vetett, mire a sárkány szertefoszlott. A csoda a Gonosz felett aratott győzelmének, állhatatosságának példázata.

Kultusza, védnöksége: Halála előtti kérése alapján elsősorban a szülő anyák védőszentje. Emléknappja, július 20. nyár derekára esik, ezért a mezőgazdasággal foglalkozók a földművelés, földművesek védőszentjének, a nyár és a virágzás szentjének tekintették.

Attributumai: Sárkányt eltaposva vagy pórázon vezetve ábrázolták, előkelő szűzként, olykor koronával. Keresztet vagy pálmaágot is tarthat a kezében.

¹⁸ 1448-ban Hollandiában, Girkumban egy Stok Henrik nevű ember tűzben összeégett. Szent Borbálát hívták segítségül, akinek közbenjárására addig életben maradt, amíg a haldoklók szentségében nem részesülhetett. Az esznek híre terjedt s ez hozzájárult a szent népszerűségéhez.

A sárkány-motívum rokonsága miatt néha együtt ábrázolták Szent Györggyel — ilyenkor ő az a királylány, akit György megment a sárkánytól.

3. *Alexandriai Szent Katalin*

Élete: A IV. században, Maximianus császár idején élt az egyiptomi Alexandriában. Az alexandriai császári udvarban megpróbálta meggyőzni az uralkodót keresztényellenes politikája helytelenségéről (más hagyomány szerint: nem volt hajlandó részt venni pogány istentiszteleten). A császár ötven híres tudóst hivatott, hogy vitában meggyőzzék Katalint, de ő mindegyiküket megtérítette.

Egy látomásában megjelent neki Szűz Mária, ölében a gyermek Jézussal, aki gyűrűvel eljegyezte őt magának. Börtönében angyalok látogatták, és megjelent előtte maga Jézus is. Szögekkel kivert kerékbe akarták törni, de a kerék szétrepedt és sok bámészkodó halálát okozta. Végül lefejezték. Lefejezésekor vér helyett tej folyt sebeiből. Holttestét angyalok vitték a Sínai hegyre.

Kultusza, védnöksége: Tisztelete a Sínai hegy vidékéről terjedt el a kereszteshadjáratok hatására, a XII—XIII. században. Nagyon népszerű szentté vált. Népszerűségéhez hozzájárult a legendáiban fennmaradt, halála előtt mondott bensőséges közbenjáró imája.

Bölcsessége miatt védőszentje volt az egyetemeknek, iskoláknak, tanároknak, diákoknak. Védelmzője és keresztény mintaképe volt a szüzeknek neve jelentése miatt (katharosz = tiszta), valamint Jézussal való eljegyzése és a császár elutasítása miatt.

Védőszentjüknek tartották a kerékkel és késekkel kapcsolatos szakmákban dolgozók. Fohászokdtak segítségéért a fej és nyelv betegségeiben is.

Tejcsodája miatt patrónájuknak tekintették a szoptató anyák és a dajkák.

Attributumai: Leggyakrabban koronával, királylányként vagy legalább is előkelő szűzként ábrázolják. Kezében kereket (gyakran vasszögekkel kivertet és töröttet) vagy kardot, pálmaágot, könyvet, feszületet tart. Lábánál néha ott van a legyőzött császár. Nagyon gyakran láthatjuk a Jézussal való misztikus eljegyzése közben, amint átveszi a Mária ölében ülő Gyermektől a gyűrűt.

4. *Szent Dorottya*

Élete, passiója: Előkelő keresztény családból származott, keresztényüldözés áldozata lett. Miként Katalin, ő is Jézus jegyesének tekintette magát és elutasította egy városi előljáró házassági ajánlatát. Sok kínzást túlélt, végül lefejezték.

Hóhérának megígérte, hogy küld neki a Paradicsom virágaiból és gyümölcseiből. Kivégzése után megjelent egy csodálatos kisfiú (Jézus), kosarában rózsákkal, kezében almákkal, amik a paradicsomi virágokat és gyümölcsöket jelképezték.

Kultusza, védnöksége: Halála előtt azt a privilégiumot kérte, hogy segíthessen megszabadulni a hozzá fohászkodóknak a szegénységtől, a szegyetől, a hamis vádaktól, a szülő anyáknak a nehéz szülés fájdalmaitól. A XV. században különösen népszerűek voltak az ún. „Dorottya-játékok”: céhek, iskolák adták elő a szent legendáját.

Attributumai: Rózsák kosárban, kötényében vagy koszorúba fonva a fején, ritkábban almák vagy más gyümölcsök, korona, kard, pálmaág.

A szentek áttekintéséből levonhatunk néhány általános érvényű következtetést.

1. A Tizennégy segítőszent-csoportban szereplő szentek a kereszténység első évezredében éltek, legtöbbször a III—IV. században. Kultuszuk gyökerei átlagosan legalább hatszáz évre nyúltak már vissza a XIV—XV. században. Hosszú idő állt tehát rendelkezésre hírük európai elterjedéséhez, népszerűségük kialakulásához. Közkedvelté válásuk nem tekinthető hirtelen, helyi csodás esemény hatására fellángolt érdeklődésnek.

2. A szentek túlnyomó többsége mediterrán származású, kultuszuk is déli területekről ered. Az évszázadok során azonban gyökeret vertek északibb, Alpokon túli területeken is: kialakultak helyi kötődéseik (ereklyéik, csodatetteik, imameghallgatásai, patrocíniumaik révén). Némelyik szent alakjához, ünnepnapjához népszokások is kapcsolódtak egyes vidékeken (pl. Miklós, György, Margit stb.).

3. Valamennyi szent életrajzában sok a karitatív epizód, ami feljogosította a hívőket, hogy hasonló nehéz helyzetben kérjék e szentek segítségét bajuk enyhítésére.

A legtöbb szent legendájában konkrét utalást is találunk arra, hogy haláluk előtt Istent kérik, ajándékozza meg őket a közbenjárás kegyelmével, ha a hívő vértanúságukról megemlékezik vagy egyszerűen segítségüket kéri. Itt leginkább általános jellegű segítségnyújtásról van szó, ami igazolni látszik a szentek általános patrónusi szerepkörét a XV. századig. A „szakosodás” jelei azonban már tapasztalhatók a legendákban, például Balázs és Margit esetében, akik egy-egy meghatározott nehézségnél külön vállalják a közbenjáró szerepét.

4. A csoportba bekerült szentek kiválogatása ugyanakkor még így sem magyarázható meg teljesen abból a szempontból, hogy miért pont ezek a szentek alkottak egy ilyen viszonylag zárt egységet, hiszen a fenti szempontoknak sok más, ismert szent is megfelelt volna (pl. Szt. Ottília, Szt. Ágnes, Szt. Orbán, Szt. Szilveszter pápa — ők csak töredék csoportját képezik a lehetségesek hosszú sorának, akik megfelelnek ugyanazoknak a kritériumoknak, amiket csoportosítási elvként felismerhetünk.)

Természetesen figyelembe kell venni bizonyos praktikussági határokat, hiszen a megjegyezhetőség, ábrázolhatóság határain túl nem lehetett duzzasztani a csoport létszámát, azonban a fent összegzett jellemzők így is csak részben adnak magyarázatot arra, miért éppen ők alkották a segítőszentek kiemelt csoportját.

IV. A segítőszentek tiszteletének területi megoszlása a középkori Magyarországon

A segítőszentek tiszteletének viszonylag kevés tárgyi és írásos emléke maradt a középkori Magyarország területén. Számolnunk kell a hódoltság területén ilyen témájú emlékműveinek szinte teljes pusztulásával.

A fennmaradt segítőszent-ábrázolások közül eredeti helyükön fellelhetők:

1. A löcsei Szt. Jakab templom Szt. Miklós-oltárának predellája (1507);
2. Besztercebánya, a Német templom Borbála-kápolnájában a Szt. Borbála-oltár predellája (1509);
3. Bártfa, a Szt. Egyed templom Szt. Apollónia-oltárának belső, bal alsó szárnyképe (1510);
4. Kassa, a Szt. Erzsébet dóm Mettercia-oltára (1516);
5. A kisszebeni Keresztelő Szt. János templom Kálvária-oltárának hét külső táblája (1520 k.).

Múzeumi gyűjteményben található:

6. Csegöld, Apostolok és segítőszentek(?) oltárának szárnyképei (BE mester, 1494) — Esztergom, Keresztény Múzeum;
7. Garamszentbenedek, apátsági templom Szent Vér-kápolnájának egykori oltárhoz tartozó tábla (1510) — Esztergom, Keresztény Múzeum;
8. Ludrófalváról (Ludrová, egykori Liptó vm.) származó Mária koronázása-oltár négy külső táblája (1510—20) — Ružomberok, Liptovské múzeum;
9. Ismeretlen helyről származó szárnyasoltár predellája (1520—30) — Kassa, Múzeum;
10. Liptószentmáriáról származó egyoldalán festett tábla (1500—10k.) — Budapest, MNG.

Csak írásos források említenek két egykori Tizennégy segítőszent-oltárt:

1. Kassa, Szt. Erzsébet dóm, 1483. (Az 1556-os tűzvészben semmisülhetett meg.)¹⁹
2. Kelénpaták (Sopron közelében), az 1509-ben újjáépített templomban szentelték fel.²⁰

A budavári Magdolna templomban volt Tizennégy segítőszent-kápolna (1539), ahol valószínűleg tiszteletükre emelt oltár is állhatott egykor.

A Tizennégy segítőszent-titulust csak a két, írott forrásban említett oltár viselte biztosan. A csegöldi oltár dedikációja feltételezésen alapul.

Szerepelnek segítőszentek Kálvária- és Mária koronázása-oltárokon, valamint más szent tiszteletére alapított oltárok mellékszereplőiként. (Miklós, Anna, Borbála, Apollónia a főpatrónusok.)

A Miklós- és Borbála-oltároknál érthető a témaválasztás, hiszen a főpatrónusok maguk is segítőszentek. Apollónia vértanú életrajza nagyon sok egyező vonást mutat a női segítőszentekével — a fogbajokban szenvedők fohászkodtak hozzá —, tehát alakja rokon a segítőszentekével. A Kálvária- és Mária koronázása-témáknak a segítőszentekkel való összeegyeztetőségére az egyes oltárok részletesebb tárgyalásánál térek ki.²¹

Mindezek felvetik azt a problémát, hogy mekkora jelentőséget kell tulajdonítanunk a patrocíniumoknak a Tizennégy segítőszent-kultusz szempontjából.

A patrocínium (dedikáció, titulus) lényegét tekintve felajánlás és védelemkérés. Az alapító személy vagy közösség egy-egy szent vagy hittitok oltalmába ajánlotta a templomokat, oltárokat, harangokat, hidakat, kapukat, sőt helységeket, tartományokat, országokat is. A gondolati-lelki indíttatás megegyezik a személyes védőszent kiválasztásával.

A patrocínium alapja eredetileg a szent otlévő ereklyéje volt — az biztosította az összeköttetést a Mennyei Jeruzsálemmel, Istennel. A „szentek közösségé”-nek, összetartozásának vallásán alapult ez a hit. Ez a látásmód a Tizennégy segítőszent-kultusz szempontjából különös jelentőséget kapott: tizennégy összetartozó, eszmeileg hasonló szent együttábrázolása már önmagában is a „szentek közössége”-hittétel megvalósulását, a Mennyei Jeruzsálemet jelképezi. A téma kedvelté, divatossá válásának nem elhanyagolható tényezője ez sem.

¹⁹ *A kassai százéves egyházmegye történeti névtára és emlékkönyve*. Kassa, 1904. I. 47.

²⁰ Házi J.: *Sopron középkori egyháztörténete*. Sopron, 1939. 37—38., 207.

²¹ VI. fejezet 7., 10.

Az ereklye — és általában a patrónusválasztás — révén létrejön tehát a felajánlás szakrális gesztusa: a templom, a föld, a nép a védőszent virtuális birtokává, alattvalóivá válnak. A tisztelet által viszont a védőszent Isten előtt szószólójuk lesz földi életük minden bajában és az Utolsó Ítéletkor is.

Másik jelentősége a patrónusválasztásnak, hogy a tituláris szent naptári ünnepéhez az egyház — előírt feltételek mellett — búcsúkiáltásokat fűzött. A búcsú egyszerre jelenti így magát a szent ünnepét és az e napon elnyerhető különleges bűnbocsánatot.

Mindezek a sajátosságok azt mutatják, hogy a patrocíniumoknak nagyon is jelentős helyet kell elfoglalniuk a Tizennégy segítőszent kultuszában. A kultusz terjedésének meg kellett mutatkoznia a templom- és oltár-patrocíniumokban.

Ha a középkori Magyarország templom- és oltártitulusait vizsgáljuk, jól kirajzolódnak az egyes szentek tiszteletének térbeli csomópontjai.

Mivel a segítőszent-kultusz magyarországi elterjedése a képzőművészeti emlékek tanúsága szerint a XV. század utolsó két évtizedére és a XVI. század első két évtizedére tehető, érdemes ezt a korszakot vizsgálnunk az egyes segítőszentek tiszteletének szempontjából. Az említett időszak képzőművészeti emlékeinek (különösen a szárnyasoltároknak) zöme a Felvidéken maradt viszonylagos épségben, így főleg ezeket kutatva vonhatunk le a szent-kultusszal kapcsolatban következtetéseket.

Vannak szentek, akiknek a kultusza általánosan elterjedt az ország területén, kiemelt centrumok nem mutathatók ki: pl. Szt. György, Szt. Kristóf, Szt. Miklós.

Szent Györgynek számtalan falkép-, oltárkép-, szoborábrázolása ismert a középkori Magyarország területén.

Szt. Miklós Árpád-kori tiszteleténél mind nyugati, mind keleti befolyással számolnunk kell. Nagy szerepük volt elterjesztésében a Szepességben és Erdélyben letelepült szászoknak, vagyis Rajna-vidéki németeknek. A száztizenhat megmaradt felvidéki szárnyasoltár közül a legtöbbet, tizenháromat az ő tiszteletére szenteltek, s ez az arány iránymutató lehet a középkori Magyarország más területeire nézve is.

A neki szentelt tizenhárom felvidéki oltár lelőhelye a középkorban: Jánosrét, Liptószentmiklós, Dúbrava, Szliács és Szmrecsány (ez utóbbi három Liptószentmiklós közelében), Hervartó és Siba (mindkettő Bártfa közelében), Lendak, Mlynica, Kakaslomnic és Nagyszalók (Poprad környékén) valamint Szepesszombat és Lőcse.

Hasonlóan elterjedt *Margit* kultusza is, igaz, az ő dicsőségére csak egy szárnyasoltárt emeltek a Felvidéken (a megmaradtak közül), viszont harminc oltáron szerepelt az ábrázolása. Úgy tűnik, a délebbre eső területeken legalább ennyire erőteljes volt a tisztelete. Margit-patrocíniumok gyakran fordultak elő határvidékeken, ahol gonoszszűző képessége miatt a végvidékek védelmét várták el tőle. (Pl. Gelence, Bögöz.)

A szárnyasoltárokon leggyakrabban szereplő szent *Borbála*: negyvenkilenc oltáron fordul elő a számontartott száztizenhat felvidéki szárnyasoltár közül. Ezekből négynek ő a legfőbb patrónája: Besztercebányán, Bártfán, Jazernicán (Túrócszentmárton közelében) és Ponikyben (Besztercebánya közelében).

A második legnépszerűbb női szent a Felvidéken *Katalin*: negyvenhárom oltáron szerepel alakja, négy oltárnak ő a patrónája: Késmárkon, Turányban (egykori Túróc vm.) és kettőnek Lőcsén. Lőcse egyfajta Szt. Katalin kultusközpontnak tekinthető a templom két, egyidejűleg fennálló Katalin-oltárával. Az elsőt 1469-ben, a másodikat 1510 és 1520 között emelték.

Dorottya is egyike a nagyon közkedvelt szenteknek (harmincötször szerepel, de csak egy oltára maradt fenn, Jánosréten).

A női szentek szerepléséről elmondható, hogy legszívesebben *Mária* vagy *Szent Anna* környezetében ábrázolták őket, de egymást is „vonzották”. Ezekhez képest ritkán fordult elő, hogy férfiszentek környezetében egy-egy női szent egyedül szerepeljen.

Kristóf előfordulása a szárnyasoltárokon nem annyira mennyiségi szempontból érdekes (tizenegyszer szerepel, Szmrecsányban és Szepeshelyen két-két oltáron is), hanem tematikai környezetét vizsgálva vonhatunk le figyelemreméltó következtetéseket. *Kristóf* bevonását bármiféle ikonológiai kontextusba meghatározza az, hogy a gyermek *Krisztust* hordozza. Ezért ábrázolják előszeretettel olyan tematikájú oltárokon, amelyeknek vezérgondolata *Krisztus* fájdalmas testének tisztelete (pl. Lőcse, *Vir dolorum*-oltár, 1476—90 vagy *Mateóc*, *Szt. István és Imre*-oltár, 1450k. — itt a *Fájdalmas Krisztus- és Fájdalmas Mária*-ábrázolások mellett szerepel) vagy a *Megváltó* megtestesülése, a gyermek *Jézus* előtti hódolat (pl. *Bakabánya*, *Szűz Mária*-oltár, 1480—90; *Szmrecsány*, *Szűz Mária*-főoltár, 1480k.).

Lehetséges, hogy *Jézus* alakjának a hiánya egy, csak szenteket fölvonultató oltáron szintén hathatott ösztönzőleg *Kristóf* szerepeltetésére. Ezt a hiányt pótolhatta a *Kristóf*-hordozta *Gyermek*. Ilyesmí motivációt sejtet a *Szmrecsányi Szt. Márton és Miklós*-oltár 1510-ből. Természetesen *Kristóf* szerepeltetésének esélyeit megnövelte az is, ha az oltár patrónusa segítőszent volt vagy zömmel segítőszentek szerepeltek rajta. (Pl. *Szepesszombat*, *Szt. György*-főoltár, 1516; *Kisszeben*, *Szt. István és Bálint*-oltár, 1500—1505.)

Balázs szereplésének gyakorisága nem túl nagy a korszak megmaradt emlékein: hétszer fordul elő (a *Tizennégy segítőszent*-ábrázolásokon kívül), de maradt írásos feljegyzés egy *kassai Balázs*-oltárról, amely az 1556-os tűzvészben elpusztult.²²

Erazmus és *Egyed* népszerűsége közepesnek mondható a képzőművészeti előfordulások és patrocíniumok alapján. *Egyed* tiszteletének több központja is volt a középkorban Magyarországon. A XI. században *Esztergomban* őrizték *Egyed* koponyájának három töredékét. *Somogyvár* bencés apátságát 1091-ben *Egyednek* szentelték és *Saint-Gilles* bencésével népesítették be. Itt is ereklyei voltak, búcsújáró hely alakult ki. Az apátság szellemi kisu-gárzását mutatják a szentkultuszról illetően pl. a *somogyi Szentegyed*, *Vasasszentegyed* nevű falvak. Tiszteletének központja volt még a *sátoraljaújhelyi pálos kolostor*, *Eger környéke* és *Garamszentbenedek*, ahol a *plébániatemplom* (XIII. sz.) a bencés apátság hatására kapta meg az *Egyed*-titulust. Városi kultusza (*Bártfa*, *Poprád*, *Ruszt* stb.) magyarországi tiszteletének már második, nem bencés, hanem közvetlen nyugati ösztönzésű hulláma. Oltára volt egykor a *győri székesegyházban* (1471), *Kistállán* (1382) és *Bártfán*. *Szászfalvi szárnyasoltára* fennmaradt.

Erazmus tisztelete mindvégig erősen német jellegű maradt. Képzőművészeti nyoma maradt *Abrudbányán*, *Segesváron* (legendájának falképei), *Csetneken* (falképe) — oltára volt *Sopronban*, a *Szentlélek kápolnában* (1439 és 1466), a *pozsonyi Szt. Márton templomban* (1439). *Bártfai szárnyasoltára* fennmaradt, hangsúlyos jelenlétét itt valószínűleg a segítőszentek közé tartozása indokolta, ez kapcsolta *Egyed*hez.

Lénárd hét szárnyasoltáron szerepel a *Felvidéken*.

A *Tizennégyek*hez lazábban kötődő, Magyarországon azonban soraikban előforduló *Sebestyén* tizenhat szárnyasoltáron szerepel; saját oltára a *Felvidéken* nem ismert. Fennmaradt

²² *A kassai százéves egyházmegye...* (i. m.) 1904. I.

viszont írásos emlék két neki szentelt pozsonyi oltárról: a ferences templomban 1480 után, a székesegyházban 1481-től.²³

Achatus csak a Tizennégy segítőszen-ábrázolásokon fordul elő. Közvetetten, a Tízezer vértanú témájában hatszor tűnik fel a Felvidéken, ez azonban nem egalizálható az *Achatus*-ábrázolásokkal.

Ciriakus és *Dénes* önállóan egyszer-számú fordulnak elő a Felvidék megőrződött táblakép-festészetében.

Vitus is egyszer tűnik csak fel, egy olajbafőzést ábrázoló táblán, önállóan. Maradt azonban egy híradás a soproni Boldogasszony templomban egy neki szentelt oltárról, 1518-ból.²⁴

*Achatus*on kívül nem szerepel önállóan a Felvidék oltárképen *Eustachius* és *Pantaleon* sem.²⁵

A hagyomány számon tartott a csúti premontrei monostor helyén egy Szt. Euszták oltalmába ajánlott nagyszíveti főesperességet, amelyet állítólag Szt. István alapított, a névadással talán családja eredetmondájára, ill. annak krisztianizált változatára utalva.

A Tizennégyek között európai viszonylatban is ritkán szereplő *Wolfgang*²⁶ (Farkas) jelentős népszerűsége tett szert a középkori Magyarországon, különösen az osztrák és német befolyásolt településeken. Tisztelete — az emlékek tanúsága szerint — Besztercebányán és Pozsonyban eresztette a legmélyebb gyökereket. Az előbbi városban a német templom főoltárán kétszer is szerepelt, az utóbbiban oltárt állítottak neki (említve 1489-ben). Ezekon kívül még hét felvidéki oltáron tűnik föl az alakja. Jellemző, hogy szereplése általában közel esik segítőszentekéhez, Besztercebányán pedig sorukban is helyet kapott.²⁷

A Tizennégyek között néha feltűnő *Oszvaldot* is ismerték Magyarországon. Tiszteletének nyomai maradtak öt ábrázoló oltárkép formájában Kisszebenben, 1510—20-ból, oltárát említik Pozsonyban, a Szt. Márton székesegyházban 1439 után.

Az oltár-patrocíniumok vizsgálatából tehát nagyjából kirajzolódnak az egyes segítőszen-tek tiszteletének központjai, területi megoszlása. Ha ezeket egybevetjük a Tizennégy segítőszen-ten ábrázoló művészeti emlékek topográfijával, sok egybeesést találunk. A Magyarországon a XV. század utolsó harmadában újkeletűnek számító Tizennégy segítőszen-kultusz meghonosodásához szükség volt az egyes szentek azt megelőző tiszteletére, legalább is jelenlétükre a vidék népének vallásos köztudatában. Csak ez segíthette elő, hogy a csoport tagjaiként elfogadjanak olyan szenteket is, akik viszonylag idegennek számítottak a

²³ Radocsay, D.: *A középkori Magyarország táblaképei*. Bp., 1955.

²⁴ *Vitus* patrocíniumai az országban szórva előfordulón kívül főleg a nyugati részekben találhatók: a Győri Egyházmegyében öt patrocíniuma ismert, az Esztergomi Egyházmegyében kettő.

²⁵ *Pantaleon* kultuszában egyaránt sejtethető német ösztönzés és keleti egyházi hatás. Dunapentele és a közelében lévő Sárpentele falvak neve őrizheti egy Szt. *Pantaleon* kolostor emlékét.

²⁶ A hagyomány Gizella királyné nevelőjének tartja.

²⁷ *Wolfgang*-oltár állt a soproni Szt. György kápolnában, majd átkerült a Szt. Mihály templomba. Kelénpatáknak is volt *Wolfgang*-oltára 1509-ben. A XV. században Sopron mellett volt Szt. Farkas pálos kolostor, egyben búcsújáró hely. Lehetséges, hogy a közeli Balf falu neve a Wolf névből keletkezett. *Wolfgang* tiszteletének harmadik központja tehát Sopron és környéke volt.

vidéken. Az is indokolt, hogy a német eredetű kultusz elsőként a német származású lakosság által lakott vidékeken talált hívekre és csak később érintett meg más néprétegeket is.

V. A Tizennégy segítőszent szerepe a magyarországi népi vallásosságban, a népszokásokban

A segítőszent-kultusz magyarországi elterjedésének vizsgálatában nagy segítséget nyújthatnak a néprajztudomány népi vallásossággal kapcsolatos kutatásai.

Bálint Sándor, „*Népünk ünnepei. Az egyházi év néprajza*” című munkájában rámutat a művészet és a népi vallásosság szoros kapcsolatára:

A mindenkori embernek igénye, hogy „*a hit titkait ne csak szívével és eszével, de mint művészi kompozíciót és szimbólumot: érzékeivel is megragadja.*”²⁸

Az érzéki megragadás sajátos módozata az is, hogy az isteni gondviselésbe vetett hit általánossága mellé, annak alárendelve, szentéletű közbenjárók sokaságát tartotta számon a néphit. Ők adtak emberi alakot a gondviselésnek, lebontva a legkülönbözőbb típusú bajorvoslásokra, s szent-mivoltuk miatt egyszersmind biztosítékul is szolgáltak a nép számára, hogy közbenjárásuk esetén nem fogy el az isteni kegyelem még az emberi méltatlanság láttán sem.

Bálint kutatásai bizonyítják azt is, hogy a kereszténység egyes kultikus elemeinek kialakulását — így a segítőszent-kultuszét is — részben meg lehet közelíteni a pogány képzetek továbbélésének aspektusából. Uhrig és Höfler megközelítés-kísérleteinek tehát megvan a létjogosultságuk; óvakodni kell azonban e kutatási eredmények általánosításától, kizárólagossá tételétől, mert egyes tényeknek túlzott jelentőséget tulajdonítani kutatási zsákutcába vezethet.

Az egyházi év ünnepekörei a maguk kötött rendjével egészen a XX. századig egész Európában meghatározták az emberek életvitelét, évi időbeosztását. Szimbolikus tartalmuk által kitágították az emberi lét határait, a hétköznapok cselekedeteit kozmikus távlatba helyezték, az isteni világrendbe illeszkedőként tüntették föl. Az év ciklikus rendjében a Jézus és Mária életével kapcsolatos ünnepek mellett kiemelkedő jelentőségűek voltak egyes szentek ünnepei is, területenként eltérő szenteké. Előfordultak közöttük a „segítő szentek” is.

Radó Polikárp munkássága²⁹ tisztázta liturgiánk Rajna-vidéki eredetét. Német hatásra alakult ki többek között Balázs (Balázs-áldás, állatok védője), Vitus, Egyed (gazdák védőszentje), Eustachius (Euszták) (erdészek, vadászok), Wolfgang (Farkas) (erdőmunkások védőszentje), Lénárd (rabok védőszentje), Remete Szt. Antal (mint jószágpatrónus) tisztelete. Ez a Rajna-vidéki hatás tükröződik a segítőszent-tisztelet átvételében is, csatlakozva a Duna-menti délnémet területek hatásához.

Egyes kultuszok elterjedését a híres európai búcsújáró helyek ösztönözték Magyarországon: Egyedét pl. St.-Gilles.

A középkori udvari élet, a lovagvilág és a nemesség eszménykeresését tükrözi a hitért küzdő katonaszentek: György, Demeter és a Pannóniában született Márton patrónussá válásztása (Compostelai Jakab, Móric és László király mellett).

²⁸ Bálint Sándor: *Népünk ünnepei*. Szeged, 1938.

²⁹ Radó Polikárp: Nyomatott liturgikus könyveink kézírásos bejegyzései. *Az OSZK kiadványai*. XIX. Bp., 1944.

Bálint Sándor szerint közvetett vagy közvetlen keleti kapcsolatok sejthetők Myrai Szt. Miklós, Remete Szt. Antal, Antiochiai Szt. Margit és Pantaleon tiszteletében.

A Legenda aurea, ill. a vele párhuzamosan terjedő gótikus jámborsági formák Magyarországon is jelentkező inspirációjának köszönhető Borbála, Dorottya, Erazmus, Vitus, Krisztof, Katalin kultuszának gótikus felvirágzása. Népszerűségük nyilvánul meg elnépiesedett, csodákkal gazdagon átszőtt legendáikban és a napjukhoz fűződő játékos népszokásokban, számos szentelményben.

Magyarországon az év jelentős szent-ünnepei közé tartoztak a Tizennégyek együttes és az egyes segítőszenetek különálló ünnepei.

A Tizennégy segítőszent ünnepe július 12. Radó Polikárp egy kassai misekönyvben megtalálta miséjük szövegét.³⁰ Főleg az ország német többségű városaiban ünnepelték, erről tanúskodik a patrocíniumok vizsgálata. A késő középkori hazai kultusz megszakadt a reformáció terjedésével és a török hódoltsággal, a XVIII. században élelt csak igazán újjá a német bevándorlások hatására.

Szent Balázs kultusza általánosan elterjedt Magyarországon. Mint torokbajban segítő szentet már a korai középkorban számontartották, de kiemelt tisztelete cseh vagy szlovák közvetítéssel került hozzánk. Tisztelték még a háziállatok megóvójaként is, de a torokbajok gyerekkori gyakorisága és a balázsolás népszokása miatt főleg a gyermekek védőszentjének tekintették.

Az egyházi Balázs-áldásnak külön liturgiája alakult ki a XVI. századra, tehát a Tizennégy segítőszent-kultusz elterjedésének időszakára.

Külön figyelmet érdemel, hogy a Balázs-áldás, bár hivatalos szertartássá vált, egyáltalán nem általános a katolikus egyházban. Csak Közép-Európában vált igazán gyakorlattá.

Balázs napjához kapcsolódó népszokás a balázsolás: keverék magyar és latin nyelvű, dramatikus formájú, alakoskodással egybekötött játékos kéregetés. Valószínű, hogy a játék kialakulásában és elterjesztésében nagy szerepet játszottak a vagáns diákok, s ezáltal hozzájárultak a Balázs-kultusz terjesztéséhez is. Maga a játék mégsem tekinthető az összeurópai kultúra részének, mert csak magyar, cseh és szlovák vidékeken maradtak fenn emlékei e népszokásnak.

Sajátosan magyar népszokás a Balázs-napi almaszentelés, amely szintén torokbaj ellen használt.

Szent György napja a tavaszkezdet ünnepére esik Európa legtöbb vidékén, emiatt a népi kultuszban rendkívül sok pogány elem keveredik a keresztény elemekkel. György keresztény heroizmusából általában gonoszlegyőző hatalmára tevődik a fő hangsúly, ezért lett

³⁰ „Omnipotens Pater, mitissime Deus, qui electos tuos Georgium, Blasium, Panthaleonem, Vitum, Christophorum, Dionysium, Achatium, Eustachium, Aegidium, Erasmum, Cyriacum, Katharinam, Margaretham et Barbaram specialibus privilegiis prae cunctis aliis sanctis decorasti: ut qui in necessitatibus eorum implorant auxilium secundum tuae promissionis gratiam petitionis suae salutarem consequantur effectum, da nobis quaesimus veniam peccatorum et ipsorum intercedentibus meritis ab omnibus adversitatibus nos libera et deprecationes nostras benignus exaudi.” Idézi: Radó. *i. m.* 29. — Maradt még írásos dokumentum a 15. századból Tizennégy segítőszent votivmiséről is, amelyek ugyancsak a csoport népszerűségét tanúsítják. Batthányi Boldizsár magyar glosszás misekönyve tartalmaz ilyen bejegyzést: „oratio de quatuordecim auxiliatoribus” Idézi: Bálint S. *i. m.* 56.

emléknapja kiemelkedő „gonoszjáró nap” — a boszorkányok ekkor idézték elő a legtöbb rontást. „*A bűjös bajosok (...) bűjöléssel a Sárkányokat likakbul ki-híják...*” — írta György-napi prédikációjában *Diószegi K. István* 1679-ben.³¹

A falvak lakói is gyakran elvárták, hogy megszelídítse a viharokban dúló sárkányt. (Erre szolgáltak útszéli szobrai is.) Különös jelentősége volt a György-napi harmatszedésnek, amely a lányok arcának szépséget adott; a más földjéről leszedett harmat viszont a termékenység ellopását jelentette. (A harmat az *Ószövetségben* is az Ég áldását, a termékenységet jelképezi.)

Magyarországi nagy népszerűségét lovagideál-szerepe és gonoszűző képessége motiválta. Alakjához a népmesei igazságszolgáltatás motívumai kötődnek. Mesekincsünkben legendájának sok eleme fordul elő, bár név szerint nem említik. A szlovák és a katolikus délszláv hagyományban viszont neve is fennmaradt.

Az *Érdy-kódexben* megőrződött magyar nyelvű legendájában szerepel az a halála előtt mondott imádsága, amellyel segítőszent-mivolta összefügg: „...*én édes Uram, Jézus Krisztus, kérlek az te szent nevednek tisztóletes méltóságáért, hogy az én lelkemet el ne szakasszad az te szent malasztódtul örökkül örökké. Másodszor: és valaki az te szentséges nevedért az én kinszenvedésemről ájtatossággal megemlékezőndik, és ő szükségének idején engemet hívand, hallgattassék meg. (...) És valaki valamit tud kérni az én nevemben, minden kérelmése beteljesjessék minden kétség nélkül.*”³²

Szent Margit nyárközepi ünnepe, július 20. fontos mezőgazdasági ünnepé vált az aratás ideje miatt. Jelentősebb azonban a népi vallásosság szempontjából Margitnak az a „tulajdonsága”, hogy a szülő asszonyok szenvedéseikben hozzá fordulhattak enyhülésért. Ezt a szinte fizikai segítségnyújtó szerepét rögzítette a *Legenda aurea* alapján íródott *Érdy-kódex* (1514), amely az ő mártírhalála előtti imáját is leírta.

Másik fontos személyiségjegye, hogy az ő alakja is retenti a Gonoszt. Az aratás idejére eső ünnepe már önmagában is megerősíti ezt: a néphitben ugyanis az aratás erőteljesen kapcsolódott az Utolsó ítélet képzetéhez,³³ amelyben fontos mozzanat a Gonosz letaszítása. A somlóhegyi kápolnának Margit védnöksége alá helyezése pl. azt a célt szolgálta, hogy a híres szőlőtermő vidék fölött örködjön, megfékezze a viharokban, jégverésekben dúló sárkányt. A kápolna a vidék búcsújáró helyévé vált.

IV. Béla Margit-névadása a tatárjárás idején született leányának ugyancsak a Gonosz elleni segítségért folyamodás, egyfajta szakrális névmágia lehetett.

Margit mágikus szerepe őrződött meg egy rontás elleni ráolvasás-szövegben, amelyet *Kallós Zoltán* gyűjtött a moldvai csángók között. Ebben Margit Krisztus harminchárom csepp vérének segítségével késztetni meghátrálásra az ördögöt.³⁴

Gonoszűző privilégiuma alapján a néphit gyakran összekapcsolta Margit alakját György-gyel. Ilyen esetekben Margit azonosítódott azzal a királylánnyal, akit György megmentett a sárkánytól. Együtt szerepelnek pl. a soproni Szt. György templom kapuomlokozatának

³¹ Diószegi K. István: Ki osztattot talentom. Debrecen, 1679. (In: *Régi Magyar Költők Tára*. I. 1229.)

³² Volf György (szerk.): *Nyelvemléktár*. Bp., 1876. IV. 385.

³³ Tápai aratási ének: „Eljött az aratásnak nagy napja, / Emlékezetet ítélet napjára. / Mink vagyunk az Isten gabonája, / Eljön Jézus maga aratásra.” Idézi: Bálint S.: *i. m.* 276.

³⁴ Idézi: Bálint Sándor: Die altungarische Verehrung der heiligen Margarethe von Antiochien. In: *Festschrift Matthias Zender*. Bonn, 1972.

domborművén és ugyanitt a Szt. György kápolnában is állt Szt. Margit-oltár. (Ez utóbbiról csak írásos emlékünk maradt 1398-ból.)

Tisztelete különösen II. *András* keresztshadjárata után terjedt el, a király ugyanis magával hozta koponyaereklyéjét Magyarországra.

Szent Borbála is egyike volt a középkori Magyarország legnépszerűbb szentjeinek. Alakját nagyon sok falusi templomban ábrázolták.

Legendájában szerepel az a mozzanat, amikor Krisztus a Paradicsom virágaiból font koszorút helyez a megkínzott szűz fejére — ez egyben Borbála menyasszonyi koszorúja, vagyis Krisztussal való misztikus egyesülésének szimbóluma. A lányokat ez az epizód indította arra, hogy Borbálához fohászkodjanak vőlegényért, házasságért. A szent nevenapján, december 4-én, különböző gyümölcsfa-ágakat törtek, vízbe tették, s ha Karácsonyig kizöldült, az jövő évi férjhezmenetelüket jelentette.

Ez a Borbála-ág az ősi zöld ág-motívumra vezethető vissza, amelyet a kereszténység átvett, mint az élet szimbólumát, a kegyelemben való megújulásnak, a lelki megtisztulásnak a jelét. (Elég az isteni kegyelem látható jeleként kizöldülő száraz ág-motívumára gondolni, amely keleti és nyugati kultúrkörök hagyományaiban egyaránt megtalálható, fontos mozzanata pl. Szt. Kristóf és Szt. József apokrif legendáinak.)

Szent Katalin, a harmadik nagyon népszerű női szent a középkori Magyarországon. Ezt bizonyítja képzőművészeti alkotások és templomdedikációk hosszú sora. Tiszteletének indítékai, patrónusi szerepköre megegyezik az Európa más vidékeire jellemzőkkel. Néhány mozzanat, amelyek különösen jellemzőek magyarországi kultuszára: A vízi élethez kötődő települések, pl. Szeged, gyakran választották védőszentjükül, templomaik patrónájául — a kerék-attributum és a vízimalmok hajtókereke közötti párhuzam miatt.

A szent népszerűsége különösen megnőtt a műveltség terjedésével, a reneszánszot megelőző és felvezető korszakban.

Az emléknaphoz kötődő mátkaság-jósló népszokásokról tudunk, ezek lényegükben megegyeznek a Borbála-napiakkal.

Szent Euszták legendája különös módon őrződött meg, ill. tevődött át a magyar néphitbe: a csodaszarvas kibővülő legendakörében tűnnek fel motívumai. A honfoglalás előtti korszakból származó totemisztikus csodaszarvas-rege ugyanis Szent István korában (vagy inkább az őt követő időszakban) krisztianizálódott, valószínűleg éppen az Eustachius-legenda hatására, ill. mására. A népet új hazába vezető csodaszarvas átalakult: veséjén aranykeresztet, homlokán napot, oldalán holdat és csillagokat hordó csodálatos égi lény lett, akinek ezerágú szarván maguktól gyulladó és kialvó misegyertyák vannak. A pogány királyfi, aki le akarja teríteni: István — neki jelenti ki a sarvas, hogy ő Istennek a királyfihoz küldött követe, Krisztus. István a legenda szerint ennek a csodának a hatására keresztelkedik meg.

Az Eustachius-jelenség tehát nem volt idegen a magyar néphittől, de névszerinti tisztelete nem játszott jelentős szerepet a népi vallásosságban.

Szent Miklós legendájának a három szegény lányt hozománnyal megajándékozó epizódja miatt már korán kapcsolódtak emléknaphoz, dec. 8-ához házassági szokások, jóslások. Ez az ajándékozás-gesztus élhet tovább a mai Mikulás-napi ajándékozásban.

Szent Miklóshoz kapcsolódtak gonoszt elijesztő népszokások is (mivel a decemberi hosszú éjszakák a rossz szellemek fokozott kísértésének képzetét keltették) — ennek nyomait főleg az osztrák Alpok vidékén mutatták ki. A gonosz szellemeket eljátszó álarcosokból fejlődhetnek ki a XVI—XVII. században a Miklós-napi álarcos alakoskodó játékok, amelyeknek a nyomait őrzi a napjainkig élő Mikulás-ünnep. Ez utóbbi egyébként „importált” népszokás, valószínűleg osztrák eredetű és cseh közvetítéssel került hozzánk.

Szent Kristóf kultuszának első magyarországi nyomait megtalálhatjuk már Árpád-kori névadásokban. Annak ellenére, hogy tisztelete elterjesztésében nagy szerepe volt a német polgárságnak, mindvégig megőrizte laikus, népi jellegét. A vállán hordozott Jézus, mint a felmutatott oltáriszentség, azt a képzetet keltette, hogy aki ránéz, elkerüli a veszedelem. Ezért ábrázolták szívesen minden feltűnő helyen: templom külső és belső falán, városházán, lakóházakon, utcák sarkán, kutakon, zsoltároskönyvek lapjain stb. Gyakori kolduskülsője a legszegényebb néprétegekkel rokonította, talán ez is hozzájárult népszerűségéhez.

Ők tehát a segítőszentek csoportjának azok a tagjai, akik jelentős szerepet játszottak valamilyen szempontból a magyar népi vallásosságban. Hozzájuk sorolható még *Szent Egyed*, akinek virágzó francia kultusza éreztette hatását Magyarországon is. Néhány helyen jószágpatronusként tisztelték, köménymagot szenteltek nevében a jószág betegsége, megrontása ellen. Az Egidius magyar Egyed-fordítását származtatják ómagyar szóból is, ami a hasonló hangzás mellett jelentésével is alátámaszthatta a megfelelést: egy = „szent”, d’-kicsinyítőképzővel. (ÓMS: „egyedüm” = „egyetlenem”, „szentem”, „szentecském”.) Nehezen állapítható meg, mikortól tisztelték Egyedet a gyónás védszentjeként, de az Érdy-kódexben már így jelenik meg:

*„Még az is vala benne megírva, hogy valaki Szent Egyödnek esődöznék, akármely nagy vétőkért és az ő szent érdemének miatta megbocsáttatnék, csak kétségben ne esnék.”*³⁵ Szent Sebestyén népi kultusza később alakult ki a pestisjárványok hatására és a barokk korban érte el csúcspontját.

Dénes, Ákos (Achatius), Erazmus, Lénárd, Wolfgang, Cirjék (Ciriakus), Vitus nem játszottak jelentősebb szerepet a magyar népi vallásosságban. Leegyszerűsítve a tényeket úgy fogalmazhatnánk, hogy ők azok a tagjai a segítőszent-csoportnak, akiknek a tiszteletét más nemzetiségű (többnyire német) bevándorlók hozták magukkal, kultuszuk a bevándorlók által lakott településeken vert először gyökeret, ismertebbé válásuk erősen kötődik a Tizennégy segítőszent-kultusz elterjedéséhez.

Összegezve az adatokat azt állapíthatjuk meg, hogy a segítőszentek csoportjában szereplő szentek többségét már a kultusz elterjedése előtt ismerte és tisztelte a nép a középkori Magyarország területén. Nem okozhatott tehát nagy nehézséget a tizennégyes csoport elfogadása, bár a kultusz a vidéken élő néprétegek vallásos életében később nyerhetett teret, mint a — főleg német telepesek által lakott — városokban, erről tanúskodnak a szórványosan fennmaradt XV—XVI. századi emlékek.

³⁵ Volf Gy.: *Nyelvemléktár*. (i. m.): V. 295.

VI. A Tizennégy segítőszent-kultusz fennmaradt képzőművészeti emlékei a középkori Magyarország területén

Az emlékek kis száma miatt nem hagyhatók figyelmen kívül azok az alkotások sem, amelyekeken csak töredékesen, nem teljes (tizennégyes) létszámban szerepelnek a segítőszentek. Sok esetben kérdéses lehet, hogy egyáltalán nevezhetők-e ezek segítőszent-ábrázolásoknak. Véleményem szerint a magyarországi kultusz képéhez hozzátartozik, hogy ritka az alapfelállítás és a teljes létszám megjelenítése, ritka a „vegytisztának” tekinthető csoportfelállítás ábrázolása. Általában elmondható, hogy a magyarországi kultusz sokkal bizonytalanabb formailag a németországinál. Ezért két megfontolást tartottam szem előtt a válogatásnál:

1. A segítőszent-csoportok feltűnése a képzőművészeti alkotásokon már kisebb-nagyobb mértékben tanúskodik a kultusz meglétéről.

2. A kultusz forrásvidékétől való távolság miatt fokozottan számolni kell az alapfelállásnak nemcsak minőségi (tagoknak más szentekkel való helyettesítése), hanem mennyiségi variánsaival is. Ez utóbbi oka lehet például valamilyen egyénibb szempontú, helyi kívánalmakhoz igazodó válogatás (pl. csak püspökszentek; híres vértanúszentek; vértanú szüzek; legendáikban sok mitikus elemet hordozó szentek; a tituláris szenttel rokonítható szentek stb.)

Az emlékek számbavételekor minimális követelményként tűztem ki legalább hét segítőszent szereplését a szóba jöhető képzőművészeti alkotásokon. (Ezt a csoportfelezés, a hetes szám vallási jelentősége és közkedveltsége indokolja.) Fontos aspektusnak tartottam azt is, hogy a segítőszentek egy csoportba tartozását hangsúlyozza a mű kompozíciós rendje.

Kézenfekvő, hogy e templomdekorációk, liturgikus berendezések részeit képező alkotásoknak közvetlen környezetét is vizsgáljuk az egyes segítőszentek előfordulásának szempontjából, felvázolva ezáltal szűkebb szellemi környezetüket.

1. **Csegöld**, az egykori római katolikus (ma görög katolikus) templomból származó *Apostolok és segítőszentek oltárának (?) két táblája*

1494 BE mester (Az évszám és a monogramm másik, az oltárhoz tartozó képtáblán.)

Az esztergomi Keresztény Múzeum tulajdona.

Az oltár bal alsó képtáblája:

Dénes, Vitus, Miklós, Magnus? Lénárd Hátterben balról és jobbról egy-egy attributum nélküli férfi szent.

Az oltár bal felső képtáblája:

Erazmus, Sebestyén, Lőrinc, István diakónus,

Szaniszló/Márton, Kristóf, György

A képek festőjét *Csánky*³⁶ a lőcsei Vir dolorum-oltár festőjével azonosítja, aki véleménye szerint a jánosréti stílus egyik közvetítője volt Lőcsére. *Mucsy András*³⁷ a „Jánosréti mester” köréhez kapcsolódó bányavárosi iskolához sorolja BE mestert. Formai jegyek

³⁶ Csánky, D.: Tanulmányok a szepességi táblaképfestészet XVI. századi történetéből. *Magyar Művészet*. XIII. (1937) 347.

³⁷ Mucsy, A.: *Az Esztergomi Keresztény Múzeum Régi Képtárának Katalógusa*. Bp., 1981.

alapján egyértelmű, hogy a csegöldi táblákat erőteljes kapcsolat fűzi mind a jánosréti körhöz, mind a löcsei festői törekvésekhez.

Csegöld és a Szepesség kapcsolatának egyik oka kereshető a XV. századi csegöldi birtokosok, a Csákyak személyében, akiket birtokosi érdekeltségeik fűztek a felvidéki városokhoz, és ez az irányulásuk a későbbi századokban is megmaradt.

Az oltártáblák magyarországi viszonylatban a Tizennégy segítőszent korai ábrázolásainak számítanak. Valószínűleg ennek köszönhető, hogy noha szigorúan ragaszkodtak a kultusz formai jellemzőjéhez, a tizennégyes csoport-kerethez (ez a kompozíció zsúfoltságából is kiténik), tartalmi tekintetben sok a bizonytalanság, esetlegesség, ami a szentek személyében nyilvánul meg. A csoportban nyolc azonosítható segítőszent szerepel.

A csegöldi táblák a magyarországi Tizennégy segítőszent-kultusz kezdetének emlékei, jól tükrözik a formálódás jegeit. Tanulságos az is, hogy az apostolok csoportja mellett, azok kiegészítéseként szerepelnek, mintegy a szentek seregét jelképezve. Ez a szerepkör a későbbi segítőszent-ábrázolásoktól sem idegen.

2. Liptószentmária, egyoldalán festett tábla:

Krisztus hét segítőszent között

Oltárszárny része, 1510 körül

Csoportkompozíció, előtérben:

Erazmus; áldó, glóbuszt tartó Krisztus; Egyed

háttérben: Vitus, Dénes, Pantaleon, Balázs, Eustachius

A mű sok szempontból folytatja Liptószentmária művészetének lengyel orientációját, amelynek jegeit az egykori főoltár és a Szűz Mária-oltár is viselik. A képtábla festőjének egyedi stílusában a nyersebb, arckifejezéseket erősen torzító ábrázolásmód, a megnyújtott alakok, a rombusz-mustrás aranyháttér utalnak a dél-lengyel kapcsolatokra.

Feltűnő az ábrázolás formai szimmetriája, amely egyben tartalmi szimmetriát is jelent: hangsúlyozza a püspökszentek személyét, akik félkörben állnak Krisztus mellett és mögött. A világi szentek háttérbe szorulnak, kiemelkedik azonban közülük Pantaleon azáltal, hogy a középen álló Krisztus fölé kerül. Pantaleonnak ez a kiemelése nem tűnik kompozíciós véletlennek, bár indokait nehéz megtalálni: a kezébe vert szög felidézheti Jézus passióját, ezáltal rokoníthatja alakjukat, vagy más, személyesebb indítékkal kell számolnunk. Érdekes még Eustachiusnak bajuszos (közhelyszerűen „magyaros”-nak titulálható) ábrázolása, amely nem jellemző a korszak képzőművészetére.

A csoportfelállítás nem állítható párhuzamba más, Magyarországon fennmaradt emlékekkel, egyedi válogatás eredménye, amelyet a püspökszentek kiemelése határozott meg.

3. Lőcse, Szt. Jakab templom: Szt. Miklós-oltár predellája:

Krisztus és a Tizennégy segítőszent

1507

Félalakos sorkompozíció:

György, Kristóf, Vitus, Eustachius, Pantaleon, Erazmus, Balázs, áldó, glóbuszt tartó Krisztus, Dénes, Egyed, Ciriakus, Achatius, Katalin, Borbála, Margit.

Az oltáron tehát az alapfelállítás szerepel.

Az oltár két főalakjának, Miklósnak és Lénárdnak a segítőszentekhez fűződő szoros kapcsolata indokolja, hogy a Tizennégyek a predellán helyet kaptak, de jelentős indok a város lakosságának német származása, németországi kapcsolata is.

A Szt. Miklós-oltáron kívül nagyon sok tárgyi emlék szól amellett, hogy a löcsei Szt. Jakab templomot segítőszent-kultuszközpontnak kell tekintenünk. Két Katalin-oltárt emeltek itt, az elsőt 1469-ben, a másodikat 1510—20 között. Mindkettő egyben a női segítőszentek oltárának is tekinthető: az elsőn Margit és Borbála, a másodikon Borbála és Dorottya szerepelnek Katalin mellett főalakként. Az 1494—1500 között állított Szűz Mária-oltáron Borbála, Dorottya, Katalin és Margit veszik körül az Istenszülőt. Az egyik falképciklus (XIV. sz. vége) Dorottya életének jeleneteit ábrázolja. Péter és Pál oltárán (1490—1500) Sebestyén, „A négy Szent János” oltárán (1520) még György szerepel.

A felsorolt érvek önmagukban még csak azt igazolják, hogy a Szt. Jakab templom 1490 és 1520 között készült oltárberendezései a kor szellemi divatját követik, vagyis a kor és a tájegység legnépszerűbb szentjeit választották védőszentnek és egyben képzőművészeti témának. Azt, hogy mégis beszélhetünk speciális Tizennégy segítőszent-kultusról, az a tény erősíti meg, hogy a XVII—XVIII. század fordulóján külön Tizennégy segítőszent-oltárt emeltek, amely ma a Szent Miklós-oltár szomszédságában áll. A hagyomány tehát nemcsak hogy érezhető még a XVII. században, hanem ekkor kapja a legegységesebb megfogalmazást. A barokk oltár asztalának felirata: „*Altare XIV. AVXILIATORVM*”. A festmény fölötti felirat: „*Memento bene factorum*”.

További gondolatfűzésre ösztönöz az az északi falon látható, a szentélyhez közel eső fal-festmény, amely a hét erényt és a hét főbünt ábrázolja allegorikus formában. A hetes és tizennégyes szám kapcsolatán túl jelentősége számunkra azért nagy, mert rávilágít a templomdekoráció egyik eszmei „csomópontjára”: az üdvözülést szolgáló jócselekedetek eszmekörére, amelybe beletartoznak a segítőszentek jócselekedetei és az emberek életére gyakorolt üdvös hatásuk. Nem ritka a Tizennégy segítőszent szerepeltetése ilyen kontextusban.

Jézus sorfelező alakja kiemelkedik méreteivel a szentesekek közül. Ez a koraközépkori konvenciók továbbélésére utal, egyfajta konzervativizmust mutat. Krisztus magas homlokú, nagy arca a Veronika kendője provinciális Krisztus-arcaira emlékeztet. A két képtéma helyzete, funkciója is azonos ebben az esetben: mindkettő predellán szerepel, emiatt érezhető szellemi egymásravitődésük.

A Tizennégy segítőszent predellán szereplésének három emléke maradt a középkori Magyarország területén: Lőcsén, Besztercebányán és a Kassán őrzött, ismeretlen helyről származó szárnyasoltár.

E képtípus kompozíciós előképeként a Tizenkét apostol predella ábrázolásai kínálkoznak (pl. egy időben és térben közeli példa: Szepesszombat 1470 körüli Szűz Mária-oltárának predelláján az áldó, glóbuszt tartó Krisztus két oldalán felsorakozott apostolok). Egy szintén közeli, kompozicionálisan és az alakok megfestésében is sok rokon vonást mutató mű a mlynciai Szt. Margit-főoltár predellája (1515—20): az áldó, glóbuszt tartó Krisztus jobbán és balján sorakozó női szentek.

4. **Besztercebánya**, Német templom, Szt. Borbála kápolna:

A Szt. Borbála-oltár predellája:

Krisztus és a Tizennégy segítőszent

1509

Félalakos sorkompozíció:

György, Kristóf, Pantaleon, Vid, Dénes, Achatius, Balázs; áldó, glóbuszt tartó Krisztus; Erazmus, Egyed, Wolfgang, Eustachius, Borbála, Margit, Katalin.

Ciriakus helyett Wolfgang szerepel.

Sok a kompozíciós hasonlóság a lőcsei és a beszercebányai predella között: a két-két püspökszent Krisztus köre csoportosítása, a három női szent jobb sorvégre, György és Kristóf bal sorvégre helyezése. Az egész ábrázolás tartalmi megközelítése szellemi rokonságot, esetleg közös előképet mutat a lőcsei predellával. Krisztus alakja mindkettőn nagyobb a többi figuránál. A beszercebányai predella kvalitását tekintve nem marad le a színvonalas felvidéki fafaragások mögött.

A környezet meghatározó az oltár tematikáját illetően: a város német plébániatemplomának Borbála-kápolnijában állt. Beszercebányán a német származású lakosság uralkodó volt a középkorban: a várost thüringiai szász telepesek alapították, 1608-ig csak németek kaphattak polgárjogot. 1494-ben például a Fuggerek kapták zálogul a környékbeli bányászati és kereskedelem jogát.

Az oltár német alapítását e tényeken kívül egyértelműsíti a német nyelvű alapítási felirat: „1.5.0.9. AN. DEN. TAG. SANCT. YPOLITI. / IST. GEEND. WORDEN. DISSE. TAPHEL.”

Az erőteljes, közvetlen német hatás következménye, hogy az oltáron kétszer is szerepel Wolfgang (a segítőszentek között és önálló szoboralakként az oltár felső részén), valamint jellegzetesen német hatásról árulkodik a *Szt. Orsolya* vértanúságát ábrázoló szárnykép témaválasztása. A szárnyképek egyikén feltűnik még a rabokat szabadító Szt. Lénárd, aki szintén gyakran szerepel a Tizennégyek között.

Borbála kiválasztása az oltár és a kápolna tituláris szentjévé arról a különösen nagy népszerűségről tanúskodik, amellyel a vértanú — mint a bányászati védőszentjét — a bányavárosok vidékén tisztelték. Valószínűleg Borbála segítőszentekhez tartozásának és a német kapcsolatoknak köszönhető, hogy a Tizennégy segítőszent ábrázolása került a predellára.

5. **Bártfa**, Szent Egyed templom, Szt. Apollónia (vagy Mettercia)-oltár bal alsó, belső szárnyképe:

Bibiána és hét segítőszent

1510

Csoportkompozíció:

előtérben: Margit, Bibiána, Dénes

háttérben: Pantaleon, Sebestyén, Kristóf, Borbála, Katalin

Meglepő, nem szokványos *Bibiána* megjelenése a segítőszentek között. Középpontba helyezéséből arra lehet következtetni, hogy az ő szerepeltetése az oltárprogram elsődleges eleme, a segítőszentek az élettörténeti rokonság folytán kerülhettek melléje. (IV. századi vértanú szűz, hitének és tisztaságának állhatatos védelmezője, oszlophoz kötve megostorozták, kínhalált halt.) Ez az oka, hogy a hét segítőszent között hangsúlyos szerepet kaptak a női szentek.

A segítőszentek környezetének vizsgálatából kiderül, hogy a Szent Egyed templomban erőteljes kultusza volt a csoport egyes tagjainak. Magának az Apollónia-oltárnak az egyik főalakja György, az oromzaton pedig Katalin külön is szerepel szoborként. A segítőszent-tábla fölött a Tízezer vértanú mártíromságának jelenete látható, amely közvetetten Achatius alakját idézi.

A templomban mindenütt érezhető a női segítőszenetek nagy népszerűsége: Borbála és Katalin öt oltáron szerepelnek. Borbála tiszteletére külön oltárt is szenteltek (1450—60). A Szűz Mária-oltáron (1489) Borbála és Katalin mellett szerepel Sebestyén és Erazmus, az Úr megtestesülése-oltáron Margit, Dorottya és Egyed.

Erazmus egyéni tiszteletének egyik központja Bártfa: 1505-ben oltárt szenteltek tiszteletére, amelyen Miklós is szerepelt.

Ugyancsak Bártfa az egyik fő központja Egyed tiszteletének, aki a templom és a főoltár védőszentje.

A Szt. András-oltáron is (1460k.) meghatározó a segítőszenetek jelenléte: Borbála, Sebestyén, Kristóf, György, Katalin, Dorottya, Margit szerepelnek, de összetartozásuk nem fejeződik ki.

A bártfai segítőszent-tisztelet mögött is erőteljes német hatás motivált. A város lakosságának jelentős hányadát képezték a német polgárok. (A szász és flamand nyelvjárások a XVIII. századig megőrződtek.)

6. Garamszentbenedek, apátsági templom, a Szent Vér kápolna egykori oltárának belső szárnyképe:

A Tizennégy segítőszent

1510 Esztergom, Keresztény Múzeum

Csoportkompozíció:

előtér: Lénárd, Erazmus, Miklós

középtér: Egyed, Vid, Achatius, György, Pantaleon

háttér: Eustachius, Balázs, Margit, Katalin, Borbála, Kristóf

Az alapfelállás két tagja, Ciriakus és Dénes helyett Lénárd és Miklós szerepelnek.

A garamszentbenedeki apátság hírnevét, jelentőségét növelte, hogy a felújítási munkákat követő 1483-as újraszenteléskor ajándékba kapott Mátyás királytól egy Szent Vér-ereklyét. (Az adományozás időpontja nem bizonyított, csak logikailag indokolt. 1483-ban már mindenképpen az apátság birtokában volt a szent ereklye.) Az adomány azáltal magasodott ki a magyarországi Szent Vér-ereklyék közül, hogy Krisztus emberi testének vércseppjeit őrizte a textildarab, nem csupán az Oltáriszentség átváltozásakor megjelenő vért.

Az újjáépítés és az ereklyeadományozás *III. János* apátnak,³⁸ Mátyás kedvelt emberének apátsága (1476—1510) idején történt. Ő alakíttatta ki Szent Vér kápolnát a már meglévő sekrestyéből és ő adhatott megbízást a kápolna oltárának elkészítésére is. A kápolnát 1489-ben szentelték föl, az oltár elkészülési ideje 1510, János apát halálának éve. Az ő szellemi útmutatását kell látnunk a Tizennégy segítőszenetet magába foglaló oltártematikában is.

A szétfűrészelt oltárképek közül két belső szárnykép maradt meg: a Tizennégy segítőszent és a *Vir dolorum*-tábla. Párdaraboknak tekinthetők: az előbbi feltehetően az oltár bal alsó, a másik a jobb alsó szárnyképe volt. A *Vir dolorum*-táblán minuszkulás felirat olvasható: „*hoc opus fecit fieri reverendus iohannes abas ad sanctum bene dictum anno domini 1510*”. A térdeplő donátor, János apát ereklyetartóban fogja föl Jézus vérét, háttérben a monostor képe.

³⁸ Szécsényi János apát.

*Radocsay*³⁹ a Tizennégy segítőszent-csoport közepén álló Erazmus arcvonásait János apátéval azonosítja, György alakjában pedig *Ulászló* királyt véli fölfedezni, bár ő maga is megállapítja, hogy a festő nem törekedett karakterisztikusabb egyéni vonások megrajzolására, távol álltak tőle a reneszánsz realista igényei.

Ami számunkra lényeges: a segítőszentek szereplését tartalmi szempontból az indokolja, hogy a Szent Vér csodatévő ereklye volt, gyógyító-segítő erőt tulajdonítottak neki, s ebbe a körbe jól illeszkedett gondolatilag a Tizennégyek gyógyító-segítő szerepe. Jelenlétüket előkészíthette Györgynek és Egyednek a már meglévő kultusza Garamszentbenedeken — az előbbiről a templom északi falképe, az utóbbiról a város templomának titulusa tanúskodik.

Több jel is utal arra, hogy az oltár kapcsolatba hozható a kortárs nürnbergi művészettel: a megmaradt négy külső passióképhez mintául szolgált valószínűleg *Pinder* „*Speculum passionis domini nostri Jhesu Christi*”-je, *Schäuffelein*, *Baldung*, *Wolf Traut* ábrázolásai. A formai kapcsolaton túl Nürnberg és általában Dél-Németország erőteljes Tizennégy segítőszent-kultuszának hatásával is számolnunk kell Garamszentbenedek esetében. Ez nyilvánul meg pl. Miklós és Lénárd hangsúlyozott szerepeltetésében — Nürnbergben szinte mindenütt ők szerepelnek a tizennégyes csoportban (Heiliggeistkirche, 1400 körüli freskó; Heiligkreuzkirche, szárnyasoltár 1440k.; Pilgrimspital zum heiligen Kreuz; Sankt Lorenz, kórusablak 1477k.; Katharinenkloster, szárnyasoltár 1493).

7. Ludrófalva, Mária koronázása-oltár, négy külső szárnykép:

Tizenkét segítőszent

1510—20

Ružomberok, Liptovské múzeum

A négy képen 3—3 szent:

bal felső: Erazmus, Balázs, Egyed

bal alsó: Vitus, Kristóf, Pantaleon

jobb felső: Ciriakus, Dénes, Achatius

jobb alsó: Margit, Katalin, Borbála

Ha az alapfelállást tekintjük, hiányzik Eustachius és György. Az oltáron viszont másutt szerepel Miklós és Lénárd — ha az ő különálló alakjukat is hozzásoroljuk a Tizenkettőhöz, létrejön a Tizennégy segítőszent „gondolati egysége”. Kérdéses, de elképzelhető, hogy a programadó vagy a festő számolt ezzel a lehetőséggel, ezért fogadta el a hármass csoportosítás kompozíciós korlátait.

Rokon elrendezésű ábrázolások találhatók a délnémet területeken is, pl. Nürnbergben, a Heiligkreuzkirche szárnyasoltárán (1440k.), a Katharinenkirche szárnyasoltárán (1493), a lindenhardti Grünwald-szárnyasoltáron, Marienstern (Sachsen) szárnyasoltárán. A nürnbergi Szt. Katalin templom 1493-as ún. Volckamer-oltárán pl. a tizennégy szent ugyancsak négy táblán kapott helyet, de sokkal rafináltabb kompozíciós technikával törekedtek a tizennégyes létszám megtartására:

két táblán négy-négy szent szerepel, a másik kettőn három-három, de ez utóbbiaknál kiegészül az egyik csoport a Madonnával, a másik csoport a megszokottnál nagyobb Gyermekekkel, Kristóf vállán, így nem szenved csorbát a kompozíciós szimmetria. Azon a képen,

³⁹ Radocsay, D.: *A középkori Magyarország táblaképei...* (i. m.)

amelyen Mária szerepel, tulajdonképpen Katalin misztikus eljegyzése áll a középpontban — Mária alakja így szervesen illeszkedik a szentek csoportjába.

Magyarországi, elrendezésben rokon ábrázolás a kisszebeni Keresztre-feszítés-oltár (1520k.).

A predellán a sírban álló félalakos Vir dolorum látható Máriával, Jánossal és kétoldalt egy-egy angyallal, akik Jézus kínzásának eszközeit, ill. az arra utaló tárgyakat (kereszt és oszlop) tartják. Az oltár szellemi programja eléggé világosan kirajzolódik mindezek alapján: az apostolok és segítőszenek csoportjai az „*ecclesia triumphans*”-t, a mennyországot jelképezik. Az üdvözülés folyamatának csúcsa pedig Mária megkoronázása a mennyben.

A mennyei Jeruzsálem képét állítja tehát a hívő elé az oltár, utalva ebben Jézus megváltó kereszthalálának szerepére.

Van azonban ennek a tematikának egy sajátos vonása, amely abból adódik, hogy nem esetlegesen összeválogatott szentek, hanem a segítőszenek alkotják ezt a mennyei Jeruzsálemet. Általuk a segítő jócselekedetek üdvözítő hatása kerül előtérbe. Ezt a hangsúlyt erősíti az az asszociáció (vagy talán nem is csak asszociáció), amelyet a predellán ábrázolt két, kínzőeszközt tartó angyal kelt:

A keresztet tartó angyal a Hit, az oszlopot tartó angyal az Erő erényeinek jelképeként is feltűnhetnek. Megerősíti ezt a lehetőséget az egyik angyal oszlopra mutató mozdulata, ami kínzőeszköz-értelmezés esetén nem tűnik ennyire indokoltnak. Ilyen értelmezésben a predella más szempontból is bekapcsolódik az üdvözülés tematikájába, mint az előző esetben: a két emberi erény: a krisztusi megváltásba vetett hit és a hitből fakadó erő szükséges ahhoz, hogy Jézus megváltói művének kegyelmével az ember üdvözülhessen. Ezt példázza a szentek élete.

Hasonló tematika sejthető a lőcsei Szt. Jakab templom dekorációjában is. Úgy tűnik, a Tizennégy segítőszent könnyen hozható szellemi kapcsolatba az erényes élet, az erények gyakorlásának, a bűnök elkerülésének gondolatkörével.

8. Kassa, Szent Erzsébet dóm, Mettercia kápolna oltára:

Mettercia segítőszenekkel és donátorral

Egyoldalán festett tábla, 1516

A kép alján: térdeplő donátor és felesége

a donátor mögött: Bertalan

felesége mögött: angyal

A Mettercia lábainál: Kozma és Damján

Fölfelé 1. sor: Kristóf, Erazmus, Mettercia, Sixtus, Sebestyén

2. sor: Ambrus/Ágoston, Wolfgang, Jób, György, Márton, Remete Szt. Antal

3. sor: Ilona, domonkosrendi női szent, Mária a Gyermekkel mandorla-dicsfényben, Bálint, Miklós

4. sor: Veronika, Árpádházi Szt. Erzsébet, szent nő koronával és joggal, Borbála, Margit, Katalin.⁴⁰

⁴⁰ Genthon szerint (Genthon I.: *A régi magyar festőművészet*. Vác, 1932. 72.) a szentek neveit hibás, magyaros latinsággal írták a képre. Erről személyesen meggyőződni nem tudtam.

A kép alsó részén látható Kassa város címere és az 1516-os évszám. Éber László⁴¹ a donátort Czottmann Bertalan gyógyszerésszel azonosította.

Első pillantásra szembetűnik az ábrázolás szokatlansága: a stilizált fa-formába rendeződő szent-ábrázolások, a kalligrafikus megjelenés. A fa motívuma a családfákat és a Jesse fája-ábrázolásokat idézi föl a nézőben. Valamiféle családias összetartozásnak, szentek közösségének érzékeltetéséről van itt szó, amelynek középpontja Anna, Mária és Jézus családi egysége, ill. Mária és a Gyermeke (Egyház és Krisztus) összetartozása. A kép felidéz olyan rokon ábrázolásokat, amelyeknek témája szentek „családfája”: pl. Schäuuffeleinnek a mai-hingi Brigitta-rendi kolostorból származó oltártáblája, amely a rendalapítók „családfáját” mutatja.

Az előképek közül nem hagyhatók ki természetesen Jesse fájának megjelenítései sem. A szentek családfáinak ábrázolásához újszövetségi ösztönzést nyújthatott Máté evangéliumának a mennyek országáról szóló hasonlata (Mt. 13, 31—32): „Hasonlít a mennyek országa a mustármaghoz, amelyet fog az ember és szántóföldjébe vet. Ez kisebb ugyan minden magnál, de amikor fölne, nagyobb minden veteménynél. Sőt, akkora fává nő, hogy az ég madarai rászállnak és ágai közt fészket raknak.”

A kalligrafikus jellegből kiindulva Berkovits Ilona⁴² összehasonlításokat végzett a Mettercia-kép és az 1518-as Kassai Graduale miniatúrái között. Arra a következtetésre jutott, hogy a Graduale miniátora (aki táblaképfestő is lehetett) és a Mettercia festője között összefüggésnek kell lennie, talán műhelytársak voltak.

Éber László azonosította a Mettercia festőjét a Vízitáció-oltár festőjével (1516). Genthon István⁴³ csupán mester-tanítványi viszonyt feltételez közöttük; a Vízitáció-mestert az itáliai iskolázottságú Kassai Mihállyal, tanítványát, a Mettercia-mestert Babocsai Istvánval azonosította. Amennyiben bebizonyosodik, hogy a Mettercia-kép esetében valóban számolhatunk számottevő itáliai hatással (umbriai iskola, Pinturicchio), meg kell vizsgálnunk, jelenthetek-e szellemi ösztönzést a Sacra conversazione-ábrázolások.

A Kassai Szt. Erzsébet domban a Mária halála-oltár és a Szt. Antal-oltár mutatja egyes segítőszentek tiszteletét: az előbbin Balázs, Erazmus, Katalin, Borbála, Dorottya és Sebestyén, az utóbbin Erazmus, Balázs, Lénárd és Egyed szerepelnek. Írásos feljegyzésből tudjuk, hogy a domban 1483-ban volt Tizennégy segítőszent-oltár, amely az 1556-os tűzvészben — a szintén csak írásos emléken szereplő Balázs-oltárral együtt — valószínűleg elpusztult.

9. Ismeretlen helyről származó szárnyasoltár predellája: *Krisztus és a segítőszentek* 1520—30 Východoslovenské múzeum, Košice (?) Az emlék nem állt rendelkezésemre kutatás céljára. Mivel az oltárszárnyak egyik tábláján Miklós szerepel, lehetséges, hogy a tematikai összetartozás miatt kaptak helyet a predellán a segítőszentek.

⁴¹ Éber L.: XVI. századi magyar festő műve a kassai székesegyházban. — *Archeológia Értesítő*. XXII. (1902) 385—395.

⁴² Berkovits I.: A kassai Graduale és a XVI. századi kassai festészet. In: *Gerevich emlékkönyv*. Bp., 1942. 70—71.

⁴³ Genthon I.: *A régi magyar festőművészet...* (i. m.) 72.

10. **Kisszeben**, Keresztelő Szent János templom, Keresztre feszítés-oltár hét külső szárnykép:

Tizennégy segítőszent

1520k.

György, szent püspök (Balázs?)

Vitus, Kristóf

Borbála, Margit

Eustachius, Achatius

Egyed, Erazmus

Dénes, Katalin

Pantaleon, Ciriakus

(a 8. táblán: mártíromság-jelenet)

Kisszebent, a szabad királyi várost flamand és német telepesek virágoztatták föl a XII—XIII. században, a német lakosság aránya és a németországi kapcsolatok később is meghatározóak maradtak a város életében. Szoros kapcsolatot tartott fenn a szepességi városok „Szász Tartományá”-nak főhelyével, Lőcsével; a XVI. század elején zömmel lőcsei művészek díszítették a Keresztelő Szt. János templomot. Az 1520 körüli reneszánsz ízlésű felújítási munkálatokhoz köthető a belső berendezések megújítása is, így a Keresztre-feszítés-oltár felállítása.

Az oltár külső tábláin a Tizennégy segítőszent alapfelállása szerepel. Ez a tény, valamint rokon formai jegyek a lőcsei kapcsolat jelentőségét húzzák alá.

A templom többi oltára is mutatja az egyes segítőszentek tiszteletét: az István és Bálint-oltáron Lénárd, Kristóf, Eustachius, Erazmus, az Egyházatyák oltárán (1510—20) a Tíz-ezer vértanú, Erazmus és Miklós kaptak helyet; a Keresztelő Szt. János-főoltáron (1510—16) és az Angyali üdvözlés-oltáron (1520k.) Borbála, Katalin, Margit, Dorottya szerepeltek.

VII. Összefoglalás

1. A Tizennégy segítőszent-kultusz a XV. század második felében, különösen utolsó két évtizedében érkezett Magyarországra.

Három központja jól körvonalazható a tizennégyes csoport tiszteletének:

a) Kassa [itt állt a megemlített legrégebbi Tizennégy segítőszent-oltár (1483)];

b) Lőcse (az alapfelállású csoport tisztelete);

c) Sopron környéke: Kelénpatak (írásos emlék, valamint az egyes segítőszentek nagy soproni tisztelete tanúsítja; lehetséges, hogy a Wolfgang-körhöz tartozott.)

E nagyobb központoktól ösztönzést kaptak:

Ludrófalva

Csegöld

Kisszeben

(jelentős képzőművészeti emlék maradt mindhárom helyen, de nagyobb hatású kultuszról adataink nincsenek)

Jelen volt a Tizennégy segítőszent-kultusz:

Besztercebányán (a Wolfgang-körhöz kapcsolódott)

Garamszentbenedeken (a Lénárd-Miklós-körhöz kapcsolódott)

Segítőszent-csoportok szerepeltek:

Bártfán

Liptószentmárián

2. A Tizennégy segítőszent-tisztelet jelentősebb központjaiban mindenütt létezett már korábban egyes segítőszentek kultusza. Kiegészült és ráépült a csoportos kultusz. Egy szentnek a csoporthoz tartozása vonzotta magának a csoportnak a megjelenítését. Ezt tapasztalhatjuk Lőcse, Besztercebánya, Bártfa, Garamszentbenedek, Kiszseben esetében.

3. A német hatás meghatározó. A délnémet városi művészettel való kapcsolatot elősegítette a magyarországi művészet társadalmi megoszlása:

Az oltárok alapítói, donátorai az írásos források szerint a XV. század második felében, XVI. század elején nagyrészt polgárok voltak. Mecénási tevékenységben második helyre szorult az egyház, még kisebb szerepet játszott a földbirtokos nemesség. (Kegyúri tevékenységük zömmel a falusi szárnyasoltárokból mutatkozik meg.)

A művészek is majdnem kizárólag a polgárság köréből kerültek ki. Papok, szerzetesek általában csak céhen kívüliek között fordultak elő.

1480 és 1520 között alapvetően német ösztönzésű a kultusz Magyarországon. A népi vallásosságban inkább csak ezután kapott helyet, viszont az individualizált csoportkultusz — ha szórványosan is — tovább élt a nép körében, mint Németországban.

A Vierzehneiligen-tisztelet hatása mérsékeltebb volt és főleg a barokk korban keletkeztek képzőművészeti emlékei.

4. A Tizennégy segítőszent-ábrázolások előfordulnak predellákon (Lőcse, Besztercebánya, ismeretlen helyről származó), oltárok egy-egy képtábláján (Liptószentmária, Garamszentbenedek, Bártfa), és oltárszárnyakon — a teljes felületen vagy csak néhány képtáblán (Csegöld, Ludrófalva, Kiszseben).

5. Nem volt ritka — és a kultusz körvonalainak, formai kötöttségeinek feloldódására utalt —, hogy a segítőszentek mellett, velük közösséget alkotva más szentek is szerepeltek egy tematikai egységen belül. (Ld. Csegöld, Kassa, Bártfa)

6. Csodatévő ereklyék is vonzhatták tematikailag csodatévő szentek képeit, így kézenfekvő lehetett ilyen esetekben a segítőszent-csoport ábrázolása. (Pl. Garamszentbenedek)

7. A bűnös élet és az üdvözülés ellentétén alapuló oltár-, ill. templomdekoráció-tematikákban a segítőszentek csoportja jelképezte a jócselekedetek gyakorlásának üdvösségre vezető útját. (Lőcse, Ludrófalva)

8. A tizennégyes csoporttal szívesen jelenítették meg a mennyek országát, az „*ecclesia triumphans*”-t, a Mindenszentek eszme körét. (Ide sorolhatók Csegöld, Ludrófalva, Kassa, Kiszseben emlékei.)

LIVIA KÖLNEI, M. A.

art historian

Semmelweis Medical Historical Museum,
Library and Archives

H—1013 Budapest, Apród u. 1—3., Hungary

ZUSAMMENFASSUNG

Am Andenken des XV—XVI. Jahrhunderts Mitteleuropa's ist öfters ein spezifisches Bildsthema — das Gruppenbild der Vierzehn Nothelfer — zu sehen. Die Gruppe besteht aus elf männlicher und drei weiblicher Heiligen. Hl. Georg, Blasius, Erasmus, Pantaleon, Vitus, Christoph, Dionysius, Ciriakus, Achatius, Eustachius, Egydius, Katharina von Alexandria, Margarethe von Antiochia und Barbara.

Diese Abbildungen sind die Dokumenten eines spezifischen gruppenweisen Heiligenkults. Die Heiligen sind „die Vierzehn Nothelfer“, zu den — einzeln und im Gesamtheit im Mittelalter für Hilfe und Verwendung gebeten wurden. In dieser Gruppe war im allen menschlichen Problemen und Krankheiten ein fürbittender Heilige — im deren Leben und Legende solche Momenten waren, die sie zur Hilfe und Beschützungsrolle prädestiniert haben — zu finden.

Die Herausbildung des Kultes — auf Grund der verbleibenden gegenständlichen Andenken — lässt sich auf ersten Jahrzehnten des XIV. Jahrhunderts datieren, die Zentralstädten mit der grössten Einwirkung sind Regensburg, Nürnberg, Würzburg und Bamberg. Im Herausbildung des Kultes haben bedeutende Rollen die Mentalität der Frühgotik, überwiegend der geistliche Einfluss der Bettelsorden und die frühmittelalterliche deutsche Mystik gespielt. Diese alle haben das Gebetsleben der Laien gestaltet und haben neue — das geistliche Versunkensein hilffenden — Bildtypen ins Leben gerufen. Die Vorstellungen der Vierzehn Nothelfer haben für mittelalterlichen Leute die sieghafte Kirche — „ecclesia triumphans“ — dargestellt, und zur gleichen Zeit haben das Versorgungsgefühl dieser Heiligen hervorgerufen. Am Ende des XV. Jahrhunderts haben die — bis dahin mit allgemeiner Hilfsrolle versehenen — Heilige verschiedene spezifische Schutzrollen bekommen, auf diese Weise die Mitglieder der Vierzehnen — alle beisammen — haben am meisten menschlichen Problemen heilendes und fürbittendes Privileg verfügt.

Die Personen der Heiligengruppe sind relativ ständig, aber kleine Variation vorkommen; z.B. Nikolaus, Lenard und Sebastian figurieren häufig statt der wenig bekannten Heiligen. Das sog. Vierzehnheiliges Bildtyp ist eine spezifische Variation der Darstellungen der Vierzehn Nothelfer, an diesen — nach der Erscheinung eines frankenthaler Hirtenknabe (1445—46) ist das Jesuskind mit vierzehn Engelchen umgehend zu sehen.

Der Vierzehn Nothelfer-Kult hat im zweiten Hälfte des XV. Jahrhunderts — besonders im letzten Jahrzehnten 6 in Ungarn angefangen. Auf Grund der bildkünstlerischen und schriftlichen Denkmale kann man drei Zentrumstädte umzeichnen: Kaschau (Košice), Leutschau (Levoca) und Ödenburg. Von diesen grösseren Zentrumstädte wurden Ludrófalva (Ludrova), Csegöld und Kisszeben (Sabinov) angeregt. Der Kult war noch im Besztercebánya (Banska Bystrica), Garamszentbenedek (Hronsky Benedik), Bártfa (Bardejov) und Liptószentmária (Liptovska Maria) beobachtbar. Im bedeutenden Zentrums hat schon vorher die lokale Verehrung der manchen beliebten Nothelfer bestehen. Auf diesen Grund wurde der Gruppenkult gebaut, der sich im mittelalterlichen Ungarn durch die deutsche Wirkung fortgepflanzt hat. Bei uns haben sich die förmlichen und inhaltlichen Gebundenheiten der Abbildungen aufgelockt. Die Spüren des Kultes ist in der gläubigen Ausübung noch in der Barockzeit zu beweisen.

FILOZÓFIA A HUMANIZMUSKORI ORVOSI STÚDIUMBAN¹

SCHULTHEISZ EMIL

„So ein Arzt nicht durch Philosophie
in die Arznei kommt, der kann
kein Arzt sein, denn er geht nicht
die rechte Tür hinein, sondern steigt
oben durch das Dach in sie...“

Paracelsus

Mivel a medicinában annak minden formájában a kezdetektől napjainkig szükségképpen kell, hogy legyenek elképzelések az emberről és a világról, melyben él, nincs és nem is lehet medicina filozófia nélkül. Különösen áll ez az európai kultúra két és fél évezredes empirikus-rationális orvostanára. Nem bizonyíték — erre nincs is szükség — csupán emlékeztető a *Corpus Hippocraticum* sokszor idézett, kommentált és interpretált hasonlata: az orvos, ha filozófus, az istenekhez hasonló.²

A preszókratikusok természetfilozófiája nélkül nem lenne hippokratészi medicus, az arisztotelészi természetfilozófia, a sztoa bölcsellete nélkül, csak a legfontosabbakat említve, nem lenne galénoszi medicina. De ezek nélkül nem lenne érthető sem a középkori „*Fakultätsmedizin*”, sem a reneszánsz orvostana. Ezt a medicina elméletét művelő orvosok a maguk korában felismerték. Tudományukat mindig ennek a gondolatnak a jegyében tanították. Ennek a diszciplinának a tanításáról az orvosoknál mégis aránytalanul kevés szó esik.

A későközépkor és a reneszánsz-humanizmus korának egyik sokat vitatott kérdése: vajon Galénoszt vagy Arisztotelészt illeti az elsőbbség, ki nagyobb jelentőségű? A superioritásnak ez a kérdése Harvey-ig sokakat foglalkoztatott.³

A korszak tudománytörténetének egy másik lényeges aspektusát a filozófia, a medicina és a természettudományok metodológiai vitái jelentik. E diszciplinák összefüggésének módja, valamint a filozófia és a medicina már az ókor óta ismert kapcsolatának hierarchiája, sorrendje képezte vita tárgyát.⁴

Magát a filozófia és medicina szoros kapcsolatát, összefonódását senki nem vitatta sem akkor, sem később. Tárgyalása kapcsán azonban a filozófia- és a tudománytörténeteszek nem

¹ A tanulmány egy része előadás formájában elhangzott a Magyar Tudományos Akadémia Tudomány- és Technikatörténeti Komplex Bizottsága orvostörténeti albizottsága, a Debreceni Akadémiai Bizottság és a Magyar Orvostörténelmi Társaság együttes ülésén 1996. június 1-én. Interpretálásáért Kádár Zoltán professzornak tartozom köszönettel.

² *De decenti habitu* Corpus Med. Graecorum I. 1. Ed. J. Heuberg, 1927. (Littre 9. 232. 10.)

³ A kérdés feldolgozását és irodalmát ld. Pagel, W.: *William Harvey's biological ideas*. Basel—New York, 1967.

⁴ A metodikai problematikára vonatkozóan ld. Gilbert, N. W.: *Renaissance concept of method*. New York, 1960; Randall, J. H.: *The development of scientific method in the school of Padua*. Padua, 1961; Wightman, W. P. D.: Quid sit methodus? „Method” in sixteenth-century medical teaching and „discovery”. *Journ. of the History of Med.* 19 (1964) 360—375; Vasoli, C.: *Studi sulle cultura del Rinascimento*, Manduria 1968, 256—340 és ua. La Logica. in: *Storia della cultura Veneta*. Vicenza, 1981, 35—70.

ritkán úgy írnak, hogy nincsenek tekintettel a filozófia e vonatkozásában betöltött kvázi szubaltern szerepére, arra, hogy a medicina viszonylatában nem mindig autonóm, legalábbis a curriculumban nem az, hanem a későközépkori és a humanizmus korának egyetemi tantervében egyrészt a teológia és a jog, másrészt az orvosi stúdium előképesítésére előírt diszciplína.

A medicina egyetemi oktatásában betöltött szerepét viszont az orvostörténészek többsége hanyagolja el. A kitűnő filozófiatörténész, *Charles Schmitt*, miközben a filozófiatörténészeknek is szemrehányást tesz, az orvostörténészeket azzal vádolja, hogy kevés kivétellel, hajlanak arra, hogy a reneszánsz kori orvostudomány filozófiai komponensét háttérbe szorítsák, úgy művelvén némelykor az orvostörténelmet, mintha annak filozófiai eleme az oktatásban nem is léteznék.⁵ Ha *Schmitt* megfogalmazásában van is egy kis túlzás, az nem teljesen alaptalan, különösen ami a filozófia oktatását, az orvosi curriculumban, stúdiumban betöltött helyét és szerepét illeti. Így talán nem felesleges ennek áttekintése. Úgy gondolom, hogy enélkül a középkori-humanizmus kori orvostudomány történetéről alkotott képünk nem teljes. Ennek kapcsán *Kristeller* véleményére is szeretném felhívni a figyelmet, aki annak a meggyőződésének adott kifejezést: „...*dass das Studium der Medizin und der Philosophie des späten Mittelalters und der Renaissance einander ergänzen, und dass sich durch ihre Verbindung ein besseres Verständnis der gelehrten Literatur der Zeit gewinnen lässt, als dies bei der bisher üblichen völligen Trennung der beiden Forschungsgebiete möglich war.*”⁶

A humanizmus korának egyetemi oktatásáról annál is inkább kell szót ejteni, mivel az a „mitosz”, hogy a humanista mozgalom *csak* az egyetemeken kívül keletkezett, tovább nem tartható fent, amint azt a korszak egyik legjelesebb kutatója *Kristeller* is kifejti.⁷

Az utóbbi évtizedek kutatásai alapján mind világosabb, hogy a teológia mellett, gyakran attól teljesen függetlenül művelték az egyetemek a többi, egyre önállóbb diszciplínát. A grammatikát és retorikát követően a logikát, természetfilozófiát, matematikát, asztronómiát,

⁵ Schmitt, Charles B.: Aristotle among the physicians. In: Wear, A.—French R. K. and Lonie, I. M.: *The medical renaissance of the sixteenth-century*. Cambridge, 1985. „...when one reads modern scholarly works on university philosophy in renaissance Italy — those on Pomponazzi and the immortality controversy, for example — one has the impression that the philosophers were treating their subject as an end in its own right rather than as the curricular structure would have it. Medical historians, on the other hand, with relatively few exceptions, tend to push into the background the philosophical components of medical education of the period, often treating the history of medicine as though it was entirely devoid of philosophical element.” Schmitt maga a 16. századi filozófusok és orvosok önértékelését vizsgálta a filozófia-oktatás és az orvostudomány szempontjából. Vö. Schmitt, Ch. B.: Aristoteles bei den Ärzten, in: Keil, G.—Moeller, B. und Trusen, W. (Hrsg): *Der Humanismus und die oberen Fakultäten*. Mitteilung XIV. der Kommission für Humanismusforschung. Acta Humaniora (Weinheim, 1987) 239 ff. — A filozófia és az orvostudomány összefüggéseinek egyes általános kérdéseit *Kristeller* is tárgyalja: „Philosophy and Medicine in Medieval and Renaissance Italy” c. tanulmányában, in: Spicker, S. F.: *Organism, Medicine and Metaphysics*, Dordrecht, 1987, 29—40.

⁶ *Kristeller*, P. O.: *Humanismus und Renaissance II. Philosophie, Bildung und Kunst*. München, 1976, 90. Erre egyébként már a filozófus *Lakatos* is rámutatott, „...the history of science without the philosophy of science is blind”. *Lakatos*, I.: Falsification and the Methodology of Scientific Research Programmes, in: I. Lakatos and A. Musgrave (eds.) *Criticism and the Growth of Knowledge*. Cambridge, 1974, 91—196.

⁷ „The opinion so often repeated by historians that the humanistic movement originated outside the schools and universities is a myth, which cannot be supported by factual evidence...”, továbbá „...humanists did not live outside the schools and universities, but were closely connected with them.” *Kristeller*, P. O.: *Studies in Renaissance Thought and Letter*. Roma, 1956. p. 564 és 571.

majd a civil és kánonjogot, illetve a medicinát. Ez is amellel szól, hogy a középkori és a humanizmuskori egyetemi medicinát együtt vizsgáljuk a kor filozófiájának oktatásával, kiindulva a *disciplinae liberales* curriculumából, mely mindkét tárgy alapja.⁸

Artes liberales — ars medicinae

A későközépkor és a humanizmuskor magasabb iskoláinak lényege az *eruditio et institutio in bonas artes*, ami az egyetemi oktatásban a *septem artes liberales*t s ezen belül a filozófiát jelenti. A humanista *medicus eruditus* képzettsége is erre, a filozófiailag jól fundált oktatásra épül. Az artes oktatás a görögöktől átvett *enkyklios padeiát* jelenti.⁹

A középkori stúdium elméletének a medicinát is beleértve, megalapozója *M. Aurelius Cassiodorus* volt. Elsőként foglalta össze a késői antik tudományos irodalmat *Institutiones divinarum et humanarum litterarum* címet viselő gyűjteményében. Az 544 körül készült *Institutiones* kifejezetten oktatási-tanulási célra készült.¹⁰ Az általa alapított *Vivarium* könyvtárában egyebek között az orvosi és a filozófiai irodalom klasszikusai találhatók. Az *Institutiones*ben foglalt tanulmányi tervben ajánlott írások túlélték a kritikus 7—8. századot és megjelentek a káptalani iskolákban. Ezekkel kezdődnek az egyetemeken használt szövegváltozatok. A gyűjtemény része annak az irodalomnak, amely a közvetlen túlélést biz-

⁸ A későközépkori és a reneszánszkori egyetemi orvosképzés történetének rövid összefoglalását ld. Schultheisz E.: Tankönyv és curriculum a középkori orvosi fakultáson. *Comm. Hist. Artis Med.* 147—148 (1994) 7—24, ua. Medicina a reneszánsz egyetemen. *Comm. Hist. Artis Med.* 149—157 (1995—1996) 19—55; A C. D. O'Malley által kiadott *The History of Medical Education* (Berkeley, 1970) c. munkában az orvosok középkori-humanizmuskori filozófiatanulmányairól szó sem esik.

⁹ Ebben az értelemben maga a humanizmus, mint képzési ideál és forma Martin Heidegger szerint metafizikai eredetű. „Jeder Humanismus gründet entweder in einer Metaphysik, oder er macht sich selbst zum Grund einer solchen.” Heidegger, M.: Über den „Humanismus” — Brief an Jean Beaufret. Paris. In: Martin Heidegger: *Platos Lehre von der Wahrheit. Mit einem Brief über den „Humanismus”*. Bern, s. a. 63.

¹⁰ Inst. I. 31. 2. Cassiodorust megelőzően a medicina helye az oktatásban, illetve a tudományok hierarchiájában távolról sem volt egyértelmű. *M. Terentius Varro* 115 körül írott nagy enciklopedikus művében („*Disciplinarum libri IX*”) még felsorolja a quadriviumot követően az architectura mellett a medicinát, a „*Logistoricon libri LXXV*”-ben az egészség-betegség ügyét a filozófia kérdései között tárgyalja. *Tertullianus* (155—225) pedig a „*De anima*”-ban az első összefoglaló keresztény pszichológiai műben a medicinát *soror philosophiaenak* nevezi. *Martianus Capella* azonban 425 körül írott, a tanmenetet hosszú időn át befolyásoló allegorikus tankönyvében („*De nuptiis Philologiae et Mercurii*”), mely a szabad művészeteket mintegy kanonizálta, meg sem említi az orvostant. (A menipposzi szatíra mintájára írt, művészi prosimetriában váltakozó versekben és prózákban alkotott mű kedvelt olvasmány még a XVI. században is. 1499—1599 között 9 kiadást ért meg. Vö. E. R. Curtius: *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*. Bern, 1967, 47—49.

Cassiodorus „*Vivarium*” és *Isidor de Sevilla* (560—635) „*Etymologia*”-ja óta azonban a medicina már nem hiányzik a stúdiumból. Jóllehet *Isidor* a medicinát *ars magistralissá* emeli, a tudományok sorrendjében elfoglalt helye még később sem mindig egyértelmű. Így pl. *Hugo de St. Victor* a főként kézműves foglalkozások kapcsán tárgyalja. Az *artes mechanicae* között, az *armatura*, a *navigatio* és a *theatrica* mellett kap helyet.

Az artes disciplinái egymással szorosan függenek össze, egymástól nem izolálhatók. Ez a tartalmi összefüggés akkor is megmarad, amikor a magasabb fakultások kialakulásával a forma elkülönül. Az *orbis doctrinarum* egésze, a tudomány és az oktatás egységének ideálja, különösen a filozófia és a teológia, a filozófia és a medicina vonatkozásában megmarad a XVIII. századig, a „szakmai” képzési céltól függetlenül. A lényeg a *perfectio artis* és a *bonitas morum*. Ez jelenti az elvi különbséget az artes liberales és a nem intellektuális artes illiberales között.

tosította. *Cassiodorus* nem szorítkozik a szorosan vett antik artes liberales anyagára. A tanulmányozandó irodalomba bevonja a medicina klasszikusait is.¹¹

A középkor és a humanizmus filozófiájának és vele a medicina teóriájának meghatározó vonása a görög-arab mikrokozmosztan összeegyeztetése a keresztény világgéppel. Ennek jegyében folyik az egyetemi oktatás is mind az *ars* fakultáson, mind az orvoskaron. Ennek a görög-arab természetfilozófiának a recepciója nem minden küzdelem nélkül folyt. A Karoling-kor korai humanizmusának tudományfelfogása, különösen az ún. arab humanizmus áttörése és a keresztény vallással való harmóniája meghatározó folyamat volt. A kulcsmondat *Adelard de Baath*-nál olvasható: „*Quantum scientia humana procedit, audienda est.*”¹² Egybehangzóan ezzel írja *Wilhelm de Conches* „...*im omnibus rationem esse quaerendam; si autem deficit, quod divina pagina affirmat, Sancto Spiritui et fidei mandandum.*”¹³ Ennek a folyamatnak köszönhető az a teoretikus alap, melyre egy rendszerbe foglalt tudománytan, az egyetemi oktatás későbbi anyaga épül.

A toledói *Dominicus Gundissalinus* tudományos szisztémájában az alexandriai görög korpusz arab modifikációja Galénossal és Avicennával gazdagítva jelenik meg, hogy a 12. században az egyetemeken elfoglalhassa önálló helyét. Gundissalinusnál a tudományfilozófia, bár felfogása szerint egységes, nem nélkülöz bizonyos rangsort. A természettudományok között a medicina kerül az első helyre: „...*prima autem species scientiae naturalis est scientia medicinae.*”¹⁴ Ezt a felfogást tükrözi a középkori diákok egyik alapolvasmánya mind filozófiai, mind orvosi stúdiumaikhoz, *Bartholomaeus Anglicus* enciklopedikus műve, a *De proprietatibus rerum*. A munka kitűnő példa a görög és arab tudomány keresztény recepciójára. Különösen a testről és a lélekről szóló könyvek foglalkoztatták mind a filozófia és a teológia, mind a medicina hallgatóit.¹⁵ Az egyes diszciplínáknak a tanulmányokban való összefüggését, a filozófia és a medicina szoros kapcsolatát *Isidorus de Sevilla* is megfogalmazta, híres *Etymologiájában*, melyben a tudományok tantervi alapjait fekteti le. A filozófia és medicina már ebben a legelső, az egyetemeket megelőző, káptalani iskolai tantervben is összefügg.¹⁶ Egyes káptalani iskolák tantervének bizonyos elméleti orvosi részei azért kaptak helyet, mert ismeretük a gyakorlattól függetlenül szükséges. A kor tudománya szempontjából a medicina nem feltétlenül egyenlő az orvoslással. Ismerete az egyetemes

¹¹ Beccaria, A.: Sulla Trace di un antico canone latino Ippocrate e de Galeno. In: *Italia medioevale e umanistica*. (1959) s. I. 1—50.

¹² *Quaestiones Naturales*. Ed. Müller (1934) cap. 4.

¹³ *Philosophia* I. 22. 172.

¹⁴ *Dominicus Gundissalinus: De divisione Philosophiae*. 83. 3. Ed. Baur, L. Beitr. Gesch. Philos. (Münster, 1903). Hangsúlyoznom kell, hogy a scientia naturalis itt jóval többet jelent, mint amit a terminus mai fogalma kifejez.

¹⁵ *De proprietatibus rerum libri III. et IV.* (Ed. from MS Lat. 16098) Bibl. Nat., R. James Long, Toronto, 1979. Egyidejűen volt standard tankönyve az ars, a teológiai és az orvosi fakultásnak. Seymour, M. C.: Some Medieval French Readers of *De proprietatibus rerum*. *Scriptorium* 28. (1974) 101.

¹⁶ *Isidor de Sevilla (560—636 körül) főművében: „Etymologiarum sive originum libri XX.”* helyenként csaknem szó szerint vesz át egyes fejezeteket Cassiodorustól. Az egyetemeken később tanított ismereteket húsz könyvben foglalta össze a grammatikától a retorikán át a medicinán keresztül jutva el a teológiáig. Az 1—2. könyv az elemi ismereteket írja le. A grammatika a mainál tágabb értelmű, ill. tartalmú, a latin nyelvre vonatkozik, de az irodalomra is kiterjed. A retorika-dialektika a 3. könyvben, míg a medicina önálló fejezetben, de a filozófiához kapcsolódóan a 4. könyvben olvasható. Az 5—6. könyv a „jogi fakultás”, a 7—8. a „teológiai fakultás” anyagát tartalmazza. A Cassiodorus féle tantervet és Isidor könyvének részletes elemzését ld. Dolch, Josef: *Lehrplan des Abendlandes*. Ratingen, s. a. 80 sequ. Meg kell jegyezni, ezekben a korai tantervekben a dialektikában a logika benne foglaltatik.

tudás része. Senki nem lehet a természet és a filozófia ismerője, aki a medicina elméleti alapjait nem ismeri. A medicina hozzátartozik a teljes emberről kialakított képünk tudományához. Ezért tárgyaljuk a filozófiához kapcsolódóan, annak mintegy részeként és ezért nevezzük második filozófiának: „*Hinc est quod medicina secunda philosophia dicitur. Utraque enim disciplina totum sibi indicat hominem. Nam sicut per illam anima, ita per hanc corpus curatur.*”¹⁷

A filozófia az orvosi stúdiumban a *disciplinae artes* tanulásának befejeztével is folytatódik. A növekvő elméleti, s vele a filozófiai érdeklődés a medicina egyetemi oktatásában a 12. század vége felé jelenik meg, az első annak tekinthető orvosi fakultáson, Salernóban. Urso Arisztotelész ismeretén nyugvó természetfilozófiai érdeklődése és ilyen szellemben tartott előadásai jelzik ezt a tendenciát.¹⁸ Kristeller bizonyította be *Maurus Articella-kommentárjai* alapján, hogy a salernói medicina már a 12. század folyamán nem tisztán gyakorlati orientációjú mint a középkorban, hanem grammatikus képzettséggel ismét felvértezett, filozófiai teóriákkal átszőtt, a görögből és arabból újonnan és teljesen fordított források által befolyásolt *tudomány*.¹⁹

A medicina részt vett tehát az akkori értelemben vett tudományos fejlődésben. Az orvostant ugyanazzal a metodikával adták elő Salernóban, mint Bolognában és Párizsban a jogot. A salernói orvosi kommentárirodalomban — tudjuk, ezek tankönyvek — filozófiai, mindenekelőtt arisztotelészi teóriák, fogalmak, idézetek olvashatók. A medicina és filozófia viszonya Salernóban tulajdonképpen a korai humanizmus képzési ideáljának felel meg. Jól ismert, hogy az olasz reneszánsz filozófiáját, különösen pedig arisztotelizmusát, szemben a francia és az északi arisztotelizmussal már a 13. században nem teológiai, hanem orvosi érdeklődés határozta meg, amit az olasz egyetemeken a teológiai fakultás hiánya tett lehetővé.²⁰

A 13. század végére az ismeretanyag az ars fakultáson oly mértékben bővült és olyannyira specializálódott, hogy a tradicionális hét szabad művészet keretei már túl szűknek bizonyultak. Az egyetem négy fakultásának tanítási programja sem volt már beilleszthető az eddigi sémába. A septem artes már nem képezte az akkori tágabb értelemben vett filozófia tartalmát, amint azt *Aquinoi Tamás* megjegyezte:²¹ „*Septem artes liberales non sufficienter dividunt philosophiam theoreticam.*” A filozófia egyrészt önállósult magán az ars fakultáson, másrészt túllépett a kar határain. Önálló helyet kapott a magasabb fakultásokon is.²² A jelentős tartalmi változás mellett a korai humanizmus „szakirodalom” műfaja, a tankönyvi irodalom formája nem különbözött a skolasztika írásainak szerkezetétől.²³ Nem

¹⁷ Etym. lib. IV. 12. A philosophia secunda topost Vincent de Beauvais (Vincentus Bellocensis, megh. 1260 körül) is átveszi „Speculum doctrinale” című enciklopédiájában.

¹⁸ R. Creutz, a kiváló Salerno-kutató hívta fel a figyelmet Urso kéziratok munkáira, melyek között több előadásvázlat olvasható. Vö. Creutz, R.: *Urso, der letzte von Hochsalerno*. Abhandlungen zur Geschichte der Medizin und der Naturwissenschaften 5. Berlin, 1934. ua.: *Die medizinisch-naturwissenschaftlichen Aphorismen und Kommentare des Magister Urso Salernitanus*. Quellen und Studien zur Geschichte der Naturwissenschaften und der Medizin V. 1. Berlin, 1936.

¹⁹ Kristeller, P. O.: Beitrag der Schule von Salerno zur Entwicklung der scholastischen Wissenschaft im 12. Jahrhundert. In: Koch, J. (Hrsg.) *Artes Liberales*. Leiden — Köln, 1976, 85—87., valamint Ottoson, P.-G.: *Scholastic medicine and philosophy*. Uppsala, 1982. 1—7.

²⁰ A kérdés részletes elemzését és további irodalmát ld. Kristeller (1976) op. cit. 85 ff.

²¹ In Boethium, Bd. Trinitate (q 5a, 1 od 3)

²² Ld. P. O. Kristeller: *Studies in Renaissance etc.* (Roma 1956) p. 19. 2. sz. jegyzet és az ott idézett irodalmat.

²³ Vö. Kristeller, P. O.: *Medieval Aspects of Renaissance Learning*. Durham, 1974. főként 10 f.

változott kezdetben az előadási forma sem. Az előírt, később választott textus előadásának tárgyalása: „*intentio auctoris, utilitas, cuius sit liber, titulus, ordo, divisio modus*” doctrinae végül „*ad quam philosophiam reducatur liber*”. Ez az interpretatio séma kisebb változtatásokkal a későantik Aeneis-kommentárokon nyugszik, amit a középkor átvett és még az *Universitáshumanismus* is gyakran alkalmazott.²⁴

A studium philosophicum kiegészítésére minden magasabb fakultás scholarisának is módja volt, a kötelező lekturákon kívül is hallgathatta a tárgyat. Erre a célra egy vagy több *contubernium* állott rendelkezésre, főként a filozófiai tanulmányokba való bevezetés céljából. Ezekben egy vagy több *magister regens* adott elő. Heidelbergben pl. az 1558. évi statutum szerint az öt rendes *lectura* mellett egy rendszeres *contubernium* volt.²⁵

A filozófia tanítását az orvoskaron jól tükrözi az ingolstadti egyetem 16. századi *modus docendi et discendij*e, már a bevezető részben előírja a galénuszi „*quod medicus optimus etiam sit philosophus*” előadását.²⁶

A doktori grádusozás szűkséges vizsgák tárgyalásánál ismét szó esik a filozófiáról.²⁷

Az oktatás rendszerét a tudományok aktuális felosztása határozta meg. Arisztotelész eddig lappangó írásainak ismertté válása a tudományok felosztásában és így az egyetemi előadásokban is új rendszert hozott. Az eddigi platóni beosztást, mely a filozófiát logikára (dialektika), etikára és fizikára bontotta, fokozatosan, némi küzdelem árán, Arisztotelész „új” felosztása váltotta fel: *theorica* (fizika, matematika, metafizika) *practica* (etika, ökönmia, politika) *philosophia, poetica*. Ez a változás a skolasztikus disputa kimeríthetetlen forrása volt. A Platón és Arisztotelész közötti „ellentét” mint a „rég” és az „új”, sőt a trivium és quadrivium közötti ellentét lett a vita tárgya. Hugo de St. Victor (1096—1141) *Didascalionja* ezt az ellentétet igyekszik feloldani, már csak azért is, hogy következményei ne veszélyeztessék a teológiát. Rendszerében a mindent összefoglaló s az isteni és emberi „dolgok” végső okait és jelenségeit tárgyaló *filozófiai* felosztása: A) *Theoretica*, ebben teológia, mathesis, quadrivium a hozzátartozó diszciplinákkal (arithmetika, geometria, musica, astronomia, astrologia); B) *Practica*, benne etika, ökönmia, politika; C) *Mechanica*, ide sorolta többek között a medicinát, a mezőgazdaságot; D) *Logica*, ide tartozik a retorika, dialektika, sőt a szofisztika. Mint függeléket tárgyalja külön (*appendentia artium*) a poetikát, históriát és az „újmodi filozófiát”. Mint látható a trivium és a quadrivium nála egybeesnek. *Dominicus Gundissalinus*, a toledói fordítócsoporthoz tartozó nevezetes képviselője (1200

²⁴ Ld. ehhez Hammerstein, N.: *Humanismus und Universitäten*. in: *Die Rezeption der Antike. Zum Problem der Kontinuität der Antike zwischen Mittelalter und Renaissance*. I. Kongr. Ren. Forschung. Hrsg.: v. A. Buck, Hamburg, 1981.

²⁵ Thorbecke, A. (Hrsg.): *Statuten und Reformationen der Universität Heidelberg*, 1891. 96 f., Ld. ehhez még a kitünő humanista Veit Amerbach a filozófia tanítás és tanulás tartalmi és formai kérdéseit egyaránt tárgyaló traktatusát: „*Oratio de doctoratu philosophico*”, melyet halála (1557) után fia adott ki 1571-ben.

²⁶ „*Ut autem tyro medicinae veluti per transenniam videat, quibus disciplini conveniat se imbutum esse, post lumbrotationes relatas legetur Gal. quod medicus optimus etiam sit philosophus*” *Institutiones facultatis medicae Ingolstadtensis* 7. Az ingolstadti tanítási és tanulási rend szövegét E. Th. Nauck tette közzé: *Der Ingolstadter medizinische Lehrplan aus der Mitte des 16. Jahrhunderts. Sudhoffs Arch.* 40 (1956), 6—13. U.itt olvasható. „*Sylvius etiam inter libros primos existimat legendam esse historiam philosophicam, quae annumeratur Galeni libris*”.

²⁷ „*Non enim imaginaria est philosophia, sed autopsiam vel autathein desiderat medicina*” (Iust. 12.), azzal a megjegyzéssel, hogy „*...opiniones insanas, absurdas et quaedam ab ipso Galeno passim damnatae non serio tuebuntur professores*” (ibid).

előtt) a *De divisione philosophiae*-ban a felosztást kifejezetten Arisztotelész és az őt közvetítő arabok szellemében írja: A) *Scientia eloquentiae* (mint propedeutikus tudományok: grammatica, poetica, retorica); B) *Logika* (scientia media inter scientias eloquentiae et sapientiae); C) *Scientia sapientiae* (a szoros értelemben vett filozófia), ez két részre oszlik: philosophia teoreticára és philosophia practicára.

A humanistákat, a humanista orvosokat erősen foglalkoztatta a tudományok felosztásának és tanításának kérdése. A septem artes liberalesről szóló több későközépkori és humanizmuskori írás közül *Konrad Bitschin* 1433 és 1479 között írott könyvét külön kell itt említenem, — mert a *disciplinae liberales* felsorolásában (Lib. IV. 58—64) az ismert artes tárgyak közé sorolja a medicinát és ami az oktatást illetően még fontosabb az orvosi előképzettség nélkülözhetetlen tárgyának tartja a természetfilozófiát.²⁸ Úgy gondolom, hogy a medicina idesorolása az ars fakultáson *Hugo de St. Victorra* vezethető vissza. Azokat az élettani, lélektani, makrobiotikai ismereteket tartalmazza, melyeket a kor minden művelt, egyetemi stúdiumot végzett embertől elvárt. Később a l'uomo universale egyetemes tudásához tartozott.

A humanizmus korában az artes curriculum már az előző században is változó tartalma tovább bővült. Az igen jól ismert orvos-humanista *Hartmann Schedel* (1440—1514) gazdag könyvtárának jegyzéke, amely a tantervek sorrendjében készült, jól mutatja ezt. Precízen összeállított és fejezetcímekkel ellátott katalógusának egyik legerjedelmesebb kapitulusa az „*In arte humanitatis libri*” címet viseli. (Poetae et oratores, Historici graeci. Latini veteres, Cosmographia et Cosmologia, Modernes Historici, Tullii (t. i. opera, igazi humanista módon említve Cicero nevét).²⁹ Itt tehát a studia humanitatis tárgyai önálló arsként jelennek meg.³⁰

A reformáció a német egyetemek ars fakultásain a tartalmi változások mellett, bizonyos formai átalakulást is hozott. *Melanchthon* híres wittenbergi egyetemi megnyitó beszédében, *De corrigendis adolescentium studiis* (1518), a trivium és quadrivium beosztását ugyan még megtartja, de a kilenc múzsa hasonlatával élve a történelmet nyolcadik, a poesist kilencedik arsként csatolja az eddigi tárgyakhoz, lehetőleg külön tanszékkal. (*De artibus liberalibus*, 1517.)

Az ars fakultás tanárai a 15. században nem kis részben olyan *magistri artium* voltak, akik egyidejűleg valamelyik magasabb fakultáson végezték tanulmányaikat, közöttük sok volt az orvos. A 16. században már ennek a karnak is voltak állandó tanszékei, állandó rendes tanárokkal (ordinarii). Számuk megnövekedett. A legtöbb egyetemen az artesnek

²⁸ Dolch, *op. cit.* 183.

²⁹ Cicero szerepét a humanizmus irodalmában ld. Rüegg, Walter: *Cicero und der Humanismus*. 1946. és Schulte, H. K.: *Untersuchungen über das Ciceronische Bildungsideal*. 1935. A tudományfelosztáshoz (ars et alia) ld. Bacon de Verulam: *De dignitate et augmentis scientiarum* (ed. 1623).

³⁰ A jegyzéket többek között Dolch is közzétette: *op. cit.* 183. Érdekes, hogy Schedel katalógusában az orvosi és a sebészeti könyvek külön-külön szerepelnek a jogi munkákat megelőzve, de a filozófia és a teológia után.

A humanisták könyvtárának tudománytörténeti jelentőségére vonatkozóan ld. még P. Kibre: *The library of Pico della Mirandola*. New York, 1936., F. Husner: *Die Bibliothek des Erasmus*. Basel, 1936., E. Ph. Goldschmidt. *Muenzer und seine Bibliothek*. London, 1938., valamint G. Baader: *Die Bibliothek des Giovanni Marco da Rimini. Eine Quelle zur medizinischen Bildung im Humanismus*. In: *Studia codicologica*. Berlin, 1977. Ilyen forrás még Hieronymus Cardanus önéletrajzi feljegyzéseket is tartalmazó „katalógusa”, *Liber de libris propriis eorumque ordine et usu ac mirabilibus operibus in arte medica per ipsum factis*. Lyon, 1557.

több ordináriusa volt, mint a magasabb fakultásoknak, az előadott tárgyak számának megfelelően.³¹

A tanszékek önállóbbá válását az előadások egyre eredetibb hangvétele kíséri. Erősen eltérően a skolasztikától már saját kézirat alapján is praelegálnak: *ex plagulis suis*.

A 16. század német egyetemlein az Arisztotelész-előadások már nem a régebben előírt, sőt nem is csak az új humanista kommentátorokra és a quaestio-irodalomra támaszkodnak, hanem a rendes tanárok, ritkábban az előadó magisterek saját neoskolasztikus compendiumaira: *libellis propriis suis*.

Az ars fakultás felsőbb évfolyamainak a tudományok s a további tanulmányok szempontjából talán legfontosabb tárgya a logika, ami a középkor minden magasabb stúdiumának alapja. A 12. századtól kezdve, amióta Arisztotelész logikai korpusza, fizikai, metafizikai, etikai etc. munkái latin nyelven hozzáférhetőek lettek, integráns része az orvosi curriculumnak is.³²

Ismeretes II. Frigyes császár 1241-ben kelt, az orvosi tanulmányokat szabályozó rendelete, mely a salernói egyetemen hároméves logikai kurzust ír elő az öt évig tartó, tulajdonképpen orvosi curriculumot megelőzően.³³ Ez ebben az esetben nem kizárólag logikát jelentett, hanem a septem artes liberales egészét a logikával.

A logika tanulmányozása „összefonódott” az orvostudománnyal.³⁴ Ez a szoros kapcsolat évszázadokon át tartott. Eredete Galénoszig nyúlik vissza. Galénosz, majd később Avicenna pedig egyaránt tekinthető orvosnak és filozófusnak. Bár Galénosznak sok filozófiai műve veszett el, elegendő maradt ahhoz, hogy filozófiája jól megismerhető legyen.³⁵

A középkor orvosának ítéletében, akár filozófus, akár nem, a medicina mindig a filozófiával együtt jelenik meg. Hogy az arab orvosok mennyire összetartozónak tartották a filozófiát és a medicinát, az kiténik Constantinus Africanusnak a Pantechnéhez írott előszavából is: „Sed ut oporteat medicum rationalem rerum naturalium et non naturalium, necnon moralium tractorem esse, constat quia in omnes incidit, diversis cogitationibus omnibus subiici.”³⁶

Avicenna azt írja az orvos feladatáról, ill. képzettségéről, a medicina feladata és felosztásának definíciója kapcsán, hogy az orvos tudásának alapja a természetfilozófia, anélkül azonban, fűzi hozzá, hogy maga meddő spekulációba merülne.³⁷ A későközépkor, s to-

³¹ Így pl. a heidelbergi ars fakultás struktúrája jellemző a német egyetemekre. 1520-as reformstatútuma szerint a teológiai karon három, a jogin négy (egyik tanára az egyházjog tanára egyúttal a teológiai karnak is ordináriusa), az orvosi karon három rendszeresített tanszék volt, míg az artes tanszékeinek száma öt (görög, etika, fizika — természetfilozófia —, logika, matematika, poétika — rétorika). Thorbecke, A.: *Statuten und Reformationen der Universität Heidelberg vom 16. bis 18. Jahrhundert*. Lipcse, 1891, 39—40.

³² Arisztotelész munkái újrafelfedezésének, arab és zsidó kommentárjainak irodalmát ld. Knowles, D.: *The evolution of medieval thought*. London, 1962.

³³ *Historia Diplomatica Friderici II.* 7 vols. Ed.: I. A. Huillard-Bréholles, Paris, 1852. 61 és 285/7.

³⁴ Marót Miklós: *A görög logika Keleten*. Budapest, 1983. p. 11.

³⁵ Vö. Temkin, O.: *Galenism. Rise and decline of a medical philosophy*. London, 1973. Főleg a 2. fejezet taglalja Galénosz filozófiájának általános elveit. Ld. még Kalbfleisch, K.: Ueber Galens Einleitung in die Logik. *Jb. Klass. Philosophie* 23. Suppl. Leipzig, 1897, valamint Marót M.: op. cit.

³⁶ *Praefatio Libri Pantegni*, a leydeni 1515-ös kiadás alapján. f. 1.

³⁷ „...harum vero rerum quedam sunt de quibus medico nihil aliud est agendum, nisi ut quid sint tantum essentiali formatione informet et utrum sint vel non sint doctori sapientie physicalis credat”. *Liber Canonis* 1,1—2 (Repr. Hildesheim 1964 alapján) f. 1. r-v.

vábbhatóan még a kora reneszánsz orvosi szemléletének alakításában Avicenna és Galénosz logikai munkái mellett *Petrus Hispanus* logikai írásai, legfőképpen a *Summulae logicales* töltenek be jelentős szerepet. Petrus Hispanus műve évszázadokon át kanonizált egyetemi tankönyv, melyet *Melanchthon* is felhasznált.³⁸

Galénosz nemcsak nagy jelentőségű logikai műveket írt, de egyes orvosi munkáit is felhasználta, hogy azokban logikai gondolatmenetét kifejtse és magyarázza.³⁹ Logikai fejtegetéseiben leginkább az *Eiszagogé dialektikében*, a hipotetikus szillogizmusok kapcsán számos példát élettani funkciókból merít. Így a diszfunkciók kondicionálássá alakítását a táplálék továbbjutásával és a gyomorműködéssel illusztrálja etc.

Az artes stúdiumokban előadott logika a későbbi századokban beépült az orvosi curriculum egyes tárgyaiba. A bolognai egyetem 1432-ből származó statutumaiban „*philosophiae ac medicinae scholarium Bononiensis gymnasii statuta*” a studiosi medicinae számára előadott, vizsgaköteles tárgyak között találjuk, mint a kor többi egyetemén is.⁴⁰

A humanisták történeti és nyelvi kritikája révén eredeti formájában visszaállított *Galénosz* növekvő tekintélye a teoretikus medicina filozófiai stúdiumainak is új lendületet adott. Számos írása tükrözi a medicina és filozófia szoros kapcsolatát. Filozófiai tanulmányait autobiográfiai írásaiban is említi.⁴¹ A prognózisról szóló írás, nem a cím alapján várható értekezés a prognózis metodikájáról, hanem kellemetlenkedő kollégáit lefegyverezni szándékozó, olvasmányos irodalmi mű. A diatribé, a dialógus és az önéletrajz rétori erővel komponált írása. *Galénosz* számára a természetfilozófiai fiziológia és a metodikus filozófia volt a kiindulási alap a medicinához, mint tudományhoz. A medicinától függetlenül is foglalkozott a filozófiával, beleértve az etikát.⁴² Különösen jelentősek logikai munkái, amilyen pl. az *Institutio logicae*.⁴³ Az orvosnak, írja *Galénosz*, ismernie kell az általános okokat, ezért az orvos nem nélkülözheti a logikai képzettséget. Visszatér racionálisabb megfogalmazásban is a hippokratészi gondolathoz: a jó orvosnak filozófusnak kell lennie: „*Quod optimus medicus sit quoque philosophus.*”⁴⁴ Ez az a gondolat, mely Hippokratészt követően évszázadokra határozta meg a két diszciplína viszonyát.

³⁸ Muhally, A. P.: *The Summulae logicales of Peter of Spain*. Notre Dame. Indiana, 1945.

³⁹ De symptomatum causis, 269; De simplicium medicamentorum temperamentis ac facultatibus libri IX. I. s. 99 ff. Vö.: *Galénosz* ED 34/19—35/e. ED 35/5—36/7, *Galenus Inst. log.* ed. C. Kalbfleisch. Leipzig, 1896.

⁴⁰ Nyomtatásban 1609-ben jelent meg. Denifle az 1817-ben megjelent szövegét is publikálta. *Arch. f. Literatur und Kirchengeschichte*. 1867, 195 ff.

⁴¹ *De ordine librorum suorum*. Ser. min. II. Ed. Müller, Lipcse, 1891, 122,2 (Kühn XIX., 46,5). Autobiográfiai vonatkozásokat is tartalmazó egyéb munkáiban is ír a filozófia-medicina kérdéséről: *De libris propriis* (Scr. min. II. 80—90), *De Praecognitione*. Vö.: V. Nutton: The chronology of Galen's early career. *Class. Quart.* 23. (1973) 158—171. valamint J. Kollesch: Galen und die zweite Sophistik. in: *Galen, Problems and Prospects*. Ed.: V. Nutton, London, 1981. 1—10.

⁴² *Praecognit.* 5.6—20: CMG V 8,1; 94, 19—98 és *De lib. prop.* 11—17 (Script. min. XIX) (Kühn 39,1—48, 16). Ehhez ld. V. Nutton: Galen and medical Autobiography. *Proc. of the Cambridge Philosophical Society*, 198 (1972) 54 ff.

⁴³ *Galenus Inst. log.* Ed. Kalbfleisch, Leipzig, 1896. Vö. még Rescher, N.: *Galen and the Syllogism*. Pittsburgh, 1966. 176 f. Több arab filozófus név szerint említi *Galénoszt*. *Galénosz* filozófiai műveiről ld. még Bergsträsser, C.: *Über die syrischen und arabischen Galen-Übersetzungen*. Lipcse, 1925. továbbá Kietter, J. S.: *Galen's Institutio Logica*. English translation. Introduction and commentary. Baltimore, 1964. és Müller, I.: *Über Galens Werk vom wissenschaftlichen Beweis*. München, 1895.

⁴⁴ *Script. min.* II. (Müller 1 f.)

Galénosz követői voltak azok az arab és szír orvosok, akik szükségét érezték, hogy az orvostudományon kívül a filozófiában s különösen a *logikában* is járatosak legyenek. A Kelet legjelentősebb koraközépkori orvosi iskolája *Gundishapur* egyben a filozófiai-logikai tanulmányok központja is. Nagyrészt ennek köszönhető, hogy az arisztotelészi logika nemcsak megőrizte állásait, de az egész birodalomban, még Andalúziában is elterjedt.⁴⁵ *Avicenna* átvette Galénosz tanát. A kijelentéslogika területén elsőként kanonizált téziseit bedolgozta kommentárjaiba. De nemcsak Galénosz logikai műveit dolgozta fel, kora egész logikai tradícióját foglalta össze, gondolta tovább. Alapja *Arisztotelész Organonja* és *Porphüriosz Eiszagogéja*. Tartalmazza továbbá — a kor szokásának megfelelően — *Arisztotelész Rétorikáját* és *Politikáját* is.⁴⁶ *Avicenna* sok logikai kérdésben követi Galénoszt az *Eiszagogé dialektiké* alapján. Leginkább a kijelentéslogika az, ahol rá támaszkodik.

A 16. században az ars fakultáson megjelenik a humanista logika, amit elsősorban *Valla*, *Agricola*, *Nizzolini*, *Ramus* képviselnek. Az ars fakultáson, de a magasabb fakultásokon is obligát tárgy lett a *dialektika*. A protestáns német egyetemeken dialektika néven egy olyan diszciplínát adtak elő, melyet *Melanchthon* a logikából és ismeretelméletből állított össze. Ez a két részből álló diszciplína (*pars inventrix* és *iudicatrix*) a kutatáshoz oly fontos invenciót hangsúlyozta. Ebben *Melanchthon* *Agricolát* követte, aki Franciaországban *Ramust* a dialektika hasonló felfogására készítette. A dialektika ilyen „humanisztikus” tárgyalása ultima analysi *Platónra* vezethető vissza, akinek tanai itt ötvöződnek *Arisztotelész* formális logikájának egyes részeivel. Az ars és a magasabb fakultásokon egyaránt része a curriculumnak.⁴⁷ Az egyetemeken a dialektika ilyen formában való előadása nem mindig volt egyértelmű, mert gyakran azok a tanárok is használták a dialektika elnevezést, akik mint pl. az orvosfilozófus *Schegk*, vagy a 17. században *Dannhauer* valójában tiszta arisztotelészi logikát adtak elő, és éppen arra voltak büszkék, hogy az arisztotelészi logikát „megtisztították”, ill. az új, tiszta logikai szöveget adták tovább.⁴⁸

Megint csak az orvosi stúdiumot tekintve, azt kell gondolnom, hogy a logika és az ismeretelmélet ilyenét összekapcsolása teoretikus—praktikus összefüggések vonatkozásában az orvoskaron előnyös volt. Jelentősége a tudományok haladását illetően sem csekély. A humanista dialektika *pars inventrix*e azokat az argumentumokat kereste meg, melyeknek megítélése a második rész, a *pars iudicatrix* feladata volt. Elvezetett a mondatok, végül a dolgok feletti ítélethez. Ezzel a humanista dialektika olyan tudománnyá vált, mely a többi tudomány, így az elméleti medicina számára is előkészítette az utat.⁴⁹ A dialektika eme formájának a térhódítása az egyetemeken nem tudta teljesen megakadályozni a logika egy részének, a metódustannak fenyegető visszafejlődését a 16. században, éppen az egyetemeken. Hogy ez végülis nem következett be teljesen és véglegesen, az a 16. század egyik legjelentősebb — később tárgyalandó — filozófusának, *Zabarellának* és nem utolsósorban éppen *Galénosz* tekintélyének köszönhető.⁵⁰ Galénosz tí. három metódust tart elégségesnek

⁴⁵ Marót Miklós: *Arisztotelésztől Avicennáig*. 1983. 11 ff.

⁴⁶ Vö. Gätje, H.: *Zur Lehre von den Voraussetzungenchlüssen bei Avicenna*. *Zschr. f. Gesch. d. Arabisch-islamischen Wissenschaften*, 1985. 145., valamint Shahaby, N.: *The propositional logic of Avicenna*. 1978.

⁴⁷ Petersen: *op. cit.* 200.

⁴⁸ *Danhauer*, J. C.: *Epitome dialectica*. Strassburg, 1634.

⁴⁹ Ezekkel a kérdésekkel *Georgius Trapezuntius* (megh. 1486) is foglalkozott, akinek rövid *Dialektikáját* még a 16. században is sokat forgatták. Vö. Prantl: *Geschichte der Logik*. IV. 169 ff.

⁵⁰ Petersen: *op. cit.* 212 és ua.: *Die Philosophie des Fr. Adolf Trendelenburg*, 1913, 169 és 170.

(ill. szükségesnek) valamennyi tudomány és művészet számára: az *analytikus*, a *synthetikus* és a *definitív* módszerét, de a synthetikus és analytikus eljárás szükségességét nyomatékosan hangsúlyozva, azt részleteiben is kifejtve, magát a metodikát megerősítette.⁵¹

A humanista logika, ill. dialektika igen nagy befolyású tanára *Petrus Ramus*,⁵² akinek Európa csaknem minden egyetemén voltak tanítványai. Közöttük feltűnően sok az orvos, legtöbben követői, néhányan később ellenfelei. Tanai nagy hatással voltak az orvosi stúdi-umokra. A kálvinista *Ramus* a párizsi egyetem ars tantervét reformálja 1550-ben tartott és publikált beszédében: *Pro philosophia Parisiensis Academiae disciplina*. Ez néhány év múlva német egyetemeken is ismertté vált. Hatása csaknem nagyobb itt, mint a francia egyetemeken.⁵³ Párizsban *Ramus* tantervét a katolizált *IV. Henrik* ún. reformja szorítja háttérbe, ami másfél évszázadra meghatározza a tanulmányi rendet. A személyét, logikai tanait s főleg filozófiai irányzatának hovatarozását illető heves viták és a nézetkülönbségek ellenére nem kétséges, hogy *Ramus* a maga módján *Arisztotelész* követője akkor is, ha nemegyszer támadja őt. Még az sem szól ez ellen, hogy a fogalmi szillogizmus helyébe a „dolgokkal” való érintkezést, a logika helyébe a retorikát kívánta tenni, amiben *Lorenzo Valla* tekinthető elődjének. Nem hiányzik az elismerés, a dicséret, sőt kifejezetten védi is a *Stagirítát*, ahol ezt szükségesnek látja. Mint *Melanchthon*, *Ramus* is egy tiszta, helyesen értelmezett és magyarázott *Arisztotelész*ért szállt síkra. Kortársa, *Beurhusen* joggal írja róla: „*etiam vere Aristotelicus, qui maxime ex Aristotele deducens, omnia praecepta cum Aristotele legibus congruentia retineat.*”⁵⁴ A *Ramus* féle logikai felosztás nagy didaktikai előnye a világosabb, a még nem képzett hallgatók számára is érthető tagolás. Valószínűleg ez is egyik magyarázata a német egyetemek orvosi karain is kedvelt ún. *Philippo-Ramismusnak*. *Ramus* ugyanazt a célt tűzte maga elé tanárként is, mint *Melanchthon*. Éppen egy nagy hírű német orvos, *Libavius* ír róla elismeréssel tanainak elemzése kapcsán.⁵⁵ *Ramus* legtöbb követője, ill. tanítványa német egyetemeken tanít. Alig találni egyetemet, mely ebben a korszakban valami módon ne lett volna kapcsolatban a *ramismussal*. Ami a ramismusból hiányzott, az az önálló metafizika, amit *Ramus* a logikával azonosként kezel. Tulajdonképpen ebben is kora gyermeke. Tudjuk, hogy a *humanizmusnak*, a legtöbb humanistának ez iránt nem volt érzéke. A metafizikát nem önálló tudományként kezelték mindaddig, míg a „megújított *Arisztotelész*” nem vette át ismét domináló szerepét.

Auctor logicae

Áttekintve a reneszánsz egyetemek filozófiai tananyagát, benne a medicina teoretikus, filozófiailag fundált tankönyvi kommentár-irodalmát, az első szembetűnő irányzat az *arisztotelizmus*. Az arisztotelizmus szellemében művelték évszázadokon át a medicina elméletét, miközben az orvosok nemcsak követői voltak *Arisztotelész*nek, de a *Stagirita* tanainak

⁵¹ *De methodis lib IV.* 197. Ld. ehhez még Petersen *op. cit.* 213—214.

⁵² Pierre de la Ramée (1515—1572). Rétorizálási kísérlete Apáczai Csere János érdeklődését is felkeltette. *Ramus* alapján írta meg *Logikácskáját* (1654). Vö. Kemenes Pál: A humanisták szerepe a XVI. század orvosi gondolkodásában. *Orvosi Hetilap* 132. (1991) 647—48.

⁵³ *Leges et statuta in usum Academiae et Universitatis Parisiensis*, nyomtatásban először 1600-ban jelent meg.

⁵⁴ *Dialectica*, 1588 kiadás alapján, p. 13. (Vö. Petersen *op. cit.* 131.)

⁵⁵ *Libavius: Collatio dialectices Melanchthonis et Rami*; a részletes irodalmat ld. Petersen *op. cit.* 133.

terjesztői is. A *Birkenmejer* mondta ki először, hogy az orvosoknak nem csekély szerepük volt az arisztotelészi írások bevezetésében.⁵⁶

Arisztotelész a 6. század óta a nyugati tudományosság alapja. Közvetítője a későrómai *Boethius* (480—524), aki a *Kategóriákat* és a *Peri herméneiaszt* latinra fordította és kommentálta. Saját logikai írásaiban is Arisztotelész gondolatát közvetítette.⁵⁷ *Arisztotelész* tanát egészen a 12. századig logikai írásainak ez a töredékes de nagy jelentőségű hagyománya, a *Logica vetus* jelentette. Ezt értékelték a muszlim filozófusok, amikor a „logika szerző”-jének nevezik.⁵⁸ A 12. században egy velencei klérikus, *Jacobus* fordítja több írását. Kiegészíti a logikai korpuszt az *Analytica priora*, az *Analytica posteriora*, a *Topica* és a *Sophistici elenchi* fordításával. Ezek, a *Logica nova* címmel említett írások gyorsan terjedtek és a középkori tudomány alapjául szolgáltak az első, *Abaelard* (1079—1142) által írott kommentárokkal, melyeket Párizsban készítet.⁵⁹ Ezzel csaknem egyidőben (1120—1140) kezdődött *Avicenna* koncepciója alapján Arisztotelész természettudományos és orvosi (élettani, lélektani) írásainak feltárása Toledóban.⁶⁰ *Dominicus Gundissalinus* és *Petrus Hispanus* munkásságával, majd néhány évtized múlva *Gerardus de Cremona* (1114—1187) és fordítói köre által produkált művek, az *Avicenna*-féle felosztás alapján készült *Collectio secunda naturalium* egészítik ki az arisztotelészi opust.⁶¹ A 13. század végén már nagy számban voltak Arisztotelész fordítások és pedig nem csak arabból, hanem ha jóval kisebb számban is, de eredeti szövegekből is. *Albertus Magnus* és *Aquinoi Tamás* révén került Arisztotelész az egyházi filozófia élére. A fordítások teljességének ideje a 14. század, amikor is csaknem teljessé válik az arab-latin és a görög-latin fordításokból eredő *Arisztotelész-recepció*. Ezt az „új tudományt”, amely most már a *Corpus Aristotelicumon* nyugszik, fogadja be a párizsi egyetem. Ettől kezdve válik a tradicionális *artes liberales* részévé az arisztotelészi alapokon nyugvó *scientia*, és lesz a magasabb fakultások curriculumának is része. A korai *Aristotelismus*, egybeesvén az egyetemek keletkezésével, meghatározta az egyetemi stúdiumot. A logika és dialektika mellett előbb az *artes* keretében, majd ott és a magasabb fakultásokon előadják az akkori ismeretek szerinti teljes Arisztotelészt. Párizsban a 13. századnak már az első felében a *philosophia naturalist* (metafizika, matematika, fizika) a *philosophia practicat* (teológia, ökonómia, politika, etika) és a *philosophia rationalist* (retorika, grammatika, logika). 1234-ben a párizsi egyetemen a Stagirita minden addig megismert munkájának előadását előírta a *Chartularium*, ill. *Statutum*.⁶² Ahogy Párizsban az *artes* fakultáson előadott *philosophia naturalis* a *medicina* stúdium propedeutikája lett,

⁵⁶ Birkenmejer, A.: Le rôle joué par les médecins et les naturalistes dans la réception d'Aristote au XIIIe siècle. In: *La Pologne au VIe Cong. Int. des Sciences Hist.* Varso 1930. 1—15. Ld. ehhez még Kristeller, P. O.: *op. cit.* (1976) 89.

⁵⁷ Grabman, Martin: *Mittelalterliches Geistesleben*. München 1936. Bd. II. (Aristoteles im Werturteil des Mittelalters) 63—96.

⁵⁸ Shehaby, Nabil: *The Propositional Logic of Avicenna*. Boston, 1973.

⁵⁹ Gilson, Etienne: *Héloïse et Abélard*. Paris, 1938.

⁶⁰ Schipperges, H.: Zur Rezeption und Assimilation arabischer Medizin im frühen Toledo. *Sudhoffs Arch.* 39. (1951) 53 ff., ua. Das griechisch-arabische Erbe Toledos und sein Auftrag für die abendländische Heilkunde. *Sudhoffs Arch.* 51. (1957) 113 ff.

⁶¹ Aristoteles latinus Naturaliájához a következő írások tartoztak: *Parva naturalia*, *De anima*, *Physica*, *De animalibus*, *De generatione et corruptione*, *De caelo et mundo*, *De meteorologicis*.

⁶² „Statutum facultatis artium de modo docendi et regendi in artibus, deque libris qui legendi essent”. A *Chartularium* szövegét közli Grabman (1936) *op. cit.* 180 ff.

úgy alakult ez néhány évvel később jóformán minden egyetemen is. A Quaestiokból⁶³ kitűnően, ebben a *scientia inferior naturalis*-ban Arisztotelész említett könyvei mellett, felhasználták a pseudoarisztotelészi *De vegetabilibus et plantis* c. munkát. Az arisztotelészi Naturalián kívül a Quaestio-gyűjtemény Párizsban még egy élettani művet említ, ez *Alfredus Anglicus* írása: *De motu cordis*.⁶⁴ Az orvosok és az orvostudomány számára oly nagyjelentőségűvé vált korai Arisztotelész-recepciót igen jól fejezi ki *Albertus Magnus* a medicinára és a többi diszciplínára vonatkozó megjegyzése, amivel Galénosz, Hippokratész és Arisztotelész helyét jelöli ki a tudományokban.⁶⁵

Albertus Magnus Arisztotelész-felfogásával ellentétben állott — és 1230-tól Párizsban egyre nagyobb tért hódított — az *Averroes-féle* Arisztotelész-interpretatio a maga majdnem radikális naturalizmusával. A *Michael Scotus* által fordított *Metaphysica* első mondata („minden ember természettől fogva törekszik a tudásra”) *Averroes* kommentárjaiban ellentétet teremt a hit és tudás között, ami az ismert feszültségekhez, sőt harchoz vezetett. Jóllehet a medicinát az averroizmus és a racionális nominalizmus éppoly kevéssé hagyta érintetlenül, mint az augustinusi-tomista realizmus, vagy az arisztotelizmus franciskánus megjelenési formája, az oktatási anyagot ez kezdetben nem változtatta meg.

A transitio 14. századi periódusát követően a 15. században Arisztotelész tradíciója lényeges megszakítás nélkül folytatódik. Folytatódik azonban a teológia és filozófia különválása is, a század második felében egyre kifejezettebben. Az oxfordi logikai és a párizsi természetfilozófiai iskola befolyása a természettudományokra növekszik a 14. században. Németországban ugyanakkor ez a miszticizmus nagy korszaka is. Itt egyre erősödik a *devotio moderna*, mely kombinálja a vallásos meditációt a tanulás és a nevelés világi ideáljával, mély nyomot hagy *Cusanus* és *Erasmus* világán és általában az északi reneszánszon.

A reneszánsz arisztotelizmusa követi annak középkori formáját és folytatja egynémely irányzatát, mint az averroizmust, occamizmust, scotizmust és tomizmust, melyek befolyása a 16. században talán még nagyobb, mint előtte volt. A reneszánsz arisztotelizmusa sok új, jellemző vonást mutat. Ugyanakkor a kor nem arisztoteléiánus áramlatainak hatása is nyilvánvaló. Nehéz összegezni a reneszánsz-humanizmus arisztotelizmusát, tény, hogy a medicina szempontjából legfontosabb jellemzője a precíz definíciók és argumentumok alkalmazása és az ezekhez való ragaszkodás, a logikus összefüggések keresése, a természetfilozófiai problémák iránti állandó érdeklődés, mely közelebb vitte kutatóit a megoldás megközelítéséhez, sőt egyes esetekben magához a megoldáshoz, mivel végső soron a modern természettudomány kialakulását készítették elő.

A magasabb fakultások, köztük a medicina, alapvető filozófiai tankönyvei Arisztotelész logikai, etikai munkái és metafizikája a természettani műveken kívül. A párizsi egyetem ars

⁶³ Grabman kiadta a párizsi egyetem ars fakultásának teljes quaestio-katalógusát és azt fel is dolgozta (1936). Ebből nemcsak a curriculum tűnik ki, rekonstruálható a libri audiendi sora is. Vö. Grabman *op. cit.* 190 ff.

⁶⁴ Alfred de Sareshel (Anglicus) rövid ideig a párizsi egyetemen tanított medicinát és filozófiát. Munkáját Angliában írta 1217 előtt. Alig tudunk róla egyebet. Vö. Chenu, M. D.: *Das Werk des Hl. Thomas von Aquin*. Köln, 1960. 27.

⁶⁵ „...unde sciendum, quod Augustino in his, quae sunt fidei, plus quam philosophis est credendum, si dissentiant. Sed si de medicina loquetur, ego plus crederem Galeno et Hippocrati et si de naturis rerum loquitur, credo Aristoteli plus vel alii experto in rerum naturis.” *Albertus Magnus* metodikai megjegyzését (II. Sent. dist. 13 Ca 2) ugyancsak Grabmann a Quaestio-gyűjteményhez kapcsolt szövegkiadása alapján idézem (*op. cit.* 80., 1936.)

fakultásán 1240-ben kötelezően előírt 24 könyv közül nem kevesebb mint 18 Arisztotelész mű volt.⁶⁶

A régi középkorban alapított egyetemeken a diszciplína vázolt alakulása magától értetődőnek tűnik, de így alakult ez a humanizmuskorban alapított új egyetemeken is.

Salernóba a már említett *Urso de Calabria* (12. sz.) vezette be Arisztotelészt. Az arisztotelészi doktrínák hozzáférhetősége, majd kötelező ismerete, oktatása és tanulása jelentette a tudományos gondolkodást, Hippokratész és Galénosz mellett pedig a medicina elméletét nyugaton. *Urso* írása teljesen teoretikus tankönyv. *Maurussal* együtt a skolasztikus iskolát képviseli Salernóban.⁶⁷ Valójában ettől kezdve lesz Arisztotelész szerves része az orvosi tanulmányoknak.⁶⁸

Párizsban az egyetem hallgatói és magisterei a 13. század második felében *Pietro d'Abano* révén ismerkedhettek meg Arisztotelésszel.⁶⁹ *Expositio problematum Aristotelis* című munkáját ugyan csak paduai tanársága idején (1306—1304) fejezte be, de az abban foglaltak már párizsi előadásainál is a *lectura* szövegei voltak éppúgy, mint a *Conciliator differentiarum philosophorum et praecipue medicorum* címet viselő, a reneszánsz idején sokat olvasott műve. A könyv a medicina tudományelméleti alapkérdéseinek filozófiai megközelítésű tárgyalása.⁷⁰ Kifejti, hogy a logika, a természetfilozófia és az asztronómia tudása az eredményes orvosi tanulmányoknak előfeltétele. Ez, a *Conciliator* első *differentia*-jában leírt kapcsolat az itáliai egyetemek orvosi oktatásának modellje. A *Conciliator*t a többi európai egyetem is felveszi ordo legendijébe. *Martin Stainpeis*, a bécsi orvosi fakultás tanára 1520-ban megjelent „*Liber de modo studendi et legendi in medicina*” című könyvében a vizsgához szükséges könyvek közé sorolja a *Conciliator*t (Liber I. pars. 1/129).⁷¹

A perszisztáló arisztotelészi filozófia az új *textusokban* tehát gyakorlatilag a nyugati kultúra valamennyi egyetemén uralkodó volt. Alapvetően a reformáció sem ingatta meg, sőt *Melanchthon* működése révén még erősödött is. A katolikus egyetemek konzervatívabbak maradtak. A nem protestáns német egyetemek között volt olyan, ahol még a 16. század második felében is gondosan ügyeltek arra, hogy Arisztotelészt csak az előírt régi könyvek alapján praelegálják. Ilyen volt a kölni egyetem, ahol 1564-ben *Heinrich Weyer*-től meg-

⁶⁶ Vö. Paetow, P.: *The Arts Course at Medieval Universities*. 1910. 96 ff. Kristeller már 1945-ben rámutatott arra, hogy a 12—13. század könyvtáraiban felbukkanó görög munkák túlnyomórészt Arisztotelész filozófiai, orvosi, asztronómiai, asztrológiai írásai. Ld. Kristeller, P. O.: *Humanism and Scholasticism in the Italian Renaissance*, *Byzantion* 17 (1945) 351.

⁶⁷ Sudhoff, K.: Constantin der erste Vermittler muslimischer Wissenschaft im Abendland und die beiden Salernitaner Frühcholastiker, Maurus und Urso. *Archeion* (Roma) 14. (1932) 959—969.

⁶⁸ Ld. ehhez még Kristeller, O. P.: *Beitrag der Schule von Salerno zur Entwicklung der scholastischen Wissenschaft*, in: Koch, J.: *Artes liberales. Von der antiken Bildung zur Wissenschaft des Mittelalters*. Leiden, 1976, 89—90.

⁶⁹ *Pietro d'Abano* (Petrus Aponensis, 1250—1315) Párizsban a filozófia, Paduában a medicina első professzora, az újonnan alapított trevisói studium generalén mindkét tárgy tanára, korának valóban legnagyobb hírű orvosa és filozófusa. — Az *Expositio problematum Aristotelis* nyomtatásban 1475-ben jelent meg Mantuában és több kiadást ért meg. Részletes életrajzát ld. Norpoth, L.: *Zur Bio-Bibliographie und Wissenschaftslehre des Pietro d'Abano*, *Kyklos*, 3 (1930) 292—353.

⁷⁰ A *Conciliator* először 1471-ben jelent meg Velencében, 1643-ig még 18 kiadása volt. Asztrológusként, matematikusként is termékeny író. *Mesue*-szövegkommentárja (Velence, 1505) és a Hippokratész fordítása (Velence, 1485) ugyancsak kedvelt írások.

⁷¹ Vö. Schultheisz E.: *Medicina a reneszánsz egyetemen*. *Comm. Hist. Artis Med.* 149—157. (1995—1996) 46—47.

vonták a *venia legendit*, mert „*Arisztotelész ellen fordult*”, a humanizmus szellemében frott, ill. mondott kritikájával. Ugyanez a Weyer doktor Arisztotelészről ugyanilyen módon szóló előadásait Paduában minden ellenvetés nélkül megtarthatta.⁷² Az Arisztotelész-oktatás intenzitása változó volt. 1503-ban a párizsi egyetemen panaszkodnak, hogy a filozófiai oktatás nem kielégítő. Van, aki magisteri fokozatot szerzett az artes fakultáson, noha nem ismeri Arisztotelészt.⁷³

A német egyetemek magasabb fakultásain, beleértve az orvosit is, bizonyos rivalizálás figyelhető meg Arisztotelész interpretálásában *Aquinoi Tamás* és *Duns Scotus* realista irányzata, a *via antiqua* és *William Occam* nominalista *via moderna*-ja között.⁷⁴

Az orvosi curriculumot, az orvosi fakultás filozófia-stúdióját ez a versengés, illetve vita a tanulmányok formáját illetően nem befolyásolja. Olyan megjegyzést, ajánlást, vagy előírást, mely egyik vagy másik irányzathoz tartozó szerzők, kommentátorok műveit tiltotta vagy akár csak helytelenítette volna, az általam átnézett statutumokban, ordo legendikben, modus docendikben, institutiokban, nem találtam. Valamely irányzat preferenciája nem volt gátja sem a tanításnak, sem a tanulásnak. A harcot az egyes irányzatok képviselői egymás között vívták meg, ritkábban az előadótermekben. A nem kis küzdelem hatalmas vitákban csapódott le.

A különböző „arisztotelészi irányzatok” mellett továbbélő skolasztikus metodika sem akadályozta az új fordításban megjelent arisztotelészi filozófia terjedését valamennyi karon.⁷⁵

Míg az angol és francia egyetemek késői arisztotelizmusának hatása az orvosi oktatásra még viszonylag kevésbé feltárt, az olasz és spanyol egyetemek orvosi karára gyakorolt befolyás jobban ismert, mint ahogy a protestáns német egyetemeken előadott „*Auswahl-philosophie*” is az.⁷⁶

A *Melanchthon* irányította Arisztotelész-oktatásról tudjuk, hogy az meghatározta a magasabb fakultások, így a medicina stúdióját az északi egyetemeken. Az olasz egyetemek, főként Padua és Bologna az arisztotelészi filozófia központjai lettek. Kisugárzásuk a humanizmuskorban nagyobb volt, mint addig bármikor. Az olasz iskola a logikában és természetfilozófiában nem csak Oxford és Párizs 14. századi hagyományát vitte tovább, de ugyanakkor befogadott más szellemi áramlatokat is. Ez nem utolsósorban annak köszönhető, hogy az olasz egyetemeken a filozófia oktatása inkább kapcsolódott a medicinához, míg

⁷² Idézi: Böhner, Hans: *Die Geschichte des medizinischen Ausbildungs- und Prüfungswesens in Deutschland von etwa 1240 bis heute*. Köln, 1962, 9. A szöveget közli: Moritz, F.: *Festschrift zur Erinnerung an die Gründung der Universität Köln, im Jahre 1388*. Köln 1938. 37.

⁷³ Ezt az egyik legkorábbi egyetemtörténész, a kitűnő Bulaeus írja in: *Hist. Universitatis*. Paris, 1673, Tom. VI. p. 11, de forrását nem jelöli meg.

⁷⁴ Irodalmát ld. Ritter, G.: *Studien zur Spätscholastik II. Via antiqua und via moderna auf den deutschen Universitäten des XV. Jahrhunderts. Sitzungsber. Heidelberger Akad. Wiss. Phil. hist. Klasse. 13. (1927) 7*, valamint Kristeller, P. O.: *Scholastik und Humanismus an der Universität Heidelberg*. in: *Der Humanismus und die oberen Fakultäten*. Hrsg. Keil, G. et al. Weinheim, 1987.

⁷⁵ Itt kell megjegyezni, hogy az a régebbi, nem ritkán még ma is olvasható felfogás, amely szerint a skolasztika 1500 körül „végleg” megszűnt, helyét a humanizmus foglalta el, a reformáció „fejezte be” és haladott túl, ma már tarthatatlan, nem állja meg a helyét. A továbbvezető irodalmat ld. Overfield, J. H.: *Humanism and Scholasticism in late Medieval Germany*. Princeton, 1984., Reinhard, W. (Hrsg.) *Humanismus im Bildungswesen des 15. und 16. Jahrhunderts*. Weinheim, 1984., Kristeller, P. O.: *Renaissance Thought and its Sources*. New York, 1979.

⁷⁶ Müller, Gerhard: *Die Aristoteles-Rezeption im deutschen Protestantismus*. in: *Die Rezeption der Antike*. Hrsg. von A. Buck, Hamburg, 1981, 27 f.

másutt még igen hosszú ideig a teológia ancillája maradt.⁷⁷ 1520 után a német egyetemeken a melanchthoni reformot követően a fizika-természetfilozófia előadásakor ügyeltek arra, hogy a régi szövegeken alapuló kommentárok helyett, az újonnan fordított, eredeti és tiszta Arisztotelész szövegeket használják az ún. *lectio textualis* formájában. Így pl. a wittenbergi egyetemen a humanista orvos, Wittenbergben a filozófia, majd Marburgban a medicina professzora, *Janus Cornarius* az új Arisztotelész alapján praelegált. A filozófián és orvosi tárgyakon kívül Cornarius görög grammatikát és latin grammatikát adott elő, utóbbit *Priscianus* alapján.⁷⁸

Az angol egyetemek Arisztotelész-recepciójának, gyakorlatának késői, de igen jellemző példája *Harvey* felfedezése és előadásainak sora. A specializáció, melynek gyökerei a későközépkorig nyúlnak vissza, a humanizmus korában, főként a 16. század második felében logikai és természetfilozófiai írásai nyomán kap új lendületet. A l'uomo universaléból Arisztotelész segítségével lesz professzionális filozófus és egyetlen, igaz akkor igen széles területet felölelő, diszciplína kutatója és az egyetem tanára. A specializáció elméleti alapja Arisztotelész logikája. Az ezirányú fejlődést leginkább elősegítő műve az *Analytica posterior* a 16. században nagyobb figyelmet keltett, mint előtte bármikor. Növekszik az érdeklődés a specializáció irányának megfelelően, biológiai, botanikai, zoológiai, természetfilozófiai művei iránt — újonnan létesített katedrák képviselik az új diszciplinákat. Végső soron Arisztotelész követői készítették elő a talajt a modern fizikához, a medicina új elméleteihez s az azokból következő felfedezésekhez. Ide vezetnek vissza *Harvey* gondolatai, aki Arisztotelész abszolút híve, s mint az arisztotelianusok, keresi a keringési modelleket (s meg is találja).⁷⁹ Az arisztotelészi logika, s nem kizárólag a természetfilozófiai írások alakítják *Harvey* egyetemi előadásainak egy részét is. *Harvey* idejében Arisztotelész „logikus-ként” is él az orvoskaron.⁸⁰

A reneszánsz-humanizmus logikai-filozófiai tanulmányai elsősorban Arisztotelész nevéhez fűződnek. Az orvosi stúdiumok jellegzetessége a 17. századig az arisztotelészi filozófia dominanciája. Az is tény azonban, hogy az arisztotelészi filozófia sohasem volt teljesen egyedülálló bölcsélet még az egyetemi oktatásban sem. A humanizmus renovációs mozgalmáig pedig nem tanították teljesen tiszta formájában, eredeti szövege szerint. Az arabok közvetítette *Arisztotelész újplatonista* elemekkel keveredett. Számos Arisztotelésznek tulajdonított textust is olvastak, mint pl. a *Secretum Secretorumot*. Így nem csoda, ha a 13—15. században a platonizmus sok áramlata, irányzata is helyet kapott a medicina stúdiumában.⁸¹

⁷⁷ Erről a kérdésről *Kristeller, P. O.* így ír: „italian Aristotelianism was notably secular in character, emphasizing the separation of philosophy and theology, which did not necessarily mean their opposition, and providing the intellectual background and framework for the notable progress made in anatomy and medicine and in natural history”. *Kristeller, P. O.: Studies*, op. cit. 22.

⁷⁸ Orvosi és irodalmi munkásságáról ld. *Schultheisz E.: Medicina a reneszánsz egyetemen. Comm. Hist. Artis Med.* 149—157. (1995—1996) p. 35.

⁷⁹ Az arisztotelianus *Harvey-ről* ld. *Pagel, W.: William Harvey's Biological Ideas and Historical Background.* Basel 1967, 28—45., valamint *Boas Marie: The Scientific Renaissance 1450—1630.* London, 1962. 176—179., továbbá *Debus, A.: Science and Education in the Seventeenth Century.* London—New York, 1970, 5 ff.

⁸⁰ *Sigerist, H. E.: William Harvey's Stellung in der europäischen Geistesgeschichte. Arch. f. Kulturgeschichte.* 19. (1929) 152—168., valamint *Doby, T.: Discoverers of the Blood Circulation.* London—New York, 1963.

⁸¹ *Ueberweg-Heinze II. 15; Wulf: Geschichte der mittelalterlichen Philosophie.* 1915, 21 ff; *Baeumker, Cl.: Der Platonismus im Mittelalter, valamint Petersen: Die aristotelische Philosophie vor der Reformation Luthers.* In: *Petersen, P.: Geschichte der aristotelischen Philosophie im protestantischen Deutschland.* Leipzig 1921, 5—7.

Különösen *Albertus Magnus* volt az, aki az újplatonizmust német földre közvetítette, aminek talaján a misztika még az egyetemeken is felbukkan.⁸² *Joh. Philoponus* Arisztotelész-kommentárjában megfigyelhető első megjelenését követően a reneszánsz-humanizmusban az újplatonizmus újjáéled. Befolyása a kor tudományának fejlődésére jellemző.

Az újplatonista filozófia tendenciájában racionális metafizikai rendszer, melyben a rendező elv tulajdonképpen minden átmenetet lehetővé tesz. Az újplatonikusok ti. az arisztotelési és posztarisztotelési logika kiváló ismerői voltak. *Arisztotelész* logikájához írott kommentárjaik úttörőek. Az újplatonizmusban a humanizmus a tradícióval szembeni bizonyos fenntartásában új támaszt kapott, ha ennek kezdetben nyíltan nem is adtak hangot. *Nelly Tsouyopoulos*⁸³ hívta fel a figyelmet a 16.—17. század újplatonizmusának egy tipikus orvosi példájára. *Jean Fernel* korai munkájában a harmincas években írott, de csak 1548-ban megjelent *De abditis rerum causis*-ban fejti ki az elsők között a hagyományos, akkor még uralkodó négy nedv tanával szembeni ellenvetéseit: „*Mivel a legtöbb orvos ma is lemond a gondos és alapos vizsgálatról, éppen az akut betegségeknel, gondolkodás és tudományos megokolás nélkül vezetik vissza a betegséget a nedvek túltengésére, romlására vagy rothadására.*” Fernel eme fejtegetése azonban nem változtat azon a tényen, hogy könyveit, melyek a 18. század elejéig tankönyvek maradtak, formailag az eklektikus arisztotelizmus dominálja. Az Arisztotelész idézetek száma könyveiben minden egyéb forrást felülmúl. Az újplatonista befolyás a többi szöveghelyen nem ilyen világos. Fernel fél a félreérthetőségtől, kíméli Galénoszt. Különösen nagy az Arisztotelész citátumok száma a *De naturali parte medicinae* (1542) című élettani írásában, ahol többször hivatkozik Arisztotelészre, mint Hippokratészre és Galénoszra együttvéve.⁸⁴ Mégis itt az átmenet a medicina filozófiai fundamentumában. Az eklektikus arisztotelizmusból és az újplatonizmusból vezet az út a kartéziánizmusig. Fernel eme teóriának legnagyobb ellenfele *René Descartes* és ahogy Descartes filozófiája az orvosok és természettudósok között is terjedt, az arisztotelési-ferneli modell vagy szisztéma a maga, lényegében még mindig antik természetfilozófiájával és kórtanával lassan átadja helyét a kartéziánus gondolkodási rendszernek.⁸⁵

A tudomány haladása és bizonyos mértékig a medicina oktatása szempontjából az újplatonizmus jelentősége abban rejlik, hogy az arisztotelési logikán túl, lehetővé teszi a megismerést absztrakt módon, akár a paradoxonokkal való konfrontáció révén is. A szigorúan vett arisztotelési tudományfelfogás legnagyobb hátránya, a magasabb absztrakcióra való nehézkessége, ill. képtelensége. Semmi, ami az érzékelés valósága által nem evidens, vagy szillogizmussal nem vezethető le, nem kap helyet a tudományban. A láthatatlan, testet

⁸² Paulsen: *Geschichte des gelehrten Unterrichts*, op. cit. 27.

⁸³ Tsouyopoulos, N.: Der Einfluss des Neoplatonismus auf die Wissenschaft der Renaissance. *Sudhoffs Archiv*. 60. (1976) 33. és 36.

⁸⁴ Rothschuh, K. E.: Das System der Physiologie des Jean Fernel (1542) und seine Wurzeln. *Verh. XIX. Int. Kongr. Gesch. d. Med.*, Basel 1964. Basel—New York, 1965. 524—526.

⁸⁵ Sem a ferneli szisztémának, sem ennek a koncepció-váltásnak további taglalásába itt nem mehetek bele; utalok Rothschuh, K. E. alapvető munkáira: *Physiologie. Der Wandel ihrer Konzepte. Probleme und Methoden vom 16. bis 20. Jh.* (München, 1968); továbbá *Theorie des Organismus* 2. Aufl. (München und Berlin 1969); és nem utolsósorban monográfiájára: *Geschichte der Physiologie* (Berlin, 1953). Rothschuh bevezető tanulmányával és jegyzetekkel ellátva kiadta a „Description du corps humain”-t: Id. René Descartes: *Über den Menschen (1632) sowie Beschreibung des menschlichen Körpers (1648)*. Mit Einleitung und Anmerkungen (Heidelberg, 1969).

nem öltő kórokozó sem nem evidens, sem szillogisztikusan nem vezethető le. A továbbgondolkodáshoz szükséges tudományos *hipotézis* az újplatonizmus vezette be, túllépve az empirizmus határán. Az újplatonizmus hatására került a medicinába is a *hipotetikus entitas*. Konzekvensen Arisztotelészre hivatkozó, ugyanakkor tudományos hipotézisek felállításában újplatonikus módon gondolkodó tanárok, amilyen maga Fernel is, munkássága nem választható el az oktatástól, s írásaik legnagyobb része tankönyv.

A korszak kétségtelenül növekvő antiarisztotelizmusának az *egyetemi curriculumban* alig volt jele. Ez nem magyarázható sem konzervativizmussal, sem egyszerűen az *inertia academicával*, ahogy ezt gyakran írják, bár az egyetemek akkor sem voltak a gyors változások lelkes képviselői. Az ingolstadti egyetem *modus docendijében* például éppen csak említés történik Platónról az élettanhoz szükséges könyvek között, Hippokratésszel együtt.⁸⁶ Ami a kutatásnak új lendületet adott, az oktatásban még nem kapott helyet. Ennek magyarázata abban rejlik, hogy az új, jobbára újplatonista irányzatok, szellemi mozgalmak még a 16. század vége felé sem nyújtottak elég szolid tanítható doktrínát, mely Arisztotelész instrukcióit helyettesíthette volna. Így az újplatonista tanok általános térhódítása nem szoríthatta ki Arisztotelészt a katedráról. A *Schulmedizin* idegenkedése nem a platóni, de az újplatonista gondolkodástól viszont annál is inkább érthető, mivel az egyre racionalisabban magyarázó tanrendszereket zavarta túlságosan is szárnyaló gondolkodásuk. Igaz ugyan, hogy *Giovanni Pico della Mirandola* számára minden filozófia „*scientia sub lumine naturali*” isteni, de mégis természetes illuminatio.⁸⁷ A gondolat együtt él nála is a keresztény misztikával. Sem *Brunónál*, sem pedig *Piconál* nem lehet éles határt vonni mítosz és tudomány, fehér mágia és filozófia közé.⁸⁸ A mágia és az asztrológia az újplatonikusok természetfilozófiájától nem esik távol. Igaz, hogy utóbbi egyes Arisztotelész-követőktől sem idegen, miközben paradox módon az asztrológiát éppen Pico támadja.⁸⁹ Arisztotelész nem csökkenő befolyása a curriculumban az egyébként inkább „platonista-újplatonista” humanizmus korában az egyetemeken leginkább azzal magyarázható, hogy *Platón* a tudományokat nem teljességében és szisztematikusan tárgyalja, amint azt *Theodor Gaza* kifejtette. *Melanchthon* osztotta Gaza nézetét: először Arisztotelészt kell gondosan tanulmányozni, csak utána lehet nagy haszonnal olvasni Platont. Az arisztotelészi filozófiát és a morálfilozófiát általában, nem az egyetemeken, legkevésbé az orvosi karokon támadták. A kritika kívülről jött, az újplatonikusoktól. Az orvosok filozófiai stúdiumát ez alig érintette. Még *Gianfrancesco Pico della Mirandola* (1469—1553) a keresztény tanokra szerinte károsan ható filozófia kifejezett ellenzője is kénytelen a jó orvosi képzéshez szükséges filozófia javára engedményt tenni.⁹⁰ G. F. Pico azt írja, hogy egy a platóni filozófián alapuló tanter-

⁸⁶ Physiologices libri hoc ordine legentur: De placitis Hippocratis et Platonis, Gal., kizárólag Hippokratész és Galénosz 29 könyvének felsorolását követően a harmincadik cím. In: *Modus docendi et discendi medicinam in Ingolstadiana Academia* (1555). A teljes szöveget E. Th. Nauck tette közzé, *Sudhoffs Arch.* 40 (1956) 1—14.

⁸⁷ *Oratio de hominis dignitate*. 314.

⁸⁸ Schultheisz, E.: Die Bedeutung der Philosophie des Giovanni Pico della Mirandola für die paracelsische Medizin. in: *Festschrift, 16. Paracelsustag*. (Hrsg. S. Domandl), Salzburg, 1966, 84—90.

⁸⁹ „Astrologia est fraus omnium pestilentissima si quidem illa ipsa et, quae philosophiam omnem corrumpit, medicinam adulterat...” Ioannis Pico: *Opera*. Basiliae (1601) in ast. proemium, pag 280.

⁹⁰ „Medicus enim a philosopho principia et fundamenta haurit medicinae, multaque mutuatur, quibus ad conciliandam sanitatem utatur (De studio divinae et humanae philosophiae). I. 5.; G. F. Pico: *Opera quae extant omnia*. (Basel, 1650) kiadása alapján.

vet szívesen látna. Kritikája csak az arisztotelészi — akkor azonban az egyetemen hivatalos — filozófia ellen irányul. A humanista arisztotelizmus mellett jelentős, bár kevésbé látványos volt Platón felvétele a filozófia stúdiumába, amely mindhárom magasabb fakultást érintette. A platonizmus ugyanolyan fáziseltolódással, tehát későn tűnt fel az ars fakultáson, mint az orvosi karon a neóterikus tanok. *Niccolo Leoniceo Tomeo* 1500 körül tartott Platón előadásai a paduai egyetemen még csak előfutárai voltak a század második felében tartott lekióknak.⁹¹ Platóni dialógusokat 1570 és 1580 között a pisai és a ferrarai, később a római egyetem is felvesz a curriculumba, bár nem a kötelező tárgyak közé. A század vége felé több vizsgajegyzőkönyvben lehet a platóni filozófiából merített kérdésekkel találkozni. A mindig szívesen tárgyalt *Timaios* mellett, Arisztotelész *Metafizikájának* ellensúlyozására a *Parmenidészt* adják elő. Ennek volt egy kifejezetten tancélú fordítása a „*Platonis Parmenides seu de ideis Latine seorsim editus et brevioribus notis illustratus... praelectionibus explicandis*” (Hafniae, 1598).⁹²

Az újplatonista gondolatrendszer az absztrakció fogalmának kibővítésével megteremtette azokat az előfeltételeket, melyek nélkül a természettudományok nem fejlődhetek volna. Mai ismereteink alapján az alchemia, asztrológia akkori nagy befolyása a tudományos életre pozitívan értékelendő.⁹³ Az arisztotelizmus a maga különféle irányzataival, amilyen pl. a *Pomponazzi* által képviselt heterodox arisztotelizmus a platonizmus különböző megjelenési formáiban pl. *Ficino*, *Bruno*, *Pico*, *L. Valla* vagy akár *Paracelsus* interpretálásában, az arisztoteléiánus *Melanchthon* újabban sokat tárgyalt kryptoplatonizmusát is beleértve,⁹⁴ e korban oly mértékben összefonódtak, hogy teljes tisztaságukban nem ábrázolhatók. A reneszánsz filozófusok hallgatólagosan Pál apostol szavait követték: „*Mindent megpróbáljatok, ami jó, azt megtartsátok*” (Thessalonikabeliekhez írt I. levél, 5: 11).

Melanchthon az orvosok között

A 15—16. század magyar diákjai a legnagyobb számban a német és olasz egyetemeket keresték fel, így ezek filozófia-stúdiuma alakította a kor legtöbb magyar orvosának szemléletét. A német egyetemeken számuk a reformáció után nemcsak a teológiai fakultáson növekedett meg, nőtt a studiosi medicinae száma is.

A reneszánsz-humanizmus nem a nagy rendszeralkotó filozófusok kora. Gazdag azonban a klasszikusokat interpretáló és kommentáló, tudományos munkájukban azokra építő, produktív auktorokban. Különösen olyanokban, akiknek didaktikusan írott munkái igen alkalmasak voltak tárgyak elfogadtatására. Könyveik többnyire tankönyvek, a renovált

⁹¹ Schmitt, Ch. B.: „...L'introduction de la philosophie platonicienne à la Renaissance” in: *Platon et Aristotle à la Renaissance*. (Paris, s. a.) 9. 93—104.

⁹² Kiadója Anders Krag, egyébként arisztoteléiánus dán filozófus Melanchthon követője.

⁹³ Irodalmát ld. Bernal, J. A.: *Die Wissenschaft in der Geschichte*. 3. Aufl. Berlin, 1967. — Hall, A. R.: *Die Geburt der naturwissenschaftlichen Methode*. Gutersloh, 1965. — Harig, G.: *Schriften zur Geschichte der Naturwissenschaften*. Berlin, 1983. — Az újplatonizmus magyarországi rendkívül nagy és igen korai befolyásáról ld. Kulcsár Péter: Az újplatonizmus Magyarországon. *Irod. tört. Közl.* 1—3. (1983) 41—47.

⁹⁴ Melanchthon „platonizmusáról” ld. Scheibler, H.: Reuchlins Einfluss auf Melanchthon. in: Herzig et al. (Hrsg.): *Reuchlin*. Sigmarigen, 1993. 140—145. és Leinsle, U. G.: *Das Ding und die Methode. Methodische Konstitution und Gegenstand der frühen protestantischen Metaphysik*. Augsburg, 1985. 11—20.

egyetemi stúdiók nélkülözhetetlen eszközévé váltak. Az északi egyetemeken vezéralakjuk *Philip Melanchthon*, a német reneszánsz-arisztotelizmus megújításának legjelentősebb személyisége, akinek célja mindent megelőzve, az egyetemi tanulmányok javítása, nivójának emelése, a „tisztá” tanok oktatása volt.

A humanisták nem akartak változtatni a stúdió rendjén, *Philip Melanchthon* igen. Névéhez olyan egyetemi reformsorozat fűződik, mely a filozófiai alapok révén a protestáns német egyetemeken az elméleti orvosi stúdiókat éppoly jelentős mértékben befolyásolta, mint a teológiai és jogi tanulmányokat, mindenekelőtt pedig mindhárom magasabb fakultás közös fundamentumát, az ars curriculumot. Az ars fakultás curriculumának humanizmus-kori feladatát tökéletesen fogalmazta meg *Melanchthon* az akadémiai fokozatokról szóló beszédében,⁹⁵ példaképpül véve az antik enciklopédiát. Előbb a formális diszciplínát kell tanulni, a grammatikát és a dialektikát, hogy alapul szolgálhassanak. Ehhez csatlakozóan kell igen behatóan tanulmányozni a fizikát, matematikát és etikát. Az etika vezet be tanuló-ját a humán szemléletbe. A fizika a mozgás sokféleségét, az elemeket és a test természetét mutatja be. Ennek kapcsán kezd el az arisztotelészi fizikával foglalkozni, miután 1515-ben még nemigen van kedve, hogy *Spalatin* kérésének eleget tegyen, aki fizikai előadások tartására kéri fel. 1526-ban azonban, mint orvosbarátjához, a humanista *Camerarius*hoz írott leveléből kiderül, már elmélyülten foglalkozik az arisztotelészi és galénoszi fizikával és természetfilozófiával. Nagy nyomatékkal fejtegeti, hogy a dialektikánál nem kisebb mértékben van szüksége a fizika tudására minden magasabb fakultáson.⁹⁶

A tanulmányi rendről 1531-ben mondott beszédében az erkölcs- és természetfilozófia, mint a humanista műveltség és ezzel minden magasabb tudás része kap hangot.⁹⁷

Végül a filozófiáról szóló előadással fejezi be az egyetemi tanulmányok reformjáról, helyesebben reformjairól szóló írásait, melyekből világosan kitűnik, az egyes diszciplínák nem választhatók el egymástól, egymásra épülnek. Ez az az összefüggő anyag, *orbis doctrinarum*, amire a tudományoknak, de az egyházaknak is szüksége van⁹⁸ és egyetlen magasabb fakultás, az orvosi sem nélkülözheti.

Melanchthon nem általában mint tanár, mint praeceptor, hanem mint filozófus tárgyalja és bizonyítja a filozófia szükségességét, a propedeutikus logikán túl, a magasabb stúdiókban. Egyformán és egyforma súllyal szól a medicináról és a jogról, a teológiának természetzerűen nagyobb teret engedve. A magasabb fakultásokon művelt tudományok nem nélkülözhetik a filozófiát. Hogy a pszichológia, a fizika (természetfilozófia) az orvosok, az etika s vele összefüggésben a pszichológia pedig a jogászok számára szükséges, nyilvánvaló, mivel az orvostudomány és a jogtudomány lényegüknél fogva természetfilozófiai-fizikai, pszichológiai és etikai téziseket tiltetnek át a gyakorlatba.⁹⁹ A liberális humanista eruditio vezet a tudományok oktatásáról, a tanrend kialakításáról szóló írásaiban is. A kor filozófiaoktatását az orvostan hallgatói, s a tanulni kész orvosok számára *Melanchthon* a német egyetemeken másfél évszázadra megszabta. A Németország határain túl működő

⁹⁵ *De gradibus discentium*. (1525) C. R. XI. 98—101.

⁹⁶ C. R. I. 23; C. R. I. 803.

⁹⁷ *De ordine discendi*. (1531) C. R. XX. 209—214. Ld. még ehhez a tudatlanságot, a kuruzslókat elítélő írását: *Decl. contra empiricos medicos*. (1531) C. R. XI. 202—209.

⁹⁸ *Quaestio academica, an philosophia pietati officiat*, 1531, C. R. X. 689—691.

⁹⁹ Cf. a *De anima* 1540-es kiadásának ajánlását, III. 908—10, az 1552. a fizikához VII. 472 ff., továbbá *De an. XIII.* 5—8. 160, phys. 189—92, de phil. XI. 278 ff, az etikához lib. eth. 277—280.

protestáns egyetemek is igazodtak a reformokhoz.¹⁰⁰ Melanchthon nagy érdeklődést mutatott a természettudományok iránt általában is, amint az a *Declamatio de doctrina physicae* (1550) című írásából is kitűnik.¹⁰¹ Melanchthon filozófiájában központi helyet foglal el a dialektika. Tudományrendszerében a dialektika nemcsak propedeutika, mely a jövő orvost, jogászt, teológust a tudományos módszerre tanítja, hanem tudásának része, az a logikai alaptudomány, mely a következetes gondolkodás alapjául szolgál, igaz és megbízható állításokat tesz lehetővé: „*ars seu via recte, ordine et perspicue docendi*”.¹⁰² Igazat ad az orvos-filozófus *Petrus Hispanusnak*, aki a *Summulae logicales*ben a dialektikát „*ars artium, scientia scientiarum*”-nak nevezi.¹⁰³ Benne található a *fontes artium*: amit tanít, az minden terület metodikai alapja. Ami pedig a szigorúan vett szaktudományokat illeti, így a medicinát is, azok dialektika nélkül egyáltalán nem tanulmányozhatók, tehát nem is taníthatók. Az, ami dialektika nélkül elsajátítható, csak halvány árnyéka az igazi tudománynak.¹⁰⁴ Dialektikájában nemcsak a *Summulae logicales*hez csatlakozik több helyen, nem idegen tőle *Lorenzo Valla Dialecticae disputationes-e* sem.¹⁰⁵ A dialektika hasonló felfogása *Rudolf Agricolánál* (1444—1485) olvasható, akinek *Dialektikája* nem más, mint humanista logika, amely Arisztotelészből, Ciceróból és Quintilianusból merít.¹⁰⁶ A helmstedti egyetem 1576. évi statutuma kötelező tankönyvnek rendeli. Filozófiája alapján nem más, mint egyfajta megújított, de eklektikus arisztotelizmus, amit természetesen nem a skolasztikus tankönyvekből merített, mely a keresztény hittel, az azt értelmező protestáns teológiával ötvözve válik egy bizonyos mértékig önálló filozófiává. Humanista társaihoz hasonlóan célja, hogy a tiszta, az eredeti Arisztotelészt helyreállítsa. Tény azonban, hogy Arisztotelész filozófiájának nominalista értelmezésétől soha nem szabadult meg teljesen.¹⁰⁷

¹⁰⁰ A *Dispositiones Rhetoricae*-t is felhasználta, hogy a tudományok értékét és helyét meghatározza, C. R. XI. 278—284. (Petersen 48.) Melanchthon liberális eruditója, mellyel az egyetemi reformokat végigvitte, s amely a protestáns egyetemek teoretikus orvosi stúdióit is alakította, azon az eklektikus filozófián alapult, melyben a legdiszarátabb elemek ötvöződtek egységes antropológiai szemléletté. Az egyetemi reformokra vonatkozó munkásságának újabb irodalmát ld. Baumgart, Peter: *Humanistische Bildungsreform an deutschen Universitäten des 16. Jahrhunderts*. In: Reingard, W. (Hrsg.): *Humanismus im Bildungswesen des 15. und 16. Jahrhunderts* Weinheim, 1984. (Mitt. XII. der Komm. für Humanismusforschung. 171—197.)

¹⁰¹ Részletesen tárgyalja Maurer, Wilhelm: Melanchthon und die Naturwissenschaft seiner Zeit. *Arch. f. Kirchengesch.* 44 (1962) 199—226.

¹⁰² *Erotemata*. XIII. 513 f. és *De dialectices* C. R. XI. 159—160. Petersen *op. cit.* 66; *De Philosophia*. C. R. XI. 278—281.

¹⁰³ A régi Arisztotelész-kommentátorok közül két orvost említ nagy reverenciával — Galénoszon kívül — Avicennát és Petrus Hispanust. (C. R. XI. 231); vö. Dilthey: *op. cit.* II. 188.

¹⁰⁴ (E) VI. 655; XI. 190; Ehhez ld. még Gohlke, Paul: *Die Lehre von der Abstraktion bei Plato und Aristoteles*. 1914.

¹⁰⁵ Prantl: *Geschichte der Philosophie*. III. 35—37.

¹⁰⁶ *De inventione dialectica libri tres*. Hasonló munka, az *Epistola de formando studio* című írása. Ebben Arisztotelésszel egyenrangú forrás Cicero és Seneca. Vö. Meier, F.: Melanchthon als Philosoph. *Arch. f. Philosophie* (XVII.) Bd. X. 448—49.

¹⁰⁷ Meier, F.: Melanchthon als Philosoph. *Arch. f. Philosophie*. Bd. X. 450. A filozófia helyének a stúdiumban való meghatározását megnehezíti, különösen az orvosi curriculumban, a filozófia szóhasználatát Melanchthonnál. Magát a filozófia kifejezést többféle formában használja, hol általában bölcsesség és bölcsélet értelmében, hol az ars képzést jelenti egészében, máskor az ars képzést a grammatika kivételével, más szöveghegyen a dialektikát, fizikát és etikát a matematika és asztronómia kizárásával és végül jelenti nála a specifikus képzettséget is. A jelentés gyakran csak a teljes szövegből derül ki. Az értelmezésre vonatkozóan ld. Meier: *op. cit.* 453.

A studiosus medicinaet különösen foglalkoztató fizikája, miképpen minden filozófiai írása, *tankönyv*. Jóllehet szerényen azt írja, hogy a fizika területén az orvosok hivatottabbak lettek volna a könyv megírására, a teljesség kedvéért azonban e nagy feladatot is vállalta,¹⁰⁸ úgy vélvén, az univerzálisan képzett tudós, aki nincs távol a reneszánsz l'umo universale-jának ideáljától, a természettanban is kell hogy ismerje a legújabb kutatásokat. A természetfilozófiai hangvételű fizika: *Initia doctrinae physicae* (Lipsiae, 1549) (*Dictata in Academia Wittenbergensi*). A kapcsolat már a könyv írásakor is szoros volt az ars és az orvosi karral. Milyen elmélyülten foglalkozik Melanchthon az orvostannal, nemcsak ebből a könyvből derül ki, de többek között a kor egyik legjelentősebb orvos-humanistájához, *Leonhard Fuchshoz* és *Camerariushoz* írott leveléből is.¹⁰⁹ *Melanchthon* 1553-ban arra kéri barátját, *Joachim Camerariust*, írja ki számára azokat a Galénosz szövegeket, amelyeket fizikája számára felhasználhatónak, ill. használandónak tart.¹¹⁰ Ennek ismeretében olvassa majd újra az arisztotelészi fizikát, hogy igazi tisztá tant nyújthasson: „*vera doctrina qualis est Aristotelica sumpta ex Hippocratis*”. A fizika tankönyv kétségtelenül úttörő. Hatása mély és hosszantartó. *Ricardo Pozzo* közöl egy 16. századi előadási kéziratot, ami az *Initia doctrinae physicae* alapján készült.¹¹¹ Ez az interpretáció képet ad a fizikakompendium egyetemi felhasználásáról. A könyv a 17. századig több egyetemen a statutumokban előírt tankönyv maradt. 1574-ben a helmstedti egyetemen a *physicae professor* feladata, hogy Melanchthon fizikáját és physiologiáját kommentálja, tehát azok alapján adjon elő.¹¹² Ezekben a statutumokban Melanchthon mind a természettanban, mind a filozófiában elismert tekintélyként jelenik meg.¹¹³ Az orvosi fakultásokon kedvelt Melanchthon tankönyvek között az *Initia doctrinae physicae* az, melynek hivatkozásai között a legtöbbször találkozunk Galénossal. A medicina iránti érdeklődését számos más írása is tanúsítja. Mint *sensu strictiori* filozófiai munkáinak megfelelő passzusaiiban, itt még inkább nyilvánvaló Galénosz befolyása. A tanaira való hivatkozás, *Arisztotelész* és *Theophrasztosz* mellett végigvonul a *Fizikán*. Galénosz kétségtelenül természettudományi-orvosi forrásul szolgált Melanchthonnak Arisztotelész mellett. Ez annál is inkább érthető, mivel tudvalevő, hogy a Galénoszi szisztémának számos eleme arisztotelészi íráskorig követhető. Az arisztotelészi fizika igazságát bizonyítva Galénoszt hívja tanúul: Arisztotelész fektette le a fizika alapjait, Galénosz építette fel.¹¹⁴

¹⁰⁸ C. R. VII. 475. Vö. Meier: *op. cit.* 75.

¹⁰⁹ C. R. II. 718., Ld. Meier: *op. cit.* 110.

¹¹⁰ Vö. *Corp. Ref.* II. 687; *Petersen.* 75. C. R. XIII. 183.

¹¹¹ Pozzo, Riccardo: *Wissenschaft und Reformation. Die Beispiele der Universitäten Königsberg und Helmstedt. Ber. zur Wissenschaftsgesch.* 16. (1995) 103. — Köszönettel tartozom R. Pozzo egyetemi magántanárnak (Milano), aki az egész kéziratot rendelkezésemre bocsájtotta.

¹¹² *Die Statuten der Universität Helmstedt.* Hrsg. von Peter Baumgart — E. Pitz, Göttingen 1963. „...explicabit commentaria Philippi de Physica conscripta. Item libellum de anima (cuius lectiones tamen medici sibi sumunt) assidue leget subinde absolutam operam repetendo, cum sine eiusmodi doctrina nec studiosus haberi possit quisquam nec in altioribus recte informari.” par. 378. pag. 164.

¹¹³ Pozzo: *op. cit.* 106.

¹¹⁴ C. R. XIII. 656., Galénoszt az orvost olyan nagyra becsüli, hogy összes műveinek második görög kiadásához írott előszavában Aszklépiadész és Hippokratész mellé helyezi (*Galení libr. partes I—V*, Basel, Cratander 1531. Praefatio). Vö. még *Oratio de vita Galeni* C. R. XI. 495 ff. Írásainak hibáit, tévedéseit nem Galénosznak, hanem szövegterzításnak tulajdonítja. Panasolja a középkori Galénosz fordítások nyelvi hibáit, alacsony színvonalát. Ha valaki Galénosz könyveinek régebbi fordítását veszi kezébe, írja, egy sorát sem ismeri

Ad fontes törekvése a filozófus Galénoszhoz is elvezeti. Galénosz jelentőségét a filozófia és annak oktatása szempontjából Melanchthon megerősíti. Ahogy Arisztotelész tanult Hippokratésztől és Platóntól, úgy vezeti vissza a megújult arisztotelészi filozófiát az „igazi tant” *Alexander Aphrodisiensis* mellett Galénoszra.¹¹⁵ Meggyőződéssel vallja, hogy Galénosz nélkül a filozófiában nem lehet elindulni és Galénosz kommentárjai nélkül Arisztotelész doktrínái nem elég világosak. Amit Galénosz a természetfilozófiáról ír, a legjobb és legteljesebb, amivel eddig rendelkezünk.¹¹⁶ Nemcsak Galénosz természetfilozófiáját értékelte, de logikáját és ismeretelméletét is.¹¹⁷ Még Galénosz ama doktrínája sem egészen idegen tőle, mely szerint az anatómia principiuma a teológia kezdete.¹¹⁸ Azt azonban hangsúlyoznom kell, hogy bármennyire gyakran hivatkozik Galénoszra, a humanizmuskor legújabb orvosi ismereteit sem hanyagolja el. *Vesalius* s a már említett *Leonhard Fuchs* és *Camerarius* jelentik a legújabb ismeretek forrását e téren az ő számára is.¹¹⁹ Galénosz hatása ismerhető fel a *De animában* (1540),¹²⁰ melyet mind az ars, mind a felsőbb fakultások, elsősorban a medicina és a teológia hallgatói részére írt. Galénosz nemcsak az élettanban, de a lélettanban is abszolút tekintély, mert mint megjegyzi, ő jár legközelebb a „*vitalis ac animalis spiritus*” megértéséhez.¹²¹ A pszichológiát a magasabb fakultásokon (a jogit kivéve) a *physica* részeként kezelték, ilyenformán került a protestáns egyetemek lekcioiba. Alapjául az először 1540-ben megjelent *Commentaria* (1553 óta *Liber*) *de anima* szolgált.

fel. („Accipiat aliquis in manus veterem librorum ipsius μεταφρασιν non unum versum Galeni agnoscet, ita barbarico coeno omnia obruta distorta ac foedita videbit...”. C. R. XI. 863—64.)

¹¹⁵ C. R. XI. 652; XII. 262; III. 914. Vö. Meier: *op. cit.* 84.

¹¹⁶ Ld. ehhez: *Praefatio in Galenum*. (Corp. Ref. III. 490 ff.) és *Decl. de vita Galeni*. (C. R. XI. 495 ff.)

¹¹⁷ C. R. II. 687, 702; C. R. II. 687, a Spalatinhoz 1519. III. 13-án írt levélben is Galénoszt dicséri.

¹¹⁸ C. R. XI. 501. Meier: *op. cit.* 91.

¹¹⁹ C. R. VII. 1127.

¹²⁰ A *De anima* több mint a pszichológia tankönyve. 1540-ben jelent meg először mint *Commentarius de anima*. Több utányomást követően, erősen átdolgozott formában, új kiadása *Liber de anima* címmel hagyta el a nyomdát. Hosszú évtizedekig tartozott az alptankönyvek közé. A greifswaldi egyetem orvosi fakultásán pl. az ún. bevezető olvasmányok között írja elő az 1596. évi statutum. Valójában még a 17. században is a libri audiendi között találjuk. Mindkét kiadás annyiban tér el az akkoriban kedvelt *de anima*-írástól, hogy terjedelmüknek csaknem fele az anatómiai és élettani alapismereteket foglalja össze. Az anatómiáról szólva Melanchthon azt fejtegeti, hogy mivel az anatómia az istenség jeleit (vestigia divinitatis) is kifejezi, egyenesen gyalázatos dolog nem törekedni a test felépítésének megismerésére („...turpe est hominum prorsus ignorare sui corporis, ut ita dicam, aedificium presertim cum ad valetudinem et ad mores haec cognitio plurimum conducatur”), már csak azért is, mert ez az ismeret járul hozzá leginkább az egészséghez és az erkölcsöz. *Commentarius* 32). Vivian Nutton is utal arra, hogy az anatómia, és hozzá kell tennem, az élettan, filozófiai-teológiai színezetű interpretálása nem volt szokatlan a 16. század orvosi és filozófiai irodalmában. (Nutton, V.: Wittenberg anatomy. In: Groll, D. P.—Cunnigham, A. (ed.): *Medicine and the Reformation*. London, 1993.) Ez nem állt ellentétben az anatómia kutatásának, ezakt megismerésének törekvésével. A *Commentarius* az egész antropológia tankönyve, benne azonban még nem találhatók meg a legújabb ismeretek. A 12 évvel később kiadott *Liber* már nagymértékben támaszkodik az *autores recentioresre*. A *Fabricat* most már jól ismerő, *Vesaliust* többször név szerint idéző Melanchthon szemében azonban Galénosz tekintélye semmit sem csökkent. A galénoszi anatómia számára is nyilvánvaló hibáit most sem Galénosznak rója fel. A *Vesalius* előttek tévedtek, „multí errorunt ante Vesalium” (sic!), illetve a bajok forrása a romlott szöveg (libri depravati), (C. R. XIII. 62.). Jól ismerte a *Fabricát*. Saját példánya volt, amit margináliákkal látott el, s még egy *De consideratione humani corporis fabrica* című verset is írt bele. (Kinyomatva C. R. X. 610.). Melanchthon *Vesalius-recepcióját* ld. Rath, G.: *Andreas Vesal im Lichte neuer Forschungen*. Wiesbaden, 1963.

¹²¹ C. R. XIII. 116.

Klasszikus egyetemi tankönyv. Valójában nem egyszerűen „csak” pszichológia, hanem egy teljes *antropológia*. *Vesalius*, *Leonhard Fuchs* és más hozzáértő medici neoterici, közöttük *Kaspar Peucer*¹²² írásainak és tanácsainak felhasználásával készült. Valószínűleg orvosbarátai és tanácsadói is arra készítették, hogy *Galénossal* foglalkozzék. Galénosz nedvtanát és a pneumatant átvéve a mű *sensu strictiori* pszichológiája inkább galénoszi, mint arisztotelészi elgondoláson nyugszik.¹²³ Melanchthon a klasszikus forrásokon és a vele kapcsolatban álló orvoshumanisták munkáin kívül jól ismeri korának jelentős irodalmát. A *De animában* *Louis Vives* pszichológiai munkáját ajánlja olvasóinak további tanulmányozás, e témában való elmélyülés végett.¹²⁴ A *De anima* nemcsak egyetemi tankönyv. Orvosok és teológusok promotiojuk után is szívesen olvassák. *Melanchthon* *physiologiájához* egy kifejezetten orvosoknak szóló, tanítási céllal készített kommentárt írt egy ugyancsak orvosfilozófus tanítványa *Matthäus Dresser*, *De partibus corporis humani et de anima eiusque potentiis libri II.* (Wittenberg 1580. és 1583.)¹²⁵

Melanchthon kora egyik legproduktívabb tankönyvírója. Tankönyveinek szerkezete logikailag is mesteri, szövegük világos és jól áttekinthető. *Dilthey*¹²⁶ szerint didaktikusan az elképzelhető legjobb tankönyvek. Tankönyvei egyszerűségében *Melanchthon* tartotta magát *Dürer*hez „*simplicitatem summum esse artis decus*”, míg stílusában az arisztotelészi „*amo mediocritatem*” elvét vallotta. Gondolatmenetüket illetően tankönyvei közvetve vagy közvetlenül túlnyomórészt Arisztotelészen alapszanak. Ugyanakkor figyelemreméltó, különösen a medicina szempontjából, hogy éppen az orvosok számára igen jelentős, különös gonddal kidolgozott fizikájában, Arisztotelésszel ellentétben, Isten a kiindulópont — legalábbis formálisan. Teológiai érdekből pedig a kopernikuszi tant nem fogadja el.¹²⁷ Nem vitás, *Melanchthon* „eklektikus arisztotelianus”, akinek filozófiai-pedagógiai munkásságát tanítványai folytatják.

¹²² Kaspar Peucer (1525—1602) *Melanchthon* tanítványa és veje, orvosdoktor és a matematika tanára a wittenbergi egyetemen, az anhalti herceg udvari orvosa. A wittenbergi paracelsisták köréhez tartozott. Főműve a *Commentarius de praecipuis divinationum generibus* (Wittenberg, 1553) nyolc kiadást ért meg.

¹²³ A spiritus sanctus jámbor embereknél keveredik a szívben és agyban lévő „testi” spiritussal és elősegíti Isten megismerését. A galénoszi pneuma- (spiritus) tant a *De placitis Hippocratis et Platonis* alapján tárgyalja, illetve onnan vett idézetekkel támogatja (C. R. XIII. 88—89.). A kézirat lezárása után jelent meg J. Helm rendkívül alapos, kiténő tanulmánya „*Die Galenrezeption in Philipp Melanchthons De anima*”. (1540/1552) *Med. Hist. Journal*, 31. (1996) 298—331. Helm egybeveti a galénoszi görög szövegeket a *Melanchthoni* művek megfelelő részeivel. A szöveghelyek precíz elemzésén alapuló fejtegetései teljesen világossá teszik *Melanchthon* antropológiai Galénosz-recepcióját.

¹²⁴ C. R. III. 907 ff. az ajánlás p. 911. *Juan Louis Vives* (1492—1540) nagy tudású humanista. Párizsban egyetemi tanár, Londonban rövid ideig VIII. *Henrik* udvarában praeparator. „*De anima et vita libri III.*” 1538-ban jelent meg Baselenben, tehát nem sokkal *Melanchthon* „*De animáját*” megelőzően. *Vives* maga is eklektikus arisztotelianus. Az egyetemi oktatás és tudományfelosztás szempontjából érdekes opusában foglaltak (*De disciplina libri XX.*, Amsterdam 1535.) mind arisztotelészi írások, ill. kommentárok.

¹²⁵ *M. Dresser*nek (1536—1607) még egy munkája ismeretes, kiténő életrajzot írt *Krato von Kraftheim*ről *Curriculum vitae Joh. Cratonis a Craftheim*, Lipsiae, 1587. (Biogr. Lexikon. Hirsch-Hübötter II. 308.)

¹²⁶ *Dilthey*, *Wilhelm*: Das natürliche System der Geisteswissenschaften, Dritter Artikel. In: *Archiv für Geschichte der Philosophie*. 1893. 226—227.

¹²⁷ Vö.: *Müller*, *Konrad*: *Phil. Melanchthon und das kopernikanische Weltssystem*. *Centaurus* 9. (1963/64) 16—28.

Qui bene distinguit, bene docet: Taurellus és Zabarella

A megújult teológiai kutatás, a gyakori és mélyreszántó viták kedveztek a filozófiai vizsgálódásoknak. A filozófiát nem csupán a teológia ancillájaként kezelték. Kutatása, művelése minden magasabb fakultáson új lendületet kapott. Melanchthonnak és követőinek munkássága az orvosi fakultáson is újra érdeklődést ébreszt a filozófia iránt, mely kezdett már rutinná válni a curriculumban.

A filozófia professzorai között, nem egy, a filozófiát és a medicinát egyaránt művelő és tanító tanárral találkozunk. Többen Melanchthon tanítványai s még többen követői is. Közülük néhányank még a neve sem található orvostörténeti monográfiákban, jóllehet a filozófiatörténetben írásaik nem ismeretlenek. Másokat ugyan orvosként „jegyez” az irodalom, de nem érdektelen filozófiai műveikről, ill. egyetemi előadásairól alig vagy egyáltalán nem esik szó. Ezeknek az orvos-filozófusoknak pedig szerepük volt a 16—17. század filozófia oktatásában, az orvosi szemlélet, a tudományos teóriák alakításában.

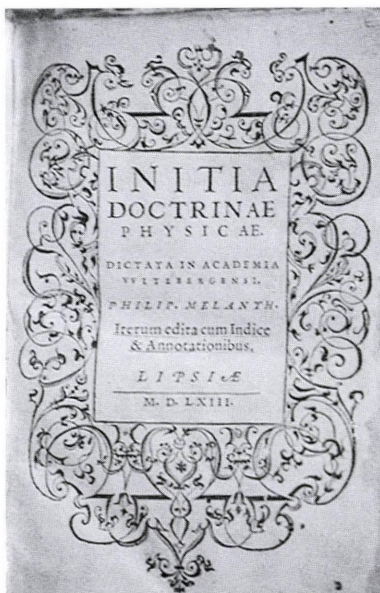
A franciák, angolok és olaszok nagy metafizikai iskolái mellett a 16. század végétől a német egyetemeken egyre erősebbé válik a metafizikával átszőtt „*Schulphilosophie*”, mely teljességét majd *Leibniz* filozófiájában éri el.

A reformációt követően ismét fellángol a „hit és tudás” régi (és örök) problematikája körüli vita, ami a filozófiát a metafizika irányába vezeti. A hit és tudás kérdésében lévő feszültség nemcsak a teológiai fakultáson belül észlelhető. Tisztán filozófiai s bizonyos mértékben orvosi kérdésként is felmerül. A kérdésre a filozófusoknak kellett válaszolniuk. A metafizika és az ismeretelmélet eme egyik alapkérdését — még mielőtt az arisztotelészi metafizika a protestáns egyetemeken virágkorához érkezett volna — egy orvos-filozófus foglalta össze és gondolta újra át: *Nicolaus Taurellus*.¹²⁸ Munkássága sokkal jelentősebb, mintsem arra orvos kortársai gyér utalásaiból következtetni lehet. Az orvos *Taurellus* mint filozófus igazi metafizikus, sőt „korának egyik legügyesebb metafizikusa”.¹²⁹

A tübingeni egyetemen kezdte orvosi tanulmányait. Baselban promoveált. Baseli és strassburgi orvosi gyakorlatot követően 1576-ban lett a baseli egyetemen a morálfilozófia, 1580-tól pedig az altdorfi egyetemen az orvostan tanára. Alig 26 esztendő, amikor megjelenik metafizikája: „*Philosophiae triumphus, metaphysica philosophandi methodus*” 1573.

¹²⁸ Eredetileg *Oechslein* (1541—1606). Nemcsak latinizált neve jelzi humanista voltát, de egész életműve és egyetemi állomásai is. Baselben még az eloquentia és az etika tanára (1579), később a württembergi herceg udvari orvosa, majd az újonnan alapított altdorfi egyetemen a medicina, az ars fakultáson a philosophia naturalis és a metafizika rendes tanára. A filozófiai karnak több ízben dékánja. Burghardt, A.: *Geschichte der medizinischen Fakultät zu Basel*. 1460—1900. Basel, 1917, 17 f, valamint Recktenwald, H.: *Die Fränkische Universität Altdorf*. Nürnberg, 1966, 17. és 79. f. A Jöcher által említett *Epistolae medicae*-nek, mely Joh. Hornung *Cistae medicae* c. írásával együtt jelent meg, nem sikerült nyomára bukkannom.

¹²⁹ „Il etait certainement l'un plus habiles Metaphisicus de ça temps-la”. Bayle. Dict. „Taurelle”. Idézi Schmid. Schwarzenberg, F. X.: *Nicolaus Taurellus, der erste deutsche Philosoph*. Erlangen, 1864. (2. Ausg.) 127., Vö. még Petersen: *op. cit.* 212 sequ. Orvostörténeti monográfiákban nem találkoztam Taurellus névvel. Ch. G. Kestner két kötetes *Bibliotheca Medica*-jában említi Taurellust, megadva a *Med. Praedict.* teljes címét a semiológiai írások között. Egyetlen más munkáját sem említi. Vö. Christ, Guil. Kestneri P. et M. D.: *Bibliotheca Medica etc.* Jena, 1746. p. 504—505. A könyvre Magyar László volt szíves felhívni figyelmemet. Jöcher így ír róla: „...ein Philosophus und Medicus... Er hatte einen feurigen Geist und eine tiefe Einsicht in die philosophischen Wissenschaften, wobey es ihm nicht an Muth mangelte, seine Gedanken frey zu bekennen, und in Schriften an Tag zu legen.” *Allg. Gelehrten-Lexikon*. 1028/1029.

Taurellus művének címlapja

Jelentősebb orvosi írásai: *Annotationes in quosdam libros Arnaldi de Villanova* (Basel, 1585), *De vita et morte libellus* (Basel, 1586) sem nélkülözik a filozófiai eszmefuttatásokat, mint ahogy a *Theses physicae*, sőt még a *Theses medicae* című értekezései sem. A *Theses de partibus corporis humani* (Altdorf, 1583) anatómiai-élettani mű. Alapvető írása az az orvosi műve, melyben az orvos és a filozófus együtt szólal meg, az 1581-ben kiadott *Medicae Praedictionis Methodus* (Frankfurt, 1521). Ebben a semiotika és diagnostika alapvető elméleti és gyakorlati kérdéseit tárgyalja. Előszavában szól a medicina és a metafizika kapcsolatáról. A *De rerum aeternitate*-ben (1604) pedig a Taurellus-féle metafizika egyik központi kérdése tér ismételtelen vissza, a hit és a tudás viszonya.

A *Medicae Praedictionis Methodus* előszava s minden filozófiai írása arról tanúskodik, hogy mindennekfelett valónak tartja a filozófia s vele minden tudomány szabadságát. Tudjuk, a humanizmus kora távolról sem szabadult meg a tekintélyelvűtől, annak gyakorlatától. A középkori egyetem tradíciójával szembehelyezkedik Lorenzo Valla, amikor a „*Dialecticae Disputationes*” praefatiojában megjegyzi, szégyenletes dolog a diákokat arra kötelezni, hogy Arisztotelésznek soha ne mondjanak ellent.¹³⁰ Az önálló vélemény kimondásának jogához ragaszkodik igazi humanistához illően Giovanni Pico della Mirandola is, amikor azt fejtegeti, nem szükséges valamely iskolához tartoznia annak, aki saját véleményét hirdeti. Ezt akkor mondja és írja, amikor az egyetemeken a tekintélytiszteltet dominál.¹³¹ Nemritkán új gondolatot, felfedezést is egy auktoritás nevének védelme alatt közölnek. Gyakran

¹³⁰ Valla szövegét idézi Harth, D.: *Philologie und praktische Philosophie. Untersuchungen zum Sprach- und Traditionverständnis des Erasmus von Rotterdam*. München, 1970. p. 119.

¹³¹ *De Dignitate Hominis*. Lateinisch und Deutsch, eingeleitet von E. Garin. Bad Homburg, 1968. 64.

csak óvatosságból, esetleges támadások elkerülésére hivatkoznak egy vagy több klasszikus auktorra. A sok újat publikáló *Fernel* Arisztotelésztől Galénoszon át egy sor tekintéllyel erősíti igazán új közlendőit. *Taurellus* az emberi auktoritás minden kényszerét elveti. A filozófiának szabadnak kell lennie. Egy ember tekintélye sem befolyásolhatja a tudóst, aki csak szabadon kutathat. *Taurellus* az ugyancsak filozófus-orvos *Jacob Schegk* tanítványa volt, akit „*peripateticorum princeps*”-nek nevezett, nála a tiszta Arisztotelészt hallgatta. Arisztotelésznek nem a tekintélyét, a tudását tisztelte.¹³²

A medicina oktatása szempontjából különösen fontosak fizikai lekturáiban elhangzott fejtegetései, melyek szerint egyetlen természettudós sem állíthat többet, mint amennyit számára a tapasztalat nyújt, ezért a tudományok elvei a metafizikához tartoznak. Ez a felfogás *Taurellust* a megújított tudományok és a filozófia egyik legjellegzetesebb képviselőjévé teszi.¹³³ Az orvos *Taurellus* magáévá teszi mindazokat a tapasztalatokat és eljárásokat, melyeket az orvostudomány legújabb képviselői, a neotericusok hirdetnek, túljutva Hippokratész, Arisztotelész, Galénosz *nem igazolt* tanain, de *csak* a *nem igazolt*, ill. valószínűtlen, a kor tudásával ellentétes állítást vetve el. Előadásai az altdorfi egyetem orvosi karán ezt a tézist tükrözik. A filozófiában éppúgy önálló utakat járt, mint a medicinában és a botanikában. Arisztotelész híve, de nem feltétel nélkül. Nem követője a skolasztikus Arisztotelész-komentátoroknak, amint az írásaiból kitűnik.¹³⁴ *Taurellus* jól válogat, filo-

¹³² Vö. *Synopsis Aristotelis Metaphysices*. (1596) p. 72. és *Med. Praed. Meth. Praefatio*.

¹³³ *Discussionum metaphysicarum et physicarum libri IV*. Már a cím is a lényegre utal. Ld. még *Phil. Triumphus* 80, 85 és 90., továbbá *Metaphysices universalis Partes quatuor*, valamint a *Med. Praedict. Meth.* előszavát. Az „ingeniosissimus professor”, ahogy *Leibniz* nevezi (olvasható: *Joachim Friedr. Feller*nél „*Otium Hannoverianum sive miscellanea ex ore ... G. G. Leibniti*” Lipsiae, 1718 pag. 141), altdorfi professzorként írja az orvostörténelemben eddig nem ismert, a filozófiatörténetben sem említett emblémagyűjteményét: *Emblemata Physico Ethica Naturae Morum* (Nürnberg, 1590). Ezt a kiadást még kettő követi, 1612-ben és 1618-ban. Utóbbi edíciókhoz csatlakoznak az ugyancsak alig ismert „*Carmina funebria Nic. Taur.*”

Mint ez az ad lectorem prefaióból kitűnik, a distichonokban írott versek és ábrák kifejezetten didaktikus céllal készültek. Az előszóban megírja, hogy már az emblémagyűjtemény kézírata is annyira megnyerte tanítványai tetszését, hogy kérésüknek tett eleget, amikor az *Emblemátát* nyomdába adta, megértvén, hogy a filozófiai tankönyvek sztoikus szigora (*stoica austeritas*) nem minden studiosusnak teszi könnyűvé a tanulást. A poema vizont a hozzátartozó illusztrációval kedvező forma a memorizáláshoz. Az előszó hangvétele és a könyv keletkezéstörténete azt bizonyítja, hogy *Taurellus* nemcsak jó, de kedvelt tanár volt.

¹³⁴ *Synopsis Metaphysices Aristotelis*. (Hanau 1596). Ennek a kortársak által megtámadott írásnak *Jac. Wilhelm Feurlein* nyújtott védelmet egy dissertatio apologeticában (*Jöcher*, 1029), a „*Taurellus defensibus*”, melyet *Taurellus*, általa újra kiadott *Metafizikája* elé helyezett: *Dissertatio apologetica pro Nicolao Taurello philosopho altdorfiano atheismi et deismi iniusto accusato et ipsius Taurelli Synopsi metaphysices ob rarietatem recusa cum annotationibus editoris*. (Nürnberg 1734). A nagytekintélyű *Jacob Schegk* (1511—1587) orvos- és filozófus professzor igaz tanítványként nem elvileg bírálta Arisztotelész követőit, inkább korrigálni kívánta munkáikban azt, ami nem felelt meg kora tudásának. Ennek kapcsán fejtegette ki mindig saját véleményét. Így igazgatja helyre több Arisztotelész-komentárjában *Piccolomin*it és követőit: *Ουρανολογία hoc est physicarum et metaphysicarum discussionum de caelo libri II. adversus Franciscum Piccolominem aliosque peripateticos*. (Amberg, 1603). Hasonló olvasható a *κοσμολογία* hoc est de mundo libri II-ben (Amberg, 1808). A *De rerum aeternitate* (1604) pedig az a négy részből álló metafizika, „in quibus placita Aristotelis, Vallesii, Piccolominei, Caesalpini, Societatis Coninbricensis aliorumque discutiuntur, examinatur atque refutatur” Arisztotelészt sem kíméli, követőinek „tévedéseit” újból és újból kiigazítja. Tíz Arisztotelész-komentárja közül a metafizikán kívül, főleg a *De elementis* és a *De anima* szerepel az egyetemi könyvlistákon. (*Taurellus* Arisztotelész-komentárjainak bibliográfiáját ld. *Latin Aristotle Commentaries*. ed Ch. Lohr, 1986, 449—450.)

zófija eklektikusan arisztotelianus, átszőve a sztoikus racionalizmus gondolataival, azon munkálkodva, hogy a filozófiát és a teológiát, hitet és tudást kibékítse a tiszta tudás jegyében. A filozófia triumphusa éppen abban található, hogy alapul szolgál a teológiának is. Ezért folytat állandó küzdelmet a tudomány és a filozófia tisztasága jegyében az *averroizmus* ellen.¹³⁵

Taurellus legnagyobb ellenfele az olasz *Cesalpinus*. *Andrea Cesalpio* (1519—1603), mint Taurellus maga is, nagy tudású orvos. A természettudósok nagyra becsülték mint a botanika és mineralógia első rendszerezőjét. *VIII. Kelemen* udvari orvosa és a római egyetem tanára, a keringéskutatásban *Harvey* előfutára. Tanait a keringésről a *Quaestionum Medicarum* és a *Praxis universae artis medicinae* c. könyvében teszi közzé.¹³⁶ A neoaristotelianus *Cesalpio* híres botanikája mellett írott filozófiai műve, a *Quaestiones Peripateticae Libri V.* (1583) (*Problemata Peripateticae*) a természet általános elvi kérdéseit tárgyalja arisztotelianus módon, részben botanikai-pszichológiai példákkal illusztrálva.¹³⁷ Filozófusként oly jelentős, hogy kortársai „*a Filozófus*” vagy „*Papa philosophorum*” névvel illették. 1601-ben Rómában megjelent „*Katoptron, sive speculum artis medicinae Hippocraticum*” című munkájában megkísérli az arisztotelészi filozófiát a medicina elméletével összehangolni. A „hit és tudás” volt az a filozófiai probléma, melyben az ellentét Taurellus és *Cesalpio* között kibékíthetlenné vált. Taurellus minden ürügyet megragadott, hogy ellenfelét lehetetlenné tegye. Téves nézeteit egy egész könyvben igyekezett cáfolni: „*Alpes caesae i. e. Andr. Cesalpini monstruosa dogmata discussa et excussa*”. Még eretnekséggel is vádolja *Cesalpinot*, aki ugyan elítéli a kabbalát és küzd a babona ellen, de a démonokban hisz.¹³⁸ Ez a támadás vérre ment, *Cesalpio* alig tudta elkerülni az inkvizíciót.

Míg a német egyetemeken a reformáció segítette elő a filozófia elmélyültebb művelését és intenzív oktatását, az olasz egyetemeken a teológiai karok hiánya tette lehetővé a kutatás teljes szabadságát, minden filozófiai irányzat érvényesülését, ars és az orvosi fakultás kezdetektől meglévő együttműködésének még szorosabb formáját.

A filozófia és a medicina kapcsolódó oktatásának kétségkívül Itáliában vannak a gyökerei. A két tárgy kapcsolatáról legkorábban és leggyakrabban az olasz egyetemek doktorai írtak,

¹³⁵ *Phil. Triumph.* 303 f., *De rer. aetern.* 624—25., (a szöveget ld. Petersennél *op. cit.* 226 ff.)

¹³⁶ Ld. *Quaestionum Medicarum libri II.* cap. 17. (Velece 1593 és 1604). *Cesalpio* különösen kedvelte a *quaestionest* mint műfajt. A kommentárt jelentőségében még a késői humanista egyetemen is közvetlenül követi a *Quaestio* mint műfaj. A *Quaestio*ik vagy vegyes tartalmúak, *Quaestiones quodlibetales*, vagy egy meghatározott tudományág rendszerezett *quaestio*i, amint azok a „*Summa*”-kban találhatók. A humanistáknak ez a szakirodalmi műfaja, tankönyvi formájában nem különbözött magának a skolasztikának az írásaitól. Íróik aktivitása egyetemi előadásairól is tanúskodik.

¹³⁷ Részletes elemzését ld. Boas, Marie: *The Scientific Renaissance 1450—1630.* London, 1962. 65. — A *Cesalpio* személyével és munkásságával foglalkozó hatalmas irodalom szükségtelessé teszi, hogy e helyen bővebben tárgyaljam.

¹³⁸ A. *Cesalpinus*: „*Daemonum investigatio peripatetica, in qua explicatus locus Hippocratis si aliquid divinum in morbis* (Firenze, 1580). Ennek velencei (1593) kiadása egyesíti ezt a munkát a *Quaest. Peripat.*-tal és még két orvosi írással. Ezt a kiadást nem volt módomban kézbevenni. Taurellus *Cesalpinot* pantheizmussal is vádolja, mégis, ennek némileg ellentmondóan, keresztény hitét (nem filozófiai felfogását!) „*pie et vere*” jelzővel illeti (*Alp. Caes. Praef.* 37). Taurellust emiatt is többen támadták. Ez ügyben is akadt védője. *Hier. Arconatus* 1597-ben írt költeményében védelmébe veszi mondván, Taurellus nem *Cesalpio* személye, hanem csak „*vana et sophistica*” tanai („*dogmata*”) ellen küzd. (*Cesalp. pro N. Taurello in Taurellus, Emblemata physico-ethica, Nürnberg* 1602).

filozófusok és mindkét tárgyat művelő tanárok. A klasszikusokat követően olasz humanisták foglalkoztak legbehatóbban a medicina-filozófia coniunctiojának elvi kérdéseivel.

A neves történész és jogtudós, a firenzei köztársaság titkára *Benedetto Accolti* írt egy könyvet kora kiválóságairól. Az orvosokat a filozófusokkal egy szekcióban tárgyalja „általános” filozófia cím alatt, mivel „az orvoslás művészete filozófia nélkül alig művelhető”.¹³⁹

A kortársak közül a medicina és filozófia viszonyáról, beleértve a tanításban és tanulásban elfoglalt helyüket is, *Jacopo Zabarella* írt a legrészletesebben. *Jacobus Zabarella* (1533—1589), kora egyik „legsikeresebb” mindenestre legeredetibb filozófusa. Itália határain messze túl ismert és elismert „logikus”, az ún. paduai filozófiai iskola képviselője. 1553-ban kapta fokozatát Páduában, ahol 1563-ban a logika professzora lett. 1568-tól haláláig a logika mellett természetfilozófiát adott elő. Zabarella tekintélye a maga korában és a következő századokban oly nagy, hogy egyesek egyenesen Arisztotelész helyére léptették.¹⁴⁰ Jórészt általános tudományelméleti fejtegetéseiben (*De naturalis scientiae constitutione*) a tudás és tudomány struktúráját vizsgálva, az orvosi tanulmányok előfeltételének tartja a filozófia tanulását. Nem lehet jó orvos az, aki egyszersmind nem jó természetfilozófus. A természetfilozófia szolgál a tudomány szerkezetének (*constitutio*) alapjául, amit ezután az orvostan átvehet s a gyakorlatba átültethet. Zabarella az orvosi tudáson az elméleti felkészültséget érti. A jó orvosnak egyúttal természetfilozófusnak kell lennie, miképpen nem lehet jó törvényalkotó sem az, aki nem eléggé járatos a morálfilozófiában. „*Quamobrem sicut bonus medicus esse non potest, qui non sit philosophus naturalis, ita nec bonus legislator, qui non calleat moralem philosophiam. Inter eas tamen illud interest, quid medicina solam effectiorem respicit, philosophia naturalis non effectiorem, sed solam scientiam...*”¹⁴¹ Annál is inkább igaz ez, mivel a medicina fiziológiai ismereteit a termé-

¹³⁹ „Quid enim nobilior quam Parisiis et in nonnullis Italiae et Hispaniae urbibus Scholae? quos inter et medicos annuero, quoniam ipsorum in *Philosophia* praecipuum stadium est, sine qua certe medicinae ars minime investigare potuisset (kiemelés tőlem Sch. E.) *Benedicti Acolti Aretani dialogus de praestantia virorum sui aevi...* ed. Benedetto Bacchini, Parma, 1689. p. 122. Újra kiadta C. G. Galletti Firenze, 1866.

¹⁴⁰ Petersen *op. cit.* 199.; Jöcher: *Allg. Gelehrten Lex.* p. 2127.

¹⁴¹ *Jacobus Zabarella: De rebus naturalibus libri XXX.*; a majna-frankfurti 1607. évi kiadás alapján. Cap. XXXII. pag 102. *Zabarella* az átlagosnál messze nagyobb érdeklődését a medicina iránt minden valószínűség szerint tanára *Tomitanus* keltette fel. *Bernhardinus Tomitanus* (1517—1576) költő, filológus, filozófus és orvos, 1535-ben szerezte e két utóbbi tárgyból doktorátusát szülővárosa, Padua egyetemén. Mielőtt 1543-ban a logika rendes tanára lett, magánelőadásokat és nyilvános filozófiai és poétikai felolvasásokat tartott az ún. paduai logikai iskola keretein belül. Itt és ekkor kezdte meg felolvasásait *Arisztotelész* műveiből. Előadásai alapján írta meg egyik legolvasottabb tankönyvét: *Introductio ad sophisticos elenchos Aristotelis*, amit az *Animadversiones in I. posteriorum Aristotelis* és a *Solutiones contradictionum in Averrhoe et Aristotele* követtek. 1543-ban a paduai egyetemen a logika rendes tanáraként tartott rendkívül népszerű logikai előadásai nemcsak az egyetem falain belül de Itália határain túl is nagyhírvé tették. Tanítványai között sok, később nagyhírű tudóst találunk. Éveken keresztül volt hallgatója *Jacobus Zabarella* is. Azt a szabad szellemet, a kutatási szabadsághoz való ragaszkodást, amit *Zabarella* oly konzekvensen hirdetett, már *Tomitano* is képviselte. (1554-ben az inkvizíció protestantizmussal vádolja két Erasmus-mű fordítása kapcsán). 20 évi filozófia-logika tanítás után, melynek kapcsán a medicina teóriáját soha nem hagyta figyelmen kívül, rámutatva a két diszciplína szoros összefüggésére, az orvosi fakultás elméleti katedrájára szeretett volna átmenni. Ezirányú kérését azonban elutasították, mondván elégedjék meg azzal a nem csekély dicsőséggel, amit a filozófiai fakultáson ért el, tanítsa tovább a logikát, „amiben messze többet ért el, mint mindenki más” (*Jöcher*, IV/1246). Ez a válasz olymértékben kedvetlenítette el, hogy feladva katedráját, Velencébe költözött, ahol a továbbiakban kizárólag medicinával foglalkozott. Nem hanyagolva el az elméletet sem, igen kiterjedt praxist folytatott. A morbus

szetfilozófia ama részeiből meríti, amelyek az emberi test részeivel foglalkoznak. „*Ex hac potissimum naturalis philosophiae parte sumit ars medica partem illam, quae physiologica dicitur, in qua de humano corpore, ac de eius partibus sermo fit, quam medico illas curaturo necessaria penitus sit earum cognitio*”. (*De naturalis scientiae* etc. cap. XXXIII. p. 93) Egyebekben Zabarella azt is megírja, hogy az anatómiát tanuló orvosok, illetve studiosusok melyik Arisztotelész művet olvassák, melyiket ne: „*non in libris de historia (ti. animalium) sed in libris de partibus (animalium) methodice de ipsis partibus agentem...*” Azt a jelentős szerepet, melyet a logika foglal el az orvosi tanrendben, Zabarella véleménye szerint, több helyen is részletesen tárgyalja: *De natura logicae*, II. 4.; *De methodis* II. 11—14. A logikának a többi diszciplínával való összefüggéseit is bemutatja. Ez az itáliai orvosfilozófiai szemlélet később minden európai egyetemre behatolt.¹⁴²

Arisztotelész *De anima*-jához írott kommentárjában Zabarella arról ír, hogy az ebben a műben való elmélyülés egyik indoka az, hogy az ars medicinae az életről általában, a növekedésről és a lélekről szóló leírásokból sokat merített. Beosztása szerint a medicina a scientia naturalisban benne foglaltatik.¹⁴³ Zabarella egyik legfontosabb tézise, hogy „*a logika (csak) egyik eszköze a filozófiának.*”¹⁴⁴ Ez nem teljesen új gondolat, az 5. századi újplatonikusoknál már megtalálható. Az orvosi oktatásban is praelegált logika szempontjából azonban ilyen világosan megfogalmazva, példákmal illusztrálva és kifejtve didaktikailag is elsőrendű fontosságú. Azáltal, hogy a logika, mint Zabarella írja, *ars* és *scientia*, a régi tézisen nem kívánt változtatni, meghatározása szerint lényegében mégis instrumentum philosophiae.¹⁴⁵ Az *experientia*, mely Arisztotelész filozófiájában központi helyet foglal el, Zabarella írásaiban is prominens helyet kap. Az *Analytica posterior* második könyvéhez írt kommentárja a medicina számára döntően fontos experientiát tárgyalva, világossá teszi,

gallicusról írott munkáját az 1566 és 1567 között Velencében a „*De morbo gallico*” című colligatumban adták ki.

Tomitanusnak, mint irodalmárnak és nyelvésznek magyar vonatkozása is ismeretes. A „Padovai diákdal” néven ismert költemény egy magyar diáktól hallott magyar szerelmes vers, amit az ismeretlen nevű padovai diák latin nyelven mondott el Tomitanonak, aki azt olaszra fordította és a toszkán nyelvről írott tanulmányában (1545) mint stíluspéldát idézi. Vö. Szabolcsi Bence: Egy XVI. századi magyar költemény nyoma az olasz irodalomban. *Irod. Tört. Közl.* 1933, 134—135. Ld. még Daniele A.: *B. Tomitano, Dai „Ragionamenti a Quattro libri della lingua toscana”*, Museum Patavinum, 1983. Tomitanus 1572-ben írott többkötetes elvezett életrajzát már kortársai közül is kevesen látták.

¹⁴² Vö. Petersen, P.: *Geschichte der aristotelischen Philosophie in Deutschland* (Leipzig, 1921); Az olasz iskolával összefüggésben az oxfordi arisztotelizmust tárgyalja Schmitt, Ch. B.: *John Care and Aristotelism in Renaissance England* (Kingston-Montreal, 1983); itt a határterületeket érintő legújabb irodalom is megtalálható.

¹⁴³ „...Possumus etiam de multis effectricibus artibus id ostendere, ut de arte medica, quae multa sumit a libris de anima, ut hoc considerat Paulus Venetus, sed hoc aliis considerandum relinquimus. Restat considerandum, quomodo scientia de anima sit utilis ad scientiam naturalem, sed hoc videtur clarum, cum ab ipso Aristotele sumitur. Est enim tanquam principium animalium.” Zabarella: *In tres Aristotelis libros de Anima Commentarii*. (A velencei 1605. kiadás alapján, 6 v., a szöveget közli: Schmitt: op. cit. 253.

¹⁴⁴ *De natura logicae*, I. c. 8. p. 18 az *Opera logica* 1603-as kiadásában (első kiadás) Strassburgban jelent meg 1594-ben. Vö. még Petersen 197.

¹⁴⁵ Zabarella op. cit. 21. „Ego semper sententiam illam verissimam esse existimavi, quam Graeci interpretes significare visi sunt, *logicam instrumentum esse philosophiae* eiusque naturam non posse melius et optimum quam instrumenti nomine significari et declarari, proinde eius logicae esse disciplinam instrumentalem seu habitum instrumentalem. Haec sententia cum ratione, tum Aristotelis testimonio fuit a nobis in praecedentibus declarata” etc. (kiemelés tőlem Sch. E.)

hogy ez Arisztotelész egész episztemológiájának kulcsa.¹⁴⁶ Munkásságának egyik célja, hogy a Stagiritát világosabbá és így hozzáférhetőbbé tegye.

A medicina oktatásában is visszhangra talál Zabarella tudományfelosztása elméleti (*disciplinae contemplativae*) és gyakorlati (*disciplinae practicae*) részre.¹⁴⁷ Ez a felosztás a dolgok arisztotelészi elkülönítéséből indul ki: a dolgok „szükséges” és „kontingens” komponensből állnak.¹⁴⁸ Zabarella szerint mindegyiknek megvan a maga metódusa.¹⁴⁹ Az elméleti tudományok a szintetikus metódus szerint (*ordo compositus* vagy *progressivus*), míg a gyakorlati diszciplínák az analitikus metódus (*ordo resolutivus*) szerint járnak el.¹⁵⁰ Zabarella a praktikus tudományok közé sorolja a logikát. Így lehet ez a filozófia mellett a medicina instrumentuma is. Csak a fizikát, matematikát és a metafizikát tekintette tisztán elméleti tudománynak. Az arisztotelianus Zabarella szerint, mesterének megfelelően, a tudomány csak azokkal a dolgokkal foglalkozhat, amelyek vannak. Következésképpen olyan dolgokat, amelyek nincsenek, nem tárgyalhat. Ezért pl. olyan fogalmaknak, mint *vacuum* vagy *infinitum* nem lehet helyük az igazi tudományban. Ezt Zabarella így fejtette ki: „*Privativa (értsd negatíva) autem non entis cognitio est cognoscere ipsum non esse et falsam proportionem falsam esse, quam cognitionem dari non negaret Aristoteles: propterea in libris physicorum docuit infinitum et vacuum non dari.*” A progressio ad infinitum nem a reneszánsz filozófia gondolata.¹⁵¹ Zabarella az orvosi fakultásokon gyakran, a paduai egyetemen pedig rendszeresen előadott könyvnek, az *Analytica posteriorum*nak a kommentálásában nagyjából azoknak az orvosoknak az irányát követi, akik teljesen egyetértenek Arisztotelésszel ebben a kérdésben. Fejtegetései és magyarázatai helyenként Averroes kommentárjaival mutatnak hasonlóságot.¹⁵² Ez a gondolatmenet nem segíthetett tovább sem a fizikának, sem a medicinának. Itt jött segítségül az újplatonizmus, a hypothesis adta lehetőségekkel.

Non liquet? — az „új” filozófia

A humanisták *ad fontes* törekvése és követelése, megújult filozófiája a hagyományos tudományfogalom és ezzel a tananyag részbeni megújulásához vezet, ami az orvosi curriculumban és az ordo legendikében is megjelenik. Képzettsége folytán a humanizmus korának

¹⁴⁶ Iacobus Zabarello: *Opera logica*, (repr.) Frankfurt, 1923. cols. 1269—1270. Vö. még Bourgey, L.: *Observation et expérience chez Aristote*. Paris, 1955., valamint Ch. B. Schmitt: *Experience and Experiment. A Comparison of Zabarello's in De motu. Studies in Renaissance XVI*. (1964), 92 ff.

¹⁴⁷ Ez nem azonos a medicinában tradicionális „theorica-practica” bontással.

¹⁴⁸ *Nik. Eth.* III. 6.

¹⁴⁹ A metodika kérdéséhez, melynek részleteibe nem mehetek bele, s nem is a filozófia egyetemi oktatásának problematikájára, ld. Petersen 213. A szintetikus és analitikus módszer eredeti kérdését ld. Galénosz: *De methodis* (I. o. 3. a.). A logika filozófiához tartozásáról ld. Calov: *Tractatus novus de methodo docendi et disputandi etc. Scripta philos. Witt.* 1673.

¹⁵⁰ *De methodis*. Lib. II., c. 6. p. 180.

¹⁵¹ In libros posteriorum analyticorum commentaria. *Opera Logica* col. 658. Liber I., ml. 10. (a frankfurti 1623. évi kiadás alapján). Zabarellához és az arisztotelész kommentárokhoz ld. Edwards, W. F.: *The Logic of Iacopo Zabarello*. New York, 1964., valamint Peter Petersen: *Geschichte der aristotelischen Philosophie im protestantischen Deutschland*, op. cit. 39.

¹⁵² Ennek a kérdésnek részletes elemzését az Averroes-kommentárokkal való összefüggését és kiterjedt irodalmát ld. Ch. B. Schmitt: *op. cit.* (Zabarella) főként 102 ff.

orvosa, főként ha olasz vagy francia egyetemet végzett, a reformációt követően már német egyetemeken promoveált is, képes volt aktuális discussioban képviselni a medicina teóriáin túlmenően, a kor általános filozófiai téziseit. Ez vonatkozott mind a szűkebb és tágabb Arisztotelész-recepció által feltett kérdésekre, mind a racionális averroizmus és nominalizmus kiváltotta vitákra.¹⁵³

A 16. században és még a 17. század első felében is folyamatosan uralkodó eklektikus arisztotelizmus és a lassan az egyetemekre is beszivárgó újplatonizmus együttesen képezi az egyetemeken előadott orvostan „új” filozófiai alapját, ha az újplatonizmus a curriculum-ban nem is jelenik meg expressis verbis.¹⁵⁴

A humanizmuskor természetfilozófiája a természettudománnyal nemcsak szorosan függ össze, helyenként át is fedik egymást. Ennek a természetfilozófiának számos, a korszakra ugyancsak jellemző pantheizmussal közös vonása van. Emellett a pantheisztikus színezetű természetfilozófia és a természetesen még tovább ható tradicionális skolasztikus filozófia mellett egyre nagyobb a főként *Pietro Pomponazzi* által képviselt *heterodox arisztotelizmus* hatása is.¹⁵⁵ Ez vonatkozik *Aquinoi Tamás*, *Albertus Magnus* és *Duns Scotus* tanaira is.

¹⁵³ A 14. század elején Párizsban a medicina és a többi tudományág között intenzív kapcsolat még tisztán elméleti sikon halad: „via intellectualis”. A század végefelé az „új” filozófia hatására, már a „via pragmatica” és a „via scholaris” van előtérben. Az olasz egyetemek mellett az európai medicinát a későközépkorban leginkább alakító párizsi egyetem szellemi életéről vö. E. Seidler: *Die Heilkunde des ausgehenden Mittelalters in Paris*. Wiesbaden, 1967.

¹⁵⁴ Az újplatonizmus fogalma alá tartoznak mindazok a szellemi áramlatok, melyek az antik újplatonista iskolákból származnak. Elemei a középkori latin kultúrában tovább élnek, főként az ágostoni tradícióban, a reneszánszban újjáélednek. A nyugati kultúra újból és új formákban találkozik a medicinát is nem kevésbé befolyásoló áramlataival. Anélkül, hogy az újplatonizmus elvi kérdéseinek az Arisztotelész dominancia idején való feléledésének taglalásába bocsátkoznék, meg kell jegyezni, hogy a tudomány és vele a medicina számára, illetve abban betöltött szerepére több fény vetül, ha tudjuk, hogy az újplatonikusok (*Plótinosz*, *Porphüriosz*, *Proklosz*, *Philoponosz*) az arisztotelészi és poszt-arisztotelészi logika kiváló ismerői és művelői voltak. Arisztotelész logikái írásaihoz írott kommentárjaikban az újplatonikusok arisztotelészi értelemben relativizálták a tudományt, amennyiben korlátait felismerve, nem voltak hajlandók a gondolkodás legfőbb céljának tekinteni egy erre irányuló dedukció-szisztémát. A hagyományos tudományfogalom és az újplatonizmus hozta változások problematikáját részletesen tárgyalja Tsouyopoulos N.: *Die Entdeckung der Struktur komparativer Begriffe in der Antike Arch. f. Begriffsgeschichte* 14 (1970) 152—171, valamint *Der Einfluss des Neoplatonismus etc., Sudhoffs Arch.*, 60 (1976) 33—44 c. írásaiban.

Példaként *Jean Fernel De abditis rerum causis* c. munkájának fogalmi struktúráját elemzi, bemutatva az újplatonizmus befolyását Fernel műveire (37—38). Ehhez hozzá kell fűznöm, hogy Fernel egyike azoknak a neoterikus auctoroknak, akik éppen Arisztotelészre hivatkoznak legtöbbit, miközben egyik-másik hipotézise klasszikusan újplatonista hatás alatt született. Az újplatonista gondolatok és metódusok bejuthattak az egyetemre anélkül, hogy az újplatonisták munkái önállóan kerültek volna előadásra. Fernel példája is kétségtelenné teszi, hogy az újplatonizmus a tudományos hipotézis lehetővé tételével szétfeszítette az empirizmus határait. Hipotetikus entitások nélkül a medicina nem fejlődhetett volna. Fernel eme eljárására vonatkozóan ld. még Schultheisz E. *Comm. Hist. Artis Med.* 149—157 (1995—1996) 36—37 és 53.

¹⁵⁵ *Vollgast*, S.: *Naturwissenschaft und Philosophie im Spannungsfeld, zwischen Renaissance und früherer Neuzeit. NTM-Schriftenreihe* 23 (1986) 93. Vö. még Weil, É.: *Die Philosophie des Pietro Pomponazzi. Arch. Gesch. d. Philosophie*, 41 (1932), 127—176.

Pomponazzi *De naturalium effectuum admirandorum causis* című természetfilozófiai írásában a folyamatok és események kauzalitását szigorúan asztrológiai értelemben tárgyalja, még hozzá a skolasztikus asztrológia szellemében, mellyel élesen szemben állnak Pico asztrológiaellenes írásai. (A *De naturalium* 1567. évi baseli kiadása alapján cap. X. 122; *Pico In astr. lib. XII.* 415, valamint I. 3.)

A humanizmuskor eme „új”, inkább eklektikus filozófiai szemlélete teszi fogékonnyá a kor tudósait, közöttük a tudománnyal vagy azzal is foglalkozó orvosokat minden új gondolat, az igazi kutatás iránt. A 16—17. század arisztotelizmusa a maga különböző felfogásaiban, a platonizmus különféle irányzataival és a scotismus változatos megjelenési formái alig kibogozható összefonódásban jelennek meg. Ezért és akkor válik az eklektikus jelző epitheton ornansá.

Mivel a humanizmuskor a filozófiájának középpontjában, a filozófiai és a keresztény tanok kívánt harmóniája mellett, az ember áll, érthető, hogy a filozófia és az orvostan kapcsolata még erősebbé válik. Ez figyelhető meg az egyetemi tantárgyakban is. Már *Arisztotelész* szükségesnek tartotta a tapasztalatot, hogy az „...végül is a tapasztaltak okainak megismeréséhez vezessen...”¹⁵⁶

A tapasztalat definíciójához és alkalmazásához most szükségessé válik *Platón* filozófiájának újraértékelése és teret nyer az újplatonizmus is a maga „experimentális” gondolataival és gyakorlataival.

A későközépkor-korareneszánsz tananyagának tartalmát vizsgálva, csatlakozni kell *Lichtenthaelerhez*, aki szerint a korszak medicinájának a „természetes valóság”-hoz való realiztikus vonzódása nem az újkor vívmánya, hanem már az arabizmusban, ill. a késő skolasztikában megtalálható.¹⁵⁷ Ugyanakkor a tananyag alapján is megállapítható, hogy irányzatoktól függetlenül, a késői skolasztika fizikájában, fiziológiájában használt fogalmak nem mindig felelnek meg a reális tartalomnak. Sőt, a fizikában, az egész teoretikus medicinában változatlanul determináló arisztotelészi fogalomalkotás mellett, most ismét megjelenő idealista-újplatonista gondolatokból fakadó következtetések sem ritkák. Csak a skolasztikusok és *Galénosz* híres antiatomisztikus „vitájára” kell emlékezni a skolasztikus realizmus példajaként (minden logikus érv az atomok ellen szól, ergo nem is létezhetnek).¹⁵⁸ Ez távolról sem jelent a valóságtól való elfordulást a metafizikai idealizmus értelmében, csupán azt mutatja, hogy még nem elég erős a realizmus és a gyakran tisztán logikai ítéleten alapuló „fogalmi realizmus”. Túljutott ugyan a metafizikai idealizmuson, de a logikát nem egyszer alárendelte a valóságnak.

A változást a reneszánsz-humanizmus hozza, amikor is a metafizikai realizmus új fázisba lép. A tanítást és kutatást egyaránt befolyásoló jelszó az *autopszia*. Innen a korszak kutatására és irodalmára oly jellemző korrekció és kiegészítés igénye, a klasszikusok most már tiszta szövegének tanulmányozásán túl az új iránti egyre fokozódó érdeklődés. Ebből a szemléletből, ebből a metafizikai realizmusból fakad a 16—17. század anatómiai-élettani haladása, a praktikus medicina néhány novuma. Ez a neoterici írásainak fénykora.

¹⁵⁶ *Analytica posteriora* 996—1000. Erre vonatkozóan ld. még Heidelberg, M.—S., Thiessen: *Natur- und Erfahrungen. Von der mittelalterlichen zur neuzeitlichen Naturwissenschaft*. Hamburg, 1983. A Corpus Aristotelicum és a medicina közötti ismeretelméleti kérdéseket Diego Garcia tekinti át [The Structure of Medical Knowledge in Aristotle's Philosophy. *Sudhoffs Arch.* 62 (1978) 1—37.]. Vizsgálja a tekhné (általában) és a tekhné iatriké közötti különbségeket a Nikomachosi etika VI. könyve alapján. Az etika és medicina szemléletének összefüggő kérdéseit Arisztotelésznél, továbbá a medicina helyét az arisztotelészi tudáskatalógusban a *Metaphysica* VI. és XI. könyve alapján.

¹⁵⁷ Lichtenthaeler, Charles: *Geschichte der Medizin*. 3. Aufl., Köln, 1982, 440.

¹⁵⁸ Kalbfleisch, K.: Über Galens Einleitung in die Logik. *Jb. Klass. Philosophie*, 23 (Suppl.) Leipzig, 1897. 20 ff., valamint Temkin, O.: *Galenism. Rise and decline of a medical philosophy*. London, 1973.

A fogalmi realizmus azonban még nem tűnt el teljesen, a spekulatív tézisek egy nem jelentéktelen része tovább él.

Követve a *lectura* alapjául szolgáló műveket, méginkább azok új kommentárjait, melyek többnyire azonosak a postgraduális is olvasott textusokkal és a neoterici többé-kevésbé egyéni munkáit, egyre élesebben rajzolódik ki a kontinuitás mellett a változás képe. A tényekhez közelebb álló „reneszánsz-realizmus”, melyben a logika már csaknem kizárólag a valóság tényeire épül, produkálja a medicinában is a korszak nagy felfedezéseit. Ezek a felfedezések azonban, igen nagy jelentőségük ellenére, elméletileg még mindig „csak” alapul szolgálnak későbbi korok modern medicinájának realizmusához. Igazán konzekvens realizmus a medicinában csak 1800 után jelenik meg. Ebben a realizmusban már a tudományos tény (*scientific fact, wissenschaftliche Tatsache*) a meghatározó fogalom. Ezzel kezdődik az a modern medicina, mely kétségtelenül a reneszánsz-humanizmus vívmányaira épül. Az orvosok filozófiai stúdiuma nélkül ez a fejlődés alig képzelhető el.¹⁵⁹

A humanizmuskori egyetem képzési célja, ahogyan azt pl. a nagynevű humanista *Johann Sturm*, a strassburgi egyetem 1538 évi ordojában leírta, a *scientiat* is magában foglaló *eruditio*, melyet *sapiens atque eloquens pietas* tesz teljessé a tudomány, a humanizmus és a kereszténység szintézisének jegyében: *Propositum a nobis est, sapientem atque eloquentem pietatem finem esse studiorum*.¹⁶⁰ Hasonló olvasható a koppenhágai egyetem statútumaiban *Scientia, pietas et bonae artes ac studia liberalia* elsajátítása mindhárom magasabb fakultás stúdiumának végső célja¹⁶¹ és ezt írja a wittenbergi egyetem 1502. évi statútuma is.¹⁶²

Tudjuk, minden *scientia* logikai-filozófiai alapon nyugszik. Az *eruditionak* is egyik feltétele a filozófiai képzettség. Különösen igaz ez a medicinában, ahol a *non liquet* kérdése csaknem minden elméleti fejtegetés kapcsán felmerül. A humanista orvos nemcsak *vir perpetuae lectionis*, hanem valóban *vir eruditus*. Alig találkozunk igazán tudós orvossal, akinek biográfiájában ne szerepelne valamilyen megfogalmazásban a megjegyzés: *non solum medicinae sed etiam philosophiae peritus*.

A *pietas* a korszak tudósának, orvosnak, jogásznak s nem kizárólag a teológusnak, szellemi képéhez tartozik. A tudányszeretetet és vallásos buzgóságot magában foglaló *pietas* nagylelkűséggel és bölcsességgel (*prudentia*) párosulva a humanisták egyik erénye. A *pietas litterata*, minden képzettség egyik forrása, ahol a szó második jelentése szerinti lelkiismeretesség legalább olyan értékű, mint a tudós keresztény kegyesség, a reneszánsz ember

¹⁵⁹ A korszak orvosfilozófusainak, mint pl. a német egyetemeken Taurellus mesterének Joh. Schegknek és számos tanítványának, Itáliában Zabarella iskoláját követő, filozófiát is oktató, a tárgyat a medicinával párhuzamosan művelő orvosoknak munkásságával, egyetemi előadásaival és írásaival foglalkozom tanulmányom következő, második részében.

¹⁶⁰ A teljes szöveget A. Schnidling közli: *Humanistische Hochschule und freie Reichstadt*. Wiesbaden, 1977. 162 ff.

¹⁶¹ *Fundatio et ordinatio universalis scholae Haffniensis, valamint Ordinatio lectionum in Accademia Haffniensis...* 1537. A szöveget W. Norwin közli, *Kopenhavns Universitæts — Reformationen*, Kopenhága, 1940. 2, 22—25.

¹⁶² A *sapiens atque eloquens pietas* veszi át a helmstedti egyetem az 1575/76-os tanévben szerkesztett statútuma is. *Urkundenbuch der Universität Wittenberg 1502—1611*. bearb. v. W. Friedenburg. Magdeburg, 1926. 1. 180. Id. ehhez még Grossmann, W.: *Humanism in Wittenberg 1485—1517*. Niewukoop, 1975. Vö. Baumgart, P.—Pitz, E. *Die Statuten der Universität Helmstedt*. Göttingen, 1963. par. 184. p. 119.

egyik jellemző tulajdonsága. A pietas jól összeegyeztethető volt a humanizmus praktikus — didaktikus céljaival.¹⁶³

A *pietas* nem egyedül a protestáns egyetemek sajátja, jöllehet onnan ered. A katolikus egyetemi reformok kezdeményezői is magukénak vallották. Az 1599. évi jezsuita *Ratio atque institutio studiorum* is megőrzi a humanista vívmányokat, közöttük a *pietas litteratát*.¹⁶⁴ Ez az *Institutio* volt mérvadó a Habsburg-országok minden egyetemén. Így a nem protestáns magyar orvosok, akik főként Bécs, Freiburg, Krakkó, Prága egyetemeit látogatták, nem kevésbé humanista képzést kaptak, mint protestáns társaik, ha színezete más is volt. A konfesszionális humanizmus a szellemi versengés ellenére mindvégig megmarad az európai humanista tudományos közösség, a *res publica litteraria* keretein belül.¹⁶⁵ Ami pedig az *eloquentiát* illeti, az a késői humanizmusban is minden tudomány része. *J. Sturm Methodus docendi et discendi* című traktatusában egyenesen azt jelenti ki, hogy az *eloquentia* minden tudás nélkülözhetetlen része.¹⁶⁶

A *rhetoricus* feladatát az ingolstadti egyetem 1572-ben kiadott ordo docendije abban látja „*ut etiam studiosi iuris et aliarum facultatum alliciantur studia eloquentiae*”.¹⁶⁷ (Kiemelés tőlem, Sch. E.)

A *ratio* és az *oratio*, minden művelt embert jellemző attributum, feladata a szellem (*mens*) művelése egyrészt *sapientia*, *doctrina* és *virtus*, másrészt nyelvi-rétori felkészültség segítségével. Ez mindhárom magasabb fakultás tanulmányi célját illetően érvényes.¹⁶⁸ A tudomány és az *eloquentia*, a tudomány és a filozófia a késői egyetemi humanizmusban nem veszít jelentőségéből. Így érthető, hogy a filozófia egyetemi oktatása a humanizmus idején éli virágkorát és válik a magasabb fakultásokon, különösen az orvosi karon a stúdium integráns részévé.

Az egyetemi filozófiastúdium sem az *ars*, sem a magasabb fakultásokon természetesen nem tükrözi a korszak filozófiai életének, irodalmának egészét. A filozófia történetében a reneszánsz korszaka átmeneti periódusnak a „fermentáció” időszakának tekintendő.¹⁶⁹ Nem kétséges, hogy a modern medicina és gyökerei ide nyúlnak vissza, bár a *Thomas Aquinas* és

¹⁶³ Spitz meghatározása illik ide: „...the dominant characteristic of humanism was its practical, didactic and moralistic nature. A pedagogical purpose directed toward an ethical end...” Spitz, L. W.: *The Course of German Humanism*. in: H. A. Oberman—M. A. Bradey (ed.): *Itinerarium Italicum. The Profile of the Italian Renaissance in the Mirror of its European Transformations*. Leiden, 1975. 172. Vö. még Reinhard, W. (Hg.) *Humanismus und Bildungswesen des 15—16. Jahrhunderts*. Weinheim, 1984. különösen 170—195.

¹⁶⁴ Vö. Seifert, A.: *Die jesuitische Reform 1570—1650*. in: *Die Ludwig-Maximilian-Universität in ihren Fakultäten*. hg. v. I. Spörl. Berlin, 1980. ld. még Schnidling, A.: *Humanistische Hochschule*. Wiesbaden, 1977. főleg 162 f.

¹⁶⁵ Az ún. konfesszionális humanizmus irodalmát ld. Kaegl, W.: *Humanistische Kontinuität im konfessionalen Zeitalter*. Basel, 1954.

¹⁶⁶ A teljes szöveget ld. Schnidling: *op. cit.* 164 ff.

¹⁶⁷ Seifert, A.: *op. cit.* (Texte und Regesten). 248.

¹⁶⁸ A *doctrina* itt a szaktudományt jelenti hasonlóan a scientiához. A szöveget ld. Pitz, E.: *Die Statuten der Universität Helmstedt*. Göttingen, 1963. 16 ff. — Az egész kérdéskomplexumot összefoglalta Melancthon egyik kiténő tanítványa, David Chyträus a helmstedti egyetem statutumainak szerkesztője, *De ratione discendi et ordine studiorum* című tanulmányi útmutatójában, melyet halála után fia adott ki. (Nekem csak az 1576. évi 2. kiadás állott rendelkezésemre.) — Chyträusról ld. Baumgart, P.: *Die Gründung der Universität Helmstedt*. Braunschweig. Jahrb. 57. (1976) 35—48.

¹⁶⁹ A kifejezés *Kristellertől* származik: *Movimenti filosofici del Rinascimento, Giornale della Filosofia Italiana* XXIX. (1950) 275 ff.

Descartes közötti intervallumban a filozófiailag is iskolázott természettudósok és orvosok érdeklődése inkább manifesztálódik az általuk megfogalmazott kérdésekben, mint a válszokban. Egyik gyakran feltett kérdés a tudomány mibenléte, a tudomány lehetséges definíciója, a kor tudományfogalmának meghatározása. A medicina oktatását, az orvosok filozófia-stúdiumait elveiben ez a tudományfogalom határozta meg a 16. században is. A valóság iránti csaknem szenvedélyes érdeklődés, mely a reneszánszban ébredt fel, először az ember erkölcsi-társadalmi lényé felé fordul. A 15. század vége felé egyre inkább, mint természeti lény válik az érdeklődés tárgyává az ember, és ezzel az érdeklődés központjába kerülnek a természettudományok is. A megismerés körének erről a kiterjedéséről, a stúdium humanitatis mellett a medicina és a természettudományok megnövekedett jelentőségéről, a kortársak személyes írásai is tanúskodnak. Ez olvasható a paviai orvosprofesszor *Girolamo Cardano* (1501—1596) önéletírásában is. A reneszánsz-humanizmus jólismert alakja, aki matematikusként, fizikusként, filozófusként és orvosként egyaránt jeles alakja volt kora tudományának, kortársai „*vir inventionum*” jelzővel illették, míg a zseniális, de nyughatatlan, gyakran kötekedő tudóst *Haller* „*vir mirifici ingenii — sed instabilis et inquietus*”-nak titulálja, önéletrajzában fejtegeti nézeteit tudományfelfogásáról. A *De vita propria* és az ezt mintegy kiegészítő *De propriis libris* c. műveiből kitűnik, hogy az egyes diszciplínák (ma azt mondanák szaktudományok) önmagukban nem elegendők. Enciklopedikus tudásra van szükség. A filozófia, medicina és a humaniorák mellett a diszciplínák egész sorát tekinti egy tudós elme számára nélkülözhetetlennek.¹⁷⁰ Ebben a tudáskatalógusban a klasszikus tudományos diszciplínák, a logika, geometria, matematika mellett, a természettudományoktól el nem választhatóan, ott szerepel az asztrológia és a mágia is, a tények racionális megismerésének szándékával látszólag teljes ellentétben. A reneszánsz ember azonban a valóságot teljes egészében akarja megismerni. *Cardano* ugyan hangoztatja, hogy távol tartja magát attól a mágiától, ami „*varázslattal foglalkozik, rossz szellemeket idéz*”, tehát az úgynevezett démoni vagy fekete mágiától.¹⁷¹ Ez azonban nem zárja ki, hogy *Cardano* a matematikus, az egzakt fizikus, a racionalitásra törekvő orvos és filozófus kora sok más tudóshoz hasonlóan, a természetes vagy fehér mágiát ne tartaná megfelelőnek ahhoz, hogy segítségével az emberi szellem korlátozott tudását bővítse, hogy mélyebben hatolhasson be a természet titkaiba.¹⁷² Ebből az aspektusból a mágikus gondolkodás ebben a korban a ráció-

¹⁷⁰ *De vita propria* LIV. In: Hieronymi Cardani *Opera omnia*, Sponius, Lyon 1663. (ennek facsimile kiadása A. Buck bevezetésével Stuttgartban 1966-ban jelent meg, itt Cap. XXXVIII. 2. (Ld. még Buck, A.: *Cardanos Wissenschaftsverständnis in seiner Autobiographie. Sudhoffs Archiv* 60 (1976) 1—11.) — *De libri propriis — ac de mirabilibus operibus in arte medico factis*. Lugd. 1557. Filozófiai műveiben kifejezett arisztotelizmusa mellett újplatonista tanok is felismerhetők (*Opuscula medica et philosophica* Basel, 1566 — az 1663. évi *Opera omnia* kiadásban.)

¹⁷¹ *Vita*, XXXIX. 31.

¹⁷² Az asztrológia *Cardanonál* a „*magia divinatrix*” része. (De venenis I. 17. *Opera omnia*, VII. 298, vö. még Buck: *op. cit.* 10.) *Cardano* számára a természetes módon nem magyarázható jelenségek megismeréséhez bizonyos személyes adottságok is szükségeltetnek, amiket ő a maga személyét illetően sajátos tulajdonságként (*proprietas*), mint *splendort*, egy bizonyos szellemi ragyogást, másutt mint saját „szellemet” (*spiritus*) ír le (*Vita* XVIII. 30. *Vita* XLVII.). Valójában a tehetségről és az intuícioról van itt szó. Ez a gondolat *Franciscus Patriciusnál* (*Francesco Patrizzi de Cherso*, 1529—1597) is megtalálható, aki azt írja, hogy a tudás nem egyszerűen objektív logikai-metafizikai folyamat eredménye. A tudás lényeges része a megismerés tárgyára irányuló egyfajta intenció („*intensio cognoscentis in cognoscibile*”). *Panarchias* Lib. XV; de intellectu — *Nova*

nak nem mond ellent, hanem a természettudományos megismerést mintegy elősegíti. Joggal írta a reneszánsz egyik legkitűnőbb kutatója *Ernst Cassirer* már 70 évvel ezelőtt, hogy az asztrológia és a mágia a reneszánsz idején nemhogy ellentétben lenne a „modern” természetfogalommal és a tudomány fogalmával, hanem inkább mindkettőnek hordozója.¹⁷³

Ugyanakkor a kor tudásának interpretálását, főként az orvosi és filozófiai oktatást vizsgálva, feltűnik, hogy a curriculumban, libri formalesben, modus docendiben a mágia fogalmával expressis verbis nem is találkozunk, mint ahogy kevés kivételtől eltekintve az újplatonista filozófusok műveit is hiába keressük a tananyagban és a hivatalos könyvlistákon. Az asztrológia ugyan szerepel, ha nem is gyakran, inkább az asztronómiához kapcsolódóan, illetve diagnosztikus-terápiás munkák részeként. Az utóbbi munkákban az asztrológiára való hivatkozás többnyire arisztotelészi toposzok alapján történik.

Magát az asztrológiát *Giovanni Picoval* ellentétben még az olyan szintén hívő keresztény és alapos felkészültségű tudós, mint *Marsilio Ficino* is védi, mert szükségesnek tartja.¹⁷⁴ Amíg a természet megismerésének és megértésének új logikája ki nem alakult, tehát *Kopernikusz* és *Galilei* megjelenéséig, ennek az asztrológiával átítatott filozófiának az áramlatai nem veszítenek befolyásukból. A mágia és a filozófia határa még olyan gondolkodóknál is elmosódott maradt, mint *Bruno* és *Campanella*. Ezen nem változtat a matematikai képzettség sem.¹⁷⁵

de universis philosophia, Ferrara 1591, 31. vö. Cassirer: *op. cit.* 142. Patrizziről ld. Kristeller, O. P. *Eight philosophers of the Italian Renaissance*, 1964. s. 1.

¹⁷³ „Astrologie und Magie stehen ... in der Epoche der Renaissance so wenig in Widerstreit gegen den „modernen” Naturbegriff, dass sie viel mehr beide zu seinem mächtigen Vehikel werden”. Cassirer, E.: *Individuum und Kosmos in der Philosophie der Renaissance*. Leipzig—Berlin, 1927, 107. Az okkultizmus a reneszánsz kezdetével egyébként is meglepően felvirágzott: „Nearly all of the cultural significant figures of the late fifteenth and sixteenth centuries showed interest in one or more occult sciences” írja Nauer: *Agrippa and the Crisis of Renaissance Thought*. Urbana, 1965, 226.

¹⁷⁴ Ficino a *De vita triplici* három könyvében az egész medicina felépítését rajzolja meg asztrológiai alapokon. Az asztrológiáról szóló fejtegetései több más művében, főként leveleiben is olvashatók. (*Epist.* Lib. I. és III.) A *De vita triplici* elemző tárgyalását és Ficino asztrológiához való viszonyát ld. Copenhaver, Brian P.: *Astrology and magic*, in: *The Cambridge History of Renaissance Philosophy*. Ed. Ch. B. Schmitt Cambridge 1988, 274 ff.

Az asztrológiát elutasító Piconál a *magia naturalis* a scientia egy része (Cassirer szerint „emanatische Form der Physik” *op. cit.* 116.). Ezzel szemben a *magia ceremonialistól* Pico is elhatárolja magát, Pico: *In Astrologiam libri XII* (Lib. III. c. 27). Pico asztrológiaellenes kritikája kapcsán azonban nem felejtendő el, hogy végső soron kirohanásainak oka nem annyira logikai és ismeretelméleti fenntartásaiban keresendő, mint inkább abban, hogy az asztrológia elfogadása az „anyag” uralmát jelentené a „szellem” felett (*in astr.* lib. IV. c. 12.), valamint *Disputationes adversus astrologiam divinatricem* (1493). (A Garin-féle 1976. évi kiadás alapján 87—88). Az 1486-ban írott *Oratio de hominis dignitate*ban Pico tulajdonképpen megkísérli létrehozni az arisztotelizmus, az averroizmus, az újplatonizmus és a hermetikus tanok közötti pax philosophicát (Moreau 1976, 45), ahol viszont a „mágia a filozófia csúcsa” (apex et fastigium totius philosophia) Apologia, *Opera*, fol. 170.

¹⁷⁵ Az asztrológiának a természet megismerését és megértését elősegítő funkcióját magyarázóan írja Cassirer: „Die astrologische Kausalität wird um einen modernen Ausdruck zu gebrauchen, zur Bedingung der Begreiflichkeit der Natur”, *op. cit.* 107.

A medicinában a továbbélő asztrológia Paracelsus műveiben teljesedik ki. Ahogy nála a filozófia „der erste Grund der Arzney”, úgy az asztronómia (asztrológia) az „ander Grund”. Sudhoff szövegkiadása alapján, München 1924, 68. Paracelsus fejtegetéseit a medicina négy oszlopáról (Philosophia, Astronomia, Alchimia, Virtus) ld. *Paragranum* 56—79.

Jóllehet a curriculumban nem találunk az újplatonizmus rendszeres oktatására vonatkozó utalást, arra mégis van adat, hogy az újplatonizmus szelleme elérte az egyetemeket. Azon túlmenően, hogy a párizsi egyetem tanára, *Jacob Faber Stapulensis* az Arisztotelész-tanulmányok franciaországi megújítója, az „Arisztotelész-reneszánsz megteremtője”,¹⁷⁶ az újplatonista irodalmat buzgón tanulmányozza és műveli — a Firenzei Akadémia tanainak is tisztelője. Hogy a Platói Akadémia tanai Franciaországban, nevezetesen a párizsi egyetemen aránylag korán utat találtak, azt *Gaguinus* Ficinohoz, 1496-ban írott egyik levele tanúsítja, amely szerint tanárok, diákok egyaránt ünneplik Ficinot.¹⁷⁷ A párizsi egyetem ennek ellenére Arisztotelész fellelgvára marad. A párizsi egyetemen már a 13—14. század fordulóján egy olyan reformmozgalom indult el, mely a legisták és kanonisták filozófiai véleményeltéréséből fakadt és nem csekély mértékben befolyásolta az orvosi stúdiumot. Fokozta ezt a feszültséget az averroisták racionális arisztotelizmusa. A jogász *Petrus de Bosco* (*Pierre Dubois*) ezt a reformot megfogalmazó írásából kitérít, hogy a reform valamennyi fakultást érintette. Mint kifejti, az orvosok számára is szükséges a *studium in logicalibus*, amihez kapcsolódik a *naturalis scientia*.¹⁷⁸ Aki orvos akar lenni, annak már bevezető tanulmányaiban, tehát az ars stúdium alatt, az egész arisztotelész naturáliát el kell sajátítania, hangsúlyozza, az egyes részleteket is külön megjelölve: „*Ut de materia prima, de forma, compositione ejus, generatione, corruptione, de quolibet sensu, ejus objectis, de quolibet potentia animae, operationibus et naturis earum, de elementis naturae et operationibus eorum de corporibus coelestibus, naturis, influentiis et notibus eorum*”.¹⁷⁹ Feltűnő, hogy Dubois egyetlen más fakultás studiosusától sem kíván olyan mértékű átfogó tudást, mint az orvostól: „*Et valde magnum est omnium scientiarum principia cognoscere, vel saltem non ignorare*”.¹⁸⁰

Az arisztotelizmus egyedülálló helyet foglal el a latin kultúrában. *Arisztotelész* művei nemcsak az egyes tudományágak fejlődését befolyásolták, de minden egyetemi fakultás

A 16. századi egyetemen a matematika tanszék több professzora orvos volt, nem egy később, vagy éppen előbb a medicina tanára. A matematika keretében előadott diszciplínák között találjuk az asztrológia mellett az asztrológiát, optikát, mechanikát. Az asztrológia nemritkán szerepel a vizsgakérdések között, illetve a disputációk tárgya volt. Az oxfordi egyetem tézisei között találjuk pl. 1590-ben az „An divinatio astrologica sit probanda?” vagy 1593-ban az „An chymicus sit philosophus?” című téziseket (Clark, A. ed. *Register of the University Oxford*. Vol. II. 1571—1822, 175.) másrészt a következő században, talán az időnkénti túlzások miatt az oxfordi statutum 1619. évi megújításakor kifejezetten tiltják az előadott tárgyak okkult vonatkozásainak előadását (Gibson, S. (ed.). *Statuta antiqua Universitatis Oxoniensis*, Oxford 1931, 529).

A medicina és a matematika, valamint a medicina és az asztrológia, ill. asztrológia együttes egyetemi oktatásának kérdését az orvosoknál külön dolgozatban tárgyalom.

¹⁷⁶ Cassirer jelzője, op. cit. (1927) 93.

¹⁷⁷ „Virtus et sapientia tua Ficine” — írja — „tanta in nostra Academia Parisiensis circumfertur, ut cum in doctissimorum virorum collegiis, tum in classibus etiam puerorum tuum nomen ametur atque celebretur” (Rob. Gaguini *Epistolae et Orationes*, Ed. Thuasne, Paris 1903/4, II. 20.) P. Mesterwaldt alapján idézem, aki a teljes szöveget közli (*Die Anfänge des Erasmus*, p. 165.).

Robertus Gaguinus (meg. 1501) a trinitarius rend későbbi generálisa 1463 óta volt a párizsi egyetemen előbb a retorika, majd a kánonjog tanára, történész, filozófus, XI. Lajos könyvtárosa. Történelmi művei is megjelentek. Giovanni Pico két munkáját franciára fordította (Jöcher *Allg. Gelehrten Lexicon* II/825).

¹⁷⁸ Vö. Zeck, E.: *Der Publizist Pierre Dubois*. Berlin, 1911., valamint Langlois, Ch. V. *La vie en France au moyen âge*. Paris 1928. 60.

¹⁷⁹ Langlois: op. cit. 61.

¹⁸⁰ Langlois: uo.

belső struktúráját, az egyetemi oktatás egészét is. A Stagirita hatása a későközépkor tudományosságára jól ismert, a 13. századdal kezdődő egyetemi recepciójának történeti irodalma nagy. Lényegesen kevesebb figyelmet fordított a tudomány- és főként az orvostörténetírás a reneszánsz arisztotelizmusának alakulására.¹⁸¹ A reneszánsz-humanizmus kora pedig ebből a szempontból fontosságát illetően az egyetemi oktatás vonatkozásában csak az első nagy Arisztotelész-recepció periódusával hasonlítható össze. 1500 és 1650 között az Arisztotelész-stúdiumok expanzióját az egyetemek valamennyi, de leginkább az ars és az orvosi fakultás curriculumában nyomon lehet követni. Jóllehet az orvosok szerepe a filozófia történetében a kezdetektől fogva igen figyelemreméltó, ebben a korszakban működésük az egyetemeken meghatározó. Arisztotelész munkáinak kommentálásában, egyetemi — és azon kívüli — interpretálásában s nem utolsósorban azok fordításában és kiadásában az orvosfilozófusok, orvosfilológusok az élen jártak.¹⁸² E rövid periódusban több Arisztotelész-kommentár jelent meg, mint a *Boethiustól Pomponazziig* tartó ezer esztendőben. A kommentátorok és editorok között az orvosok aránya magas.

A Pomponazzit követő 150 év arisztotelizmusa az egyetemeken gyökeresen eltér a középkori egyetemi filozófiától. A korai arisztotelizmus azonosult a skolasztikával, s praktikus okokból, egy lényegében egységes világképet nyújtott. A reneszánsz-humanizmusban ez az egységes világkép széttöredezett: különböző országok, különböző egyetemek, sőt néha azonos egyetemek különböző, főleg magasabb fakultásain különböző áramlatok szellemében adták elő Arisztotelész műveit. Az Arisztotelész-kutató *Lohrral* kell egyetérteni: számos arisztotelizmus van e korban.¹⁸³ Ennek kapcsán újfent rá kell mutatnom arra, hogy az itáliai egyetemek orvosi fakultásain a 15. században kialakult secularis arisztotelizmus a 16. században tökéletesen függetlenítette magát a teológiának még a metodológiájától is, nem csekély befolyást gyakorolván a legtöbb európai egyetem filozófiai és ezzel orvosi oktatására. A protestáns északi egyetemeken pedig a Melanchthon által bevezetett „új arisztotelizmus” a 17. század végéig határozta meg az orvosi oktatást.

A reneszánsz arisztotelizmus substantialis változatai az egyetemi előadásokban, ill. a kommentárok formájában is hoztak néhány módosulást. Az egyes művek általános taglalásában a középkorban kialakult előadások kommentálási és praelegálási módok (*expositio*,

¹⁸¹ Az utóbbi három évtizedben ez a kutatás a tudomány- és filozófiatörténet terén felgyorsult és új megismerésekhez vezetett. Ez *Kristeller* mellett elsősorban a másfél évtizede elhunyt *Charles B. Schmitt* igen eredményes munkásságának köszönhető: Schmitt, Ch. B. *Studies in Renaissance Philosophy and Science*, London, 1981; Ua. *Towards a History of Renaissance Philosophy*, in: *Aristotelism and Renaissance*, *In memoriam Charles B. Schmitt*, Hrsg. von E. Keszler, Charles H. Lohr und W. Sparr, Wiesbaden, 1988, ui: List of Publications by Charles B. Schmitt 217—232.

¹⁸² Csak példaképpen: *Trincavelli* (1496—1551) paduai orvosprofesszor, neves filozófus, nagyhírű graecista, *C. Scarborough* oxfordi orvostanár a 17. század első felében, matematikus és filológus, *Fr. Massaria* filozófus, gyakorló orvos Velencében, akinek filozófiai és orvosi munkái Baselben és Párizsban jelentek meg, *Alberto Bottoni* Paduában előbb a logika, 1555-től az elméleti orvostan professzora, unokája *Dominicus Bottoni* nápolyi protomedicus négy évig adott elő filozófiát, *Franciscus Caballus* (1450—1510) a medicina professzora Paduában az első, aki Arisztotelészt görög szöveg alapján adta elő, *Carpentarius, Jacob* (Charpentier) orvos és matematikus, a filozófia professzora Párizsban, *Antonius Musa Brassavolus*, a logika és a fizika professzora Ferrarában, III. Pál pápa udvari orvosa.

¹⁸³ „...we must speak in the Renaissance not of one, but several Aristotelianisms” *Lohr, Ch. H.: Latin Aristotle Commentaries*, II. Renaissance Authors. Firenze 1988 — *Corpus Philosophorum Medii Aevi* Subsidia, VI. Pref. XIII.

explicatio, lectura etc.) ugyan továbbra is az interpretálás fő formái maradtak, a reneszánsz kommentátorok azonban mind az ars, mind az orvosi fakultáson, gyakran több művet összevonva tartották kurzusaikat az arisztotelészi corpus könyveiről, pl. *in universam logicam, in universam philosophiam naturalem*, etc. Máskor csak egy könyvet, ill. egy mű egy részét kommentálták, ill. adták elő, pl. *in librum VIII. Physicorum*. Az arisztotelészi doktrínák összefoglalásai (*summa, tractatio, institutio*) *cursus*-ként jelennek meg az orvosi fakultáson is (*in opus totius philosophiae Aristotelis*) és válnak a 16. század vége felé tan-könyvekké.

Ezek a parafrázisok főként a 16. század végén és a 17. században váltak fontossá a német és francia egyetemeken.¹⁸⁴

Az újonnan megjelent *tabula*-k alfabetikusan összeállított Arisztotelész-lexikonok. Az új kiadások *glossa*-i ugyancsak a reneszánsz kívánalmaknak megfelelő filológiai szempontokat figyelembe vevő írások. Az új görög kiadások, vagy új latin fordítások *praefatio*-i sokszor többet jelentenek egy bevezetésnél, alkalmanként *quaestio*kat is tartalmaznak, ill. interpretationak felelnek meg.

Formailag változatlanok maradtak az egy nagy művet röviden összefoglaló vagy részeit ismertető *compendiumok* (*abbreviationes*), főbb téziseket, ill. argumentációkat összefoglaló *synopsisok* (*conclusiones*).

Galénossal és Avicennával kezdődik a filozófiát művelő orvosok hosszú sora. Számuk a humanizmus korában különösképpen megnövekszik, jelentőségük az egyetemi orvosi oktatás szempontjából egyre nagyobb. 1500 és 1650 között a kommentárok, kompendiumok, parafrázisok tömege jelenik meg. Szerzőik között vannak olyan hírességek, mint *Melanchthon, Luther, Galilei*. Mások alig, vagy egyáltalán nem ismertek. Miután filozófia és medicina e korban alig választható el egymástól, érthető, hogy az írások nem csekély része származik olyan filozófusok tollából, akik orvosok voltak, illetve olyan orvosok adták ki és kommentálták Arisztotelész munkáit, akik filozófiát is adtak elő az egyetemeken (pl. *Achillini, Cesalpino, Schegk, Taurellus*). Számuk jóval meghaladja a százat. Pusztá felsorolásuk is túlmenne e tanulmány keretein. Legfontosabb, az orvosi oktatást leginkább meghatározó, illetve befolyásoló képviselőik irodalmi munkásságát és az egyetemi oktatásban elfoglalt helyét következő dolgozatomban mutatom be.

Az orvosok filozófiai stúdiumának ismerete teljesebbé teszi a korszak orvosi szemléletének képét. Ezt az orvosképet csak scientista-pragmatikus elemeire redukálva nem érthetők a maguk összefüggéseiben és teljességükben Vesalius, Fernel és kortársaik írásai, azok néha paradoxnak tűnő gondolatmenete. Csupán munkásságuk „végeredménye” áll előttünk. Ez bizonyára elég a gyakorlat számára, de elégtelen a teljes megismeréshez.

EMIL SCHULTHEISZ, M. D. PhD, Hon. M. D.
 professor emeritus of the history
 of medicine
 Semmelweis Medical University
 Nagyváradi tér 4. H—1089 Budapest, Hungary

¹⁸⁴ Ehhez a kérdéshez ld. Lohr fent idézett munkáját, mely az eddig legteljesebb Arisztotelész kommentárirodalmat nyújtja.

ZUSAMMENFASSUNG

Neuere Untersuchungen haben gezeigt, dass die humanistische Bildungsbewegung und die Universität — als Hort der mittelalterlichen Scholastik — nicht einander feindlich gegenüberstanden. Zwar bestanden Spannungen zwischen Humanismus und Universität, doch hat die gegenseitige Befruchtung überwogen, was auch im Studium der Philosophie in der Ausbildung der Ärzte zum Ausdruck kam. Dieses Studium hat seinen Beginn in der Antike. Schon bei *Hippokrates* findet man das Ideal des „*philosophischen Arztes*“. Als fester Bestandteil findet sich Philosophie in der Ausbildung bei *Galen*, noch im 16. Jahrhundert, im *Modus docendi et discendi medicinam in Ingolstadiana Academia* wird Galens *Quod medicus optimus etiam sit philosophus* hervorgehoben. Galens *par excellence* philosophische Tätigkeit, vor allem auf dem Gebiet der Aussagelogik ist nicht hoch genug einzuschätzen.

Die Bedeutung der philosophischen Komponente des Medizinstudiums wird sowohl bei *Avicenna*, als auch bei *Averroes* deutlich hervorgehoben, im 16-ten Jahrhundert werden ihre diesbezüglichen Schriften — trotz aller Antiarabismus — lebhaft diskutiert und auch aus dem Lehrplan nicht ausgeschlossen. Im Spätmittelalter entwickelt *Pietro d'Abano* in seinem *Conciliator*, ein auch in der Renaissance vielgelesenes und gedrucktes Werk, ein System, in dem Philosophie und Medizin im Studium eng verbunden sind.

Fortgeführt im mittelalterlichen Lehrplan, wurde das Philosophiestudium erweitert und als Naturphilosophie in das Curriculum der Renaissance-Universität einbezogen. Im 15—16-ten Jahrhundert wird an den Universitäten neben der *Studia Humanitatis* mit einem festen Fächerkatalog, auch das Studium der Philosophie für Mediziner vertieft.

Die *ad fontes* Forderung der Humanisten bezieht sich natürlich auch auf die Schriften des *Aristoteles* und damit kommt es zu einem neuen Philosophiebewusstsein. Aristoteles war sowohl medizinischer Schriftsteller als Philosoph. Sein *De sanitatis et morbo* (Teil der *Parva naturalia*) wurde schon Anfang des 16-ten Jahrhunderts in den Lehrkatalog der medizinischen Fakultäten aufgenommen.

Renaissance-Humanismus bewirkte eine prinzipielle Wende nur im geschichtlichen Denken, sondern blieb nicht ohne Folgen für das Selbstverständnis der Wissenschaften und der Medizin. Die Wirkung vom Humanismus auf die Medizin, auch im universitären Bereich, mit den gereinigten medizinischen und Aristoteles-Texten leitete in gewissen Teilbereichen die Wende zum „Moderne“ ein. Diese neue Denkweise begünstigte die Wechselbeständigkeit neuer Disziplinen im medizinischen Lehrplan. Die Einflüsse die von der Philosophie auf die Medizin ausgingen, sowie die theoretischen Reflexionen, die in der Medizin gewonnen wurden und der Philosophie wichtige Impulse gaben, sind entscheidend für die Forschung der Renaissance-Medizin, wie auch späterer Zeiten. Es sind besonders in dieser Epoche viele Ärzte zugleich Philosophen. Nicht wenige halten philosophische Vorlesungen neben ihren Lectionen an der Artistenfakultät, auch an der medizinischen Fakultät, wie z.B. *Ulysses Aldrovandi*, Professor der Medizin und Lehrstuhlinhaber für Naturphilosophie. Auch *Juan Louis Vives* war im Prinzip ein in der Philosophie verwurzelter Medizinstudium. *Agostino Nifo*, Professor der Philosophie und bedeutender Arzt erachtete den Wert der philosophischen Studien für die medizinische Ausbildung als selbstverständlich. *Fracastoro*, als „*Lehrer von Copernicus*“ genannt, hielt philosophische Vorlesungen für Medizinstudenten. Er bekleidete damals eine Professur für Logik und

wirkte gleichzeitig als „*consiliarius anatomicus*“ in Padua. Beweise für die Bedeutung des Philosophiestudiums sind verschiedene propädeutische Schriften: *De modo studendi* bzw. *De modo docendi* für das Medizinstudium. Die Autoren der im 16. Jahrhundert verlegten Anleitungen zum Lernen und Lehre in der Medizin, übersehen die Bedeutung der Philosophie nicht. *Martin Steinpeis*, Professor der Medizin an der Universität Wien, räumt in seinem *De modo studendi seu legendi in medicina* (1520) den philosophischen Schriften genügend Platz ein. So auch der namhafte Humanist und Arzt, *Janus Cornarius* in dem 1545 erschienenen *De rectis medicinae studiis amplectendis*. *Hieronymus Mercurialis* hielt spezielle Vorlesungen über die Methode des Medizinstudiums. In der hinterbliebenen Handschrift *De modo studendi* (um 1570) sind *Platon*, *Aristoteles* und dessen Schüler *Theophrastus* unter den dringend empfohlenen Autoren verzeichnet, neben den Klassiker der Medizin sowie die Neoterici, *Vesal* und *Fernel*. Ähnlich äussert sich der dänische Arzt, Philosoph und Theologe, *Caspar Bartholin* im *Consilium de studio medico inchoando continuando et absolvendo* (1626). Logik und Naturphilosophie sei für den Arzt unentbehrlich, wobei auch Metaphysik nicht zu vernachlässigen ist, schreibt *Bartholin*.

Gering ist die Zahl jener Humanisten, die die „*Einheit*“ von Philosophie und Medizin nicht akzeptieren. *Coluccio Salutati* versucht die beiden Fächer zu trennen. Doch ist er gezwungen den naturphilosophisch-späkulativen Charakter der Schulmedizin anzuerkennen. (*Keil*).

Gegenstand der Vorlesungen sind überwiegend Aristoteles-Texte, die zunächst ausserhalb der Universitäten entstehen. Mit entsprechenden Kommentaren wird ein humanistischer Aristotelismus vorgetragen, basierend auf dem griechischen Urtext, der an den Universitäten auch im medizinischen Bereich gelesen wird. Allerdings ist hier der Übergang fließend: traditioneller und humanistischer Aristotelismus wirken in der Universitätsphilosophie noch eine Weile nebeneinander. Im Lehrprogramm der Mediziner — beginnend an der Artistenfakultät — sind die Schriften des Aristoteles für Logik und Naturphilosophie als *libri studendi* bzw. *libri formales* vorgeschrieben. Es gibt Aristoteles-Kommentare von späteren Medizinprofessoren die sie wahrscheinlich noch als *magistri artium* für ihre Vorlesungen verfasst haben. Bemerkenswert ist, dass im 16-ten Jahrhundert der Unterricht sich nicht nur auf vorgeschriebene Kommentare und Quaestiones stützte, sondern auch auf Schulkompendien der Professoren bzw. der *magistri legentes*, die keine Lehrstuhlinhaber waren. Unter den Verfassern befanden sich nicht wenige Ärzte. Die enge Verbindung der Naturwissenschaften und der Medizin mit der Philosophie ist kennzeichnend für den medizinischen Lehrplan.

Bald erscheint an den Universitäten auch die platonische Philosophie, als Lehrfach allerdings selten obligatorisch. Ende des 16-ten Jahrhunderts werden einige bevorzugte Werke von *Platon* in den Lehrplan der oberen Fakultäten einiger Universitäten einbezogen. So z.B. *Parmenides* an der Theologischen, *Timaios* an der Medizinischen Fakultät. Platonismus in seinen verschiedenen Filiationen, Aristotelismus in seinen verschiedenen Auffassungen sind im 16-ten Jahrhundert verquickt. Eine nicht geringe Bedeutung kommt den verschiedenen Richtungen des Neuplatonismus zu. Einflüsse des Florentiner Neuplatonismus hatten sich in der Medizin bereits durchgesetzt, womit die Astromedizin zur neuen Blüte kommt. Der Neuplatonismus hat die geeigneten Voraussetzungen für die Erweiterung der Abstraktionsfähigkeit bereitgestellt, ohne die die Naturwissenschaft und damit die Medizin sich nicht weiter entwickelt hätte. In die Grundausbildung wurde die

neuplatonische Philosophie zwar weniger einbezogen, erhielt aber in der „Fortbildung“ der Ärzte ihren gebührenden Platz. Entscheidend für den Erfahrungsbegriff der Neuzeit werden weisse Magie, Alchemie und Astrologie. Diese Linie hat letztlich im Neuplatonismus eine Quelle. Auf Magie und Astrologie wird hier nicht näher eingegangen, doch ist nicht zu vergessen, dass in dieser Epoche diese nicht im Widerstreit gegen den „modernen“ Naturbegriff stehen. Wenn die Philosophie bei *Paracelsus* „der erste Grund der Arznei“ ist, so sind Astronomie und Astrologie der „andere Grund“. Die astrologische Kausalität wird zur „Bedingung der Begreiflichkeit“ (*Cassirer*).

Astrologie und Magie stehen in der Epoche der Renaissance so wenig in Widerstreit gegen den „modernen“ Naturbegriff, dass sie vielmehr „beide zu seinen mächtigen Vehikel werden“. Besonders charakteristisch kommt dies in den Werken des *G. Cardano* zum Ausdruck. Bei ihm ist die Astrologie Teil der „*magia divinatoria*“, dennoch war er einer der philosophisch geschulten Ärzte, der die Medizin von den Geheimkünsten zu befreien trachtete, an Auswüchsen unnachsichtig Kritik übte und der auch von den bedeutendsten Ärzten seiner Zeit fast ausschliesslich geübten praktischen Medizin mit Bewusstsein die theoretische, wissenschaftlich fundierte Medizin der auch philosophisch gebildeten und gelehrten Fachmannes zur Seite stellte.

Ausführlich wird das wechselseitige Verhältnis von Medizin und Philosophie von dem italienischen Philosophen *Jacopo Zabarella* in dem Werk *De naturalis scientiarum constitutione* besprochen, wo er auch die Voraussetzungen für den medizinischen Studienplan vorlegt. Nach *Zabarella* liefert die Naturphilosophie die theoretische Grundlage von der aus die Medizin zu den gewünschten Ergebnissen gelangen kann, da die Medizin einen Teil der Physiologie aus der Naturphilosophie zieht. Auch in seinen Schriften zur Logik liefert *Zabarella* überzeugende Beweise für die Wichtigkeit der Logik innerhalb des medizinischen Lehrplans. *Zabarella*'s Werke beeinflussten Philosophie und Medizin bis ins 19-te Jahrhundert auch ausserhalb von Italien. Fast alle seine Nachfolger sind prinzipiell der Ansicht: wo der Naturphilosoph aufhört, dort fängt der Arzt an.

An den protestantischen deutschen Universitäten gingen neue Impulse von *Philip Melanchthon* aus. Er proklamierte das Studium der alten Sprachen als Weg zu den reinen Quellen und damit zu wahrer Philosophie und rechter Naturkenntnis. Ein Weg zwar, der auf dem Gebiet der Naturwissenschaften und damit der Medizin nur Übergang sein und nicht zur letzten Erfüllung führen konnte, da eben die reinste und letzte Quelle dieser die Natur selbst ist. Innerhalb seiner Fakultät, aber auch im Rahmen anderer oberen Fakultäten, also auch der medizinischen setzte *Melanchthon* sich immer wieder dafür ein, dass Vorlesungen naturwissenschaftlicher Themenstellung (z.B. Physik) tatsächlich als solche abgehalten werden. Er versuchte die Physik des *Aristoteles* durch die eigentlich naturwissenschaftlichen Schriften des *Galen* und der Neoterici z.B. *Vesal* zu ergänzen. Dennoch blieb er ein (eklektischer) Aristoteliker. *Melanchthon*'s Verdienst war es an den protestantischen Universitäten die aristotelische Philosophie um ihrer selbst willen zu tieferen Einsicht in die Wissenschaften und nicht nur im Dienste der Theologie gefördert haben. *Melanchthon* war die Hauptfigur des deutschen Renaissance Aristotelismus. Er stellte seine Aristotelesstreue zwar nie in Frage, blieb aber immer offen für Innovationen bzw. neue Erklärungen, was auch seine Haltung in Sachen Naturwissenschaften, wofür er, wie auch für Medizin ein ausgeprägtes Interesse zeigte. Daran mag auch sein, von der neueren Forschung hervorgehobener Kryptoplatonismus teilgehabt haben.

Im Gegensatz zu *Martin Luther*, der sowohl die Astrologie, als auch die Magie ablehnte, stand *Philipp Melanchthon* diesen Disziplinen offener gegenüber. In seiner Kosmologie fand die Astrologie durchaus ihren Platz, wenngleich er den Erlösungsbegriff Luthers, der dem Menschen ausschliesslich von der Gnade Gottes, nicht aber von den Konstellationen der Gestirne abhängig machte, uneingeschränkt übernommen hatte. Vor seiner Begegnung mit Luther hatte man in Melanchthon noch einen Erasmianer gesehen, der durch den berühmten Arzt und Humanisten *Johannes Reuchlin* (ein Grossonkel von Melanchthon) zu den *Studia Humanitatis* geführt worden war. So ist es nicht unverständlich, dass eine Anzahl von Schülern Melanchthons, unter ihnen der namhafte Arzt *Kaspar Peucer*, (sein Schwiegersohn), zu den bedeutenderen Astronomen ihrer Zeit gehörten. *Lynn Thorndike* schrieb mit Recht von einem „*Circle of Melanchthon*“, dessen Angehörige fast ausnahmslos Professoren waren, unter ihnen viele Ärzte, die astronomisch-astrologische Lehren und Theorien ihres Lehrers weiterverbreiten (Müller—Jahncke). Sie dürften die Vorlesungen Melanchthons zur Kosmologie bzw. Naturkunde gehört haben, die er in seiner *Initia doctrinae physicae* 1549 herausbrachte. Neben astronomischen wird hier auch astrologisches Gedankengut vermittelt.

Das Neue bestand nichtzuletzt in der durch Melanchthons Universitätsreform offen gelassene Möglichkeit, die Ergebnisse der Forschung in den Hörsälen zu diskutieren, mit eigens dafür verfassten Lehrbücher. Die Grundlage für Melanchthons (und seiner Schüler) naturwissenschaftlichen Lehrbücher war überwiegend aristotelisch, jedoch beruft er sich auch auf Neoterici. Sein *Initia doctrinae physicae* war vorgeschriebenes Lehrbuch, benützt bis in die Mitte des 17-ten Jahrhunderts.

Man beobachtet nicht selten, dass die grössere oder geringere Anziehungskraft einzelner Persönlichkeiten in der Wissenschaftsgeschichte nicht immer ihrer objektiven Bedeutung für den Fortschritt der Wissenschaften entspricht, obwohl ihnen nach ihrem Ruhm bei ihrer Zeitgenossen zu beurteilen eine grosse Bedeutung gebühre. Ein Los dieser Art scheint *Nicolaus Taurellus* (1547—1606) beschieden zu sein. Professor der Philosophie in Basel (1576), der Medizin in Altdorf (1580). Ein „*Philosophus und Medicus, — hatte einen feurigen Geist und eine tiefe Einsicht in die philosophischen Wissenschaften, wobei es ihm an Mut nicht mangelte seine Gedanken frei zu bekennen und in Schriften an Tag zu legen*“. Als Arzt anerkannter Theoretiker und in frühen Jahren erfolgreicher Praktiker. Sein medizinisches Hauptwerk trägt den Titel *Medicinae Praedictionis Methodus* (1581). *Taurellus'* Bedeutung lag allerdings weniger in seiner Tätigkeit als Arzt, als vielmehr in seinen philosophischen Vorlesungen und Schriften, die einen entscheidenden Einfluss auf die Medizin seiner Zeit ausübten, vor allem seine Aristoteles-Kommentare. *Taurellus* zeichnete sich durch schöpferische Verarbeitung der Lehren des Aristoteles aus. Mit *Taurellus* trat ein echter Metaphysiker auf. Die Spannung zwischen Glauben und Wissen, eine Grundfrage aller Philosophie, war nicht nur innerhalb der theologischen Fakultät empfunden. Als philosophische Fragestellung, in der Metaphysik und Erkenntnistheorie zusammenlaufen, trat sie auch an der medizinischen Fakultät heraus. Keinen besseren Beweis kann es dafür geben, dass *Taurellus* ein echter Metaphysiker war, als dass er die gängige Lehre von einer zweifachen Wahrheit weit von sich wies, wie das im *Praefatio* seines *Philosophiae Triumphus, Metaphysicae Philosophandi Methodus* (1573) zu lesen ist. Es darf nicht etwas philosophisch war sein und theologisch falsch, es müssen sich Glauben und Wissen vereinigen lassen. Im Buch *De rerum aeternitate* (1601) wird diese

Problematik wieder aufgegriffen und ausführlich besprochen. *Ratio* und *experientia* sind für ihn ausschlaggebend. Wie in den anderen Wissenschaftsbereichen wurde die aus einer gefühlsbetonten Gottesverehrung hervorgegangene Naturverehrung zur Aufgabe proklamiert die Natur zu erforschen und zu erklären. Für niemanden ist diese Aufgabe so wichtig, wie für den Arzt. Taurellus macht diese Naturerklärung zu einer Art moralischer Pflicht. Wie auch *Jean Fernel* und andere humanistische Ärzte, will er eine wahre Bildung, die den ganzen Menschen umfasst, wie das auch von *Melanchthon* gefordert wird. *Taurellus'* Arbeiten haben zur Entstehung eines neu entstandenen Konzepts der Naturforschung nicht wenig beigetragen. Er vertritt die Freiheit der Philosophie und des Philosophierens in den Wissenschaften und in der Medizin. Verwarf jeden Zwang jeglicher menschlichen Autorität.

Taurellus war ein begnadeter Praeceptor und beliebter akademischer Lehrer, wie dies auch aus seiner, in der Geschichte der Medizin bis jetzt unbekannt, in der Philosophiegeschichte unerwähnten Emblemsammlung hervorgeht. Die *Emblemata Physico Ethica Naturae Morum* ist zuerst 1590 in Nürnberg erschienen, zwei weitere Ausgaben folgten 1612 und 1617 (den beiden letzteren angebundnen die in der spärlichen Taurellus-Literatur nicht vermerkten *Carmina funebria Nic. Taur.* Der „*ingeniosissimus Taurellus*“, wie ihn *Leibniz* bezeichnet, ein als Mediziner angesehener, als Philosoph hervorragender Gelehrter, der in seinem Versuch, das Verhältnis von Theologie und Philosophie, von Glauben und Wissen, von Offenbarung und Aristoteles zu bestimmen und ein System der christlichen Philosophie zu errichten, seiner Zeit weit voraus war, sich deshalb sowohl die Theologen, wie die von Averroismus angehauchten deutschen Peripatetiker verfeindete, wurde später totgeschwiegen, bis ihn *Feuerlein* rehabilitierte (*Taurellus Defensus h.e. Jac. Wilhelmi Feuerlini D.P.P. Dissertatio apologetica pro Nic. Taurello ...iniuste accusato, Nürnberg 1734*) und *Leibniz* voll anerkannte. Dieser Umstand mag die Erklärung für das unrühmliche Schicksal des Emblematikers Taurellus zu sein, wobei seine emblematische Theorie und Praxis eine pädagogisch nicht unbedeutende Ergänzung zu seinen Vorträgen war. Die Embleme, so schreibt Taurellus in der *ad lectorem praefatio*, fanden zuerst bei seinen Schülern, dann aber auch bei anderen Studiosi grossen Anklang noch in der handschriftlichen Form. Von seinen Schülern wurde er gedrängt diese zu veröffentlichen. Ein Zeugnis für das überaus gute Verhältnis zwischen Lehrer und seinen Schülern. In der Vorrede bringt er den Nachweis, dass seine Embleme eine Darlegung seiner Auffassung von der Natur seien. Wenn man den Sinn (*rationem*) seiner Gedichte sucht, wird man merken, führt der Verfasser fort, dass er nicht weit von seinen eigentlichen Wissensgebieten (*a meae professionis studio*) abgewichen sei, denn seine Embleme enthielten nichts, das nicht naturkundlich oder philosophisch sei (*nihil in nostris erit emblematis quod non vel physicum sit vel philosophicum*).

Er wehrt sich gegen jede mögliche Beurteilung einer „lyrischen“ Unterstellung seiner Poesie! Es soll angenommen werden, dass es sich eigentlich um illustriertes *poema medico-philosophicum* handelt. Es spricht der erfahrene Pädagoge, wenn er die Meinung äussert, durch ihre poetische und anschauliche Art erreichen die Embleme oft mehr als das philosophische Prosa der Lehrbücher, deren stoische Strenge (*stoica austeritas*) nicht allen Scholaren zusagt. Taurellus sieht sich nicht zuletzt in der Rolle des Lehrers der durch seine Embleme auch sittliche Richtlinien aufstellen und vermitteln soll. Des Taurellus' *Emblemata* ist in erster Linie für die Studiosi gedacht. Dies wird sowohl aus der in der Vorrede

berichteten Entstehungsgeschichte des Werkes als durch das Emblem *Ad iuventutem prudentiae studiosam*, welches die Sammlung eröffnet, deutlich. Auch diese Emblem-sammlung zeugt von einer engen *Conjunctio medicinae et philosophiae* im Bereich der medizinischen Universitätsstudien.

Es steht fest, dass das Studium der Philosophie und der Medizin von einander nicht zu trennen waren. In den Statuten der meisten Universitäten war ein Studienplan festgelegt, in dem Logik und Philosophie zum eigentlichen Lehrfach des Medizinstudiums gehörten. Auch später durchdringt die Statuten nicht weniger Universitäten der Gedanke des *Aristoteles* im Fragment *De sanitate et morbo*, in dem er die Medizin der Philosophie aus didaktischen Gründen unterordnete. Der Prozess der Wissenschaftsentwicklung und die Entwicklung der Medizin in der Renaissance ist ohne den Einfluss der Philosophie nicht vorstellbar. Ausser Zweifel steht, dass in den Statuten der Renaissance-Universitäten ein Studienplan festgelegt war, in dem Logik und Philosophie schon als Propädeutik zum eigentlichen Medizinstudium betrachtet werden, z.B. in den Statuten von Bologna aus dem Jahr 1405, später als fester Bestandteil im *Curriculum* verankert. Zu einem Erkenntnisfortschritt gelangt es aber auch in der Medizin nur dort, wo man über den Wissensstand der Antike hinausging. Das bedeutete auch eine Überprüfung der Klassiker mit „*kritischem Respekt*“, Korrekturen der Fehler aufgrund eigener Erfahrung. So erwächst ohne Absage an die Tradition ein Fundament der neuen Medizin.

ÁLLAM-MODELLEK (UTÓPIÁK) ÉS AZ EGÉSZSÉGÜGY SZOCIOLÓGIA¹

VIDA MÁRIA

„Minden jóakarató embernek kijár és mérhetetlen feladat: a feladat, hogy az együttlét viszonyait rendezzék az igazság, az igazságosság, szeretet és szabadság szellemében.”

(Erasmus)

A társadalomtudományok ténylegesen a XVIII. század végére alakultak ki, ezen belül a szociológia elmélete, illetve módszertana csak a XIX. században vált a kutatás kiindulási pontjává. A társadalom kérdéseivel azonban már az ókorban is foglalkoztak, bár — mivel a fogalmat még nem ismerték — ezért a mindenható államot vélték az emberi együttélés egyedüli keretének, és az államtan keretein belül fejtették ki ítéletüket az emberi közösségről, melyet ma társadalomnak nevezünk.

Korunk szociológiakutatását elsősorban az érdekli, hogy milyen a valóságos társadalom; az ókor filozófusai, a középkori egyházatyák és az újkori természetjogászok viszont azt fejtegették, hogy milyen legyen az ideális állam-forma. Nem a valós társadalmat és jelenségeit írták le, hanem az általuk elképzelt vagy helyesnek tartott társadalmi berendezkedést állították „modellül” kortársaik elé.

A modern orvostudományban napjainkban fokozatosan az a felismerés vált általánossá, hogy a betegségek okainak, illetve a gyógyulás feltételeinek jelentős hányada szociális eredetű. Mivel az ember lételeme, speciális milliője a társadalmi környezet, ezért a társadalmi lét az organizmus valamennyi működésére rányomja bélyegét. A szociális vonatkozásokon kívül a betegségek megelőzésének és gyógyításának gyakorlati kérdései külön társadalmi dimenziót jelentenek az orvostudomány számára. Kórházak, rendelők, gyógyszerekkel és műszerekkel való ellátás, szakemberek kiképző komplex létesítmények magasrendű szervezettsége, koordinációja szükséges, hogy az orvostudomány feladatát megfelelően végre tudja hajtani. Ennek állapota, minősége és fejlettségi foka nagyrészt az orvostudományon kívül álló társadalmi tényezők — a gazdasági és a politikai helyzet — függvé-

¹ A szerző e tanulmánya a Londonban 1972-ben rendezett Nemzetközi Orvostörténeti Kongresszusra készült kötetben jelent meg.

Adatai: Vida, M.: State-Models (Utopias) and Sociology of Medicine. Medical History in Hungary 1972. Press to the XXIII International Congress of the History of Medicine. (London) *Comm. Hist. Artis Med.*, Suppl. 6 (1972), 11—38.

A szociológia ezekben az évtizedekben nem elfogadott disciplina, ezért jelentős ez a publikáció. Címe alapján az egészségügy szociológia tárgykörrel foglalkozik, társadalmi-politológiai vonatkozásokhoz szorosan kapcsolódik. A téma aktualitásán túl az emlékkönyvbe azért vettük be, mert az egykori főszerkesztő, Antall József, eredetisége, új szempontjai, vizsgálati módszere miatt a szerzőnek írott véleményében magyar nyelven való megjelenését javasolta. Kívánsága ezzel teljesül. A tanulmány átdolgozásra, bővítésre került, továbbá az eltelt időszak szakirodalmával bővült. (*főszerk.*)

nyei. Az egészségügy tehát nemcsak megjelenési formája az orvostudománynak, hanem anyagi alapja is, mivel biztosítja a kutatás és a fejlődés költséges lehetőségeit és az ismeretek társadalmi kontinuitását. Az orvostudomány tárgyában és funkciójában bővelkedő szociális elemek miatt nem véletlen, hogy régebben a szociológia érdeklődése kizárólag orvosi természetű problémák, az orvosok figyelme szociológiai kérdések felé fordult, — és ezen a ponton összetalálkozott az orvos és a szociológus munkája.²

Az orvosi szociológia legkorszerűbb és legelfogadottabb rendszerezője, *Robert Straus* amerikai szociológus két fő területre osztotta az orvosi szociológiát. Egyik a *sociology in medicine*, melynek a betegségekkel szembeni szociális reakciók vizsgálata a feladata; a másik a *sociology of medicine*, mely az egészségügyben meglévő tiszta szociológiai elemeket tárja fel. A *sociology of medicine* vagyis az egészségügyszociológia az egészségügy struktúrájával, szervezettségével, az abban érvényesülő értékrendszerekkel és szerepvizonyokkal foglalkozik.³

Az egészségügy szervezetét történelmileg a kórházrendszeren keresztül lehet vizsgálni. Így a *sociology of medicine* kutatásainak központjában a kórház intézménye áll, amely az orvos és a beteg találkozásának specifikus helye. A kórház szerepe különösen a XVIII. századtól kezdve vált általános orvostudományi jelentőségűvé, amikor az oktatás és a kutatás *Boerhaave* kezdeményezésével bevonult a kórtermekbe és a klinikai oktatás lett az orvosképzés alapja. A kórház fogalma alatt továbbá pedig az orvosok, az ápolószemélyzet és a kórházi adminisztratív szerveknek — a betegápolás érdekében kifejtett — működése értendő.⁴

Tanulmányunk az ókortól napjainkig elképzelt ideális társadalmat megrajzoló utópiák egészségügyét és egy-egy korszak orvostudományának fejlettségi fokát vizsgálja. A probléma ilyen irányú felvetése azért sem érdektelen, mert a szociológiai felméréseken keresztül elvezet a filantropizmushoz, ez pedig magába foglalja a humanisztikus, szocialisztikus és kommunisztikus eszméket.

A történelem utópiái

Az *utópia* elnevezés — görögös értelme szerint — *'sehol sem'* — a XVI. században élt államférfitől, *Morus Tamástól* származik, aki kommunisztikus államregényének: az *Utópia* (1516) címet adta. Jelentése a görög *u* fosztóképző és a *toposz* (hely) szóból kb. *seholsincs ország*. Szó szerinti értelmezésben a társadalmi fejlődés objektív törvényszerűségeitől elvonatkoztatott, az adott körülmények között meg nem valósítható, eszményinek elképzelt társadalmi, állami és politikai rendszer egy olyan képzeletbeli országban, ahol ezt megvalósítottak ábrázolták. A *Morus* műveiből született irodalmi műfaj azonban a fogalom megszületésénél sokkal korábbi eredetű, hiszen már az ókorban és ezt követően a középkorban

² Buda Béla: Az orvostudomány és az egészségügy szociológiája. *Valóság*, 1964, 10. sz. 52—64. Vö.: Parsons, Talcott: *The Social System*. Clencoe, Illinois, 1951; Susser, M. W.—Watson, W.: *Sociology in Medicine*. London, 1962.

³ Straus, Robert: The Nature and Status of Medical Sociology. *American Sociological Review*, 1957. Vol. 22. 200—204.

⁴ Rhode, J. J.: *Soziologie des Krankenhauses. Zur Einführung in der Soziologie der Medizin*. Stuttgart, 1962. — A kórház szociológiai aspektusainak enciklopédikus tárgyalása.

is készült ideális államot felvázoló írói-filozófiai alkotás (*Platón, Szent Ágoston*).⁵ A társadalomtudomány megszületéséig a kifejezési forma az *államregény*, s ezt csak a XVIII. századtól váltották fel önálló teoretikus elméletek, melyeknek legkorábbi képviselője, a francia *Morelly*.

Az utópia tágabb értelmezésben bármilyen fantasztikus tartalmú társadalomelméleti elképzelés. Megkülönböztetünk pozitív utópiát (eutópia) és negatív utópiát (antiutópia, disztópia) aszerint, hogy eszményi modellt jelezve embertelen társadalomképet ábrázol-e a mű szerzője. Legtágabb értelmezésben köznapi vagy természettudományos elképzelés alapján készült utópiák különböző irodalmi műfajai napjainkig léteznek. Itt felmerül a realitás is, amely a mű megszületésekor utópiának tartott ötletet, később megvalósult tényként ismer el, mint pl. a természettudományi és technikai kérdések esetében (1878-ban a villanyvilágítás lidérces fantazmagória, vagy a 20. sz. elején egyhangú vélemény szerint a repülés egyetlen lehetősége a léghajó, végül a legaktuálisabb: egy évvel az első szputnyik fellövése előtt Anglia fő csillagásza szerint; „az űrkutatás humbug”) (A. *Clarke: A jövő kapcsolatai*, 1962.)

Utópisztikus irodalomnak tekinthetjük azokat az irodalmi műveket, amelyeknek alapvető célkitűzése egy átfogó jövőkép ábrázolása. A szépirodalmi és a teoretikus utópiák közötti határvonal gyakran elmosódik, mivel a műfajból eredően az elsőkben a cselekményesség, a részletkérdésekre is kitekintő leírások dominálnak, az utóbbiban a fantasztikum a meghatározó tényező. Leggyakoribb műfaj az államregény de nem minden államregény utópia (pl. *Bessenyei György: Tariménes utazása sem az, mert a megálmodott modellt 1804-ben Európában nyugati országaiban megvalósult társadalomkép*).⁶ A *morusi modell*, az eszményi állam, ellentéte a való világ szatírja, a *swifti modell*. A szakirodalom ide sorolja a fantasztikus útleírást, egyes kutatók pedig a *fejedelmi tükröt* is.⁷ Az útleírások a hallott fantasztikus

⁵ Rézler Gyula: *Bevezetés a szociológiába*. Bp. 1948, 17–23. Vö.: Schumpeter, Joseph A.: *Capitalism, Socialism and Democracy*. New York, 1950, 306–311.; Runciman, W. G.: *Social Science and Political Theory*. Cambridge, 1965. — A felhasznált általános összefoglalások az utópiákról.

⁶ Vida, M.: Die Wirkung der utopistischen Staatstheorien in Ungarn und das Gesundheitswesen. *Acta Congressus Internationalis XXIV Historiae Artis Medicinae, 25–31 Augusti 1974*. Budapestini. Red. Antall, József—Buzinkay, Géza—Némethy, Ferenc. Bp. 1976, 2. k. 1179–1182.; Vida, M.: Medizinisch-sociologische Aspekte in der Staatsmodell der Utopisten-Literatur in Ungarn. *Johann Christian Reil (1759–1813) und seine Zeit*. Hrsg. Wolfram Kaiser—Arina Völker. Halle-Wittenberg, Martin Luther Universität, 1989, 144–146.

⁷ A fejedelmi tükrő didaktikus célzatú ún. királytükör, a leendő uralkodóhoz fordulva az eszményinek tartott államfő alakját állítja a meglévő uralkodójelölt elé. Gyakran utópia vagy egy kiemelkedő történelmi alak jellemrajza. Legősibb a babilóni Királytükör (Kr. e. 7. sz.), klasszikus európai mintája Xenophón: *Kürosz neveltetése* (Kr. e. 378–362). A legkorábbi ismert bizánci munkától (Agapétosz, 6. sz.) a 15. sz.-ig több mint 12-t ismerünk (Phótiosz, az akhridai Theophülaktosz, Niképorosz Blemmüész), néhány császár neve alatt (I. Baszileiosz, I. Alexiosz, II. Manuél). Általában prózai művek, néha versben írottak: I. Alexiosz Muszai c., vagy az ún. Szpaneasz. A reneszánsz kor legjelentősebbje a *humanitas christiana* szellemében írott Erasmus mű, az *Institutio principis christiani* (1516), *A keresztény fejedelem neveltetése* címen (1992, Ford. Csonka F. utószó Barlay Ö. Sz.). Fontosabbak Machiavelli: *A fejedelem* (1532), F. Fénelon: *Les Aventures de Télémaque, fils d'Ulysse* (1699), Chr. M. Wieland: *Der goldene Spiegel* (1772), J. von Görres: *Geisterstimmen* (XVIII. sz.), A. Ramsay, J.—F. Marmontel, A. von Haller művei. Magyar példák közül Szent István királyunknak tartott *Libellus de institutione morum ad Emericum* (11. sz.), az erdélyi Patai Füsüs J.: *Királyok tüköre* (1626), a felvidéki Prágay A. (1636) *Fejedelmek serkentő örája*, Meinecke, J.: *Die Idee der Staatsraison in der neueren Geschichte* (1924), Geldner, F.: *Die Staatsauffassung und Fürstenlehre des Erasmus* (1930), Balogh J.: *Szent István politikai testamentuma* (1930–1931), Richter, G.: *Studien zur Geschichte des alten arabischen Fürstenspiegels* (1932), Balogh J.: *Szent István intelmeinek forrásai* (*Szent István-émlékönyv*, 2. k. 1938),

elemek miatt az ókori görög utazóktól (*Szkülix* Kr. e. a 6. sz.-ban, *Pütheasz* Kr. e. 4. sz. 2. felében, *Hérodotosz* stb.) is eredhetnek. A 15—19. században a felfedező utazások gyakran valóságos útibeszámolóí (ilyen pl. *Bölöni Farkas* műve) közel állnak az utópisztikus irodalomhoz. A fejedelmi tükör alapformája az utópiával ellentétes tendenciájú radikális társadalom-átalakítás helyett a fennálló hatalmi viszonyok jobbítására ösztönöz. A reneszánsz kor legjelentősebb példája erre *Erasmusnak* a *humanitas christiana* szellemében 1516-ban írott *Institutio principis Christiani* c. műve. Utópisztikus jellegűek továbbá a jóslat- a túlvilág- és a messianisztikus irodalom, valamint az eredetmítoszok. A visszavágyott és eljövendő *aranykor* képzetei az elő-ázsiai és európai mondanakörökben fellelhetők (az akkád teremtésmítosz: az *Enuma Elis*; az ószövetségi *Genesis* vagy az ógermán-skandináv mitológia *Edda*-ja) egészen a bibliai Ígélet földjéig, az Exodus Kánaánjáig követhető. Az utópiák térben vagy időben történő eltávolítások a jelenből. Vizsgálataim tárgya nem a múltba visszavágyó, hanem elképzelt *jövőutópiák* legtipikusabb, meghatározó hatást gyakorló művek szociológiai szűkebb értelemben egészségügy-szociológiai értékelése.

Platón állam-eszméje

Az első jelentős utópisztikus társadalom *Platón* (Kr. e. 427—348) görög filozófus képzeletében született meg. Platón a peloponnészoszi háborúk korában élt, *Periklész* aranykora után, amikor Athént belviszályok és külső ellenségek egyaránt szorongatták. Láta szeretett városállamának pusztulását, kutatta a kiváltó okokat és próbált kiutat találni. A 409 után készült „*Politeia*” (Állam)⁸ koncepcióját konkrét társadalmi helyzet határozta meg és —

Berger, W.: *Das Fürstenspiel des Mittelalters* (1952), Vida I.: *Erasmus, 1969. Az ötszázéves Rotterdami Erasmus gondolatai*. 1969 (kézirat).

Az utazási irodalom (útirajz, útleíró, útinapló) objektív, tudományos igényű mű, helybeliek elbeszéléseivel, eszerint szubjektív elemekkel. Így a reális és irreális elemek szétválasztására kevés lehetőség van. A görög utazók közül nevesek *Szkülix* (Kr. e. 6. sz.), *Pütheasz* (Kr. e. 4. sz. 2. fele), *Hérodotosz* (Kr. e. 484. k.—425. k.) leírásai. A középkorban a bizánci zarándokkönyvek és az arab útleírások a hagyományörzők (*Maszudi*, *Ibn Haugál* a 10. sz.-ban, *Ibn Battuta* a 14. sz.-ban). Európában a velencei diplomácia képviselői (*G. Barbaro*, *A. Contarino*) adják az első híradásokat. A 13—14. sz. reprezentánsa *Marco Polo: Il Milione* c. útleírása, számtalan fordításai közül az eredeti franco-olasz szöveg leghitelesebb változata az 1309-ben készült olasz fordítás. A 15—18. sz. a virágkor: a felfedező utak eredményei (*A. Pigafetta*, *A. Vespucci*, *B. Las Casas*, *A. Nuñez Cabeza de Vaca*, *Garcilazo de la Vega*, *B. Sharp*, *F. Drake*, *J. Hawkins*). A tudományos útleírások a 19. sz.-tól készülnek (*A. von Chamisso*, *A. von Humboldt*, *Ch. Darwin*). A 20. sz. az expedíciók kora (*F. Nansen*, *R. F. Scott*, *D. Livingstone*, *H. M. Stanley*). A magyar utazók közül emlékeztetések: *Juliánus barát* (1236—1237), *Kőrösi Csoma Sándor* (1819-től), illetve az útleírások közül *Szepsi Csombor Márton: Europica varietas-a* (1620), *Bölöni Farkas Sándor*, *Vámbéri Ármán*, *Szemere Bertalan* stb. művei. Irodalom: *Cox, E. G.: Reference Guide to the Literature of Travel* (1948—1952); *Lepsy, H.: Die Reiseberichte des Mittelalters und der Reformation* (1953); *Adams, P. G.: Travelers and Travel Liars 1660—1800* (1962); *Magidovics I. P.: A felfedezések története* (1962); *Rázsó Gy.: Felfedezők, kalózkodók, gyarmatosítók* (1963); *Moritz, R.: Untersuchungen zu den deutschsprachigen Reisebeschreibungen des 14—16. Jahrhunderts* (1970); *Stewart, W. E.: Die Reisebeschreibung und ihre Theorie im Deutschland des Jahrhunderts* (1978). A fantasztikus útleírások közel állnak az utópisztikus államregényekhez. Lásd: *Piechotta, H. J. (szerk.): Reise und Utopie* (1976).

⁸ *Zeller: Über die Anachronismen in den platonischen Gesprächen*. Berlin, 1873. — Alapul ezt vettem, mivel a mű megírásának időpontjában igen eltérő vélemények vannak.

mivel a döntő okot a közügyek elhanyagolásában látta —, ezért az eszményi állam megteremtésében elsődleges feladatnak a közügyek helyes megszervezését tekintette.

Morálfilozófiájának és társadalomelméletének alapja az „*areté*” azaz az erény, Platón értelmezésében: valamely tudás gyakorlásában megnyilvánuló kiválóság. A dialógusok erre keresik a megfelelő választ *Szókratész* segítségével, ebből derül ki, hogy nem egyetlen erkölcsi erény létezik, hanem sok különböző szakmai erény. Az igazság némely esetben az orvosi, máskor a szakács- vagy kormányosmesterség stb. körébe tartozik, vagyis „*kinek-kinek megadjuk azt, amivel neki tartozunk*”. (*Állam* I., 331. c). Tehát nincs olyan szaktudástól függetleníthető helyzet, amelyben egy szaktudástól független igazságos tett végrehajtható volna. Nem tudják felmutatni azt a konkrét tárgyat, amelyre az erény mint tudás olyan egyértelműen vonatkozik, mint az orvostudomány az egészség megőrzésére, ill. helyreállítására.

Az emberi lélek három részből áll: gondolkodásból, indulatból és vágyakozásból (*Állam* IV. 436—442.). E lélekrészek mindegyikének külön erénye van, sorrendben a bölcsesség, a bátorság és a mértékletesség. Ha mindhárom lélekrész erényesen működik, akkor jelenik meg a lélek egészének erénye; az igazságosság.

Az emberi élet színtere az állam, amely a különböző munkákat végző emberek önkéntes társulása (*Állam* II. könyv). Kifejlett formájában három társadalmi osztályból áll, amelyek a lélekrészek analógiájára foghatók föl: a törvényhozók, harcosok, kézművesek tartoznak ide. Az első két osztály összefoglaló neve: *örök*. A törvényhozók erénye a bölcsesség, a harcosoké a bátorság. A mértékletesség olyan erény, amelyet mind a vezetőknek, mind az alárendelteknek gyakorolniuk kell. Ha minden állampolgár a maga munkáját végzi, akkor jelenik meg az állam egészének erénye: az igazságosság (*Állam* IV. könyv).

A tökéletes államban a filozófusokat kell megtenni törvényhozóknak. A leendő törvényhozónak neveltetése során a következő tudományokat kell elsajátítania: aritmetika, geometria, csillagászat, összhangzattan, végül a dialektika, amely az ideák és a legfőbb jó szemlélésének tudománya [*Állam* VII. 521. c)—535. a]. A tökéletes államforma (arisztokrácia) mellett létezik még négy forma csökkenő értékük sorrendjében: a timokrácia (dicsőségre vágyók uralma), az oligarchia (gazdag kevesek uralma), a demokrácia (a néptömeg uralma) végül a türannisz.

Az igazságosságon alapuló állam célja a szükségletek minél teljesebb kielégítése; ez a közügyek helyes intézése, a vitás kérdések eldöntése és az állampolgárok megvédése a külső támadásokkal szemben. E feladatok ellátására szükség van egyrészt a kormányzók (törvényhozók) testületére, másrészt a harcosok osztályára, kiket az egyéni hatalom iránti közömbösségre kell nevelni. A harmadik réteg a *kézművesek* osztálya. A nevelés kérdésének fontossága már Platónnál is központi helyet foglalt el, s ez a szemlélet határozta meg a későbbi korok utópiáinak koncepcióját. Bár itt a nevelés a testedzésre és a zenei képzésre — mint a testi és lelki nevelés alappilléreire szorítkozott. Harmadik korszakában Platón morálfilozófiája és államelmélete nem bővül új filozófiai elemekkel, ám tanításának szempontjai megváltoznak. Monumentális műve a tizenkét könyvből álló *Törvények*, az *Államtól* eltérően nem tisztán elméleti, hanem történeti alapozású: *Az Állam* az ideális emberi közösség szerkezetét és funkcióit elemezte, a *Törvények*, címéhez híven, a megvalósult államformák törvényeit és jogszokását helyezi a középpontba.

Az államberendezkedés szempontjából a művészet egyetlen feladata a hősi, elszánt, államához hűségese polgár kinevelése. Az irányított művészetről alkotott elképzelését az *Ál-*

lam II. 377. a)—III. 403. c) részében fejti ki. A helyesen kormányzott államban nem szabad engedélyezni sem istenkáromló, sem halálfélelmet terjesztő történeteket, el kell zárkózni a fájdalom és az öröm túlzó kitöréseit kiváltó művektől.

Az orvostudomány a tudományok rangsorában erősen háttérbe szorult, éppen ezért az egészségügy szervezett rendszeréről egyáltalán nem is beszélhetünk. A helytelen életmód következtében szükségesek csak az orvosok és a betegségek is ennek következményei. A zenei nevelés mellett Platón a testnevelést emelte ki, amely minden káros szenvedélytől — a részegeskedéstől, a mértéktelen lakomázásoktól és a lustálkodástól — távol tart és fegyelmezettségre nevel. „*Tehát elmondhatjuk*”, — állapítja meg Szókratész, Glaukónnal folytatott dialógusában — „*hogy a társaság emitt fegyelmezetlenséget, amott pedig betegséget, viszont az egyszerűség — ha zenéről van szó — a lélekben józan önmérsékletet, ha pedig testedzésről, a testben egészséget okoz*”.⁹ A helyes életmód szerves kiegészítője a

⁹ Burnet, J. (kiad.): *Platonis Opera*, 1—5., 1899—1907, *Platón összes művei*, 1—2. k. 1943. Ford.: Szabó Miklós, 1. k. 854.; Ua.kiad. 1984. részletek: Jánossy, 1968. Simon, J. S.: *Az állam*. 1904. — Előszőr latin nyelven 1484-ben jelent meg Marsilio Ficino fordításában, erről írt műve: *Theologia platonica de immortalitate animae*. Átfogó irodalomból Raeder, A.: *Platonis philosophische Entwicklung*, 1905; Szilvási V.: *Platón*, 1910; Ritter, C.: *Plato. Sein Leben, seine Schriften, seine Lehre*. 1910—1923; Brandenstein, B.: *Platón*. 1942; Gigon, O.: *Platon* (bibliogr.), 1950; Cherniss, H. F.: *Platon*. Lustrum, 1959, 1960, 1967; Ast, Fr.: *Lexikon Platonium*. 1—3. 1835—1838, 1956; des Places, É.: *Lexique de la langue philosophique et religieuse de Platon*. 1970; Taylor, A. E.: *Plato, the Man and his Work*. 1909; Friedländer, P.: *Die platonischen Schriften*. 1928; Barker, E.: *Plato and His Predecessors, Greek Political Theory*. 1. k. 1925; Halasy-Nagy J.: *A politikai tudomány kezdetei. Platón és Aristoteles*. 1942; Antalfy Gy.: *Platón és Arisztotelész a „tökéletes” állami és társadalmi formákról*. 1957; Cornford, F. M.: *Plato's Cosmology*. 1937; Huszti J.: *Platonista törekvések Mátyás udvarában*. 1928; Fekete L.: *Platón Magyarországon*; Schultheisz Emil: *Filozófia a humanizmuskori orvosi stúdiumban*. *Comm. Hist. Artis Med.*, 158—161. (1998) — az arisztotelizmus és az újplatonizmus kérdéseiről az orvosképzésben. — Összes műve fennmaradt: Arisztophanész Búzantiosz szerkesztésében 15 irata 5 trilógiába foglalva. Alaposabb az újpüthagoreus Thraszüllosz, aki 36 iratban 9 tetralógiába rendezte, tematikai alcímekkel és módszerrel sajátosságokkal látta el. 8. tetralógiába foglalta: Kleitophón, avagy buzdító irat, etikai. Timaios, avagy a természetéről, természettudományos. Kritiász, avagy Atlantiszról, etikai. A modern kutatás szerint egyetlen összefüggő filozófiai rendszer létezett (Fr. Schleiermacher), következett a filozófus fejlődésének egyes állomásai, a dialógusok elmélete (K. Fr. Hermann), végül a mai álláspont, amely 3 periódusra osztja a platóni életművet: az ifjúkori vagy szokratikus, az érett középső és az öregkori művek korszaka. A Platón megelőző, illetve követő utópisztikus irodalmi példák Homérosz (Kr. e. 8. sz.) Odüsszeia — phaiákok jön arisztokrata államáról, a Heszperidák kertje vagy az Eilüzium (Elüzion) szigete. Hésziodosz (Kr. e. 8. sz. vége): *Erga kai hémerei* (Magyarul: Trencsényi-Waldapfel I.: *Munkák és napok*, 1955) — a Föld peremén lévő „makaron nészoí” (Boldogok szigetei); Arisztophanész (Kr. e. 450 körül—385): *Ornitesz*. Kr. e. 414. (Magyarul. Arany J.: *A madarak*, 1880; Révay J.: *A madarak*, 1959.) Uő: *Ekklesziazusai*, Kr. e. 392. (Arany J.: *A nők állama*, 1890; Devicséri G.: *Nőuralom, részlet. Görög költők antológiája*, 1959) — rabszolgák által teremtett aranykor kigúnyolása komédiákban; Theopomposz (Kr. e. 378—?) : *Meropisz*, Euhémerosz (Kr. e. 4. sz. vége—3. sz.): *Hiera anagraphé* (Szent feirat), Iambulosz (Kr. e. 3. sz.); Diodórosz kivonataiban maradt ránk, hatott Morusra, Campanellára. (Szepessy T.: *Iambulosz és utópiája*. Ford. tanul. 1956.) — utazások során messzi vidék utópiaszzerű — néprajzi útleírásai egyenlőségről, egyetértésről, kasztrendszerrel, tervgazdálkodásról. Theokritosz (Kr. e. 305 körül—260 körül) az Arkádia-képzetkör megalkotója, amely a 19. sz.-ig élő pásztorköltészet alapja. Phaleász (Kr. e. 5. sz.) — társadalomfilozófiai antik utópia: a földtulajdon teljes vagyonegyenlőségében. Arisztotelész (Kr. e. 4. sz.): *Politika* 7, 1331b 20. — Birálata Platón és Phaleász ideális társadalmáról. Szamoszatai Lukianosz (Kr. u. 2. sz.): *Ikaromenipposz avagy az úrhajós* — szatira, utópisztikus torzképnek tartja. Római továbbélések, pl. Sartorius Kr. e. 81-ben expedíciót szervez a Boldogok szigetére, sikertelenül. A „Saturnia tellus” csak időben esett távol korától: Tibullus (Kr. e. 54—19.) elégiái. Ovidius (Kr. e. 43.—Kr. u. 17.): *Metamorphoses*, Horatius (Kr. e. 65—8.): *Carmen saeculare* (Századévi ének, 1961. Ódák és epodoszok, 1975. Vergilius (Kr. e. 70—19.): *Georgica* II. énekében, majd a IV. énekben: Cicero (Kr. e. 106—43.): *Scipio*

mértéktartó étkezés. Plátón államának polgárai gabona-félék és bor megfelelő fogyasztása mellett „főzeléket is kapnak, éspedig: sőt olajbogyót és túrót; továbbá hagymát és zöldséget — afféle paraszti főzeléket — főznek majd maguknak”,¹⁰ végül különböző gyümölcsöket — fügét, borsót és babot, mirtuszobogyót és gesztenyét fogyasztanak. A felsorolt étrend teljesen húsmentes, a mai vegetáriánus étkezés zöldség és gyümölcskészlete, mértékletes gabona- és borfogyasztás mellett. A „felpuffadt államban” viszont — kora városállamát nevezte így, feltétlenül szükség van olyan foglalkozásúakra, akik már nem a való életszükségletek kielégítését szolgálják, ezek közé sorolta Plátón az orvosokat.¹¹ A fegyelmetlenség következtében elharapódzó betegségek miatt nyílnak meg a törvényszékek és az orvosi rendelők, „a bírói és orvosi foglalkozásnak egyre nagyobb lesz a kelete”.¹² «Hát nem tartod-e szegyenletes dolognak” — kérdezi és szögezi le Szókratész — „hogyan emberek orvosi ápolásra szorulnak, de nem ám sebesülés vagy évenként visszatérő járványos betegségek miatt, hanem azért, mert a renyheség vagy az imént jellemzett életmód folytán nedvekkel és gázokkal telítődnek meg, akár egy pocsolya, amivel arra kényszerítik a tudós Aszklépiosz-nemzetséget, hogy „felfúvódás” (vízkór) és „hasmenés” nevet adjanak a különböző betegségeknek?»¹³ Plátón tehát a megelőzés (prevenció) abszolút híve, amihez nem tartja szükségesnek az orvos közreműködését, a helyes nevelés alapján kialakult életmód elégséges az egészség megtartására.

Plátón a régi és saját korában alkalmazott orvostudomány kérdésében is állást foglalt. Aszklépiosz és utódai módszerével szemben — aki csak a fellépő betegségeket gyógyította — kigúnyolta és elvetette Hérodikosz új, rosszul alkalmazott módszerét, aki az általános életmód szabályozásával akarta fenntartani az egészséget, vagyis nem mást mint a betegséget megelőző diétát alkalmazta. „Aszklépiosz is csak olyan emberekre gondolt, akik testi alkotottságuknál és életmódjuknál fogva általában egészségesek, s csak valami részleges betegségben szenvednek, s csupán ezeknek és az ilyen szervezeteknek a kedvéért alapította meg az orvostudományt, amennyiben orvossággal vagy metszéssel kiüzte belőlük a betegséget, s aztán a megszokott életmódra utasította őket.”¹⁴ Ugyanakkor Hérodikosz „Mikor betegeskedni kezdett, annyira összezavarta a testedzést a gyógyítással, hogy elsősorban és legfőképp saját magát tette tönkre, de később aztán sok más embert is”.¹⁵ Egyoldalú szemléletre vall, hogy Plátón fontosságot csak a mágikus és szubjektív gyógyvarázslást alkalmazó Aszklépiosznak tulajdonított, ugyanakkor a „nagy” Hippokratészt meg sem említette. Pedig Hippokratész szinte kortársa volt, hiszen harminc esztendővel fiatalabb csak —

álma c. — Plátón: *Állam* c. művének a vége, a pamphüliai Ér látomása ihlette, lefordította a *Timaioszt*. Scipio Aemilianus korabeli Rómát tekintette az eszményi állapotnak. Utópisztikus hagyományok jelennek meg a római hiedelemvilágban Macrobius: *Saturnalia* c. művében. Fein J.: Valóság és valószerűség Homérosznál és Hésziodosznál, *Antik Tanulmányok*, 1959, 6., Rozach, A.: *Hesiodi Carmina*, 1913; Hesiodos: *Munkák és napok*, 1935 (Hesiodos tanulmányok); Devecseri G.: *Munkák és napok*. (Műhely és varázs, 1959); Gow, A. S. W.: *Theocritus I—II*. (kommentárral) 1952; *Bucolici Graeci* 1985; Matskássy, F.: *Szép irodalmi ajándék*, 1827; Malperin, D. M.: *Before Pastoral*, 1983. *Theokrit und die griechische Bukolik*. 1986 (kiad. B. Effe).

¹⁰ Plátón összes művei. 1943, I. k. 805. — Az elemzés, ill. az idézetek e kiadás alapján. A műfaj nem a későbbi utópiatípus, dialógus a filozófus Szókratész és Plátón fivére, Glaukón között.

¹¹ Plátón: i. m. (9. láb.) 807. — a továbbiakban hivatkozása e kiadás lapszámazása szerint.

¹² Plátón: i. m. 854.

¹³ Plátón: i. m. 855.

¹⁴ Plátón: i. m. 858.

¹⁵ Plátón: i. m. 856.

Kr. e. 460 és 377 között élt —, s már életében a racionális és empirikus orvostudomány megteremtésével nemcsak új iskolát teremtett, hanem a jón orvostudomány szimbólumává vált. Visszatérve Hérodikoszra, akit Platón olyan élesen elutasított, bár dietetikus elve miatt haladónak kellene tekintenünk, drasztikus gyógyeljárása miatt maga Hippokratész is szembefordult vele.

Milyen a jó orvos? — kérdezi végül Platón és megállapítja: hogy „*csakugyan abból lesz a legkitűnőbb orvos, aki gyermekkorától fogva nemcsak hogy állandóan tanulja a mesteriségét, hanem minél rosszabb szervezetű emberrel jut érintkezésbe, s maga is lehetőleg minden betegségen átesik, sőt természetől fogva sem egészen egészséges*”.¹⁶ Az egyetlen helyes gyógyító módszer Aszklépiosz szuggesztív módszere, „*mert hiszen úgysem testtel gyógyít testet..., hanem lélekkel testet; s ha a lélek rossz, vagy rosszá lesz, nem képes mást jól ápolni*”.¹⁷

A szellemi „elit” vezette arisztokratikus kommunizmusban szükségtelen az egészségügy állami megszervezése és irányítása, mert a tökéletes nevelés eredményeként az ember egészséges marad. Csak a külső ellenséggel szembeni harcban szerzett sebesülések, vagy a járványok okozhatnak betegségeket. Ugyanakkor — mivel az eszmei állam eszmei polgárokat igényel — szinte elsődleges feladat az asszony- és gyermekközösségek megszervezése. A nők jelentősége az utódlás miatt nagyon fontos, ezért az államban elfoglalt pozícióikat és lehetőségeiket kell elsőként felmérni. Platón a női emancipáció kérdésében a feudális és kapitalista társadalmat valóban megszégyenítő állásponton volt, mikor kijelentette, hogy a férfi és a nő képességei között nem alapvető, hanem csak fokozati különbség. Ebből következik, hogy a nők nevelése és kötelezései azonosak a férfiakéval és egyformán alkalmazhatók minden foglalkozási ágban; „*...nyugodtan mondhatjuk, hogy természeténél fogva az egyik nőnek orvosi tehetsége van, míg a másiknak nincs, a testgyakorlásra, sőt hadakozásra is egyaránt alkalmas*”.¹⁸ A letehetségesebb nők természetesen „örök” is lehetnek, mert a férfakkal egy rangban, testi és szellemi képességeiknek megfelelően választhatják a legkülönfélébb foglalkozásokat. Ugyanakkor a családi tűzhely körül a foglalatosság megszűnik. A népesség testi és szellemi tökéletességének elérésére a mesterséges kiválasztás legalkalmasabb: az állam gondoskodik a legkiválóbb polgárok fiainak a legkiválóbb állampolgárok leányaival való nemi egyesüléséről. A házasság egyedüli célja ugyanis az utódok biztosítása. A csecsemőket az állam a szülőktől elveszi és az erre berendezett intézetekben nevelteti. A hitványabbakat — akárcsak Spártában tették — „elrejtik”, sőt a cél érdekében Platón a magzatelhajtást, a gyenge újszülöttek táplálékának megtagadását is megengedi.¹⁹ A későbbiekben látni fogjuk, hogy az utódlás és a csecsemőgondozás kérdésében — bármely korszak állameszményéről legyen is szó — az egészségügy állami irányításával találkozunk. A férfi és a nő kapcsolata racionalizmusra épülő és érzelemmentes, elsősorban a gyermeknemzés szempontjából determinált viszony, éppen ezért csak az állam által szervezett és irányított formában mehet végbe.

Platón elképzelése szerint a tökéletes államforma az „arisztokrácia”, melyben a társadalom három kasztra tagozódik: a filozófusokból álló törvényhozókra, a harcosokra (elne-

¹⁶ Platón: i. m. 859.

¹⁷ Platón: uo.

¹⁸ Platón: i. m. 926.

¹⁹ Dános Árpád—Kovács Gábor: *A szociális eszmék fejlődése*. Bp. 1925, 118.

vezésében „örökre”) és a kézművesekre (parasztkok és mesteremberek). A kaszthoz való tartozás feltétele nem a származás, hanem a tehetség, így az „örök” gyermekeiből lehet kézműves és fordítva. Az örök a fizikai munka alól felmentést nyernek, nem lehet vagyónuk, szerény ellátást kapnak a közösségtől és gyermekeiket nem ismerhetik, nehogy kivételezhessenek velük. Platón államát Szürakuszaiban meg akarta valósítani — a helyi hatalom és a nevelő tevékenység segítségével, de terve nem sikerült. Ezt követően menekült az Atlantisz-sziget mítoszához s ezt szötte át az eszményi államról vallott elképzelésével. Az *Államot Arisztotelész* megvalósíthatatlansága miatt bírálta. *Lukianosz* Kr. e. a 2. sz.-ban szatíráiban torzképeknek festi le az utópisztikus elképzeléseket (*Ikaromenipposz avagy az űrhajós* c. műve). Élete alkonyán, Kr. e. 360 körül írott két műve, a *Timaios* és a *Kritiasz*, mely az *Állam* és a *Törvények* között foglal helyet. Az első dialógus Atlantisz történetét írja le, a második — befejezetlenül maradt — részletes leírást ad a sziget népeiről, tájairól és az ott folyó életről. Atlantisz eszményi társadalmát utópiának képzelték annak ellenére, hogy Platón az eseményt előadó *Szolónra* (Kr. e. 638—559) hivatkozva 9000 évvel korábbra tette a létezését. A történet elbeszéli a szigetet elpusztító hatalmas természeti katasztrófát, amelyről egy 1966—1967-ben végzett tudományos expedíció bebizonyította, hogy az elsüllyedt Atlantisz minden valószínűséggel Théra (másnéven Santorini), a minósi civilizáció egyik központja. A földrengésekkel kísért végzetes vulkánkitörések, amelynek következtében a sziget nagy része az Égei-tengerbe süllyedt és a krétai minósi királyság megsemmisült, Kr. e. 1450 körül ténylegesen bekövetkezett. *James Mavor* és a sokféle szakterületről verbuválódott kutatócsoportja (szeizmológus, mikropaleontológus, űrkutató, klimatológus, vulkanológus, régész stb.) nagy felfedezésüket nyilvánosságra hozták.²⁰

Ezzel úgy tűnik bebizonyosodott, hogy a mítoszok gyakran valóságos eseményeket köztölnek velünk és az Atlantisz-rejtély legelfogadottabbnak tartott színhelye az egykori Théra szigete (nem az Atlanti-óceánban, nem is az Északi-tengeren, a Bahamákon, az indiai szárazföldön, Dél Amerikában, Spanyolországban, az Indiai-óceánon a legendák szerint) az Égei-tengeren, a Kikládok egyik szigetén.

A platónizmus újjáéledése a kereszténységben

Platón tanának utóélete és hatása a platónizmusban élt tovább az ókortól a középkoron át, a reneszánsz szellemiségében, a felvilágosodás korának gondolkodóiban, a 19—20. század filozófiájában.

A Platón alapította Akadémiában az óplatónizmus az első szakasz (Kr. e. 385—Kr. u. 529) az ún. óakadémia (Kr. e. 347—265): *Szpenképosz* (?—210), *Xenokratész* (368—308), *Polemón* (?—166), *Kratész* (Kr. e. 3. sz.), *Herakleidész Pontikosz* (388—310), a knidoszi *Eudoxosz* (391—338); a középső akadémia (Kr. e. kb. 265—86) tagjai: *Arkeszilasosz* (Kr. e. 3. sz.), *Karneadész* (Kr. e. 214—128), a lariszkai *Philón* (Kr. e. 1. sz.), az aszkalóni *Antiokhosz* (Kr. e. 2—1. sz.); az újakadémia (Kr. e. 86—Kr. u. 529) képviselőihez kötődnek *Cicero* (Kr. e. 106—43), *Atticus* (Kr. e. 109—32) és M. T. *Varro* (Kr. e. 116—27). Cicero „*Scipio álma*” c. írásában felhasználja az *Állam* végét, az *Ér látomását*, s lefordítja a *Timaioszt*. Az 5. sz. elején *Calcidius* is lefordítja és kommentárt ír hozzá. E két

²⁰ James W. Mavor, Jr.: *Voyage to Atlantis*. 1969; *Atlantiszi utazás*. Ford. Komáromy R. 1997.

mű jelentős hatással volt a középkori gondolkodásra. Jelentős az alexandriai *Eudórosz* (Kr. e. 1. sz.), az asztrológus *Thraszüllosz* (Kr. e. 1. sz.), a polihisztor *Plutarkhosz* (Kr. u. 45—120), a keresztényellenes filozófus *Celsus* (2. sz.), a madaurai *Apuleius* (2. sz.) és *Attikhosz* (2. sz.).

Arisztotelész platóni bírálatát elutasították; *Albinosz* (Kr. u. 2. sz.) egyeztetette Platón és Arisztotelész tanait: az előző rendszerébe beiktatta az utóbbi logikáját és kategóriáit.

Az alexandriai *Philón* (Kr. e. 20 k.—Kr. u. 45) érdeme, hogy a platóni²¹ gondolatokkal egyeztetve magyarázza az *Ószövegség* teremtéstörténetét. Az újplatonisták eszméi a keresztény gondolkodás részévé tették a platóni filozófiát.

A görög filozófiában jártas, művelt keresztények a 2. sz.-tól kezdve törekedtek a kereszténység filozófiai megalapozására is. A platóni gondolatok és a keresztény tanítás között bizonyos pontokon eltérések vannak (hit és megértés viszonya a platóni nőközösség kérdése stb.) A *Timaios*ban kifejtett nézetek, a középső platonizmus teizmusa és morális elvei jól egyeztethetők voltak a kereszténységgel. A keresztény teológusok egy része úgy vélte, hogy a *Platón*nál található nézetek az általuk vallott igazságnak más formában történt megfogalmazásai. *Justinus* (100—165) ötvözte először *Platón* filozófiáját a keresztény hittel. Az ő példáját követte *Alexandriai Kelemen* (1150—215), aki a platóni ideákat keresztény szellemben értelmezte. *Órigenész* (185—254), a kereszténység és a középső platonizmus szintézisének létrehozását kísérte meg. Az újplatonizmus kialakulása még inkább elősegítette a két szellemi áramlat közeledését. A 4. sz.-ban a nagy keleti egyházatyák; Nagy Szent *Vazul* (331—379), Nazianszoszi Szent *Gergely* (330—390), Nüsszai Szent *Gergely* (330—394) és Aranyszájú Szent *János* (334—407) a platóni gondolatokat is terjesztették a keresztények között. Nüsszai Szent *Gergely* *Peri pszükhész kai anasztaszéosz* c. dialógusa és *Palladiosz* (365—431) Aranyszájú Szent *János* életéről szóló műve (*Peri biu Ióannu Khrüszosztomu*) egyaránt Platón *Phaidón* c. dialógusát veszi mintájául, Szent *Ágoston* (354—430) a platonizmus történetének legjelentősebb alakja: az első nyugati egyházatyá, aki nemcsak platóni, de újplatonikus gondolatokat is beépített teológiájába, *Cicero* fordításában olvasta a *Timaioszt*. *De civitate Dei* c. művében összehasonlította a keresztény nézeteket *Platón* és az újplatonikusok tanaival. Megállapítja, hogy a platonisták jutottak az addigi filozófusok közül a legközelebb a keresztény hithez, hangsúlyozza a lélek függetlenségét és fensőbbiségét a testhez viszonyítva. A platonisták hatásáról is tanúskodik az az állítása, hogy az ember sorsát a szeretethez való viszonya határozza meg.

A bizánci és az arab birodalom területén a platóni és újplatonikus elveket az eredeti görög szöveg alapján, ill. arab fordításokból, nem másodlagos forrásokból tanulmányozták. A 6. sz. elején Areopagoszi Szent *Dénes*, *Proklosz* filozófiáját felhasználva, *Peri theiön onomatón* c. munkájában a platóni *Lakomában* kifejtett szeretetelmélet alapos ismereteiről tesz tanúbizonyságot, természetesen a *Szentírás* alapján értelmezi ezeket. Az utolsó nagy görög egyházatyá, Damaszkuszi Szent *János* az újplatonikusok és Areopagoszi Szent *Dénes* írásait is felhasználva írta meg a Kelet legjelentősebb rendszerező teológiáját: a *Pége*

²¹ Merlan, Ph.: *From Platonism to Neoplatonism*. 1936 és 1960; Shorey, P.: *Platonism Ancient and Modern*. 1938; Hoffmann, E.: *Platonismus und christliche Philosophie*. 1960; Ivánka, E. V.: *Platon Christianus*. 1964; *Platonismus in der Philosophie des Mittelalters*. Wege der Forschung 197. Bd. 1967; Dörrie, H.: *Platonica Minora*. 1972; Novotny, Fr.: *The Posthumous Life of Plato*. 1977; Marót Miklós: *Arisztotelészről Avicennáig*. 1983.

gnószéoszt. *Geórgiosz Monakhosz* (9. sz.) *Khrónikon szüntomon* c. művében nagyra értékeli *Platón* tanítását a lélekről, Istenről, a világ alkotójáról és irányítójáról vallott nézeteit, melyeket az *Állam*, a *Gorgiasz*, a *Phaidón*, a *Timaiosz* és a *Törvények* alapján ismertet. A bizánci kultúra jelentős alakja *Phóliosz* pátriárka (820—891) és *Mikhaél Pszellosz* (1018—1079). Az utóbbi *Platón*, de főleg az újplatonikusok írásai alapján alakította ki saját *Platón-képét*.

Az arab birodalom tudósai a 800-as évektől sok görög és szír művet fordítottak arabra. *Al-Farabi* (10. sz.) az első, aki arab területen megpróbált összhangot teremteni a platóni és arisztotelészi rendszer között. Az orvos *Avicenna* (980—1037) a világ teremtéséről az újplatonikus elveket fogadta el, nagy hatással volt az európai középkor tudósaira is. A korai középkor platonizmusának 3 fő forrása volt; A *Timaiosz*, *Calcidius* féle fordításának és kommentárjának keresztény szellemű olvasata, a Szent *Ágoston* és *Boethius* írásaiban megtalálható platóni és újplatonikus nézetek, valamint Areopagoszi Szent *Dénes*, akinek gondolatait J. S. *Eriugena* (810—877) közvetítette Ny.-Európába. *Eriugena* és *Gerbert* (II. Szilveszter pápa, 950—1003) foglalkozott először a platóni ideatan olyan vizsgálatával, amely *Fulbertus* (960—1028) és *Anselmus* (1033—1109) nézetein keresztül elvezetett az ún. univerzálé vitához, vagyis az egyetemes (a fogalom) és az egyes konkrét dolgok viszonyainak problémájához. A skolasztika kiemelkedő képviselője, *Abelardus* (1079—1142) *Platón*t a legnagyobb filozófusnak tekintette. Részben az ő tanításai, részben a *Timaiosz* alapján folytatták kutatásaikat, de *Arisztotelész* logikáját is igyekeztek rendszerükbe beépíteni a 12. sz.-ban a chartres-i iskola tagjai: pl. *Bernardus Silvestris* (12. sz.) és *Bernard de Chartres* (11—12. sz.), aki a platonisták közül legképzettebb, amint *Johannes Saresberien-sis* (1110—1180) állította. A 12. sz.-ban, Szicíliában *Henricus Aristippus* latinra fordította a *Phaidónt*, és a *Menónt*. Közben *Al-Farabi* és *Avicenna* írásai is eljutottak Európába, a 13. sz.-tól néhány kolostorban (Saint Denise, Saint Victor, Cîteaux stb.) a platonikus írások jelentős gyűjteménye állt rendelkezésre.

Tanulmányunk tematikáját figyelembe véve a keresztény államelmélet megalapítójának, *Augustinus*nak (Szent *Ágoston* 354—430) és teoretikus művének a 413—426 között írott *De civitate Dei* című munkának sem szociológiai, sem orvosi vonatkozásai nincsenek, mégis a középkori szellemiség kialakítása és a folytonosság miatt nem hagyhatjuk figyelmen kívül.

Nem csak teológiai, hanem történetfilozófiai gondolatai és államelmélete is termékenyen hatott napjainkig, elsősorban befolyásolta a középkor esztétikai szemléletét. A keresztény filozófiába mindent átvett az antiktól, amit fontosnak tartott. *Platónon*, *Cicerón* és a sztoikusokon kívül a neoplatonizmus vezette intellektualizmusát. Élete fő művének tartotta a *De civitate Dei*t. Műve megírásának közvetlen előzménye Róma eleste. A kereszténység ellenfelei szerint ugyanis ez a csapás a keresztény Isten gyengeségét bizonyította, következésképpen vissza kell térni a régi istenekhez. *Ágoston* ezzel szállt szembe művében. A misztikus cím alatt — Isten városa — az Istentől akart és általa meghatározott emberi közösséget értette, amely ellentéte az ördöggel vállalt közösségnek („*civitas terrata*”). A két állam egymással folytatott harca a világtörténelem, melynek hat korszaka van és az utolsó a római birodalom. A hanyatló korát a világ vége követi, a földi állam megsemmisül, így nyer Isten állama öröklétet.

Tanításainak lényege: Isten a legfőbb lét, a legfőbb jó; a gonosz Isten tagadása, ez a retmetmény természetes állapota, ebből kell felemelkednie. Az ember az isteni hatás felfogá-

sára képesen és a jóra nézve szabad akarattal teremtett, de elhagyta teremtőjét és a bűn kényszerébe és a halálba zuhant, Isten azonban kegyelmével átalakítja az embert, képessé teszi a jóra; az eleve elrendeltség is szerepel tanai közt.

A humanista korszak utópiáira jelentős hatást gyakorolt, hiszen Augustinus államának célja hasonlóan a béke fenntartása, a külbiztonság és a belső rend biztosítása volt. Akárcsak a XV. század humanistái az erkölcsöt helyezte a hatalmi elv fölé és követelte a hatalomnak a nép javára fordítását. A korai utópizmus részben a platóni arisztokratikus kommunizmus-hoz, részben az első egyházatyák őskeresztény kommunizmusához nyúlt vissza, hogy társadalmi ideálja részére elfogadható teoretikus támasztékot leljen.²² Augustinus művének alapja a „láthatatlan” Egyház, a „*civitas Dei*”, az államot pedig Isten és a természet alkotásának tartotta, melynek fundamentuma — akárcsak Platónnál — az igazságosság volt. Abban is Morus elődjének tekinthető, hogy a történeti nézőpont alkalmazásával — az emberiség történetét a Biblia alapján hat szakaszra osztotta — az állam, illetve a társadalom fejlődő és dinamikus jellegére irányította a figyelmet.

Ezer esztendővel Augustinus halála után az adott angol társadalmi viszonyok között fordult ismét az angol uralkodók figyelme a társadalmi kérdések felé. Mindenesetre a minta a platóni kommunizmus, majd a középkori primitív kommunizmus és Augustinus „*Isten államában*” adva volt.

A korai utópizmus egy érdekes formai vonása alapján a népi utópiával kapcsolódik össze; éspedig a probléma ábrázolásának érzékletes és szemléletes jellege miatt. Ennek oka a kevés történelmi tapasztalat és teoretikus ideológiai anyag, a csak a XVIII. században merül fel a kommunisztikus rend szükségességének elvont-teoretikus indoklása.²³

Az újkori társadalom első utópiái tehát a humanista mozgalom eszmekörében fogantak meg. *Morus* és *Campanella* nem az egyszerű néptömeg problémáit vizsgálta, mint később az utópista szocialisták tették, hanem az egész emberiség jövőjéről óhajtott gondoskodni. Az utópisztikus társadalom felvázolásában mindkettőjüknél egyértelműen a kommunisztikus jelleg dominált. A magántulajdon intézményén nyugvó izolált családban látták a társadalmi visszasságok, a nyomor eredendő okát. A társadalmi egyenlőség és harmónia, a humanisztikus és igazságos rend csak a magántulajdonnak és intézményeinek eltávolítása és a

²² Harnack, A.: *Augustinus Confessionen*. 1904; Brisits F.: *Szent Ágoston és Rákóczi Ferenc vallomásai*. 1914; Troeltsch, E.: *Augustin, die christliche Antike und das Mittelalter*. 1915; Babits M.: *Ágoston. Ezüstkör*. 1916; Boyer, Ch.: *Christianisme et neoplatonisme dans la formation de Saint Augustin*. 1920; Máthé E.: *Szent Ágoston élete*. 1925; Papini, G.: *Szent Ágoston*. Ford. Révay J. 1930; Balogh J.: *Előszó. Szent Ágoston vallomásai*. 1943; Marron, H. I.: *Saint Augustin et la fin de la culture antique*. 1949; Frank, E.: *Saint Augustin and the Greek Thought*. 1949; Veres P.: *Szent Ágoston. Olvasónapló*, 1962; Courcelle, P.: *Les Confessions de Saint Augustin dans la tradition littéraire*. 1963; Gilbert, K. E.—Kuhn, H.: *Az esztétika története*. — Fő művének fontosabb irodalmából, amelyben élete ellentmondásait tisztázza. Életgyónásában az antik emberkép klasszikus zártsága bomlik fel. A mai napig a közép- és az újkortól kezdve a legnagyobb hatást e művével érte el: *Confessiones*. Dante: *Vita Nuova*-járá, Petrarcará, Erasmusra, Rousseaura hatott. Nálunk Temesvári Pelbárt: *Aureum Rosarium Theologiae* c. művének fő forrása, Honterus János szemelvényeket adott ki munkáiból (1539—1545), Pécsi Lukács imáit lefordította (*Szent Ágoston Doctornak, ...imádásai*. 1591); Telegdi Miklós és Monoszlai András fő dogmatikusnak tartotta. Lépes Bálint fő művében a Pokol leírását tőle vette át. E mű vezérelte Bethlen Miklóst és II. Rákóczi Ferenc fejedelmet; Földváry A.: *Augustinus Aurelius Isten városáról irt 21 könyve*. 1942; Kiss A.: *Szent Ágoston De civitate Dei művének méltatása*. 1930.

²³ Mandeville, J. útirajza. 1357; Hall, J.: *Mundus alter et idem*. 1605. — A népi utópiák hatása.

közösségi életmód megteremtése alapján lehetséges.²⁴ A szemléletükben lévő különbségek oka egyrészt a konkrét társadalmi-történeti körülményekben, másrészt személyes életükben gyökerezett.

A középkori mitikus-vallásos utópiaképzetek a földi Paradicsom a „tejjel-mézzel folyó Kánaán” (angol Cokaygne, grancia Coquaigne, ír Szent Brandenus-szigete, német Schlaraffenland stb.). A motívum hatása a mi *Anonymusunk* „Szép Szeglet” leírásában is fellelhető, ide vezet Almos a honfoglaló magyarokat. Számos expedíció indult a képzeletbeli szigetek felkutatására. A népi utópiák hatása a hivatalos irodalomban is jelentkezik: pl. *J. Mandeville* útirajzában (1357), még később is (*J. Hall: Mundus alter idem*, 1605). A vallásos irodalomban az „*Antikrisztus uralmának*”, a „*Sötétségnek*” végét hirdeti s eljövételét a „*Fény birodalmának*”, „*Isten földi országának*”. Fő hirdetője a reneszánsz idején *Savonarola* (1452—1498). A vallásos utópizmus a parasztfelkelések ideológiai alapját adják, főként *Thomas Münzer* és az anabaptisták törekvéseiben. Még a 17. sz.-ban az angol polgárháborúban is hatott (pl. *S. Gott: Nova Solyma*, 1648).

A középkor és a reneszánsz fordulójában *Dante* (1265—1321) és *Petrarca* (1304—1374) műveiben jelennek meg a platóni és az újplatonikus hatások, *Dante* Arisztotelészt követi, de a platóni metafizika szellemében Timaiosz igazát is elfogadja (*Paradicsom* 4. ének 49—60. sorában). *Petrarca* Platont Arisztotelésznél jelentősebbnek tartotta, szerelmi költészete befolyásolta a firenzei platonikus Akadémia szellemét. Megjelent *M. Khrüszolórasz* (1350—1415) görög nyelvtana, aki Platón *Államát* is lefordította latinra. *L. Bruni* (1369—1444) több Platón-iratot lefordított. A bizánci *G. Pléthón* (1360—1453) tanítása szerint Arisztotelészt az anyagi valóság vonatkozásában, Platont a lélekről vallott nézeteiben kell követni. Előadásait hallgatva *Cosimo Medici* (1389—1464) megbízta *Ficino*t a platóni Akadémia újrászervezésével Firenzében. Tagjai többek között: *L. Alberti* (1404—1472), *C. Landino* (1424—1504), *A. Poliziano* (1454—1494), *Pico della Mirandola* (1463—1494), *Michelangelo* (1475—1564). *Ficino* fordításában megjelent 1484-ben Platón, 1492-ben *Plótinosz* összes munkája *Ficino* fő művében a keresztény teológia és a platóni elvek szintézisét adja. (*Theologia platonica de immortalitate animorum*).

Angliában *Morus Tamás* *Utópia* c. híres államregényének modellje Platón *Állama* volt, míg barátja *Th. Eliot* Platón-dialógusokat fordított. *Campanella*, *Cittá del Sole* c. dialógusa Platón, *B. Telesio* (1508—1588) és *Morus* műveinek ismeretéről tanúskodik.

Önálló műformaként *Morus Tamás* — e kifejezést is megteremtő — *Utópiájával* (1516) lépett fel. E mű egy portugál hajós elbeszélésének keretében kommunisztikus (a magántulajdont és a halálbüntetést eltörlő, általános és titkos szavazással választott vezetők által irányított), a közösen végzett munkára és a puritán erkölcsökre épülő, vallási tekintetben messzemenően toleráns társadalmat állított szembe a korabeli angol közállapotok szatirikus képével. A 17. sz.-ban azután a legkülönfélébb világnézetű áramlatokat képviselő utópisztikus alkotások követték ezt a hagyományt. A leghíresebbek egyike, az itáliai *T. Campanella* *A Napváros* (1602) c. párbeszédés filozófiai értekezése a kommunisztikus vonások szélsőségségével tűnt ki. Az ő eszményi társadalmában már minden közös, nem csak a munkavégzés, a birtokok és vagyonok, hanem az asszonyok és a gyermeknevelés is. A tudomány a munkafeladatokhoz, a vallás pedig a természet törvényeihez igazodik, célja az „ép testben ép lélek” eszménye. E század harmadik nagy utópiája, *Francis Bacon* az *Új*

²⁴ Pataki Ferenc: i. m. 28.

Atlantisz (1626) c. értekezése viszont a társadalmi rend (a konzervatív monarchia és a patriarchális család) átalakítása helyett a természettudományos kutatásoktól és a technika vívmányaitól várta az ideális közállapotok létrehozását.

Morus Tamás (1478—1535) a nagy angol humanista államférfi, VIII. Henrik lordkan-cellárja, Erasmus eszmei tejtestvére és barátja, ki saját korát tisztán látta: a formálódó kapitalista viszonyok Angliáját. Az 1516-ban — antwerpeni követjárása után — született *Utópia* alapötlete elméleti és gyakorlati előzményekre egyaránt támaszkodhatott.²⁵ Nemcsak Platón, Augustinus voltak szellemi inspirálói, hanem a szamoszatai filozófus *Lukianosz* (120—180) gúnyos-fantasztikus utazása a Holdba, a csillagokba és főként a Boldogok Szigetére (*Ikaromeniposz et hüpernepheosz*), mely módszertani és magatartásbeli bátorítást nyújtott a mű megírásához — a science fiction előzményének tekinthetjük.²⁶ Az olasz reneszánszból pedig *Lorenzo Vallától*, *Marsilio Ficinótól* (1433—1499) és főként *Giovanni Pico della Mirandolától* (1463—1494) merítette az életörömet, a boldogság utáni vágyakozást.²⁷ A XVI. század elején több kommunisztikus közösség működött, ezekről is értesülhetett. A dalmáciai szláv paraszti közösség, vagy Tábor város

- ²⁵ *Libellus vere aureus nec mimus salutaris quam festivus de optimo rei publicae statu deque nova Insula Utopia auctore clarissimo viro Thoma Moro*, etc... Leowen, 1516, Paris, 1516—1517, Basel, 1518. — Az eredeti kiadás címe, adatai. Angol nyelven 1559-ben, magyarul 1910-ben jelent meg. Híres barátja, Erasmus könyvtárában megvolt az 1518-as kiadás, Erasmus epigrammáival egybekötött példányban. Husner, Fritz: *Die Bibliothek des Erasmus von Rotterdam. Gedenkschrift zum 400. Todestage Erasmus von Rotterdam*. Basel, 1936, 238—244.; Vida Mária: Egy humanista könyvtára — a könyvgyűjtő Erasmus. *Magyar Könyvszemle*, 1973, 1. sz. 41—52., 46; Morton, A. L.: *The English Utopia*. 1952; Chambers, R. W.: *Thomas More*, 1935; Pogány J.: *Morus Tamás utópiája. Kultúra — alkultúra*. 1962; Salamon L.: A szentté avatott utópia. *Május kék madara*, 1971; Kardos T.: Párbeszéd Morus Tamásról. *Élő humanizmus*, 1972; Németh László: *Morus Tamás. Tiszatáj*, 1973, 9. sz. — A vonatkozó irodalom. *Magyar fordítása Morus Tamás: Utópia*. 1963. Utószó. Kardos Tibor — Idézetek e kiadás alapján.
- ²⁶ Kardos T.: Utószó. *Morus Tamás: Utópia*. 1963, 128; *Lukianosz: Ikaromeniposz és hüpernepheosz*, magyar nyelven: Jánosz J.: *Ikaromeniposz vagy az úrhajós*, 1961. — *Lukianosz műveinek korai latin fordítása és kiadása Zsámboky János érdeme. Kiadásaiból Jakobitz, C.: Luciani Samosatensis Opera I—IV*. 1966; Jánosz J.: *Istenek — Halottak — Hetérák*. 1958; Trencsényi-Waldapfel I.: *Ember vagy. Antológia*. 1979; Boros G.: *Lukianosz hatása. E. Philológiai Közlemények*, 1907; Schwartz, J.: *Biographie de Lucien de Samosata*. 1965.
- ²⁷ Saitta, Guis: *Il pensiero italiano nell'umanesimo e rinascimento*, Vol. 1. *L'Umanesimo*. Bologna, 1949, 463—631. — Ficino és Pico della Mirandola filozófiájáról. Uo. 193. 260—262. — Lorenzo Valla filozófiájáról. Lásd még: Saitta, G.: *La filosofia di Marsiglio Ficino*. 1923; Kristeller, P. O.: *Il pensiero filosofico di Marsiglio Ficino*. 1953; Ficino, M.: *De voluptate*. 1457 (Kardos T.: *Világírodalmi Antológia*, 2. k. 1955); Pico della Mirandola: *Az ember méltósága* (Oratio de dignitate hominis. 1486); Dreyfort, G.: *Das System des Johannes Pico*. 1858; Baron, H.: *Willensfreiheit und Astrologie bei Marsiglio Ficino und Pico della Mirandola. Festschrift für Walter Goetz*. 1927; Gilson, E.: *Humanisme médiéval et Renaissance. Les idées et les lettres*. 1932; Barone, G.: *L'umanesimo filosofico di Giovanni Pico della Mirandola*. 1949; Napoli, G. D.: *G. Pico della Mirandola a la problematica dottrinale del suo tempo*. 1965; Uő.: *L'opera e il pensiero di Giovanni Pico della Mirandola nella storia dell'Umanesimo*. 1965; Branca, V.: *Pico della Mirandola*. 1984. — Franciaországban Le'févre d'Étapes (1450—1536); S. Champier (1472—1539) közvetítette a firenzei újplatonista áramlatot. Az utóbbi szerint a platóni és arisztotelészi szemlélet között nincs lényeges különbség, fő műve: *De dialectica...* Navarrai Margit (1492—1549); A. Heroët (1492—1568); M. Scève (1510—1564); Du Bellay (1522—1560) és P. Ronsard (1524—1585), Platón, Petrarca és Ficino szellemfilozófiáját követi. *Morus nyomán az angol humanista és reneszánsz dráma kötődik ehhez* (Th. Lupton, 16. sz., J. Lyly, E. Spencer: *Four Hymnes*). William Shakespeare (1564—1616) az *V. Henrik*-ben (I. 2. 178—183) pedig Platón *Államára* utal.

Hans Holbein (1497—1543): Morus Tamás, 1526—28-ban. Krétarajz

kommunistikus szervezete, vagy az 1500-as évek táján kibontakozó Cseh-Morva Testvériség ismert volt Morus előtt.²⁸

Tommaso Campanella (1568—1639) *Napállam-a* (*Città del Sole*) párbeszédese filozófiai értekezés majdnem száz esztendővel később, 1602-ben készült az inkvizíció börtönében (1613-ban átdolgozta latinra), ezért nyomtatásban először csak 1623-ban látott napvilágot. Az olasz reneszánsz és humanizmus nagy lehetőségeinek eltűrése után, a legsötétebb inkvizíció korában élt Campanella. Ekkor lángolt fel Rómában *Giordano Bruno* máglyája, 1616-ban bélyegezte meg a pápa *Kopernikusz* tanait, ekkor állt *Galilei* az inkvizíció elé és ekkor hurcolták a nápolyi vár kinzókamráiba a plebejus ivadék dominikánus szerzetest, Campanellát is. A börtönben töltött 15 év alatt született meg ideális *Napállam-a*, a korai utópizmus másik legjelentősebb műve.

Morus és Campanella utópiája közötti lényeges különbség okát a korban kell keresnünk. Morus nemzetállamot alkotott, mert a centralizált Anglia szülöttje volt; Campanella vá-

²⁸ Alekszejev, M. P.: *Thomas More Utópiájának szláv forrásai*. Moszkva, 1957; Kardos T.: A Huszita Biblia keletkezése. *MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály Közl.*, 3. k. 1952, 165. — John Morton 1474-ben Mátyás királynál tett követségéről a husziták támogatta Jagello Ulászló elleni szövetségről, majd az 1501—1502-ben folytatott tárgyalásáról lásd Fest, A.: Anglo-Hungarian contacts in the Middle Ages. *Studies in English Philology*, Vol. 2. Bp. 1937, 53—59.

Hans Holbein (1497—1543): Morus családja körében. Tusrajz. Balról az ötödik Morus, tőle balra apja, jobbra fia

rosállama viszont — akárcsak a platóni — az olasz valóságra épült. Itáliát a XVII. század elején az egységes olasz állam helyett jobbára kereskedelemmel foglalkozó városköztársaságok jelentették. Sőt a török előrenyomulása és Amerika felfedezése miatt az olasz kereskedőpolgárságot eltető külkereskedelem is megszűnt és a gazdasági bomlás a külső hatalmak, Anglia, Franciaország és a Német Császárság játékszerévé tették Itáliát.

A történelmi-társadalmi szituáció különbsége ellenére alapkérdésekben — mint a társadalmi egyenlőség kérdése, vagy a magántulajdon megszüntetése — mindketten megegyeztek. Mindkettőnél a rendkívül szervezett és irányított államforma keretein belül az egészségügy kérdése napirendi problémává vált, az orvostudomány jelentősége — a reneszánszszal elinduló orvosi gyakorlat hatására — igen megnövekedett. Sőt az elemzés során azt is látni fogjuk, hogy Campanella államában a vezetők között kiemelkedő szerep jut az orvosoknak.

Morus Tamás művének első részében a korabeli angliai viszonyokat bírálta; a kormányzás korruptségát, a rendiség elavultságát és a javak egyenlőtlen elosztását, melynek következménye az általános nyomor.²⁹ Beszámolt arról, hogyan űzik el a parasztokat, hogy

²⁹ Chambers, R. W.: *Thomas More*. London, 1945; Uő. *The place of St. Thomas More in English Literature and History*. London, 1937; Kautsky, K.: *Thomas Morus und seine Utopie*. Berlin, 1947; Bremond, H.: *Thomas Morus*, Paris, 1930; Beger, L.: *Thomas Morus und Plato*. *Zeitschrift für die gesamten Staatswissenschaften*. 1879, 35; Morton: *Im.*; Bloch, E.: *Freiheit und Ordnung*. Berlin, 1947; Mennheim, K.: *Ideologie und Utopie*. 1929. — Életrajzok és kritikai munkák felhasznált irodalma.

földjeiken a jövedelmezőbb állattenyésztést folytathassák. Mindezek bizonyítják azt is, hogy nem másnak, mint Angliának rajzolt eszmei állam-mintát. Utópia demokratikus királyságát az ötvennégy járás küldöttjéből alakult parlament kormányozza. A titkos szavazással megválasztott fejedelem mindaddig betöltheti hivatalát, míg nem tör zsmokságra. Harminc család élén áll egy *syphograntus* vagy *filarchus* (nemzetségszű); a tíz syphograntust és családját pedig egy *trinaborus* (törzsfő) irányítja. A városi, illetve a falusi lakosság bizonyos időközönként váltja egymást, hogy senkinek se kelljen sokáig mezei munkát végeznie. Minden városban hatezer család lakik és mindegyik városrészt közepén — egy-egy város négy részre osztják — általános terménybegyűjtő, illetve elosztó piac van. Eszerint a város körzetében természetesen négy kórház kap helyet. „Ezek a kórházak jól felszereltek, gyógyító eszközökkel jól ellátottak, az ápolás olyan gondos és gyengéd a legügyesebb orvosok felügyelete mellett, hogy bár senkit sem küldenek oda akarata ellenére, mégsem akad a városban olyan beteg, aki ne akarna inkább ott feküdni, mint otthon.”³⁰ Nemcsak a betegekről gondoskodnak nagy szeretettel, hanem az öregeket is nagy tiszteletben tartják. Bár egészséges életmódjuk miatt igen kevés köztük a beteg, mégis a tudományok közt az orvostudomány áll az élen. A grammatika, philológia és történelem mellett a természettudós Theophrastus *De plantarum historia* című műve, valamint Hippokratész és Galénosz orvosi művei a legkedvesebb olvasmányuk.³¹ A kórházak berendezése rendkívül tágas, „kis városokhoz foghatók; ilyen formán akármennyi a beteg, nem kell őket szűken, kényelmetlenül elhelyezni, azután el tudják különíteni a többtől azokat, akiknek betegsége fertőzés által az egyik emberről a másikra szokott szállni.”³² Európában tulajdonképpen a természettudományok ugrásszerű fejlődése következtében a XVIII. század folyamán — sőt Kelet-Európában és Magyarországon csak a XIX. század derekán — az állami beavatkozás vállalásával kialakuló progresszív szociálpolitika keretein belül konkretizálódott egészségügyi politika, már a XVI. század első évtizede után Morus Tamás eszmei államában szinte *klaszszikus* formában megvalósult.

Morus Platónhoz képest abban is előrelépett, hogy a *diétának* elsődleges jelentőséget tulajdonított, mert „a bölcs ember inkább akarja megelőzni a betegséget, mint hogy orvos-ságra szoruljon, inkább akarja elúzni a fájdalmakat, semmint csillapító szereket használni...”³³ Az étkezés is csak a diétetika szabályainak megfelelően orvosi utasítás szerint történhet: csak az orvosok által kiválasztott és ellenőrzött élelmiszerek fogyaszthatók. Naponta kétszer gyűlnek össze villásreggelire és estebédre a közös csarnokokban; a villásreggelik rövidke, az estebédek hosszabbak. „Így vélik üdvösebbnek az egészséges emésztésre, mivel a reggelire munka, az estebédre álmom és éjszakai nyugalom következik.”³⁴ Ez az étkezési rend megfelel a mai angol szokásoknak is. A betegségek okainak, illetve az ellenük való védekezésnek kérdése az 1840-es években mind jobban előtérbe került nemcsak az orvosi gondolkodásban, hanem az orvosi gyakorlatban, sőt az egészségügyi politikában is. A gyakorlatot egyforma arányban érintő orvosi gondolkodás, vagyis a gondolkodás kauzalitása és

³⁰ More, Thomas: *Eutopia*. 1516. Teljes cím: De optimo reipublicae statu deque nova insula Utopia. Morus Tamás: *Utópia*. Ford. Kardos Tibor, Bp. 1963. 60.

³¹ Morus Tamás: i. m. 81.

³² Morus Tamás: i. m. 60.

³³ Morus Tamás: i. m. 78.

³⁴ Morus Tamás: i. m. 63.

a gyakorlati prevenció (prophylaxis) több mint háromezred száz évvel előbb a humanizmus korszakában elképzelt valóság volt.

A „természet szerinti” élet teszi az embert igazán egészségessé — folytatja Morus — mégpedig a testi és lelki élvezetek gátlás mentes kiélése. „A testi élvezetek közül az egészségnek adják a pálmát”,³⁵ míg a testi örömök második fajtája a szexuális gyönyör. Platónnal együtt nagy fontosságot tulajdonít zenei élvezeteknek, csak hogy nem a lelki, hanem a testi nevelés fontos részének tartja.

A seholszigetiek a betegek gyógyításában nagy emberbaráti szeretetről tesznek tanúságot, még a gyógyíthatatlan betegségben szenvedőket is gondosan ápolják. Ha a halálos betegség állandó kínládással és gyötrellemmel jár, igyekeznek meggyőzni a beteget, hogy önként vessen véget életének. Morus az elviselhetetlen fájdalmak megszüntetése céljából mesterségesen előidézett halálnak, az *euthanaziának* korai hirdetője, mikor önkéntes éhezéssel, vagy kábítószerrel akarja a haldokló szenvedéseit megrövidíteni. Ez természetesen nem kényszer, de aki vállalja, különös tiszteletet vív ki a közösség részéről. Ugyanakkor súlyosan elítéli az okatlan öngyilkosságot, sem eltemetésről, sem elégtetésről nem gondoskodnak, s az öngyilkosok testét a mocsárba vetik.³⁶

Campanella még egy lépéssel tovább lépett, mert az orvosi hivatást folytatókat egyenesen a vezetők sorába emelte. A *Napállam*-ban a fejedelem, Sol (Nap), illetve a Metafizikus mellett Pon (potestas), Sin (sapientia) és Mor (amor) — a Hatalom, a Bölcsesség, Tudomány és a Szeretlem — áll.³⁷ Ezeknek hatásköre a hadügyre, a tudományra és mindarra, ami a nevelésüggyel és a kívánatos irányban tartott fajfenntartással összefügg, kiterjed.

Campanella tehát az állam irányítását nemcsak egy tudományosan képzett teokrácia kezébe helyezte, hanem az állami közigazgatási rendszert funkciójának megfelelő részekre tagolta. Pon, Sin és Mor tulajdonképpen az első modern értelemben vett szakminiszterek.³⁸ A Bölcsesség a tudományokat és a művészeteket irányítja. Főbb hivatalnokai: az Asztrológus, a Kozmográfus, a Történetíró, a Matematikus, a Költő, a Filozófus, az *Orvos*, a Szónok, a Fizikus, a Politikus és a Moralista.³⁹ Ha ezt összehasonlítjuk a XIX. század kezdetéig uralkodó gyakorlattal, ahol az államok egyedüli hivatása a társadalmi rend biztosítása, akkor az állam elképzelt rendszerének ez a felépítése feltétlenül haladó. A Bölcsesség felügyelete alá tartozó szaktárcák az egyes területeken kívül érintik a korszerű értelemben vett oktatás- és egészségügy területét. A vezetés harmadik ága, a Szeretet pedig egyenesen az oktatás- és egészségügy állami irányításának funkcióját látja el, hiszen a gyógyítás, a fajfenntartás és a gyermeknevelés szervezése tartozik a hatáskörébe. A felsorolt szakágak

³⁵ Morus Tamás: i. m. 78.

³⁶ Morus Tamás: i. m. 83.

³⁷ Campanella, Tommaso: *Civitatís Solis, vel de Reipublicae idea, dialogus poeticus*. 1620. Részlet megjelent: *Realis philosophia epilogistica* (kiad. Tobias Adami). 1623. Frankfurt, *Aphorismi politici*. 1941. — modern átdolgozás. Campanella, Tommaso: *Napállam és politikai jegyzetek*. (ford. Lányi Margit, Erdődi J.) Bp. 1942. — A Casanatense-kódex alapján, e kiadást idézi tanulmányunk. Campanella, Tommaso: *A napváros*. (kiad. Sallay G.) 1959. — A luccai kódexet követő N. Bobbio gondozásában 1941-ben kiadott szöveg alapján. A két fordítás közötti különbséget Campanella életében keletkezett 11 olasz nyelvű változat magyarázza.

Részletek a *Napállamból*: Ruzicska P., Sárközi Gy.: *Az olasz irodalom kincsesháza*. 1942. További vonatkozó irodalomból: Dentice d'Accadia, C.: *Tommaso Campanella*. 1921; Trevers, P.: *La filosofia politica di Tommaso Campanella*. 1930; Firpo, L.: *Ricerche campanelliane*. 1947; Sallay G.: *Előszó. A Napváros*. 1959.

³⁸ Dános Árpád—Kovács Gábor: i. m. 203.

³⁹ Campanella, T.: i. m. (36. láb.) 34. — az 1942. évi kiadás alapján idézünk.

egyben a XVIII. század elején fejlődésnek induló természettudomány fontosságát és specializálódási folyamatát is illusztrálják.

Az Utópiában még főként szociálpolitikai szempontból számításba jövő orvostudomány a Napállam-ban nélkülözhetetlen alaptudománnyá lesz. Nap-város falait tudományokat ábrázoló festményekkel és tárgyakkal díszítik, hogy az egész közösség megismerkedhessen az általános alapfogalmakkal. Mindjárt a második kör — az elsőben a matematikai jelek és számok kaptak helyet — fülkéiben hatalmas korszokban többszázéves gyógyító italokat helyeztek el. A következő körben a növénytan eredeti bemutatása történik és „*felirat magyarázza származási helyüket, tulajdonságaikat és felhasználási módjukat a gyógyításban*”.⁴⁰ Az ismeretterjesztés fontosságára figyelmeztet ez az eljárás!

Az orvos mellett külön szerephez jut a Napállamban az anatómus, az anatómiának, mint önálló tudományágnak a vezetője. Az anatómia jelentősége a XVI. század derekától nőtt meg, Vesalius korszakalkotó anatómiai művének megjelenésétől (1543). Campanella korának jeles polihisztorja volt, aki orvosi és természettudományi művet is írt.⁴¹ Az előzőt korának orvosai szívesen használták. A vezetés harmadik ága szintén az egészségüggyel, illetve az orvostudománnyal összefüggő tevékenységet irányít; a gyógyítást, a fajfenntartást és a gyermeknevelést. A gyógyításra különböző gyógyszereket — mint rebarbara, gyógyító gyökerek főzete, purgáló szerek — használnak. A felsorolt gyógymódok a korszak kétféle szemléletére mutatnak rá: az egyik még a középkori mágikus szemlélet, a másik az empirikus orvosi gyakorlat hatására. Campanellánál inkább az első dominál, a Napállam lakói ugyanis hisznek a csillagok gyógyító erejében, a „nyavalyatörést” pedig fohászokkal és illatszerekkel orvosolják. Nem nevezhető éppen tudományosnak az sem, hogy a forróllázat hideg vízzel gyógyítják.

Az egészség és a szépség fenntartására elsődleges fontosságú a testedzés és a helyes táplálkozás. A tornát, versenyzást, diszkoszvetést már zsenge korukban elkezdik. A szellemi oktatás is viszonylag korai: már hároméves korban elsajátítják az ábécét, hétéves kortól kezdenek a természettudományokkal ismerkedni és párhuzamosan a rendszeres testgyakorlással magasabb matematikát, orvostudományt és egyéb tárgyakat tanulnak. Az orvostudomány elsajátítása tehát az általános képzés keretében nyert helyet. Valamennyi vegetatív életfunkció állandó orvosi felügyelet mellett mehet csak végbe. Az étkezés diétetikai felügyelete külön-külön az öregek, a betegek, illetve a gyermekek részére folyik. Orvosok határozzák meg az öltözködés mikéntjét, sőt a gyakori fürdés is csak orvosi előírások szerint történhetnek. „*A táplálkozás háromnapos periódusokban történik: egyik nap húst esznek, második napon halat, a harmadikon főzeléket*”, a boron kívül tartózkodnak az ital fogyasztásától és évszakonként a legtáplálébb ételeket eszik — ezt is előírások szerint.⁴²

A gyermeknemzés kérdésében hasonló nézetet vall Morussal, csupán formailag tér el tőle. A házasságkötés előtt Utópia államban a házasulandók meztelenül megtekintik egymást. Meggyőződnek arról, hogy nincs-e a másiknak valamilyen rejtett testi hibája, a házasságtörést ugyanis súlyosan büntetik. A Napállamban a párvalasztást nem az érdekeltek döntenek el, hanem az arra kirendelt felügyelők. „*A tornajátékokon és versenyeken, nők és*

⁴⁰ Campanella, T.: i. m. 35.

⁴¹ Campanella, Tommaso: *Medicinalium juxta propria principia*. Leyden, 1635. Uő. *De sensu rerum magica*. Frankfurt, 1620.

⁴² Campanella, Tommaso: i. m. 61.

férfiak, a régi görögök mintájára, meztelenül vesznek részt. Magas, szép testű nőket, csak magas, izmos férfiakkal, kövér nőket sovány férfiakkal, valamint karcsú nőket testes férfiakkal párosítanak, hogy egyesülésükből minél tökéletesebb utódaik származzanak."⁴³ Még az egyesülés pillanatát is csak az orvos és az asztrológus határozza meg.

Morusnál, bár erősen meglazultak a vérségi-rokoni kapcsolatok, a család a nevelési folyamatban még igen fontos szerepet játszik. Öt éves korig — bár közösek a gyerekszobák — az anya neveli Utópia ifjú polgárait. A kötelező iskolai oktatás korszakától a társadalmi nevelőintézmény válik a gyermekek alakításának fő tényezőjévé, háttérben azonban mindvégig működik a családi keret. Campanella viszont végérvényesen elveti a családi életformát. Mint minden életmegnyilvánulást, a nevelést is a teljes közösség felügyelete alá helyezi. Az anya csak kétéves korig — pusztán fizikailag — gondozza gyermekét, ekkor állami nevelőintézetbe kerül hozzáértő nevelők és felügyelők keze alá.⁴⁴ Szerinte a párosodás csupán a fajfenntartásra szolgál, ezért — bár a szabadszerelmet egyébként megengedi — „*frigyre*” csak az erre kiszemelt férfi és nő léphet. Morus a monogám házasság híve, Campanella a legmesszebb menő életközösségeknek, a nő- és gyermekközösségek hirdetője. Ebben Platón követte, éspedig a nemi viszony szabályozására és a fajfenntartás állami szervezésére vonatkozó javaslatait.⁴⁵

A népességszabályozás az alábbiakban az államszervezés alapvető közügye: az életerős utódnemzedék létrehozása. A szélsőséges mesterséges szelekció elkerülése az állami szabályozás feladata. Az öröklődés-patológia tudományos vizsgálatára csak a 19. sz.-ban került sor, megteremtője *Prosper Lucas* (1815—1885) pszichiáter, akinek alapvető műve (*Traité philosophique et physiologique de l'heredité naturelle dans les états de santé et de maladie du système nerveaux*. 2. vol. 1847—1850) *Galton* munkája (*Hereditary genius*, 1869) előtt jelent meg.

A konkrét társadalmi valóságból kinőtt utópián nemcsak Platón és Morus hatása érezhető. *B. Telasio* (1508—1588) de főként *G. Botero* világleírását jól ismerte Campanella (általános munkakötelezettség, a minden talpalatnyi föld megművelés, a kereskedelem mellőzésének kérdése, Kínáról való részletek.)

A korai utópizmus ismertetett két remeke főként a társadalom szerkezetével foglalkozott: alapvetően Morus demokratikus köztársaságot, Campanella despotikus-kommunizmust alkotott. A termelési viszonyokat ugyanakkor vagy figyelmen kívül hagyták, vagy primitív formában képzeltek el.

Morus utópisztikus mintaállamát a jezsuiták Paraguayban megvalósították 1609—1767 között, ez mintegy 150 éven át működött. Ez a kísérlet bizonyult a legtartósabbnak a korábbi, de mint a következőkben látni fogjuk a későbbi kommunisztikus közösségek közül.⁴⁶

⁴³ Campanella, Tommaso: i. m. 46.

⁴⁴ Pataki Ferenc: i. m. 32—33. — Részletesen elemzi.

⁴⁵ Dános Árpád—Kovács Gábor: i. m. 202.

⁴⁶ Paraguay: *Guida geografica de turismo*. Ascunción, 1932. Pfofenhauer, J.: *Die Missionen der Jesuiten in Paraguay*. Chatenbriand: *Génie du Christianisme*. Voltaire: *Essays de le moeurs*. Joly, C.: *Histoire de la Compagnie des Jésus*. 1844; Goethein, E.: *Der christlich-soziale Staat der Jesuiten in Paraguay*. 1883; lásd: Mayer, Claudius Franciscus: From Plato to Pope Paul. Pages from the history of population problems and utilization of human genetic knowledge troughout the ages. *Comm. Hist. Artis Med.*, Suppl. 17 (1989), 17—19., 23—24.

A kapitalizmus hajnalán készült államelméletek másik típusa, a *termelőerők utópiája*. A termelőerők kapitalizmus diktálta gyors fejlődéséből a baconi „*Új Atlantisz*” lehetőségei bontakoztak ki.⁴⁷ A fejlődés lenyűgöző látványa azonban a nyomasztó szociális kérdéseket elfedte és — megszületett a kapitalizmus apológiája.

Egy századdal később Anglia földjén élt egy másik lordkancellár, *Francis Bacon* (1560—1626), a filozófus. Bacon azonban már nem a vérpadon halt meg eszméi szolgálatában, mint jeles elődje. Először biztosította társadalmi emelkedését a feudális abszolutizmust újból megerősítő *Stuart Jakab* szolgálatában, s csak e-mellett szorított időt filozófiai, tudományos munkásságának.⁴⁸ A csupán töredékben fennmaradt *Új Atlantisz* című utópia halála előtt néhány évvel jelent meg 1621-ben. A regény a kor felfedezéseinek és találmányain megittasult fantázia szülöttje, mely az összes társadalmi problémát játsszi könnyedséggel oldotta meg. A mű címe, *Atlantis állam* utalás Platón Atlantiszának párhuzamos ötletére, amely Bacon választott állam-modellje, mintaképe. Hite szerint utópisztikus államforma, korában tehát valóságos létezésében nem hittek. Atlantisz államban — Peru és Kína, illetve Japán között a Déli tengeren fekszik — az egész természet az emberi tudást szolgálja; a tudósok repülnek, a hajók a víz alatt is tudnak közlekedni. Az egészség teljes biztosítására az életmód és a táplálkozás szabályozása mellett nagy fontosságot tulajdonítanak a fürdésnek. „*Vannak szép tágas fürdőink*” — mondja az állam egyik vezetője —, „*különböző keverékekkel, többféle betegség meggyógyítására és az emberi testnek a törődöttségtől való felüdítésére; megint más fürdők az idegek, az életfontosságú szervek és magának a testnek az ereje és állománya megerősítésére és edzésére.*”⁴⁹ Ez a megállapítás balneológiatörténeti és balneoterápiai szempontból is egyformán jelentős, hiszen e korszakban a művelt Európának még arisztokrata tagjai sem használtak fürdőket, sőt még a XVIII. században sem „*illett*” tisztálkodni. Kelet-Európában honosodott meg az állandó fürdőzés, a törökök közvetítésével. Atlantisz államban nem csak a fürdők gyógyító, erősítő hatását használják fel, hanem a mesterséges kutak és források ásványtartalmú — vitriol, kén, acél, réz, ólom, salétrom stb. — vizeit is. Az ivóvízkúra legfontosabb vize, az ún. „*Paradicsom Vize*”, mely „*különböző készítmények révén igen üdítő hatású és biztosítja az egészséget és hosszú életet.*”⁵⁰ Végül a klimatoterápia kezdetleges és naiv elképzelésével is találkozunk. Igaz, hogy éghajlati gyógykezelés helyett mindössze „*Egészség szobák*” állnak rendelkezésre, melyekben „*tetszés szerint temperáljuk a levegőt, aszerint, amint azt a betegségek meggyógyítására és az egészség megőrzésére alkalmasnak ítéljük.*”⁵¹ Az is feltételezhető, hogy a fent említett módszer nem klimatoterápiai gyógykezelést jelentett Bacon elképzelése szerint, hanem a „*balneum pneumaticumot*” azaz légfürdőt.

A gyógyszerkészítésre és a gyógyfűvek mellett mesterségesen előállított gyógyszerek széleskörű használatára Bacon fordított először figyelmet. A reneszánsztól fokozatosan megszűnő „*vegyeskereskedés*” jellegű patika helyét a XVII. század elejére a gyakorlatban felváltották az önálló, csak gyógyszerkészítményeket árusító patikák. Bacon az első, aki

⁴⁷ Pataki Ferenc: i. m. 21. — a felosztás két fajtája.

⁴⁸ Macaulay, Th.: *Lord Bacon*. 1907; Williams, Ch.: *Bacon*. 1933; Farrington, B.: *Francis Bacon*. London, 1941.

⁴⁹ Bacon, F.: *The New Atlantis — Befelezetlen; Nova Atlantis*. 1626. — Bacon latin fordítása: *Novum Organum*. 1620. — Bacon, Francis: *Novum Organum I. és Új Atlantisz*. 1626. Ford.: Sarkady János. Bp. 1954. 114. — Az elemzéshez idézett kiadás.

⁵⁰ Bacon, Francis: uo.

⁵¹ Bacon, Francis: uo.

utópiájában külön kiemelte a gyógyszerértárnak és az orvosi műhelynek intézményesített jellegét. A gyógyszerészetben is uralkodóvá váló pragmatikus szemléletet igazolják az egyes gyógyszerek előállításí módjai. A különböző erjesztési folyamatok útján nyert orvosságok mellett „nem csak különféle párlatok és szeparációk állnak rendelkezésünkre, hanem még sokkal kitűnőbb összetételi eljárások is, amelyekkel a keverékek (kompozitumok) olyan egyesülését érjük el, hogy szinte természetes gyógyszereknek hatnak”.⁵²

Bacon utópiájára az egzakt tudományokban az empirikus szemlélet elterjedése jellemző. A fürdőügy, az ivóvízkúra és a légfürdő, továbbá a gyógyszerészet kiemelése az orvostudomány gyakorlati alkalmazását jelzik.

A racionalisztikus kommunizmus eszméje a XVII—XVIII. században

A korai utópisták és a híres utópista szocialista triász: *Saint-Simon*, *Fourier* és *Owen* között a XVII. és a XVIII. század hihetetlen bőséggel árasztotta az utópikus államregényeket. Az utópista regényirodalom hazája kezdetben Anglia, e korszakban viszont főként Franciaország játszott központi szerepet. A francia felvilágosodás klasszikus korszakáig a társadalomkritikának és a társadalmi problémák pozitív felvetésének ez a műfaj volt az egyetlen megnyilatkozási formája. Ugyanakkor Angliában, mivel a kapitalista társadalom „klasszikus” típusa állandósult, ezt a funkciót az absztrakt tudományos vizsgálódás vette át; a filozófia és a politikai gazdaságtan teoretikus művei. Franciaország viszont — a kapitalista fejlődés jelentékeny színvonalára és a parasztság pauperizálódása ellenére — változatlanul agrárország maradt. A francia kapitalizmus fejletlensége és a feudális állapotok megőrzése, illetve a kettő összefonódása szemléleti síkon a legkifejezettebben *Denis de Vairasse* és *Fénelon* utópiáiban jutott kifejezésre. Műveikben egy racionalisztikus elképzelésen alapuló kommunista társadalmat rajzoltak meg. Az elmélet teoretikus rendszerbe foglalása csak a felvilágosodás korában — 1755-ben — *Morelly* jóvoltából látott napvilágot.⁵³

Az utópista regények szerkezetileg — *Morus* nyomán — állandó „minta” szerint készültek. Távoli földrészt valamely népének életéről és társadalmi berendezkedéséről utazók és matrózok beszámoltak és e társadalmi modell érzékletes és szemléletes ábrázolásából bontakozott ki a kommunista társadalmi eszmény.

„*A szevarambok története*”, *Denis de Vairasse* (1630 körül—kb. 1700) utópiája a kor, de főként a XVIII. század jogelméletének és filozófiai gondolkodásának legjelentősebb irányvonalát indította el.⁵⁴ Elődjei a természetjog első képviselői, *Grotius* és *Pufendorf*

⁵² Bacon, Francis: i. m. 116.

⁵³ A legjelentősebb utópisztikus államregények a XVII. és XVIII. században: Harrington, James: *Oceane*. 1656; Vairasse, D.: *Histoire des Sevarambes*. 1677; Foigny, G.: *Aventures de Jacques Dadeur*. 1676; Üö.: *La Terra australe connue*. 1676. Fénelon: *Les aventures de Télémaque*. 1699; Patot, de Tissot: *Voyages et aventures de Jacques Massé*. 1710; Morelly: *Naufrage des Iles flottantes*. 1753; Üö.: *Le code de la nature*, 1755; Fontanelle: *La République de philosophes ou l'histoire des Ajaociens*. Bretonne, Réstif de la: *Le Paysan perverti ou les dangers de la ville*. 1776; Üö.: *La découverte australe par un homme volant, ou le Dédale français. Nouvelles très philosophique*. 1781. — A felsoroltak közül Vairasse a francia utópista regényirodalom kezdetét jelenti, Morelly az első teoretikus elmélet írója. A kiemelésnek elsősorban ez az oka.

⁵⁴ Vairasse, Denis: *Histoire des Sevarambes, peuples qui habitent une partie continent communément appelé la terre Australe*. 1677; Hartlib, S.: *Description of Famous Kingdom of Macaria*, 1641 — államkapitalista illúzió kép, Cavendish, Margaret: *Description of a New World Called the Blazing World*, 1666 vagy 1668 — monar-

voltak a XVII. század első negyedében, akik a természetes állapotot tartották egyedül alkalmasnak a kommunisztikus életforma megvalósítására.⁵⁵ Vairasse szerint a természet az embert egyenlővé tette, s a társadalmat úgy kell megalkotni, hogy az embernek ezt az eredendő egyenlőségét megőrizze. Ez vált később a felvilágosodás és a XVIII. századi racionalisztikus kommunizmus általános alapelvevé. Az ember morális vonatkozásában nem „*tabula rasa*”, vagyis a természetből eredendően potenciálisan a jó és a rossz hajlamok egyaránt benne rejlnek. Ezen a felfogáson keresztül Vairasse arra a következtetésre jutott, hogy a nevelésnek determinatív szerepet szánt a kommunisztikus társadalmi rend fennmaradásában. „*Az emberben*” — írta — „*a természettől eredendően (naturellement) nagy hajlam van a hibára, s ha ezeket nem javítjuk meg igazságos törvényekkel, jó példákkal és neveléssel, a rossz hajlamok növekszenek és erősödnek, és a leggyakrabban elfojtják az erénynek a természet által az emberbe plántált magvait.*”⁵⁶ A jó nevelés viszont gyakran megjavíthatja az embert és kifejlesztheti erényeit. A nevelés elsődleges fontossága, mint az eszményi társadalom alappillére, a francia utópista államregényben vetődött fel elsődlegesen. Ugyanez az elv érvényesült később az utópista szocialisták, továbbá a felvilágosodás ideológiájában is. A nevelés kérdésének előtérbe kerülésével párhuzamosan szorult háttérbe a szociológia — az egészségügy és orvostudomány területén —, s csak a nevelésügy keretein belül, inkább az oktatás vonalán jelentkezett.

Szevaramb állam — élén Sevaris-szal, a bölcs törvényhozóval, kinek személyes bölcsesége formálja át a társadalmat — tulajdonképpen demokratikus elveken alapuló despotikus monarchia. Abban különbözik Morus Utópiájától, hogy — mivel kora filozófiai és jogi elméletére támaszkodik — van keletkezés- és fejlődéstörténete.⁵⁷ Sőt a szerző maga a regény előszavában kijelenti, hogy nem fantasztikus történetet akart írni, hanem Ausztrália-

chikus államkép, Andrea, J. V.: *Die Christenburg*, 1626 (eposz) — pietizmus, Comenius, J.: *A világ úrvestője és a szív paradicsoma*. 1631 — a Cseh Testvérek szövetsége, Fajardo, Saavedra: *Republica literaria*. 1655 — allagórikus esszé, Godwin, F.: *Man in the Moon*. 1638; Cyrano de Bergerac, S.: *L'antre monde — ou histoire comique des États et Empire de la Lune*. 1657; Holdbéli utazás. Ford.: Szávai N. 1962; Uő.: *Histoire comique des états et empires du Soleil*. 1662 — földön kívüli világok ábrázolása, Swift, J.: *Travels into Several Remote Nations of the World by Samuel Gulliver*. 1726; Gulliver utazásai. Ford. Battlay I. 1865. Ford.: Karinthy Frigyes, 1914. Szentkuthy Miklós, 1954; Voltaire: *Candide*. 1759; Uő.: *L'Ingénu*. 1767; A vadember. Ford. Gyergyai A. 1924; Holberg, L.: *Nicolai Klimii iter subterraneum*. 1741; Klimius Miklósnak föld alatt való útja. Ford.: Gyórfi J. 1783. — képzeletbeli utazások; Krasicky, I.: Mikolaja Doswiadézinskiego przypadki. 1776; Schnabel, J. G.: *Wunderliche Fata einiger Seefahrer*. 1731—1743 — robinzonádok, utazások; Paltock, R.: *The Life and Adventures of Peter Wilkins*. 1851; Spence, Th.: *Description of Spensonia*. 1795; S. Tissot de Patot: *La vie, les aventures et le voyage de Groënland de Révérend Père Cordelier Pierre de Mesange*. 1720; Berington, S.: *The Memoirs of Signor Audentio di Lucca*. 1737; Jonhson, S.: *Rasszelisznak, egy abessziniai királyi hercegnek története*. 1759; Heinse, J. J.: *Ardinghello*. 1787 (levélregény); Klopstock, F. G.: *Die deutsche Gelehrtensrepublik*. 1744; Mercier, L. S.: *L'an 2240*, 1661; *Wieland, Ch. M.: Die goldene Spiegel*. 1772; Magyar művek közül Bessenyei György: *Der Amerikaner*, 1774; Uő.: *Tariménes utazása*. 1804; Verseghy Ferenc: *Gróf Kacsaifalvi László avagy a természetes ember*. 1808; Keresztury J.: *Második Leopold magyar király, Elenterinek, egy magyar prófétának látása szerint*. 1790 — A jó „vadember” előképe már a XVI. sz.-ban megjelenik Montaigne esszéiben, J-B. du Terre Antillák-leírásában, Guevara *Fejedelmi tiúkrében*. Lásd: Schlaraffia politica: *Geschichte Dichtungen vom besten Staate*. Amsterdam, 1967. Ludassy M.: *Az ész állomány és tovább*. 1979.

⁵⁵ Grotius: *De jure belli et pacis*. 1625; Pufendorf, Samuel: *De jure naturae et gentium lib.8*. 1688, *De officio hominis et civis iuxta legem naturalem*, 1682.

⁵⁶ Vairasse, Denis: *Histoire des Sevarambes*. Paris, Brussels, 1681.

⁵⁷ Pataki Ferenc: i. m. 43.

ban valóban létező társadalmat rajzolt meg. Nem pusztán írói fogás volt ez, inkább az áhított állam-eszmény reális megvalósíthatóságának hite. Vairasse regényével indult el az utópia műfajában az a reális irányzat, miszerint ideológusai nemcsak álmodoztak egy eszményibb államról, hanem fanatikusan hittek elképzeléseik valóra váltásában.

A patriarkális család forma helyett kb. 1000 lakost magukba foglaló kommunisztikus közösségekben — az ún. *osmasiákban* — a családi nevelés megszűnésével a társadalmi nevelés válik általánossá. Az utópista szocialista pedagógia erénye a fizikai munka bekapcsolása a nevelés folyamatába, egészséges és természetes életszéléthez vezet. Az iskolázás első fokozatában (7—14 életévig) a fizikai munka folyik, a továbbiakban a legtehetségesebbek a szellemi munka kedvéért felmentést kapnak. A tehetség tisztelete és a képességek teljes kifejtésének lehetővé tételének kérdésében eltért az utópista szocialistáktól, akik az emberek intellektuális egyenlőségét hirdették.⁵⁸ A széleskörű értelmi nevelésben a tudományok és a művészetek nem egyforma arányban kapnak helyet. Az alapos természettudományi képzés kivánalmait Vairasse teljesen figyelmen kívül hagyta; így az orvos- és a természettudományok elsajátításáról is megfeledezett. Ebben messze elmaradt az utópista szocialista pedagógia és a felvilágosodás materiális szemléletétől.

Morelly a francia materializmus lockei-helvetiusi vonalának megfelelően, úgy vélte, hogy az emberi pszichikum születésekor abszolút értelemben „*tabula rasa*”, vagyis „*az ember úgy jön ki a természet kezéből* — írta —, *hogy egyaránt híjával van mindenfajta akár metafizikai, akár erkölcsi eszmének és csak azzal a képességgel van felruházva, hogy befogadja őket.*”⁵⁹ Álláspontjával lényegében a francia materializmus antropológiai szemléletét képviselte. Az ember biológiai lénye eszerint a természet produktuma, a társadalom pusztán előnyös vagy káros közeg lehet a biológiai természetű szükségletek kielégítéséhez.⁶⁰ Morelly a nevelést „*fetisizálta*”: az ésszerű társadalom emberének minden természetes adottságát kifejleszteni és ezzel az embert a szabadságra előkészíteni!

Vairasse-szal ellentétben a család társadalmi nevelő funkcióját hangsúlyozta, bár az utópizmusra jellemző rideg racionalitással szabályozta a családi-házassági kapcsolatokat. Tizenöt-tizenhat éves korban kötelezővé tette a házasságot. Az újszülöttek fizikai gondozásában nagy szerepet juttat az anyának, aki maga táplálja gyermekét. A tribusok fejei kísérik figyelemmel a szülők gyermeknevelési teendőit és a gyermekek gondozását. A társadalmi nevelés öt éves korban kezdődik mindkét nem részére egyforma arányban. Morelly oktatási rendszerében nagy szerepet kapnak a természettudományok. Míg az erkölcsfilozófiai és metafizikai tananyag stabil, addig a természettudományos kérdések iránti érdeklődés — a természettudományi-technikai anyag állandó gyarapodása miatt — határtalan. Az irodalomnak és a művészetnek is szélsőségesen utilitarisztikus szerepet szánt. Szerinte az általuk folytatott nevelés fő feladata, hogy a természet morális és fizikai szépségét hirdesse.⁶¹

A francia utópista regényirodalom elsősorban mint az elméleti és a történeti folytonosság képviselője jelentős, éspedig főként pedagógiatörténeti szempontból. Mégis szükséges ezt a korszakot megemlíteni. Egyrészt azért, mert az utópista szocializmus elméleti és gyakorlati

⁵⁸ Pataki Ferenc: i. m. 46—52.

⁵⁹ Morelly: *Le code de la nature ou le véritable esprit des lois de tout temps négligé ou méconnu*. Paris, 1755, 16.

⁶⁰ Marx, Karl—Engels, Friedrich: *Művei*. Bp. 1963, 1. kiad. 3. köt. — Az ember biológiai és társadalmi léte, viszonyának problematikája és kidolgozása.

⁶¹ Pataki Ferenc: i. m. 66.

munkásságának fontos előkészítője volt. Másrészt az elemzés során az is kiderült, hogy a nevelés „mindenhatósága” következtében a szociológiának és az egészségügynek funkcionáló szerepe majdnem kétszáz évre háttérbe szorult. Csak a XIX. század elején jelentkezett ismét — akkor már gyakorlati — igény az egészségügy társadalmi megszervezésére.

Az utópista szocializmus mozgalma

A nagy nemzedék — *Saint-Simon, Fourier, Owen* — tevékenysége a századfordulóra és ezt követően a XIX. század első harmadára esett. Működésüket nemcsak két évszázad választotta el a korai utópizmustól, hanem két társadalmi formáció közötti különbség is. A felvilágosodás bizakodó racionalizmusa és a francia forradalom nyomán létrejött „klasszikus” kapitalizmus korszaka megfelelő ideológiai-filozófiai és gyakorlati tapasztalattal rendelkezett. A remélt és a való közötti ellentmondás mind szélesebb méreteket öltött. „Csak azok az emberek hiányoztak még” — írta Engels — „akik azt a kiábrándulást megállapítsák, s ezek is megjöttek a századfordulóval. 1802-ben megjelentek *Saint-Simon genfi levelei*; 1803-ban megjelent *Fourier első munkája*, bár elméletének alapjai még 1799-ből valók; 1800. január elsején *Robert Owen* átvette *New Lanarck* vezetését.”⁶²

Az utópista szocialisták — az elődök teoretikus szemléletével ellentétben — elsősorban a széles néptömegek szociális helyzetét véve alapul fogalmazták meg „messianisztikus” elméletüket. Céljuk, konkrét szociálpolitikai problémák megoldása volt, s a korai kapitalizmus munkásosztályának, szenvedő tömegeinek érdekeit képviselték. Míg Platón, Morus és Campanella — de a közvetlen elődök is — az államforma megváltoztatását képzelték el, az utópista szocialisták kifejezetten egy társadalmi osztály, a munkásosztály szociális helyzetének megjavításán fáradoztak nemcsak elméleti síkon, hanem a gyakorlatban is — ha szükséges volt, vagyonuk feláldozásával — megkísérelték eszméik megvalósítását. Elképzeléseik naivitása ellenére számos követőjük akadt nemcsak Európában, de az amerikai kontinensen is. Nemcsak Fourier és Owen kísérleteztek, hanem hű tanítványok és követők hosszú sora. A kísérletek sikertelensége ellenére tömegmértetű visszhangra találtak, míg az elődök utópiáira az elszigeteltség volt a jellemző. Az elődök csak álmodtak az eszményi államról, Fourier és Owen viszont „megszállottként” hitt abban, hogy nézeteiknek teljes és részletes nyilvánosságra hozatalával megsemmisíthetik a tudatlanságot és nyomort, s felépítik a belátás és a boldogság szilárd uralmát. Tevékenységüket tehát a megvalósítás szándéka és kísérlete jellemezte.

Közvetlenül az utópista szocialisták működése szerves folytatása a francia felvilágosodás szellemiségének, az enciklopédisták és a magukat „filozófusoknak” nevező íróbölcselek irodalmi és szociológiai tevékenységének. *Condillac, Montesquieu, Voltaire, Diderot, D’Alembert, Rousseau, Holbach, Lamettrie* nemcsak társadalomfilozófusok voltak, hanem egyben a korszak társadalombölcseleti forradalmának részesei. Az újkor természettudományos szemlélete egy egész fiatal tudományra, a *biológiára* támaszkodott. Az eddigi természettudományos gondolkodás merev kategóriáit nem más mint az édesvízi hídra — a „habarnica” — feszítette szét, amely „inkább növény, viszont úgy táplálkozik mint az állat, de sarjadzással szaporodik, mint a növény és keresztbe-hosszába felszabdalható,

⁶² Engels, Friedrich: *Anti-Dühring*. Bp. 1950, 264.

mindegyik részéből új egyed regenerálódik...”⁶³ Trembley felfedezése a természetbölcseletnek új irányt adott, a kezdeti lépések — az ősnemzés; a preformáció következményeként „Bonnet skatulya-elmélete” (théorie d'emboitement); Wolff epigenézis tana stb. — naivitásukkal együtt a biológia fejlődését segítették elő. Sőt a génelmélet egyik legkorábbi megfogalmazása is Louis Moreau de Maupertuis jóvoltából napvilágot látott.⁶⁴ Minden igyekezet ellenére a felvilágosodás idején a „konkrét” természettudományok: a biológia, a fiziológia és az orvostan Franciaországban alacsony fokon álltak. Hogy a jövő természettudományos gondolkodásában a francia felvilágosodás mégis olyan nemzetközi jelentőségű volt, «nem a biológusok egzakt tudományosságának, hanem a filozófusok racionális töprengésének, kritikus kételkedésének és a „naturalista” szemlélet kiharcolásának köszönhető».⁶⁵ A század utolsó évtizedeiben érezhető ez a hatás a fellendülő biológia helyzetében. A természetfilozófusokon nevelkedett, a származástan klasszikus elméletét felállító Lamarck; az összehasonlító anatómia és a paleontológia mestere, Cuvier; a szövettan inauguráló Bichat; az agy-anatómus Vicq-d'Azyr; végül a test és lélek együttműködését tárgyaló Cabanis.⁶⁶ Az utópista szocialisták — elsősorban Saint-Simon — működését az új korszerű biológiai szemlélet irányította, a biológia harci eszközzé vált a társadalom megjavításáért vívott küzdelemben.

Saint-Simon (1760—1825) már ifjúkorában elhatározta, hogy az emberi szellem fejlődését fogja tanulmányozni és ezzel a civilizáció tökéletesedését igyekszik előmozdítani. Tanulmányában — egységes összefüggő teoretikus mű nem készült — a platóni utópiát követve az állam kormányzását tudósokra akarta bízni. A természettudományos szemléletének megfelelően a tudományok rangsorolásában első helyet juttatott a fiziológiának. Rendszeresen látogatta az orvoskari fiziológusok előadásait és az enciklopédisták atyjának, D'Alembert tanítványának vallotta magát. Azonban míg az enciklopédisták a múltat bírálták, addig Saint-Simon célja a jövő megszervezése volt.⁶⁷ Filozófiai rendszerében a központi helyet „az emberről szóló tudomány” — a fiziológia és a pszichológia — foglalta el, melynek a fizikához, a vegytanhoz és az asztronómiához hasonlóan „pozitív” tudománnyá

⁶³ Benedek István: *Természettudomány a francia felvilágosodásban*, Bp. 1965, 10. — A „habarnica” elnevezést Grossinger János javasolta magyar névként, Reaumur a polip elnevezést ajánlotta. Ma leginkább hidrának nevezett élőlény.

⁶⁴ Maupertuis, Louis Moreau de: *Vénus physique ou Dissertation philosophique à l'occasion de Nègre-blanc*. 1745, — A mű névtelenül jelent meg.

⁶⁵ Benedek I.: i. m. (62. lbj.) 33.

⁶⁶ Benedek István: *Lamarck és kora*. 1963. Jean Baptiste Pierre Antoine de Monet, Chevalier de la Marck (1744—1829) természetfilozófus. Benedek I.: uo. 175—317.

Georges Cuvier (1769—1832) természettudós, korreláció elmélet megalkotója (*Anatomie comparée*. 1800—1805), őslénytana (*Recherches sur les ossements fossiles*. 1811), katasztrófa-elmélete (*Discours sur les révolutions de la surface du Globe*. 1817, 1825), *Le règne animale*. 1817, 10 kötetes tudománytörténetében az orvostudomány is benne van. Marie Françoise Xavier Bichat (1771—1802) anatómus, a sejttan, szövettan, kórbonctan fejlődését elősegítette, a modern szövettan megalapítója (*Traité des membranes*. 1800), Felix Vicq-d'Azyr (1748—1794) az organológia megalapítója, az anatómia és a fiziológia egységét hirdette. Pierre Jean Georges Cabanis (1757—1808) orvosfilozófus, a 19. sz. racionális orvosi-lélektani gondolkodásának úttörője (*Rapports du physique et du moral*). 1802. Lásd: Blainville-Maupied: *Histoire des sciences de l'organisation*. III. 1847, 62—123. idézi Benedek I.: i. m. 86—88.

⁶⁷ Saint-Simon, Claude-Henri de.: *Nouveau Christianisme*. Paris, 1832. — Utolsó műve, készült 1825-ben.

kell lennie. Minden naivitása ellenére zseniális kutatási programot állított fel, melyben az egymástól elszakított elmélet és gyakorlat egyesítésének gondolata bukkant fel.⁶⁸

A tudósai közül a legfontosabb szerep a fiziológusé, ezért az emberről szóló tudomány tárgyában írt emlékiratot⁶⁹ egyenesen nekik ajánlotta: „...*valamennyi tudomány művelői közül Önök azok*” — írta — „*akiktől a leghasznosabb véleményeket kaphatom, s legelőnyösebb módon kapcsolhatom össze és egyesíthetem erőimet tevékenységünk közös célja: az emberi nem sorsának megjavítása érdekében.*”⁷⁰ Az európai népek egyetemes társadalmát újjászervezni és az emberi faj sorsát jobbá tenni, csak tudományos forradalom útján lehetséges. Mindennek alapja az emberről szóló tudomány, amely „*fiziológiai ismeretekre épül majd, be fogják vezetni a közoktatásba, s azok akik e tudomány emlőin nevelkednek, felnőtt korukban ugyanazzal a módszerrel fogják kidolgozni a politikai kérdéseket, amelyet a fizika más ágaiban alkalmaznak, az illető területre tartozó jelenségek tanulmányozására*”.⁷¹ Saint-Simon talán egyetlen, aki a fiziológiának és az orvostudománynak juttatta a legfőbb helyet a társadalom megjavítása érdekében. Az orvostudomány és a fiziológia tudományos alkalmazása révén ismerhető meg a legteljesebb mértékben az ember. Az emberről szóló tudomány tárgyában írt értekezésében megállapította, hogy e tudomány fejlődése érdekében a legnagyobb lépéseket *Vicq-d'Azyr*, *Cabanis*, *Bichat* és *Condorcet* tették. Közülük is kiemelte az anatómiát és részletesen elemezte *Vicq-d'Azyr* bonctani és fiziológiai munkásságának tervét. A korszak filozófusainak — idézte az agy-anatómust — kötelességük lenne belekóstolni ebbe a tudományágba, mert az összehasonlító anatómia visz legközelebb a fiziológiai jelenségek megismeréséhez.⁷²

A filozófia alapja a csillagászat és az élettan, mivel ezek — Sait-Simon szerint — a „kis” és a „nagy” világ tanulmányozására szolgálnak. A csillagászat a világegyetem megismerésének eszköze; „*az élettan a világegyetem tanulmányozása kis mértékben, mivel az emberi értelem jelenségének leginkább filozófiai felfogása az, ha az ember agyát olyan kis gépezetnek tekintjük, amely fokozatosan végrehajtja mindazt, ami a világegyetemben történik*”.⁷³ A fiziológus konkrétan a szerves testekben végbemenő jelenségekkel foglalkozik. A belgyógyászati diagnosztika feladatát is a fiziológusra bízta, mikor azt mondta, hogy betegség esetén az ő feladata megállapítani, hogy a beteg mit érez ma és milyen állapotban lesz holnap.⁷⁴

⁶⁸ Nyilas Vera: Előszó. (Saint-Simon) Saint-Simon, Claude Henri de: *Válogatott írásai*. Bp. 1963, 13. — Leroy, M.: *La vie véritable de comte Henri de Saint-Simon*. 1925; Gurevitch, G.: *Le fondateurs français de la sociologie contemporaine: S-S. et P. J. Proudhon*. 1956; Zsigmond L.: *Saint-Simon*. 1977.

⁶⁹ Saint-Simon, Claude Henri de: *Mémoire sur la science de l'homme*. Paris, 1859. — A tanulmány 1813-ban készült.

⁷⁰ Saint-Simon, Claude-Henri de: *Válogatott írásai*. Ford.: Justus Pál, Bp. 1963. Emlékirat az emberről szóló tudomány tárgyában. Levél a fiziológusokhoz. 158.

⁷¹ Saint-Simon, Ch.: *Oeuvres choisies*. 1—3. 1853. — Gyűjteményes kiadás, összes művei, tanítványaival közösen, B. P. Enfantinnel közösen együtt 46 kötet, ebből 11 kötet Saint-Simon műve. Saint-Simon, Claude-Henri de: i. m. (69. l.áb.) 160.

⁷² Saint-Simon: i. m. 69. l.áb. 89.

⁷³ Saint-Simon, Claude-Henri de: i. m. (69. l.áb.) Életem története. 38. — A négy töredékből álló önéletrajz eredeti címe: *Histoire de la vie*. Megírásának ideje: 1808, 1809, 1812.

⁷⁴ Saint-Simon, Claude-Henri de: i. m. (69. l.áb.) Egy genfi lakos levelei kortársaihoz. 63. — A mű eredeti címe, a megjelenés adatai: *Lettres d'un habitant de Genève à ses contemporains*. 1802. A szerző első műve.

A társadalom egyedüli célja továbbá a tudomány által felhalmozott ismereteknek az emberi szükségletek kielégítésére való lehető legjobb felhasználása. A századforduló természetfilozófiai felfogása még korántsem szakított az elvont metafizikai szemlélettel. Saint-Simon 1802-ben a következőket írta: „...*a fiziológusoknak el kell üzniük körükből, a moralistákat és a metafizikusokat*”, akárcsak a csillagászat, mely megszabadult a csillagjósoktól és a vegyészet az alkímistáktól. A filozófiának csak addig van létjogosultsága, míg élettani és pszichológiai jelenségek közötti összefüggéseket tár fel. A megfigyelt tények általános rendszerbe foglalása, mivel az élettanban még nem valósult meg a rend, a filozófia, az etika és a metafizika részéről korai próbálkozás.⁷⁵

A tudományok által irányított ipari rendszer struktúrákat a *Szervező*-ben vázolta fel.⁷⁶ A tervezetben felállított három kamara közül az első, a *találmányi* kamara, mely évente programot készítene a közmunkákról. Tagjai: ötven mérnök, ötven író, huszonöt festő, tizenöt szobrász vagy építész és tíz zenész. A *vizsgáló* kamara háromszáz tagja között foglalna helyet a száz fiziológus, száz matematikussal és ugyanannyi fizikussal. A feladatuk a legfontosabb, mivel az előzőeket ellenőrzik és a köznevelést irányítják. Végül a *végrehajító* kamara tagjai az egyes iparágak vezetői, ez megfelel a régi képviselőháznak.

Saint-Simon meghirdetett tudományos forradalmának alapját az általános népoktatásban látta, amely az „*ipari rend*” technikai és munkaszervezési szükségleteit — a korszerű tudományosság szintjén — hivatott kielégíteni. A közoktatási rendszerben, az elemi szinttől a legfelsőbb fokig, a természettudományos tárgyak elsajátításán van a hangsúly. Az emberrel született képességek — a szimpátia, racionális képesség és gyakorlati materiális tevékenység képessége — szerint különbözteti meg a művészt, a tudóst és az iparost. A társadalmat központilag kívánta átalakítani a kommunista csoportok vezetésével. Nem hitt azonban a munkásosztály történelmi küldetésében, mint később *Marx*, akikre hatott, mert a szocializmus megteremtésében a kapitalistáknak és a saint-simonista csoportoknak tulajdonított meghatározó szerepet. A 10-es évektől sok tanítvány gyűlt köréje, így *A. Comte* is, a pozitívista bölcsélet megalapítója. Idős korában magára maradvra jelentette meg két legértelmesebb művét, a *Catéchisme des industriels*-t (1820—1823), melyben a királyság és a gyár-ipar együttműködését szorgalmazta, valamint a *Le nouveau christianisme*-et, melyben a keresztényi testvéri szeretet megvalósulásától tette függővé az új társadalom megszületését.

Saint-Simon életének legfőbb vágya, a filozófiai és tudományos munkaközösség megteremtése, csak halála után kialakult saint-simonista iskola mozgalmában vált valóra. Munkatársai közül önálló szellemek is — *Augustin Thierry*, *Auguste Comte* — kikerültek. Eltérően Fouriertől, Owentől, hatása elméleti szintű maradt. (*Bazard, Rodrigues, Enfantin.*)

A francia utópista szocializmus másik atyját, *Charles Fouriert* (1772—1837) kortársától „*szakadék*” választotta el, hiszen őt nem az enciklopédisták, hanem Rousseau ihlette. Saint-Simon a tudósok és iparosok abszolút uralmáról álmódott; Fourier azt képzelte, hogy a szabadság szüli meg a jövőendő társadalmát. Saint-Simon a bölcselők művét kívánta folytatni és helyeselte, hogy a forradalom lerombolta azt, aminek el kellett tűnnie; Fourier tűzbe akarta vetni a filozófusok írásait és a forradalomban a haladás bukását látta. A forradalom iránti ellenszenvéhez személyes élményei — az 1793-as spekulációs láz eredményeként elvesztette 40 ezer livre-es örökségét és majdnem guillotine alá került — jelentős mérték-

⁷⁵ Saint-Simon, Claude-Henri de: uo. 64.

⁷⁶ Saint-Simon, Claude-Henri de: *L'Organisateur*. 1819—1820.

ben hozzájárultak. Mégis Fourier a gyakorlat embere volt. Ő az első, aki nemcsak elméletben alkotta meg az idealistának tartott államformát, hanem minden eszközzel meg akarta valósítani.

Már első művében, 1800-ban ismertette alaptételét; e szerint a Newton-i gravitációs elméletet kiterjesztette a szellemre és a lélekre. A társadalmi haladás mozgatóereje és az igazi harmónia alapja, amelyre később falanszterét építette, a hajlamok vonzástörvénye, az „*attraction passionelle*”.⁷⁷ És 1822-re készen állt a falanszter, a maga rendszerével és struktúrájával. *Az egyetemes egység elmélete*⁷⁸ — a száraz adatok és táblázatok között — színes, lebilincselő képekben festette meg a falanszterbeli életet, a nagyszerű falanszterpalotákban ünnepet ünnepre halmozó, költészetben és zenében élő öregek és fiatalok életét, a szépséges „*vesztalinákat*,” a gyermekparadicsomokat és a mezei munka örömeit. Időbeosztásuk és rendjük szinte kaszányai, mindenre — még a szerelemre is — kimérik az időt. A szabadság mégis olyan — mondja Fourier —, amilyenre „*a civilizációban gondolni sem mernek*” mivel önként lépnek be és a renden belül teljes szabadságot élveznek.⁷⁹

A biztató és derűs falanszteri élet azonban a gyakorlat oldaláról vizsgáló *Madách Imre, Az ember tragédiája* c., múlt és jelenkor ellenpontjaként elképzelt utópiájában elriasztó formát öltött.⁸⁰ Az új társadalom Madách szemléletében minden tettek, akarásnak és gondolatnak egyforma, skatulyázott, előre kiszabott formákba való szorítását jelentette. Pedig Ádám is a racionalisztikus kommunizmust követné. Olyan társadalmat, „*mely véd, nem büntet, buzdít, nem riaszt, közös erővel összeműködik, minőt a tudomány eszmél magának és melynek rendjén értelem virraszt*”.⁸¹ Mégis csalódik, mert nem talál egyéniséget semmi-
ben, sem erőt és önálló gondolatot, sőt még a veszély gyönyörét sem. A tudomány pedig a boldogság helyére unalmas gyermekiskolát teremt. Platónát álomképekbe való merülés miatt borsóra térdelpeltetik, Michelangelót székláb faragására kárhoztatják és műhelyének rendetlenül hagyása miatt büntetik.⁸²

Valóban mindenkit ilyen egyformára szül ez a társadalom? Fourier tényleg ilyen egyéniség nélküli közösség megvalósításán fáradozott? Madách Imrének a gyakorlati kérdést illetően abban igaza volt, hogy a túlzott szervezethez és irányítás az egységes közösségi életben valóban gátat szabhat az egyéniség kibontakozásának. Fourier viszont azt az eszközt kereste, mellyel az emberiséget meg lehet váltani a nyomortól, a szegénységtől az elnyomástól, az unalomtól. S ez — Newton nyomán — az emberi hajlam mozgástörvényének felfedezése, „*alkalmazva minden emberi munkára és tevékenységre, ami igazolást nyer az összhangban*

⁷⁷ Fourier, Charles: *Théorie des quatre mouvements et destinées générales*. — Legelőször 1808-ban névtelenül jelent meg, ill. „Charles” névvel jelölte a szerző.

⁷⁸ Fourier, Charles: *Traité de l'association domestiques agricole ou attraction industrielle*. 1822. — A későbbi kiadások címe: *Théorie de l'unité universelle*.

⁷⁹ Bourgin, H.: *Fourier*. 1905; Zilberfarb, J.: *La philosophie sociale de Fourier, Une des sources du marxisme, Cahiers du Communisme*. 1965, 12.; Lehouck, E.: *Fourier aujourd'hui*. 1966; Bebel, August: *Charles Fourier élete és eszméi*. Ford.: Haraszti Sándor Bp. 1962. — Rendszerét e mű alapján ismertetjük, tekintettel a nehéz terminológiára. Bebel az elemzést *L'harmonie Universelle et le Phalanstere* című 1848-as kiadás alapján véggezte, melyet Fourier tanítványai állítottak össze.

⁸⁰ Madách Imre: *Az ember tragédiája*. 1860. — Vida M.: *Madách Imre*. (kézirat) 1973. SOM adattár. — Élet és Tudomány felkérésére, Makkai László a falanszter-jelenetről írtak miatt lektori véleményében nem engedélyezte közlésre. Vida M.: i. m. (5. láb.)

⁸¹ Madách Imre: *Az ember tragédiája*. Bp. 1973. (reprint).

⁸² Dános Árpád—Kovács Gábor: i. m. 330—332., vö. Bebel, August: i. m. 15.

lévők szériákban (csoportokban) való egyesülése révén létrejött társulásokban”.⁸³ Az emberi-ség boldogulása Fourier szerint a falanszter-rendszer megvalósítása után —, mely az egész világon állandósulna — következne el véglegesen. A *falánxok* szövetkezeti alapon megszer-vezett közösségek; hivatásuk a fennálló társadalom megdöntése.⁸⁴ A gyakorlatban ez a falánx egy négyzetmérföldnyi nagyságú, különböző művelési ágakra alkalmas négyszögletű területen szervezett közösség — háromszáz családdal, mindössze 1800 személy együttélése önkéntes társulás alapján. A tagok: részvényesek és részvény nélküliek, aszerint, hogy hoztak-e földet, gépet és egyebet magukkal. A vagyonbeli különbségek fenntartása mellett foglalt állást, sze-rinte ugyanis az ember minden vonatkozásban ellensége az egyenlőségnek. A falánxban vég-zett munka a társadalom alapja, mely „*megteremti az egészséghez szükséges testi egyen-súlyt*”.⁸⁵ Az egészség szükségszerűen kárt szenved, ha az ember naponta tizenkét órát kényte-len egyforma munkával eltölteni, amely a test és a szellem különböző részeit kellő mértékben nem foglalkoztatja. A foglalkozási betegségek mindenáron való megakadályozására szükség van egészségügyi rendszabályokra. „*Az egészségügyi szabályok a test számára éppúgy, mint a szellem számára a munkában való állandó változatosságot írják elő, mert egyedül ez tartja fenn az ember aktivitását és egyensúlyát.*”⁸⁶ A produktív munka megszervezésének feladatán keresztül jutott el Fourier a szervezett egészségügy fontosságának felméréséhez. Konkrétan első, aki hangsúlyozta az egészségügy állami megszervezésének társadalmi jelentőségét. Az irányítás legfőbb feladata a *változatosság megfelelő szabályozása*; mind a testi, mind pedig a lelki hajlamok tekintetében.

Saint-Simon és a mechanikus materialista szemlélet az emberi cselekvés és magatartás okait anyagi alapról az ember biológiai-pszichológiai alkatából magyarázta. Fourier vele ellentétben társadalomszemléletének *antropológiai-pszichológiai mozgatórugóját* egy ún. „*szenvedély-elmélet*”-ben tette meg. A szenvedélyek vizsgálatával *Descartes, Spinoza* és a francia materialisták irányvonalát követte. A francia materializmushoz hasonlóan úgy vélte, hogy a társadalom a szenvedélyek bonyolult és ellentétes játéka, kapcsolódása és kölcsön-hatása révén alakult ki. A szenvedélyek eredetének és természetének értelmezésében azon-ban útjaik kettéváltak. Fourier szerint a szenvedélyek velünk született, valamennyi ember-ben azonos megváltoztathatatlan tulajdonságok, melyek a társadalmi rend minőségétől függően jó vagy rossz irányban fejlődnek. Az ember szenvedélyeit három vonzási központ köré csoportosította. Az első, a „*luxisme*”, az öt alapérzékben megnyilvánuló — az „*érzékenek étvágját*” — kielégítő ösztön, melyeknek tartós és teljes kieléése biztosítja az egészséget. A második főösztön, a „*groupisme*”, vagyis a csoportösztön; ezek a barátság, a becsvágy, a szerelem és a család szeretet. Végül a „*sériisme*” szolgál a szellem kielégítésé-re. Indulatai: *cabalist*, a versengés és a versenyzés szenvedélye; *papillon*, a változatosság és sokféleség óhajának szenvedélye és *composite*, az alkotás, a lelkesedés és az elragadtatott-ság indulata. A csoport- és sorozatösztönök elhanyagolása az emberi nyomorúság legfőbb okozója. A természet a rend törvénye — a sorozatok törvénye. „*A sorozatokból születik az összhang*” — hirdeti ma is Fourier alaptételét sírfelirata.

⁸³ Bebel, August: i. m. 46.; Waldapfel J.: *Madách és Fourier*. 1964.

⁸⁴ Falánx: macedóniai II. Fülöp által bevezetett négyszögű, minden ellenséget eltipró csatarend. Sűrűn zárt ék alakra formált, dárdával felfegyverzett csapattest volt, mely élével az ellenség közé nyomult és szétszórta azt.

⁸⁵ Bebel, August: i. m. 108.

⁸⁶ Bebel, August: Uo.

A változatosság igénye egyformán előírja mind a nőnek, mind a férfinak a szerelem teljes szabadságát. A nő és a férfi szerelmi viszonyát — a szerető, a nemző és a férj viszonya szerint — rendezte azért, hogy a nőt ne tegye ki csalódásnak, s a terméketlen nő férjét, ki gyermekeket szeretne, ne tegye ki kiszámíthatatlan következményekkel járó viszonyok nyomásának. A gyermekek közös nevelésben részesülnek, így megfigyelik ösztöneiket, hogy azután ennek alapján helyezték el őket valamelyik csoportba. A látszólagos szabadság és irányítás kényszerének gyakorlati ellentmondásának adott hangot Madách Imre *Tragédiájában*. Ádám borzalommal látja: a falanszter társadalomban a gyermeket elszakítják az anyától, hogy közös nevelőbe adják. Majd a gyermekéért kesergő anyát a szerelemtől is megfosztják, mert „*rajongó férfi és idegbeteg nő — a tudósok gyülekezetének véleménye szerint — korcs nemzedéket szül*”.⁸⁷ Az étkezés területén virágzik a konyhaművészet, hiszen ez is előírja a változatosságot. A falanszterbeliek a konyhára különös figyelmet fordítanak: a főzelék- és a gyümölcsstermesztés, az állat-, baromfi- és haltenyésztés, a vadnevelés és a konzervkészítés tevékenységükben nagy jelentőséggel bír.

Fourier az elvégzett munka utáni részeseledést sem az egyénre, hanem a szériákra tervezte. Az elosztás három szempont — a szükségesség, a hasznosság és a munka kellemessége — szerint történhet. A szükségességi fokozatban első helyre állította az orvosokat és a sebészeket, továbbá a nehéz testi munkásokat, kiket a legjobban díjaz. Az orvosok társadalmi helyzete is teljesen más a falanszterben, mint a civilizációban, mert „*járandóságukat nem a betegek, hanem az egészségesek száma szerint kapják*”. Így érdekük, hogy az emberek lehetőleg egészségesek maradjanak.⁸⁸ Az orvostudomány és az egészségügy fontossága az utópiák államrendjében — az ókori Platónhoz viszonyítva — aszerint, hogy az egzakttól haladt az empiria irányába, jelentős mértékben megnövekedett. Az orvosi hivatás mellett legfeljebb teljesebb — és ebben a kérdésben már egységes szemlélet uralkodott az utópia irodalomban — hivatás a csecsemők és a legfiatalabb korú gyermekek gondozása és táplálása. A gondozónők — állandó orvosi felügyelet igénybevételével — a gyermek jellembeli sajátossága és temperamentuma szerinti szériákban nevelik a gyermekeket, akikben — alapul véve az ösztönéletet — kifejlesztik erkölcsi és értelmi képességeiket. Álláspontja tehát a természetelvű nevelést illetően rokon Rousseau-éval, azonban a nevelést aktív hatótényezőnek tartotta és elvetette a gyermek spontán, öntörvényű, a célszerű nevelői beavatkozást mellőző nevelési elvét.

Fourier jelentősége abban volt, hogy felismerte: a gyermekornak megvannak a maga sajátos vonásai, s ezekkel a nevelési folyamat szervezése során feltétlen számolni kell. Konkrét „*gyermeklélektani*” észrevételei szinte kizárólag a gyermek külsődleges magatartási jegyeinek felsorakoztatását nyújtják. Ennek ellenére megállapításai különösen akkor figyelemre méltóak, ha tekintetbe vesszük, hogy a gyermeklélektan tudományos művelése még igen kezdeti szakaszban volt. Tanítványai mintatelepeket alapítottak 1833-tól, számos falanszter telep létesült Franciaországban, Romániában, Észak-Amerikában, Brazíliában.

Fourier falanszteralapítási tervei egész életében kudarcot vallottak és a cinikusok csak mint a „*Palais Royal bolondját*” tartották számon. Ugyanakkor az angliai kortárs, *Robert Owen* (1771—1858) nemcsak halála után nyert követőkre, hanem vagyona és reális érzéke révén éppen 1800. január elsején, egy új század hajnalán megnyithatta New Lanarck-i

⁸⁷ Madách Imre: i. m. (80. láb.); Vida M.: i. m. (5. láb.) 1191—1182.

⁸⁸ Bebel, A.: i. m. 118.

munkatelepét, ahol próbára tehetné elvei gyakorlati realitását. Az utópizmus arculatának egészen újat adott: az addig szokatlan gyakorlati józanságot, praktikus érzéket, nagy szervezőkészséget és a hirdetett elvek gyakorlattá tételének minden kudarc ellenére megújhódó szándékát. A szinte monomániás messianisztikus hevület az Owen-i rendszert is átjárta, mégis az érettebb angol kapitalizmus üzleti légkörének kényszerítő ereje és a fantázia nagyobb fegyelme folytán, a gyakorlat formáló ujjai között lehullott a fourier-i köntös.

Mivel Owen elméleti tevékenysége munkásságának csak kisebb részét jelentette, mely állandó gyakorlattal, a New Lanarck-i telepek gyáraiban, szervezésével és irányításával (1799—1828) párosult, ezért e tanulmány keretein belül csak rövid említése lehetséges. Egész életművének valódi kibontakozása a gyakorlat területére esett, ezzel és a többi kísérleti telep sorsával egy külön tanulmányban érdemes lenne foglalkozni.⁸⁹

Számtalan értekezés, röpirat és tanulmány mellett 1820-ban írt *The Social System*-ben összegezte rendszerét, amelyben húsz esztendő tapasztalatait gyűjtötte össze.⁹⁰ Életének ez az időszaka elméleti és kritikai munkásságának tetőpontját jelentette. A későbbiekben készültek csak ismétlései és bővítései gondolatainak. Minden empirikus hajlama ellenére hibás következtetésre jutott, mert szembefordulva a munkamegosztással a rendszert „szociológiává akarta átalakítani, amikor a vagyon növelésének absztrakt gazdasági elvével minden előző kísérletnél élesebben szembe állította a minden szükséglet kielégítésének elvét”.⁹¹ A társadalomtudomány oldaláról nézve koncepciója egyoldalú és téves volt, a szociálpolitika gyakorlatát tekintve — mivel elsődleges célja az emberi szükséglet általános, széleskörű kielégítése volt — a szociológiai felmérések eredményeként előtérbe kerültek tanulmányunk szempontjából fontos problémák; pl. az egészségügy vonatkozásában a gyári higiéné, vagy az orvosi ellátás kérdése. Hasonló az álláspontja továbbá az utópista szocialistákéval abban, hogy az emberi jellemet egyrészt az organizmus és a nevelés eredményének, másrészt a környező körülmények függvényének tekintette. Gyakorlati érzékéhez méltón minden „ötletét” azonnal társadalmilag intézményesíteni akarta. 1809-ben ké-

⁸⁹ Watts, J.: *Robert Owen—The Visionary*. 1843; Liebknecht, W.: *Robert Owen, Sein Leben und sozialpolitische Werke*. 1892; Podmore, F.: *Robert Owen — a Biography*. 1906; Muckle, F.: *Die Geschichte der sozialistischen Ideen im 19. Jahrhundert*. Leipzig, 1909; Simon, Helene: *Robert Owen, Sein Leben und seine Bedeutung für die Gegenwart*. Jena, 1905; Dolleans: *Robert Owen*, Paris, 1907; Fejtő F.: *Nagy utópisták*. 1937; MacCabe, J.: *The Life Story of Robert Owen*. 1948; Schultz, B.: *Robert Owen*. 1948; Harvey, E. H.: *Robert Owen Social Idealist*. 1949; Postgate-Cole: *Robert Owen of New Lanarck*. 1953; Morton, A. L.: *The Life and Ideas of Robert Owen*. 1962; Harrison, J. F. C.: *Robert Owen and the Owenites in Britain and America*. 1969; *Robert Owen, Prophet of the Poor. Essays in Honour of the Twohundredth Anniversary of his Birth*. 1971; Garnett, R. G.: *Co-operation and the Owenite Socialist Communities in Britain, 1825—1845*, 1972; Williams, T. C.: *Robert Owen*. 1975. — fontos felhasznált forrásművek. Önletrajza: *Life of Robert Owen*. 1857—1858. Főbb művei: *On the Employment of Children in Manufactories*. 1818, *An Address to all Classes Sects and Parties*. 1840; *Revolution in the Mind and Practice of the Human Race*. 1857, (részlet), *A boldogság feltételei*. Ford.: Forgács G.: *A szocialista realizmus antológia*. 1970; *Robert Owen válogatott írásai*. Ford. Forgács G. 1965. — Elképzeléseit először skóciai gyáraiban New Lanarckban 1799—1828 között, továbbá amerikai kommunisztikus közösségekben (New Harmony, 1824—1827) igyekezett megvalósítani. Korai összegzése *A New View of Society* c. műve 1813-ból. (Egy új társadalmi rendszerről. Hagomány és egyéniség, angol esszé. 1967). Reformtervei J. Bantham utilitáriánus erkölcsfilozófiája és Riccardo progresszív közgazdasági elméletének eredményei alapján készültek: *Further Development of the Plan of the Poor and the Emancipation of Mankind*. 1817; *Address of the Working Classes*. 1819; *The Book of the New Moral World*. 1836—1844.

⁹⁰ Owen, R.: *The Social System*. *New Harmony Gazette*. 1826.

⁹¹ Dános Árpád—Kovács Gábor: i. m. 290.

szította el pl. egy jellemfejlesztő intézet tervezetét, hogy a tapasztalatokat rendszeresen lehessen értékesíteni.⁹² Ennek következtében funkciója a munkások gyermekkortól a szövetkezeti munkára való előkészítése és nevelése lett volna. Az elképzelés valóban „lát-noki”, ha figyelembe vesszük, hogy napjainkban a tehetségkutató intézetek funkciója mennyire megnövekedett.

Owen tervei a társadalmi gyakorlatot közvetlenül követték. Mikor látta, hogy az 1802-ben hozott *Moral and Health Act* munkásvédelmi törvény az életben nem érvényesül, a gyári törvényhozás előkészítése kezdte foglalkoztatni. Az 1815-ben Glasgowban egybehívott gyűlésen előterjesztette indítványát, melyben a rendszeres gyári felügyelet keretein belül a gyári higiénéről és az orvosi felügyeletről sem feledkezett meg.⁹³ A következő esztendőben pedig — mikor az egyre fokozódó nyomor miatt értekezletet hívtak össze — Owen mint a kiküldött bizottság tagja eljuttatta előadását a szegényügyről tanácskozó parlamenti bizottsághoz.⁹⁴ A munkanélküliek számára létesítendő telepek berendezésére tett javaslatában külön kiemelte az egészségügyi berendezések fontosságát.

Sokirányú szociálpolitikai tevékenysége Robert Owent a filantropizmus útján legtovább vezette. Felfogása szerint — egyik méltatója ezt találóan „*patriarchalis filantropizmusnak*” nevezte — az új társadalom előkészítésének és megszervezésének elengedhetetlen feltétele az „*atyai*” gyámkodás és az „*iskolamesteri*” fegyelmezés.⁹⁵

Owen különösen az amerikai kontinensen lelt hívekre, ahol hasonló jellegű kísérletek, főként vallási köntösbe öltöztetve, már korábban is születtek. Ezek közül a legjelentősebb *Georg Rapp*, württembergi gazdaember Pennsylvániában alapított pietisztikus szektája, melyet 1824-ben — miután a telep feloszlott — Owen vett meg és e helyen megalapította *New Harmony* telepét,⁹⁶ amely mindössze 3 évig működött (1824—1827).

Az utópista szocialisták működését elsősorban nem gyakorlati következményük alapján, hanem az utókorra gyakorolt hatásuk miatt emeli ki a társadalomtudomány. Állameszményük nem csupán elszigetelt vágyálom, mint elődeiké, hanem számos tanítvány és követő, továbbá létrejött kommunisztikus közösségek jelzik útjukat. Bár a kísérletek több-kevesebb idő alatt kudarcot vallottak, mégis hatásuk az egész század folyamán jelentős volt. Már a XIX. század közepén történt ismét kísérlet, *Etienne Cabet* párisi ügyvéd kezdeményezésére, melyet az utópiáirodalom „*ikáriai kommunizmus*” néven tart számon.⁹⁷ *Eötvös József* a

⁹² Dános Á.—Kovács G.: Uo. 280.

⁹³ Dános Á.—Kovács G.: i. m. 283.

⁹⁴ Owen, Robert: *Committee of the House of Commons on the Poor Law. Parliamentary Papers*, 1816.

⁹⁵ Dános Árpád—Kovács Gábor: i. m. 279—282.

⁹⁶ Bölöni Farkas Sándor: *Utazás Észak-Amerikában*. Kolozsvár, 1834. 231—248. — Szemtanú hitelességével részletesen beszámolt a rappista telep életéről. — Dános Árpád—Kovács Gábor: i. m. 292—293.

⁹⁷ Cabet, É.: *Voyage en Icarie*. 1840; Bellany, E.: *Visszapillantás 2000-ból az 1887-dik évre*. 1888; Fuller, A. M.: *A. D. 2000*. 1890; Bird, A.: *Lacking Forward: A Dream of the United States of the Americas in 1990*. 1899; Devinne, P.: *The Day of Prosperity*. 1902; Michaelis, R.: *Ein Blick in die Zukunft*. 1890; Müller, E.: *Ein Rückblick aus dem Jahre 2037 auf das Jahr 2000*. 1891; Wilbrandt, C.: *Des Herrn Friedrich Ost's Erlebnisse in der Welt Bellamys*. 1891; Richter, E.: *Sozialdemokratische Zukunftsbilder*. 1891; Laicus, Ph.: *Etwas Später!* 1891; Reichardt, A.: *Das Bellamy Zeitalter 2001—2010*. 1893; Donnelly, I.: *Caesar emlékszóbra*. 1891; Morris, W.: *News from Nowhere*. 1891; Tóvölgyi T.: *Az új világ*; Hertzka, Th.: *Ein Reise nach Freiland*. 1890; Von Suttner, B.: *Le a fegyvert*. 1889, *Das Maschinenzeitalter*. 1899; Naszády J.: *Anarchia*, 1903. — utópista szocialisták nézeteit tükrözik; Greg, P.: *Across the Zodiac*. 1880, Marslakókról; Bessant, W.: *A férfiak forradalma*. 1882. — nők uralma; Flammarion, C.: *A világ vége*. 1894; Jósika M.: *Végnapok*. 1847; Madách I.: *Az*

szabadság és egyenlőség fogalmáról írt értekezésében megállapította: „*A mi századunk is nevelte az utópiák hosszú sorát*”.⁹⁸ A XX. században sem szűnt meg az emberiségnek az ókortól szinte napjainkig tartó vágyalma, hogy a legtökéletesebb államban az egyforma, általános boldogságot megteremtse.⁹⁹

Századunk és korunk determináló utópikus államregénye a szatirikus műfaj. Kiemelkedő a szatirikus indítékú — az 1930-as évek kezdetén született — *Szép új világ*, Aldous Huxley angol regény- és esszéíró alkotása.¹⁰⁰ Huxleyt azonban már a teljes kiábrándultság jellemzi.

ember tragédiája. 1860. — falanszter-jelenet, eszkimó-jelenet; Rathenau, W.: *Von kommenden Dingen*. 1917, *Der neue Staat*. 1919; Bogdanov, A.: *Krasznaja Zvezda*. 1908; Uő. *Inzensyer Menni*. 1912; Dödy (Erdödy) L.: *A legyőzhetetlen ország*. 1916. — szocialista eszmeiség jegyében; Samuel, L.: *An unknown Land*. 1942. — szovjetellenes nacionalista utópia; Wells, H. G.: *Történet a jövőből*. 1897, *Modern utópia*. 1905, *Ha eljöm az üstökös*. 1906, *Az új Machiavelli*. 1911, *Emberistenek*. 1923, *Mi lesz holnap?* 1933, *Az időgép* 1895, *Dr. Moreau szigete*. 1896, *A láthatatlan ember*. 1897, *Történetek a jövőből*. 1897, *Mikor az alvó felébred*. 1899, *Felszabadult világ*. 1914. — egyrészt humanus, racionalisztikus jövőképek, másrészt a pusztulás végzete; France, A.: *A fehérvörös kövön*. 1905; Brod, M.: *Das grosse Magnes*. 1919; Hauptmann, G.: *Die Insel der grossen Mutter*. 1924; Hesse, H.: *Üveggyöngyjáték*. 1943; Werfel, F.: *A meg nem születettek csillaga*. 1946; Jünger, F.: *Heliopolis*. 1949; Shaw, G. B.: *Vissza Matuzsálemhez*. 1921; Macaulay, R.: *Orphan Island*. 1924; Read, H. E.: *The Green Child*. 1935; Hilton, J.: *A két hold völgye*. 1936; Wright, A. T.: *Islandia*. 1942; Graves, R.: *Watch the Nord Wind Rise*. 1949; Huxley, A.: *Island*. 1962; Brautigan, R.: *Watermelon Sugar*. 1968; Callenbach, E.: *Ecotopia*. 1975; Skinner, B. F.: *Walden Two*. 1948; Clarke, A. C.: *A jövő körvonalai*. 1962; Mumford, L.: *The Myth of the Machine*. 1970; Stableford, B.—Langford, D.: *The Third Millennium: A History of the World 2000—3000 A. D.* 1985.

⁹⁸ Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra*. 1. köt. Bp. 1902, 81.

⁹⁹ 20. sz.-i magyar utópiák: Szemere Gy.: *A Konteset*. 1911; Kovács J.: *A tudós tanár úr csodálatos álma*. 1923; Radóné Kempner Magda: *Integrállények*. 1926; Lengyel M.: *A boldog város*. 1931; Ligeti S.: *A bűvös erszény*. 1934; Drozdó Gy.: *Aurora Borealis*. 1937; Orbán D.: *FD 6438*. 1939; Káldor M.: *Kaolitváros*. 1942; Fekete Gy.: *A két sziget*. 1959, — ifjúsági regények. Karinthy Frigyes: *Utazás Fáremidőbe*. 1916; *Capillária*. 1921, (új szövegváltozat: 1946, 1957), — swifti szatíra hatására. Szathmári S.: *Kazohinia*. 1941; London, J.: *A Vas-pata*. 1907; Farrere, Cl.: *Halálraítéltek*. 1920. — kapitalizmusellenes disztópikus látomások. Bramah, E.: *What Might Have Been*. 1907; Benson, R. H.: *A világ ura*. 1907; Le Queux: *The Unknown Tomorrow*. 1910; Rand Ayn: *Authem*. 1938; Orwell, G. A.: *Állatfarm*. 1945. — szocializmusellenes utópiák. O’Neill: *Land Under England*. 1935; Constantine, M.: *Swastika Night*. 1937; Čapek, K.: *Harc a szalamandrákkal*. 1936; *R.U.R.* 1920 (dráma). — fasizmus ellen írtak. Dick, Ph. K.: *The Man in the High Castle*. 1962. — Németország megnyeri a 2. világháborút. Moorcock, M.: *The Steel Tsar*. 1982 — „robot” Sztálin világaluralmi törekvéséről. Wells, H. G.: *Emberek a Holdban*. 1901; Zamjatin, J. I.: *Mi*. 1920; Orwell, G.: *1984*, 1948; Boye, Karin: *Kallocain*. 1940; Beresford, J. D.—Wynne-Tyson, E.: *The Riddle of the Tower*. 1944; Jens, W.: *Nein — die Welt der Angeklagten*. 1950 — eltömegesítésvízió. Déry T.: *G. A. úr X-ben*. 1964 — ellenkép.

¹⁰⁰ Huxley, Aldous: *A Brave New World*. 1932; *Szép új világ*. ford.: Szinnai T. 1934, *Ape and Essence*. 1949 (rádiójáték: Végh György: *Majom és lényeg*. Magyar Rádió, 1966. augusztus 12.), *Island*. 1962, *Brave New World Revisited*. 1958. (tanulmány). Fontosabb, főként hazai irodalomból: Hamvas B.: Aldous Huxley és a „véleményregény”. *Nyugat*, 1930, 15; Kállay M.: Aldous Huxley és a regény új útjai. *Magyar Szemle*. 1931, 1, Németh A.: Huxley „Szép új világa”-a és az utópikus regény. *Nyugat*, 1934. 12—13.; Fejtő F.: Lawrence és Huxley vagy egy eszmény genealógiája. *Válasz*, 1935, 4.; Cs. Szabó L.: Aldous Huxley. *Nyugat*, 1937, 10.; Vásárhelyi Z. E.: Aldous Huxley. *Erdélyi Helikon*, 1941, 2.; Ország L.: Huxley, az utópista. *Magyar Szemle*. 1941, 1.; Németh L.: *Készülődés*. 1941; Sós J.: Huxley harmadik útja. *Valóság*, 1946, 2.; Szalay K.: Humor és szatíra. *Valóság*, 1960, 4.; Márkus I.: Egy borúlátó a túloldalon. *Valóság*, 1963, 5.; Huxley J. (szerk.): *Aldous Huxley, 1894—1963. A Memorial Volume*. 1965; Bowering, P.: *Aldous Huxley: A Study of the Major Novels*. 1868; Huxley, L. A.: *The Timeless Moment*. 1969; Meckier, J.: *Aldous Huxley: Satire and Structure*. 1969; Smith, G.: *The Letters of Aldous Huxley, 1899—1952*. 1969; Brander, L.: *Aldous Huxley, a critical study*. 1969; Kristó Nagy I.: Huxley három utópiája. *Regények, drámák, remények*. 1971; Woodcock, G.: *Dawn and*

A regény az ember felett egyre inkább eluralkodó technikai civilizáció és államhatalom keserű szatírja, az a falansztervilág, ahol az embereket lombikban állítják elő, és az állam érdekeinek megfelelően kondicionálják szellemi és testi képességeiket. Harmadik utópiája, az *Island* (1962) 30 évvel később a biológiai szemléletének teljes kiterjesztése a társadalmi életre. Az utópia végső pozitív kicsengésű: egy elképzelt boldog társadalom messze fénylő ideálja, s nem az író hite a megvalósíthatóságban.¹⁰¹ Hogy ez az ún. „*biológiai pokolgép*” mennyire nem utópia éppen napjaink biológiai forradalma igazolja, melynek ugrásszerű fejlődéséről és a következmények általános félelméről a hatvanas években *Gordon Rattray Taylor* adott számot.¹⁰² A szerző az előszóban a szervátültetésekre vonatkozó törvények megváltoztatására hivatkozott és idézte Nagy Britanniában az Országos Orvostudományi Kutató Intézet igazgatóját, Sir *Peter Medwart*, aki szerint a szív-, máj-, tüdőátültetés öt éven belül általános orvosi gyakorlattá válhat. „*Mit hoz vajon a következő tizenkét év?*” — teszi fel a kérdést.

Az utópiák közegészségügyi jelentősége

A felvilágosodás koráig Európában —, sőt Kelet-Európában és Magyarországon a XIX. század közepéig — az államtudomány területén az a felfogás uralkodott, hogy „*az államok egyedüli hivatása a társadalmi rend biztosítása, a többit hagyni kell menni, amint tud*”.¹⁰³ Csupán a természettudományok és a technika fejlődése kényszerítette az államhatalmat arra, hogy nemcsak a „*rend őre*”, hanem a haladás előkészítője is legyen. A XIX. század politikai gondolkodásában vált általános érvényűvé a *közgazdaság, a közoktatás- és a köz-*

the Darkest Hour. 1972; Fischer P.: *Aldous Huxley, Satirist and Novelist*. 1972; May, K. M.: *Aldous Huxley*. 1973.

¹⁰¹ Huxley, Aldous: *Island*. 1962. — A szerző a II. világháború után, 1948-ban még egy utópiát írt, címe: *Ape and Essence*. 1949. — A cselekmény 2100-ban az atomháború apokaliptikus pusztítása után játszódik.

¹⁰² Taylor, Gordon Rattray: *The Biological Timebomb*. London, 1970. — magyarul: *Biológiai pokolgép*. Bp. 1970. Ford. Friedrich Péter. Russel, B.: *Icarus, vagy a tudomány jövője*. 1924; Wright, S. F.: *The New Goods Lead*. 1932; Forster, E. M.: *A gép megáll*. 1909; Keller, D. H.: *The Revolt of the Pedestrians*. 1928; Breuer, M. J.: *Paradise and Iron*, 1930; Manning, L.—Pratt, F.: *City of the Living Dead*. 1930. — A tömegek manipulatív elnyomása, a gépek sorvasztó hatása, hatásuk a világalom megszerzésére. Keller, H.: *The Metal Doom*. 1932; Mitchell, J. L.: *Gay Hunter*. 1934; Heinlein, R. A.: *If This Goes On...* 1940, *Sixth Column*. 1941; Leiber, F.: *Gather Darkness!* 1943; Jones, R. F.: *Renaissance*. 1944. II. világháború után: Heard, G.: *Doppelgangers*. 1947; Karp, D.: *One*. 1953; Hartley, L. P.: *Facial Justice*, 1960; Burgess, A.: *Mechanikus narancs*. 1962; Bradbury, R.: *Fahrenheit 451*. 1953; Kornbluth, C. H.—Pohl, F.: *Vénusz-üzlet*. 1953; Kornbluth, C. M.: *The Syndic*. 1953; Knight, D.: *Hell's Pavement*. 1955; Del-Rey, L.—Pohl, F.: *Preferred Risk*. 1955, — gazdasági élet intézményeinek (reklámcég, gengszterszindikátus, nagyáruház) rémuralma. Ballard, J. G.: *Vízbe fűt világ*. 1962; Huxley, A.: *Majom és lényeg*. 1949; Schmidt, A.: *Schwarze Spiegel*. 1951; *KAFF auch Mare Crisium*. 1960; Schmidt, A.: *Gelehrtienrepublik*. 1957; Merle, R.: *Malevil*. 1972; Amery, C.: *Der Untergang der Stadt Passau*. 1975; Golding, W. R.: *A legyek ura*. 1954, — 19. sz.-i hagyományok folytatása. Harrison, H.: *Make Room! Make Room!* 1966; Brunner, J.: *Stand on Zanzibar*. 1968; Silverberg, R.: *The World Inside*. 1971. — túlnépesedés. Brunner, J.: *Sheep Looks Up*. 1972; Wylie, Ph.: *The End of the Dream*. 1972. — környezetszennyezés. Toffler, A.: *Future Shock*. 1970; Disch, Th. M.: 334. 1972; Brunner, J.: *The Shockwave Rider*. 1975. — érzékelhetetlen közeledő veszedelmek. McKee Charnas, S.: *Walk to the End of the World*. 1974; Piercy, Marge: *Woman at the Edge of Time*. 1976; Atwood, Margaret: *The Handmaid's Tale*. 1985. — feminista mozgalom. Merle, R.: *Védett férfiak*. 1974. — ellentét negatív képe a női uralomról.

¹⁰³ *Kossuth Lajos iratai*. X. köt. Bp. 1904, 304—305.

egészségügy összefüggésének elismerése, amely igen jelentős mértékben hozzájárult a modern polgári államépítés sikeréhez.

Magyarországon főként a kiegyezést követően, Eötvös József közoktatásügyi minisztersége (1867—1872) idején, majd utódja, Trefort Ágoston alatt (1872—1888) konkretizálódott a kérdés. Felismerték, hogy *a közoktatás és a közegészségügy egyszersmind gazdasági kérdés is, amely meghatározza a termelés egyik legfőbb tényezőjének, az embernek testi és szellemi állapotát.*¹⁰⁴

A fejlett kapitalista országokban — Angliában, Franciaországban, Itáliában és a német államokban — szinte a XVIII. század végéig államilag szervezetlen, főként magánvállalkozásokra épülő közegészségügyi rendszerrel találkozunk. A kórházak gyakorlati jelentősége mindössze egy évszázad óta növekedett meg, mióta a specializálódott természettudomány vált az orvoslás alapjává. A XVII. században az orvostudomány első nagy felfedezéseit — a vérkeringését, a nyirokutakét, a mikroszkópos élőlényekét — áthidalhatatlan szakadék választotta el a gyógyítás mindennapos gyakorlatától. Ami a medicina területén a XVI. és XVIII. század között megszületett, azt mind a kórházaktól s egyetemektől függetlenül önálló nagy tudósok alkották meg, akik gyakran nem is orvosok voltak.¹⁰⁵ Amíg a kórház nem vált az orvoslás legfontosabb bázisává, tulajdonképpen valódi, empirikus orvostudományról nem beszélhetünk. Csak a kórház oktatási értékének felismerése és kihasználása vezetett el a gyakorlati orvostudományhoz. „*A kórtermi oktatás közben tanulták meg az orvosprofesszorok, hogyan kell a természettudományos gondolkodást — az újkor legnagyobb vívmányát — alkalmazni a gyógyítás érdekében.*”¹⁰⁶ A klinikai gyakorlatnak — Hermann Boerhaave (1668—1738) korszakalkotó módszerének — általánossá tételét, a közgondolkodásban történő széleskörű elfogadását, a XVIII. század folyamán azonban a kórház intézménye köré fonódott oktatás, tudomány, „*államraison*” és emberbaráti törekvések többszörös hálója hátráltatta. Így a világréput alakító, komplex alapra épült klinikai orvostudomány a kontinensen is csak a XIX. századra diadalmaskodhatott.¹⁰⁷

Az utópiáknak konkrétan és elsősorban nem az államforma alapvető megváltoztatására irányuló törekvésekben kell látni tényleges jelentőségüket, hiszen ellentmondásosságuk azonnal szembetűnik a gyakorlatban. A magyar liberalizmus „*apostola*”, Eötvös József szerint az egyéni szabadság rendszere feloldódik a kollektivisták szemléletben.¹⁰⁸

Az egyén boldogsága szabadságának korlátozásával valóban nem érhető el, mégis a társadalmi reformok kérdésében „*látmoki*” módon évszázadokkal előbb rámutattak olyan alapvető feladatokra, melyeket érdemileg csak a XIX. század gondolkodói ismertek fel. Az az alapvető felismerés, melyet Trefort Ágoston e szavakkal fogalmazott meg: „*...az a nemzet, melynek tudománya, vagyona, egészsége van: el fog érni mindent, mit természet adta*

¹⁰⁴ Antall, J.: Absolutism and Liberalism in Health Policy in Hungary. Medical History in Hungary 1970. *Comm. Hist. Artis Med. Suppl. 4.*, Uő. Eötvös József művelődéspolitikája és a középiskolai reform előkészítése. *Magyar Pedagógia*, 1971, 12. sz. 159., Uő. A pesti orvosi iskola és a centralisták egészségügyi politikája. *Orvosi Hetilap*. 1971, 19. sz. 1088., Uő. *Modell és valóság*. 1. k. 1994, 324—340.; Trefort Á.: *Beszédek és levelek*. Bp. 1888, 143., 147., 180

¹⁰⁵ Vekerdí L.: A kórház története. *Kalandozás a tudományok történetében*. Bp. 1969, 439.

¹⁰⁶ Vekerdí L.: i. m. 440.

¹⁰⁷ Vekerdí L.: i. m. 444.

¹⁰⁸ Eötvös J.: i. m. 93.

hajlamainál s tehetségeinél fogva elérhet”,¹⁰⁹ leelőször nem a XIX. század liberális politikusainak elméjében született meg, hanem ez volt az ideális állam hirdetőinek vezérelve. A közoktatás- és a közegészségügy állami megszervezését konkrétan — a mai értelmezés szerint — nem nevezték meg, mégis azzal, hogy egyrészt a nevelést, másrészt az egészség mindenáron való biztosítását a vezetés feladatákként tűzték ki az ideális állam megteremtésének céljául, tulajdonképpen ösztönösen erre a problémára gondoltak.

Az elemzett állam-modellek különböző műfajai (államregény, dialógus, útleírás, teoretikus elméletek stb.) bizonyítják, hogy e két feladat vezérelt — Platóntól az utópista szocialistákön át a science fiction műfajig — minden elképzelést. A tudományokra épülő és a tudósok által kormányzott államban feltétlenül a közoktatásügy megoldása volt az első feladat, mivel az ilyen állam természetesen megkövetelte a tudományok legteljesebb elsjátítását. Így jelentkezett a nevelés területén belül az államvezetés legfőbb feladatákként a közoktatásügy irányítása. Már Platón is az egészséget tartotta a boldogság alap-pillérének. Ebből pedig az következik, hogy az egészség legmesszebbmenő biztosítására szükség van a közegészségügy megszervezésére. E szerint az állami irányítás második legfontosabb feladata szintén elsődleges helyen állt az utópiában. Az államilag ellenőrzött fajfenntartás — az egészséges utód képében — közvetve szintén a közegészségügyet szolgálta.

Platón az orvostudományt nem sokra értékelte, csupán a „rossz” állam elengedhetetlen tartozékának tartotta. Morus Tamás utópiájában fejlett egészségügyet találunk. Számára a prevenció elve érvényesült, az egészséges ember természetes alapelvében. A gyógyító eszközökkel jól felszerelt, városokhoz fogható kórház rendszer nem más, mint a XIX. század elején a kórházépítésbe bevezetett „pavillon-rendszer”. Campanella pedig „szakminiszterei” között az orvost mint egészségügyi vezetőt említette. Sőt a Napállam vezetésének egyik fő területe magának a közoktatás- és közegészségügynek állami irányítását látta el, ugyanis felölelte e tárca a gyógyítás és a gyermeknevelés feladatát. Az orvostudomány széleskörű oktatása, illusztratív módon történő általános tájékoztatása — az Utópiában alapvető „kötelező” olvasmány, a Napállamban feliratos illusztrációk a város falain — egyenesen a mai értelemben vett egészségügyi felvilágosításnak feleltek meg. „Az anatómiai és az élettani ismeretek a XVI. és XVII. században gyorsabban fejlődtek, mint a görög világ óta bármikor, ez a haladás azonban az orvoslás gyakorlatában és a kórházügyben igen kevésbé nyilvánult meg” — írja a kórház történet egyik összefoglalója.¹¹⁰ Hogy Campanella mégis mennyivel messzebbre látott saját kora gyakorlatánál, bizonyítja, hogy az anatómusnak — mint önálló tudományág vezetőjének — az orvos mellett külön fontos szerepet szánt. Francis Bacon empirikus szemlélete pedig majdnem száz évvel megelőzte az empirikus orvostudomány születését.

Érdekes megfigyelés továbbá, hogy éppen a gyakorlati orvoslás kialakulása idején — a XVII. és XVIII. század folyamán — a nevelésügy visszaszorította a humanisták gyakorlati kezdeményezéseit a közegészségügy területén. Csak az utópista szocialisták, a francia felvilágosodás természettudományos szemléletének hatására, tették újból illő helyére az orvostudományt. Saint-Simon a fiziológiát és az anatómiát alapvető tudománynak ismerte el, Fourier egészségügyi rendszabályokat követelt és a gyakorlati érzékű Owen az általános orvosi ellátás és a gyári higiéné megoldását sürgette. Owen követelése különösen akkor

¹⁰⁹ Trefort Á.: i. m. 145.

¹¹⁰ Vekerdi L.: i. m. 431.

haladó, ha figyelembe vesszük, hogy szinte kortársa volt az „*orvosi rendészet*” — a mai közegészségtan, szociálhigiénia és az egészségügyi szervezés — úttörőjének, *Johann Peter Frank*nak (1745—1821).

Végül az az általános megfigyelés, mely szerint a tudományok fejlődése egymással kölcsönhatásban és összefüggésben ment végbe, vonatkozik — ha közvetett formában is — az orvostudomány elméletének, illetve gyakorlatának alakulására. Az általános emberbaráti szeretet ugyanis — mely a humanistáktól kezdődően a különböző típusú utópiákat áthatotta — emlékeztet a „*nagyközépkor*” kórház- és egészségügyi szellemére. „*A középkor századai alatt született meg a beteg embert megillető kötelező társadalmi gondoskodás fogalma*”,¹¹¹ mely az utópiában a gyermekek gondozásában, az öregek gyógyításában és tisztelésében, végül gyakran a betegápolásban jutott kifejezésre (Morus). A középkor különféle kórházai, szegényházai és leprozóriumi — orvosok közreműködése nélkül — viszonylag jól működő, kiegyensúlyozott egészségügyi rendszert teremtettek.¹¹² És ez a szervezeti filantropizmus lett a kórházak és az egészségügy későbbi fejlődésének alapja, s hasonló humanisztikus és szociálpolitikai eszmék vezették az állam-eszmények híveit is. Igaznak bizonyult ebben az értelemben *Lamartine* tétele: „*Az utópiák gyakran csak túl korai igazságok*”.

MÁRIA VIDA, PhD.

general director

Semmelweis Medical Historical Museum,

Library and Archives

H—1013 Budapest, Apród u. 1—3. Hungary

Felhasznált irodalom

- Armstrong, W. H. G.: *Yesterday's Tomorrows*. 1968.
 Balogh Z.: Utópia és sci-fi. *Medvetánc*, 1982. 2—3.
 Berger, H. L.: *Science Fiction and the New Dark Age*. 1976.
 Berghahn, K. L.—Seeber, H. U.: *Literarische Utopien von Morus bis zur Gegenwart*. 1982.
 Biesterfeld, W.: *Die literarische Utopie*. 1982.
 Birgenheimer, H.: *Transgalaxis. Katalog der deutschsprachigen utopischen-phantastischen Literatur*. 1460—1960. 1960.
 Bliesener, E.: *Zur Begriff der Utopie*. 1950.
 Bloch, E.: *Freiheit und Ordnung*. 1947.
 Brüggemann, F.: *Utopie und Robinsonade (Forschungen zur Literaturgeschichte)*. 1914.
 Buber, M.: *Pfade in Utopia*. 1950.
 Cases, B.: *Histoire des futurs*. 1986.
 Clark, I. F.: *The Tale of Future from the Beginning to the Present Day*. 1961.
 D. Szénási Éva: Utópia — ideológia — társadalmi realitás. *Filozófiai Figyelő*, 1982, 1—2.

¹¹¹ Vekerdí L.: i. m. 430.

¹¹² Vida M.: Die Stellung der Frau auf dem Balkan. Osteuropa-Institut der Freien Universität Berlin. In: *Balkanologischen Veröffentlichungen*, Bd. XII. Berlin, 1987. Vida, M.: Die Philantropie und die Rolle der Frauen in Ungarn. *Comm. Hist. Artis Med.*, 125—132., (1989—1990), 33—48.

- Doren, A.: *Wunschräume und Wunschzeiten*. 1927.
- Duveau, G.: *Sociologie de l'utopie et autres essays*. 1961.
- Elliot, R. C.: *The Shape of Utopia*. 1970.
- Engels, F.: A marxizmus fejlődése az utópiától a tudományig. (*Marx—Engels művei*, 19. köt.) 1969.
- Erdélyi L. (szerk.): Az utópiáról. Válogatás polgári szerzőktől. (A filozófia időszerű kérdései, 39.) 1979.
- Flammarion, C.: *Les mondes imaginaires et les mondes réels*. 1868.
- Gedő A.: Vissza az utópiához? *A Politikai Főiskola Közleményei*, 1977. 2.
- Gerber, R.: *Utopian Fantasy: A Study of English Utopian Fiction Science the End of the Nineteenth Century*. 1955.
- Gyertyán E.: A reménytelenség utópiája. *Élet és Irodalom*, 1977. okt. 8.
- Hertzler, J.: *The History of Utopian Thought*. 1923.
- Hillegas, M. R.: *The Future as Nightmare*. 1967.
- Kirchenheim, A. von: *Schlaraffia politica*. 1892.
- Kolakowski, L.: A marxizmus és az utópista szocializmus. *Filozófiai Figyelő*, 1982. 1—2.
- Köpeczi B.: A vadember jelképe Közép- és Kelet-Európában. (*Magyarok és franciák*, 1985.)
- Kristó Nagy I.: Huxley három utópiája. (*Regények, drámák, remények.*) 1971.
- Krymanski, H.-J.: *Die utopische Methode*. 1963.
- Lem, S.: Tudományos fantasztikus irodalom és futurologia, 1974. *Világosság*, 1975. 8—9. utópia-szám.
- Lück, H.: *Fantastik, Science Fiction, Utopie*. 1977.
- Manguel, A.—Guadalupi, G.: *Von Atlantis bis Utopia*. 1984.
- Manguel, A.—Guadalupi, G.: *The Dictionary of Imaginary Places*. 1980.
- Mannheim, K.: *Ideologie und Utopie*. 1929.
- Manuel, F. E. (szerk.): *Wunschtraum und Experiment*. 1970.
- Marsenic, D. V.: Utópisztikus elemek az új társadalom marxi elképzelésében. *Elméleti cikkek*, 1987. júl. 30.
- Morton, A. L.: *Angol utópia*, 1974.
- Mucchielli, R.: *Le mythe de la cité ideale*. 1960.
- Mumford, L.: *The Story of Utopias*. 1922.
- Müller, W. D.: *Geschichte der Utopieromane*. 1938.
- Neusüss, A. (szerk.): *Utopie*. 1968.
- Podolszki J.: Az értéktelen értékek felé. A negatív utópia Zamjatin, Huxley és Orwell regényeiben. *Új Symposion*, 1970. 58.
- Polak, F.: *The Image of the Future*. 1973.
- Pöhlmann, R. von: *Geschichte der sozialen Frage und des Sozialismus in der antiken Welt*. 1925.
- Quabbe, G.: *Das letzte Reich. Wandel und Wesen der Utopie*. 1933.
- Reich, E.: *Der deutsche utopische Roman*. 1927.
- Richter, P. E. (szerk.): *Utopias*. 1971.
- Ross, H.: *Utopias Old and New*. 1938.
- Ruyer, R.: *L'utopie et les utopies*. 1950.
- Salin, E.: *Plato und die griechische Utopie*. 1921.
- Sargent, L. T.: *British and American Utopian Literature 1516—1975*. 1979.
- Schmitt, E. H.: *Der Idealstaat*. 1904.
- Schoeffner, H. G.: *Der geplante Mythos. Untersuchungen zur Struktur und Wirkungsbedingung der Utopie*. 1974.
- Schwonke, M.: *Vom Staatsroman zur Science Fiction*. 1957.
- Seesslen, G.—Kling, B.—Bogdanoff, C.: *Start nach Utopolis*. 1978.
- Sükösd M.: *Utópia lovagjai*, 1990.
- Swoboda, H.: *Der Traum vom besten Staat*. 1972.
- Trencsényi-Waldapfel I.: Az Aranykor-mitosza és a Boldogok Szigetei. (Hésziodosz: *Munkák és napok*, előszó.) 1955.
- Trencsényi-Waldapfel I.: Az Aranykor-mitosza és a Boldogok Szigetei. *Vallástörténeti tanulmányok*, 1983.
- Trencsényi-Waldapfel I.: Bakis-jóslatok. *Antik Tanulmányok*, 1958.
- Szilágyi Á.: *Ezerkilencszáznyolcvannégyen innen és túl. A negatív utópiák társadalomképe*, 1988.
- Urbán L.: Barangolások Magyar Utópiában. *Tekintet*, 1989. 7.
- Versins, P.: *Encyclopédie de l'utopie et de la science fiction*. 1972.
- Voigt, A.: *Die sozialistischen Utopien*. 1912.

- Walsh, Ch.: *From Utopia to Nightmare*. 1962.
Willgrader, R.—Krey, F. (szerk.): *Der utopische Roman*. 1973.
Winter, M.: *Compendium Utopiarum*. 1978.
Woskamp, W. (szerk.): *Utopieforschung*. 1982.
Zases, B.: *Histoire des futurs*. 1968.

SUMMARY

Social science was well developed at the end of the 18th century, but the theory or rather the methodology of sociology became a source of investigation only in the 19th century. The aspects of society were already studied in ancient times, though—since this term was not known—they thought of an omnipotent state as the only structure of human coexistence. Their judgement about the human community—what we call society today—were expressed inside the political science.

In our times the investigation of sociology was primarily interested in what a real society should be, in contradiction to the philosophers of the ancient world, the Fathers of the Church in the Middle Ages and the modern *natural-lawyers*, who were discussing about an ideal constitutional form. They did not describe the veritable society and its occurrences, but showed a model of social conditions the their contemporaries, which had been imagined or contemplated suitable by them.

Nowadays it has gradually been accepted in modern medicine that a substantial proportion in the etiology of certain diseases and the conditions of recovery have social origin. As social circumstances are natural elements of human being, social existence impresses all functions of human body. The practical problems of prevention and therapy of diseases beside social relevances represent a special social aspect for medicine. For accomplishing its task, medicine needs the coordination of hospitals, ambulances, supply of drugs, instruments, highly organized establishment for training specialists. The economical and political situation, social factors outside medicine determine the condition, the quality and the advanced stage of this coordination. Therefore sociology is not only a manifestation of medicine, but also its financial base as it provides the expensive opportunities of development and research work, furthermore social continuity of knowledge.

Some times ago medical problems were in the field of sociological interest exclusively, the physicians paid attention to social questions, because the subject and function of medicine were abounding with social elements. Thus the activity of the physician coincided with that of the sociologist.

Robert Straus, a well-known American sociologist systematizing the medical sociology, divided it into two main parts. One of them was *sociology in medicine* in which social reactions against diseases were studied, the other, *sociology of medicine*, where social elements of public health were discussed. The latter deals with the structure and organization of public health and the combination of circumstances going through them.

The organization of public health may be studied historically at first in the hospital system. Therefore the hospital, as an establishment is the centre of research of the sociology of medicine. The hospital is a meeting place between physician and patient. From the 18th century onwards the role of hospital especially became important in medicine,

when teaching and research entered wards by the initiative of *Boerhaave*, and so hospital teaching meant the base of medical training. The term hospital means the activity of physicians, nurses and an administrative organization for the treatment of patients.

Our study deals with public health of Utopias the ideal and imagined societies from ancient times until today and investigates the level of medicine in each historical period. The reason why we turn to this subject is, that sociological evaluation leads to philanthropy which involves humanistic, socialistic and communistic principles.

In this study author made a comparison between the historical development of Utopian social theories and the social historical examination of medicine and public health. Utopian experiments, Utopian colonies put into practice (the colonies of Jesuits founded in Paraguay just as the American societies at the beginning of the 19th century, the experiments of Owen, Rapp etc.) are the subjects of another study. Writing this study author relied Hungarian special literature necessarily or rather foreign works to be found in Hungary, books on a special subject might be omitted from the point of view of the sociological aspect of this issue. Similarly, the author reported works in the original language to be found in Hungary or paid attention to translation retraceable. Although this method often results different translation (or retranslation) from printed publication, for foreign reader it does not cause substantial difficulty in gathering information.

EGY TÚLÉRTÉKELT TECHNIKUS: LEONARDO DA VINCI*

SZABADVÁRY FERENC

El nem készült szobrokról és festményekről soha nem írtak annyit, mint *Leonardo da Vinci*éiről, soha nem idéztek annyit soha meg nem jelent könyvből, mint Leonardoieából, soha nem méltattak soha el nem készült találmányokat, soha nem működött gépeket annyira, mint Leonardoéit. Kevés emberről írtak annyi életrajzot, mint Leonardo da Vinciről. Róla már életében sokat írtak, s azóta szüntelenül jelennek meg róla könyvek, kiadványok. Többnyire méltatják őt ezekben, csak helyvel közzel találunk bennük némi kritikát is.

Zseniális mérnökként, nagy műszaki feltalálóként is méltatják. Én Leonardo da Vincivel, a művésszel nem kívánok foglalkozni, nem az én szakmám, de a mérnökről már kifejteném véleményemet. Kit nevezhetünk a technikában feltalálónak? Akinek ötletei voltak, melyeket sosem lettek megvalósítva, azt aki igen nagy fantáziával műszaki skicceket rajzolt, melyeket a gyakorlatban senki sem próbált ki? Vagy azt, aki ötleteit, elképzeléseit megvalósítja, s evvel hasznára van a társadalomnak, s nem egyszer saját magának is hasznot hoz? Szerintem utóbbi érdemli meg a feltaláló nevet!

Persze alig van olyan tudományos felfedezés, technikai találmány, melynek ne lett volna előzménye, ne lett volna előtte valaki, aki azt már majdnem felfedezte, feltalálta. Sőt esetleg valóban felfedezte, feltalálta, csak éppen nem vette észre annak jelentőségét. Minden országnak, nemzetnek vannak ilyen felfedezői, feltalálói. Nem vitatható, hogy *Jedlik Ányos* elsőnek fedezte fel a dinamó elvét és szerkesztette meg az első, de egyúttal egyetlen készüléket. Biztos örült neki, s valószínűleg örömmel mutatta be dinamója működését hallgatóinak. De nem írta, nem közölte sehol a felfedezést. *Siemens* is eljutott idáig pár évvel később Jedlikről függetlenül, de ő rájött ennek hasznosíthatóságára, hogy „megteremtette” az emberiségnek az elektromos áramot, ami nélkül már el sem képzelhető a mai ember és társadalom létezése.

Egy találmány akkor érvényesül, ha ott és akkor találják fel, ahol az „esedékes” társadalmi szükséglet. Megérdemelt *Siemens* számára a dinamó feltalálójának címe!

Leonardo da Vinci az ő jellemző tükrös írásával igen sok technikai konstrukciót írt le és rajzolt meg. Mondhatjuk „jósolt” meg, mert ezeknek egy része akkor még nem volt meg, nem is létezett, csak Leonardo fantáziájában. Később számos megvalósult közülük, más személy által. De nem Leonardo da Vinci rajzai alapján, mert hiszen azok halála után eltűntek és csak a 18. század folyamán kerültek elő.

Sok Leonardóról szóló könyvből olvashatjuk, hogy ő a technikai fejlődés igazi prófétája volt, előre látta a technikai jövőt. Ha így véljük, akkor bizony nagyon sok prófétája volt a

* A cikk német nyelven már megjelent az alábbi kötetben: Leonardo da Vinci: Probleme der Wirksamkeit von technischen Erfindungen. *Stockholm Papers on History and Philosophy of Technology*. Rapport Trita Hot 2007. (1981) 1—17.

technikai fejlődésnek. Nézzük csak meg mi mindent látott előre Roger Bacon a 13. században. „Lesznek olyan gépek, melyek az evezőket helyettesítik úgy, hogy a legnagyobb hajók a folyókon és tengereken egy ember segítségével fognak mozogni... Lesznek olyan kocsik, melyeket nem állatok fognak húzni és hihetetlen gyorsasággal fognak járni. Lesz repülő gép is, csak az kell hozzá, hogy az ember a közepén eszközöket meghajtson, melyek által a mesterséges szárnyak mozgásba jönnek. Lesznek olyan eszközök is, melyek a tengerben is tudnak haladni, sőt le tudnak szállni a tengerfenékreig” — adja tudunkra az angol szerzetes. Vajon mondhatná bárki, hogy Bacon már „feltalálta” a repülőgépet, meg a tengeralattjárót? Vagy akárcsak megjósolta azokat? Bizony fantáziájában születtek e dolgok! Leonardo ennél már többet tett, ő már rajzokat is készített olyan dolgokról, melyek már léteztek, s még inkább olyanokról, melyek még nem léteztek, mint pl. kotrógépek, posztónyíró gépek, tűkörköszörűgépek, textilsimító gépek, egymás felett átvezető útkeresztveződések stb. Am nem láttunk-e gyakran régi újságokban vagy népszerűsítő kiadványokban gyönyörű rajzokat a jövő városáról, a Holdra szállt emberről, űrhajókról, tengeralattjárókról, amikor még nem is léteztek, vagy találhatunk ma is képeket pl. a jövő tenger alatti városáról, vagy a Mars bolygó emberi belakásáról, meg sok minden másról, ami ugyan még nincs, de lehet, hogy lesz. Sok száz „jövőbe látó” él közöttünk, mert hiszen sok minden megvalósulhat, ami ma még csak fantázia, mint ahogy sok minden a mi korszakunkban megvalósult abból, ami 50—100 éve csak elképzelés volt. Leonardo da Vinci kora, a reneszánsz kora, nagy találmányok kora volt. Akkor találták fel a tengerhajózás műszereit, amiknek segítségével felfedezték a Földgolyó új világait. Feltalálták a könyvnyomtatást, melynek révén az ismeretek, köztük a technikai ismeretek sokkal gyorsabban terjedhettek, számos újfajta vas munkagépet találtak fel, s a hadviselésben új, az addigiaknál sokkal hatékonyabb fegyverek, mint pl. a puska, pisztoly kerültek alkalmazásra. Természetes, hogy ilyen környezet termékenyen hatott a technikai fantáziára a reneszánsz korában is. Csodálatos fantasztika és csodálatos megfigyelő volt Leonardo da Vinci is. Százszámra készített eszközökről rajzokat, olyasmiről, amit csupán elképzelt. E rajzok jó része a jövőbe tartozott, ám számos olyan is volt köztük, amelyek az ő kora technikai kivitelezési lehetőségeivel is már megoldhatók lettek volna. Sokszor olvashatjuk azt Leonardóról szóló tanulmányokban, hogy még nem rendelkezett a kor a rajzok gyakorlati megvalósításának lehetőségével. Ez azonban tévedés. A kor technikája már megfelelt volna a követelményeknek. Hiszen már tudtak imponáló gépeket, igényes műszereket készíteni. Létezett már az óra, sőt a zsebóra is, volt puska és pisztoly, a víz energiáját már különböző munkagépek előállításához tudták felhasználni és alkalmazni. Ismerték a meghajtás különböző módszereit. Ha belelapozunk a közvetlen Leonardo utáni kor nagyszerű, illusztrációkkal ellátott technikai könyveibe, pl. *Agricola* vagy *Biringuccio* és mások műveibe, elismeréssel és meglepetéssel állapíthatjuk meg, hogy mennyi technikai ötlet volt már megvalósítva, hogy milyen ügyes gépeket használtak már az iparosok. Ezek a könyvek pedig már nyomtatva voltak, sok példányban készültek, sokan olvashatták és nyilvánvalóan olvasták is már azokat. A kor technikusai bizony terveztek és alkottak, nem csak álmodoztak önmaguknak, mint Leonardo da Vinci.

Az akkori kor technikai könyveiben leírt gépek, eljárások már javában működtek. Sem Biringuccio, sem Agricola nem volt feltaláló, nem is utaltak műveikben ilyesmire, nem rajzoltak gépterveket, csupán leírták a kor bányászati, kohászati gyártástechnológiáját, az akkor abban használt gépeket, eljárásokat. Azt, amit a bányákban és fémfeldolgozásban láttak. A feltalálók többnyire ismeretlenek voltak, de szép számmal voltak már olyan

ingenariuskok, engineerek, ingenieurök, akiknek neve alkotásaikban fennmaradt. Említsük meg *Leone Battista Alberti*t (1404—1472), *Filaretet* (1416—1470), a két *Fioravantest*, az apát, aki a kapus zsilipet is feltalálta, a fiút, aki 1455-ben görögökön 15 méterrel arrébb tolta a Santa Maria del Templo Campanile-ját, továbbá az akkori leghíresebb olasz „mérnököt”, *Francisco Martino di Giorgiot* (1439—1501). Mindezek kortársai és honfitársai voltak Leonardónak, mindnyájan művészek is voltak, még ha nem is olyan kiválóak, mint a toszkánai. Mindezek technikusok voltak, mind valamilyen herceg szolgálatában állt, mind írtak technikai könyveket szép ábrákkal és rajzokkal. Ám ellentétben Leonardóval, ők könyveiket ki is adták nyomtatott formában. Sokan ismerték és használták akkoriban e könyveket, köztük minden bizonnyal Leonardo is. Sok hasonlóságot mutattak e könyvek egymással és Leonardo kézírataival is. Az ő műszaki ötletei tehát nem kizárólag a semmiből születtek agyában, hanem voltak források. A technikában semmi sem keletkezik előzmények nélkül, minden alkotó ott folytatja, ahol valamilyik elődje abbahagyta. Leonardo rajzai, ábrái kétségtelenül a legjobbak abból a korból mind a perspektívát, mind a grafikát illetően. Bizonyára ez is az oka, hogy az ő ábráit csodálták és túlértékelték. Ám nem a saját korában, hanem több mint kétszáz évvel később, amikor előkerültek. Ugyanis Leonardo da Vinci halála után kézíratai, s velük rajzai is eltűntek. Csak a 18. században tűntek fel, különböző helyekről, s még századunkban is találtak új és új ismeretlen rajzokat tőle. Legelőször csak a múlt században nyomtatták ki őket, addig csak egy, az eredeti példányban álltak rendelkezésre. Az említett technikus kortársaik könyvei azonban már a 15—16. században megjelentek nyomtatott alakban. De ki emlékezett rájuk kétszáz év múlva, noha könyvtárak mélyén megtalálhatók voltak, de már rég nem használták azokat! Közben több dolog megvalósult a kéziratokban lerajzolt elképzelésekből, ábrákból, eszközökké változtak, s használták őket a mindennapi életben. Tudott volt többnyire első alkotójuk neve is. És akkor váratlanul előkerültek kétszáz-háromszáz éves rajzok róluk. Jé, hát ez a Leonardo már ezt is tudta?! Micsoda elme volt, micsoda tehetség!

Az első kinyomtatott műszaki könyv tudomásunk szerint *Roberto Valturio* (1405—1475) könyve volt. Mind sokan mások a 15. században egy illusztrált haditechnikai könyvet írt *De re militari* címen, mely kézíratosan jelent még meg 1450 előtt, 1476-ban azonban más cím alatt (*Elenchus et index militarium*) Veronában nyomtatva is megjelent. Egyike volt ez a korai tipográfiai mesterműveknek! Ebben is számos olyan hadi tárgyról látható kép, amelyik szintén nem valósult meg még sokára pl. egy tengeralattjáró rajzát is tartalmazza. A már említett Alberti építészeti munkája (*De re aedificatoria*) is megjelent már 1485-ben nyomtatva. Ugyan ki tudott volna még e ritka könyvekről, amikor Leonardo kézíratai előkerültek! Nem csodálható, hogy a művészi munkái alapján már jól ismert Leonardót a technika prófétájának nevezték. Csak később a múlt, — még inkább e századi — technikatörténet kutatás mutatta ki, hogy Leonardo technikai rajzai nem voltak páratlan unikumok a 15. században, hanem már számos hasonló tartalmú és rajzú munka létezett.

Vajon mi volt az oka annak, hogy Leonardo technikai munkáit nem publikálta, sőt a kéziratok tükör írásmódja arra mutat, hogy óvta azokat, hogy más megértse?

Annak sincs nyoma, hogy elképzeléseit a gyakorlatban megkísérelte volna kipróbálni, megvalósítani. Nehéz arra felelni, hogy miért nem kísérte meg. Csak feltételezésekkel lehet rá válaszolni. Szerintem azért nem kísérte meg, mert nem volt rá szüksége. Mindig jól élt, nem volt szüksége arra, hogy ötleteit megvalósítani igyekezzen. Mindig uralkodók kegyében élt, a milánói *Ludovico Sforza* hercegnél mint „ingenarius ducalis”, „hercegi

mérnök” kapta fizetését. A későbbi „munkahelyein” *Cesare Borgianál*, *XII. Lajos francia királynál*, a pápánál, s végül *I. Ferenc francia királynál* is ingenariusnak címezte magát, de gyakorlati technikai munkát sehol sem kellett végeznie, legfeljebb tanácsait kérték katonai feladatokban, erődépítésben vagy szép mozgó oroszlánokat szerkesztett udvari ünnepekre, de ilyet már Bizáncban is tudtak. Leonardo da Vinci, a művész, festő és szobrász neve már országos hírvő volt. A renaissance művészekben és tudósokban egymással vetélkedő uralkodói boldogok és büszkéek voltak arra, hogy egy ilyen híres személy udvarukat ékesíti. Azt tett, azon dolgozott, amihez kedve volt. Tudjuk, bármerre járt, mindig volt nála eszköz, hogy rajzokat, feljegyzéseket készítsen arról, ami megnyerte tetszését, továbbá azt is, hogy minő ötletekhez jutott általuk. Én azt hiszem, hogy ő is akart könyvet írni! Egy csodálatos, utolérhetetlen könyvet! Sok ember van, aki mindig saját nagy terveiről beszél bámulatos meggyőző képességgel, amit majd megvalósít, s amire mindig készül. Hisznek neki, bíznak benne. Biztosítanak számára olyan körülményeket, amelyek lehetővé teszik, hogy gond nélkül foglalkozhasson nagy terveivel. Mindenki ismeri környezetében. Ujjal mutatnak rá, ott az a nagy ember, aki nagy dolgokon gondolkodik, dolgozik. Idővel aztán a nagy tiszteletből elnéző mosoly lesz, aztán egy legyintő karmozdulat, hiszen az csak beszél a nagy dolgokról. S a nagy ember, akinek tervein már mosolyognak még mindig hisz az ő megvalósulandó nagy elképzeléseiben, de lehet, hogy bensőjében már ő is kételkedik, talán már érzi, hogy azt nem fogja megvalósítani. Élete elmúlt az ötletekkel, a gondolatokkal, az előkészületekkel, de már nem tart ki a megvalósításig, ha ugyan egyáltalán megvalósítható.

Ilyen emberek mindig voltak, ma is vannak, különösen gyakran találkozhatunk velük a tudományok és a művészetek területén. Kár értük, különösen ha valóban lángeszek voltak! A nem tökéletes, de megvalósult, művészetben, tudományban, de általában mindenben hasznosabb, mint a meg nem valósult tökéletes! Hiszen tökéletes nincs is a társadalomban!

Úgy vélem Leonardo da Vinci is mindig a tökéletes megvalósítására készült, de semmit sem talált még annak. Nagy tehetség volt, aki bevonult a kultúrtörténetbe, bár mindig csak a megvalósítandó vázlatáig jutott, mely vázlatok azonban egy nagy, de elveszett tehetségről tanúskodnak.

FERENC SZABADVÁRY, Prof. Dr. Chem., Sc.
National Museum for Science and Technology
H—1112 Budapest, Kaposvár u. 13—15.

SUMMARY

The reasons are discussed why Leonardo da Vinci is being overestimated as engineer and inventor, although the majority of his drawings concerning engineering are not beyond the level of contemporary engineering knowledge and he never attempted to carry out those which would have been novel in fact. [In deutscher Sprache lesbar indem folgenden Band: Leonardo Da Vinci — Probleme der Wirksamkeit von technischen Erfindungen. *Stockholm Papers on History and Philosophy of Technology. Rapport Trita Hot 2007.* (1981) 1—17.]

IRODALOM

- Agricola, G.: *Zwölf Bücher vom Berg- und Hüttenwesen* (Facsimile, Düsseldorf 1961. De re metallica libri XII. Basel, 1556)
- Bacon, Roger: *Essays contributed by various writers*, Oxford, 1914.
- Dobner, B.: *Leonardo Prophet of Automation*. Norwalk, 1969.
- Duhem, P.: *Études sur Leonardo de Vinci*. Paris, 1906—13.
- Feldhaus, F. M.: *Leonardo, der Techniker und Erfinder*. Jena, 1922.
- Gille, B.: *Ingenieure der Renaissance*. Wien-Düsseldorf 1968, *Les ingénieurs de la renaissance*. Paris, 1964.
- Hart, I. B.: *The Mechanical Investigations of Leonardo da Vinci*. London, 1925.
- Keele, K., Réti, L. & Clagelt, M.: Leonardo da Vinci. In: *Dictionary of Scientific Biographies* Vol. VIII. 194—234, New York, 1973.
- Klemm, F.: *Technik, eine Geschichte ihrer Probleme*. München, 1954.
- Réti, L.—Dibner, B.: *Leonardo da Vinci, Technologist*. Norwalk, 1969.
- Sonnemann, R.: *Geschichte der Technik*. Leipzig, 1978.
- Weller, S.: *Francesco di Giorgio Martini*. Chicago, 1943.
- Zubov, V. P.: *Leonardo da Vinci*. Cambridge, 1968.

CENZÚRAI REFORMOK A FELVILÁGOSODÁS SZELLEMEBEN

KAPRONCZAY KATALIN

A cenzúra intézményének kialakulása Európában

A cenzúra intézményének történetét áttekintve néhány általános érvényű következtetést tudunk levonni. Az első ilyen megállapítás az, hogy akinek a kezében volt a cenzúrázás joga, mindig kedvezményezett, privilegizált helyzetben volt. Kivételezett helyzetét éppen úgy felhasználhatta a haladás érdekében, mint annak megakadályozására. Éppen ezért mondhatjuk, hogy a cenzúra gyakorlása hatalmat jelentett, nem ok nélkül folyt tehát a küzdelem a jogok megszerzéséért, megtartásáért.

A cenzúrai gépezet szabályai az évszázadok során folyamatosan módosultak, egyházi kézből állami kézbe kerültek majd a nyilvános közhivatal jelleg titkossá, megközelíthetlenné vált. Kétségtelen tény azonban, hogy a közvélemény mindig olyan uralmi eszköznek tartotta, amely a szellem fejlődésének gátja, a műveltség és tudás szabadságának szétrombolója. Bármilyen formát öltött is a cenzúra a történelem folyamán, minden korban megmaradt a kollektív szellemiség alakításának, befolyásolásának és ellenőrzésének eszközeként.

A kezdeti időben a cenzúra kizárólagosan az egyházi hatóságok helyi intézkedéseként működött. Már a nyomtatás hőskorából ismertek cenzúrai rendelkezések, pl. a mainzi püspök 1486-ban elrendelte, hogy az egyházmegye bármelyik településén kinyomtatott könyvet be kell mutatni ellenőrzésre. Aki ezt elmulasztotta 100 arany birságot fizetett. A francia király az egyetemre bízta a cenzúrázást, a kölni egyetemet 1497-ben pedig egyenesen a pápa ruházta fel ezzel a joggal.

A későbbi *VI. Sándor pápa* 1501-ben egy — később az egyházra nézve — egyetemes érvényű — cenzúra-szabályzatot dolgozott ki. A lateráni zsinat ezt végérvényes formában megszövegezte 1515-ben. Az első jegyzéket, amely a vallási-egyházi szempontból károsnak ítélt műveket tartalmazta *Index librorum prohibitorum* címmel 1564-ben a tridenti zsinat állította össze. A tiltott könyvek egyházi listáját később a közvélemény *Római index* néven emlegette.

A reformáció — bár a szabadabb gondolkodás jegyében indult — a várakozással ellentétben nem törölte el a cenzúrákat. A protestáns Angliában 1637-ben rendezték a cenzúra ügyét és a legelőkelőbb közjogi méltóságokra bízta a különböző szakcsoportokba osztott könyvek kinyomtatás előtti ellenőrzését. Az ellenreformáció — természetesen — még nagyobb szigorral élt a cenzúra eszközeivel, hogy az új eszmék terjedésének minél erősebb gátat tudjon vetni.

Nem hallgathatjuk el, hogy a gondolat szabadságáért küzdők is éltek a cenzúrával, amikor ellenfeleiket akarták félreállítani. Így a francia felvilágosodás két vezéralakja, *Voltaire* és *Diderot* is. *Diderot* cenzorként működött és mindent megtett, hogy pl. *Morellet abbé* egyik nemzetgazdasági művének kiadását megakadályozza. *Voltaire* pedig — aki egyébként saját maga is szenvedte a cenzúra intézkedéseit — egész hadjáratot rendezett a cenzúra segítségével irodalmi ellenfelei legyőzésére.

Legkorábban Hollandiában mondták ki a polgári sajtószabadságot (17. sz.), ez eredményezte a holland könyvkultúra korai felvirágzását. Eredményeként számos külföldi nyomdász és könyvkereskedő telepedett itt le és igen sok olyan könyvet nyomtattak ki a holland nyomdákban, amelyek kiadására Európa más országaiban nem nyílt lehetőség a cenzúra tiltásai miatt. A könyvkiadás-könyvnyomtatás-könyvkereskedelem elfogadott, jól jövedelmező foglalkozási ág lett, a polgári társadalom elismert rétegét alkották művelői. A könyv nem csupán a tehetősebbek, de a polgári és paraszti lakosság mindennapjainak is természetes alkotóeleme volt, a kultúra és a tudomány a virágzó kereskedelem és a világban való eredményesebb boldogulás alapjának számított.^{1,2}

A műveltség színvonala a Habsburg Birodalomban

Ausztriában és a *Habsburgok* fennhatósága alá tartozó többi közép-európai államban a műveltség színvonala sokkal alacsonyabb volt. Az egyetem a régi skolasztikus formalitások mellett működött. Ehhez járult még a szintén középkori szellemiséget árasztó cenzúrai törvény, amelynek végrehajtása javarészt az egyetem kötelékein belül történt. Bécsben csakúgy, mint a Habsburgok alá tartozó valamennyi egyetemen a legbuzgóbb cenzorok a jezsuiták voltak, akik az uralkodó megbízásából végezték feladatukat. Kétségtelen, hogy az egyetemi cenzúra egyházi jelleggel is bírt, a jezsuiták könyvvizsgálata az Egyház jelenlétét biztosította. Később ez az egyházi karakter gyengülni látszott. Oka egyrészt abban keresendő, hogy az egyházmegyén belüli ellenőrzésbe bevontak kellőképpen iskolázott világi személyeket, még a filozófiai munkák felülvizsgálatába is. Másrészt az egyetemi cenzúrabizottságban is megjelentek a világi fakultások képviselőiben — jog és orvostudomány — a megfelelő szakterület képzett tudorai.³

A jogi fakultás bizonyos visszafogottsággal kezelte a cenzúrárt. Talán kényelemből, talán közömbösségből eleve kinyilvánították, hogy nem igazán szívesen vesznek részt ebben a munkában. Ezenkívül a könyvek szakszerű bírálata olyan tudományos követelmények elé állította a fakultás tagjait, amihez még nem igazán nőtt fel mindegyikük. Ideális esetben olyan szakember szükségeltetett volna, aki a jogtudomány valamennyi területén egyaránt járatos.

Az orvosi karon sem volt jobb a helyzet. Az általános gyakorlat szerint az orvosi- és természettudományos műveket is a jezsuiták bírálták felül. Ők javarészt nem mutattak különösebb érdeklődést a természettudományos tartalom iránt, a cenzúra legfontosabb kívánalma az volt, hogy a munka — különösen annak illusztrációi — ne károsítsa a jó ízlést és ne zavarja meg az erkölcsös gondolkodást.

Ilyen módon tehát vegyes — egyházi és világi elemek keveredéséből létrejött — ellenőrzés alakult ki. További problémákat okozott, hogy a központi rendelkezések meglehetősen koordinálatlanok voltak, bár azt is el kell ismerni, hogy ez a rendszertelen rendszer sokkal kevésbé feszes keretek között működött, mint ahogyan azt a későbbi történészek leírták.

¹ Gulyás Pál: *A könyv sorsa Magyarországon*. III. rész. Bp., OSZK—KMK, 1961, 81—84.

² Schottenloher, Karl: *Bücher bewegten die Welt*. Bd.1. Stuttgart, Hiersemann Verl., 1968, 213—217.

³ Schottenloher: *i. m.* 197.

1745-ben egyetlen dolog volt világosan érthető, nevezetesen az, hogy valamennyi művelődési reformot csak az autoritást élvező egyetemmel és a privilegizált helyzetben lévő jezsuitákkal szemben lehet megvalósítani. Az is egyértelmű volt, hogy az általános kulturális színvonal emelése érdekében végrehajtott oktatási reform cenzúra-reform nélkül, vagy egy cenzúra-reform oktatási reform nélkül csak rész megoldás lenne.⁴

Ehhez a kézenfekvő, bár sokakban ellenállást kiváltó, felismeréshez egy — a fejlett polgári Hollandiából származó — tudós orvos, *Gerard van Swieten* (1700—1772) jutott el, aki 1745-ben *Mária Terézia* személyes meghívására érkezett Bécsbe, mint az uralkodói család udvari orvosa.

Az udvari orvos tisztével hagyományosan együtt járt a *Hofbibliothek* prefektusi megbízatása is. Ez koránt sem egyszerű könyvtárnoki munkát jelentett, hanem — figyelembe véve a kapcsolódó feladatokat — a kulturális és tudományos élet sok területén átívelő, összefogó és irányító pozíciónak számított. Mind a prefektusi, mind az udvari orvosi kinevezés meglehetősen szabadságot biztosított tevékenysége gyakorlásában, hiszen közvetlenül az udvar fennhatósága alá tartozott. Független volt az egyetemtől és mégis széleskörű tekintése volt a tudományos élet valóságába és általában az ország művelődési állapotába. Lehetősége nyílt arra, hogy a Hofbibliothek előcsarnokában modern szemléletű orvosi előadásokat tartson a nagyrabecsült mester, *Hermann Boerhaave* (1668—1738) nyomán haladva.

Az osztrák közegészségügy, oktatásügy — ezen belül a cenzúra — megreformálásának nagy munkáját nem tudta volna megvalósítani, ha nem talál magának szövetségeseket. Elsősorban kell említeni azt a bensőséges barátságot, amely *Mária Terézia* és közte létrejött az évtizedek során. Az uralkodónő minden helyzetben kikérte a véleményét, bízott benne, megvédte a gáncsoskodókkal szemben. Segítségére voltak továbbá mindazok a tudós fők, akik hozzá hasonlóan a felvilágosult eszmék büvkörében küzdöttek a műveltség és a tudomány fejlesztése érdekében. Itt gondolunk például *Joseph Sonnenfelsre* (1733—1817), akivel a *Generale Normativum* elveinek kidolgozásában együttműködött.

Egy gondolat erejéig ki kell térni arra téves értelmzésre, amely több feldolgozásban megfogalmazódott.⁵ Ezek azt állítják, hogy a tereziánus, majd a jozefinista átalakulást, gyakorlatilag az egész osztrák felvilágosodást nagy mértékben a janzenista, reformkatolikus áramlatoknak lehet tulajdonítani. Sőt úgy vélik, hogy van Swieten közvetítésével kerültek ide a Németalföldről a janzenista eszmék. Egyesek még azt is tudni vélik, hogy janzenismusa miatt elűzték volna hazájából.⁶ A valóság az — higgadtan felmérve a kérdést —, hogy semmiféle adat nem utal arra, ami van Swieten harcos janzenismusára utalna. A különféle vallási irányzatok együttélése megszokott volt számára, toleranciája pedig abból táplálkozott, hogy a javarészt protestáns Hollandiában ő éppenséggel a kisebbségnek számító katolikusok közé tartozott. Vallásosságához nem férhetett kétség, hiszen akkor *Mária Terézia* nem választotta volna bizalmi emberévé sem. Van Swieten levelezéséből kitűnik, hogy a bécsi meghívást nem menekülésként, karrier reményében

⁴ Klingenstein, Grete: Van Swieten und die Zensur. in: *Gerard van Swieten und seine Zeit*. Hrsg.: Erna Lesky, Adam Wandruszka. Wien—Köln—Graz, Böhlau Verl., 1973, 93—106.

⁵ Kókay György: *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei*. Bp., Akadémiai K., 1970, 42—51.

⁶ Winter, Eduard: *Der Josephinismus. Die Geschichte des österreichischen Reformkatholizismus. 1740—1848*. Berlin, 1962.

fogadta el. Hosszas töprengés és lelki tusakodás után vállalta el a felkínált lehetőséget, mivel az udvari életet, a velejáró címeket, rangokat meglehetősen gyanakvással és kevés szimpátiával szemlélte. Azon honfitársai, akiket később Bécsbe hívott, sem egyházi emberek voltak, hanem természettudósok, pl. a botanikus, kémikus *Nicolaus Joseph Jacquin* (aki egy időben a selmeczi akadémián is tanított), vagy az orvos pályatárs, *Anton de Haen*.

A holland polgárság felvilágosult eszméit, a közérdekért való munkálkodásra való fogékonyságot hozta magával. Nem vitatható, hogy a Habsburg birodalomban minden területet átszöött az egyház működése. Bármiféle reformról volt tehát szó — oktatásügy, cenzúra — az szükségképpen az egyházzal való konfliktust eredményezte. Amikor van Swieten konfliktusba keveredett a jezsuita cenzorokkal, annak alapja nem vallásellenessége volt, csupán az elmaradottság, bigottság, babonáság terjedését próbálta megakadályozni. Felháborítónak tartotta azt, hogy egy tudományos orvosi szakkönyvet az anatómiai illusztrációk miatt tiltsanak be. Mindezek alapján nem túlzás azt mondani, hogy a felvilágosult polgár, az új természettudományos felfogást hirdető orvos együttműködése az új típusú — felvilágosult abszolutista — uralkodónóval valóban komoly eredményeket hozott.^{7, 8}

Az orvosképzésre, majd a közegészségügy rendszerének kialakítására vonatkozó javaslatok, rendelkezések, majd a tényleges intézkedések hosszas előkészítés eredményeként, több éves munka nyomán alakultak ki. Van Swieten már 1749. januárjában betervezte az orvosi karra és az orvosképzésre vonatkozó reformtervezetét, de a jogi kar vonatkozásában ez csak 1751-ben született meg. Erre az évre datálható az új cenzúra-tervezet is, amely alapelveiben már különbözött az előzőektől. Az 1751-es rendelkezés már egy lényegileg szekularizált formát vitt tovább. Az egyetemek ugyan nem lettek a cenzúrai jogtól megfosztva, de módosult a bizottság összetétele. A könyveket négy kategóriába osztották és felülvizsgálatukkal az illető szakterületen kvalifikált tudós embert bízták meg. Egy kategóriába kerültek a történelmi, államjogi és politikai művek, a jogi művek alkották a második kategóriát, a teológiai és filozófiai munkák továbbra is a jezsuiták kezében maradtak, míg az orvosi és természettudományos publikációk cenzúrázására nem találtak alkalmasabb embert, mint a császári udvari orvost.

A cenzúra-bizottságban *Mária Terézia* mindenképpen kulcsszerepet szánt van Swietennek, sőt 1759-ben őt tette meg a *Zensurkommission* elnökévé. A cenzúrai mechanizmust az 1750—60-as években több rendelettel és leirattal szabályozták és módosították, amely rendelkezéseknek összbirodalmi érvényességük volt, tehát Magyarországra is vonatkoztak. Nem szándékozunk itt és most részleteiben boncolgatni ezeket a törvényeket, hiszen a cenzúra általános történetére vonatkozó feldolgozásokban ez már megtörtént. Célunk az, hogy a 18. századi cenzúrai változásokból azokat a vonatkozásokat emeljük ki, amelyek az orvos- és természettudományi szakirodalom alakulására befolyást gyakoroltak.

Ehhez nyújt értékes adalékokat az a van Swieten-től származó könyvjegyzék, amelyet a bécsi Nationalbibliothekben őriznek.

⁷ Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp., Akadémiai K., 1980, 283—288.

⁸ Schönbauer, Leopold: *Das medizinische Wien*. Wien, Urban und Schwarzenberg, 1947, 136.

A van Swieten cenzori véleményeit tartalmazó kézirat

A kézirat a *Supplementum Librorum Prohibitorum* címet viseli, 158 oldal terjedelmű és több mint 3000 könyv bírálatát tartalmazza, 595 munka mellett található a szigorú „*damnatur*” minősítés. A kézirat megfejtése igen komoly feladat volt, mivel több nyelven írta van Swieten az elemzéseket, megjegyzéseket. A szöveg részben latin, részben nem egészen kifogástalan német, sok helyen holland nyelvű, ehhez járul még az a nehézség, hogy rendkívül sok a speciális gyorsírással papírra vetett szöveg. A gyorsírás megfejtése a *Leersum-fivérek* szorgalmát dicséri, akik ezt a munkát 1900 körül végezték el.⁹

Fontos még tudnunk, hogy a jegyzékben szereplő valamennyi mű külföldön került kiadásra, tehát az osztrák birodalom területén belüli terjesztésre vonatkozó utasításokat kellett a cenzornak megállapítani, vagyis egyértelműen utólagos cenzúrával állunk szemben.

Az utólagos cenzúra esetében többféle megoldást alkalmaztak a betiltásra: a leginkább károsnak tartott munkákat nem csupán egyszerűen kivonták a forgalomból, hanem a bizottság tagjainak ellenőrzése mellett tűzre vetették azokat. Volt olyan könyv, aminek csupán a hazai utánnomását tiltották meg. Bizonyos esetekben azt a furcsa megoldást választották, hogy csak néhány, megfelelően képzett és „megbízható” ember olvashatja el a hatóságok által zárt helyen őrzött és elismervény ellenében átvett könyvet.

Az előzőekben ismertetett cenzori munka alapján mondhatta egyik elfogult életrajzírója van Swietenről, hogy több ezerre tehető azoknak az értékes és ritka alkimista könyveknek a száma, amelyek van Swieten kíméletlen felvilágosult szellemének áldozatul estek. *Raymundus Lullus, Albertus Magnus, Paracelsus, Jacob Böhme* nevét említette, mint akiknek művei a szellemi autodafé során semmisültek meg.¹⁰

Kétségtelen tény, hogy van Swieten nem szimpatizált az okkult tudományokkal: az asztrológiával, mágiával, alkímiával stb. Ez a szemlélete indította arra is, hogy különös figyelmet szenteljen a kalendáriumoknak, elsősorban a kalendáriumok asztrológiára alapozott prognosztikonjának, az érvágó tábláknak stb., amelyekről a későbbiek során még bővebben szólni fogunk. Van Swieten volt az, aki Mária Teréziát a kalendáriumok kiadásával és terjesztésével kapcsolatos szigorító rendelkezés meghozatalára ösztönözte.^{11, 12} Munkásságának ez a része tehát szinte kultúr-misszióknak számított, mivel a köznépet a téves eszméket, babonás ismereteket terjesztő kiadványoktól kívánta megóvni.

A továbbiakban ebben a cenzúrai könyvjegyzékben tallózva emelünk ki orvosi- és egyéb, természettudománnyal kapcsolatos tartalmú könyveket, van Swieten bírálatának jellemző részleteit.¹³

⁹ Van Leersum, E. C.—Van Leersum, M. P.: Gerard van Swieten als Stenograph. *Archiv für Stenographie*, 1901, 53, 1, 13—38.

¹⁰ Müller, Willibald: *Gerard van Swieten*. Wien, 1883.

¹¹ Schermann Egyed: *Adalékok az állami könyvcenzúra történetéhez Magyarországon Mária Terézia haláláig*. Bp., Stephaneum, 1928, 35. (*A Szent István Akadémia Hittudomány-bölcséleti Osztályának felolvasásai*. 2. köt. 2. sz.) Repr. kiad. Bp., Hatágú Síp Alapítvány, 1994.

¹² Fournier, August: *Gerhard van Swieten als Censor*. Wien, 1887. (*Sitzungsberichte der Kaiserl. Akademie der Wissenschaften in Wien. Philos.-hist. Classe. Bd. 84.*)

¹³ Van Leersum, E. C.: Gerhard van Swieten en qualité de censeur. *Janus*. 1906, 11, 381—389, 446—469, 501—522, 588—606.

Minden egyes könyvnél feltüntette a legfontosabb adatokat: szerző, cím, kiadási hely, a kiadás éve, a könyv nagysága (ívrét megjelöléssel). Hozzá kell azonban fűzni, hogy esetenként némi adatkiegészítésre szorulnak, a tökéletes azonosíthatóság érdekében.

Először válogassunk azon könyvek között, amelyek terjesztése ellen kifogást emelt van Swieten.

A könyvek címlírásában nem a jegyzék esetleg hiányos, vagy lerövidített leírását közlöm, hanem a bibliográfiák segítségével kiegészített címeket. Lehetőség szerint arra törekedtem, hogy a szerzőket is azonosítani lehessen.

1. Abhandlung von dem Gebrauche der Alten ihre Geliebte zu schlagen. Aus dem Franzoesische übersetzt und mit einigen Anmerkungen vermehret von *Johann Oebrichst*. Berlin, 1766.

Minősítés: a szerzőktől összegyűjtötte a különféle erkölcstelenségeket, ezért elítélendő (damnatur).

A további elemzésből kiderül, hogy az elsősorban ókori görög és római szerzők munkáiból összeállított kiadványt károsnak és obszcénnek ítélte meg, ezért megtiltotta a terjesztését. Az összeállító személyéről és egyéb munkásságáról nem sikerült további adatokat fellelni, de a későbbi bibliográfiák tanúsága szerint 1885-ben a *Bibliotheca Germanorum erotica* c. sorozatban másodszor is kiadásra került a könyv.

2. *Coste*, [Jean François] junior: Observations pratique sur les maladies veneriennes. Berlin, 1760.

Minősítés: meglehetősen szégyentelenül írja le a nemi betegségeket... a 91. oldalon pedig a szodomiát taglalja teljes nyíltsággal. Elítélendő.

A további indoklásban részletesen kifejti van Swieten, hogy nem a tudományosság szempontjából indokolt részletesség ellen van kifogása, de vannak olyan részletek, amelyeket elfogadhatatlanul erkölcstelennek tart.¹⁴

3. Allgemeiner, sehr curieuser und immerwährender Haus- und Reise-Calender, oder Oeconomisch- und einem jeden nützliches Haus- und Handbuch. Berlin, 1733.

Minősítés: babonás a 17, 218, 225. oldalakon tenyérjósítás... Elítélendő.

A kifogásolt, babonásnak nevezett oldalakon található a korabeli kalendáriumok elengedhetetlen érvágó-naptára, amely tájékoztatást nyújtott arról, hogy melyik testrészen, melyik zodiákus jegyben tanácsos vagy éppen tiltott eret vágatni. Ezt követte a prognosztikon, amely szintén hasonló asztrológiai elgondolásra alapozva taglalta, hogy a különböző csillagkép szülőttei melyik betegségre hajlamosak leginkább és az év melyik időszakai a legveszélyesebbek számukra a megbetegedést illetően. Ezután az álomfejtéssel és a tenyérjósítás rejtelmeivel foglalkozó fejezetek találhatóak. Említettük már, hogy éppen van Swieten érdeme volt, hogy az ilyen káros ismeretterjesztés ellen fellépett. Nem véletlen, hogy éppen a kalendáriumok tartalmára fektetett nagy hangsúlyt, hiszen az volt a köznép által legtöbbet forgatott, legnagyobb példányszámban megjelentetett kiadvány-típus.

4. Histoire generale des dogmes et des opinions philosophiques. Tom 1-2-3. Londres, 1769.

Minősítés: *Quandt* elolvasta... sok veszélyes van benne. Elítélendő.

További megjegyzést nem fűz hozzá.¹⁵

¹⁴ Coste, Jean François (1741—1819) a porosz király udvari sebésze, a párizsi l'Academie Royal de Chirurgie levelező tagja, a calais-i katonai kórház igazgatója. Sok egyéb nyomtatásban megjelent műve is ismert.

5. Kurze Beschreibung der Mandragorae oder Alraun-Wurtzel, des Fahrenkrauts... vom einen Membro des Collegii Curiosorum in Deutschland. Cosmopoli, 1703.

Minősítés: babonás megjegyzésekkel dicséri a növények hasznát. Elítélendő.

A kilétét titkoló szerzőt van Swieten sem tudta azonosítani.

6. *Paullini*, Christ[ian] Franz:¹⁶ Heilsame Dreckapotheker. Frankfurt und Leipzig, 1748.

Minősítés: megvetendő, ostoba könyv.

7. Ross Artzneybuch... samt einem Anhang. Berlin, 1748.

Minősítés: babonás, elítélendő.

A listában szereplő kevés állatorvosi munka egyike, amelynek szerzője sem volt kideríthető.

8. *Sincer[us]*, Renat[us]: Saemtliche philosophische und chymische Schrifften. Leipzig und Breslau, 1741.

Minősítés: a 103—120. oldalakon a Rózsakeresztes-rend szabályzata van... Elítélendő.

A szerzőről semmi közelebbit nem sikerült megállapítani.

9. Sammlung von verschiedenen raren sympathischen, magnetischen und anderen Curen von *M. H. Altona*, 1768.

Minősítés: komolytalan, babonás, ártalmas dolgok... veszélyes és ártalmas orvosság... Elítélendő.

További elemzést nem írt van Swieten a munkáról, de a címből következtetni lehet a kor népszerű, ám kevés tudományosságot tartalmazó gyógymódjaira.

Ezután lássunk olyan természettudományos, illetve orvostudományi munkákat, amelyekről pozitív véleményt formált van Swieten, de legalább is nem tiltotta be terjesztésüket.

1. *Anaxagoras* von Occident: Physicalische und politische Betrachtungen über die Erzeugung der Menschen und Bevölkerung der Landen. Smirna, 1769.

Minősítés: hasznos, értékes könyv.

A megjegyzés szerint a szerző Johann Heinrich Gottlieb *Justi*¹⁷ — a megjelenési hely kitalált, valójában Breslau. A könyvhöz fűzött, meglehetősen részletes ismertetésből kitűnik, hogy a mű Közel-Kelet lakosságának mindennapi életét ismerteti. Van Swieten különösen érdekesnek tartotta a többnejűségben élő társadalom szokásvilágának leírását. A könyv nem csak a poligám életforma titkait tárja fel, de a zsidók, arabok és egyéb, e különleges klímájú területen élő népek egészségügyi kultúrájával, a népesség között gyakori betegségekkel, azok gyógyításával is megismertet. Sok esetben az ó- és újszövetségi idők

¹⁵ Quandt, Johann Gottfried: egy a francia irodalomban és történelemben járatos tudós ember, aki ismereteit franciaországi és angliai utazásai során mélyítette el. 1758. május 1-jén a császári könyvtár második custosává nevezték ki, tagja volt a könyvrevíziós bizottságnak.

¹⁶ Paullini, Christian Franz (1643—1712), eisenachi születésű. Egyidejűleg tanult medicinát és teológiát Németország különböző egyetemén, míg végül Leydenben promoveált. Nagy külföldi utazásokat tett, beleértve Lappföldet és Izlandot is. Császári udvari orvos, eisenachi városi orvos és a münsteri püspök történetírója is volt Wolfenbüttelben 10 évig történelmi stúdiumokat folytatott. Számos írása közül éppen a *Heilsame Dreckapotheker* volt a legismertebb és a legnépszerűbb, amelyben az emberi és állati ürülékkel való gyógyítást ajánlotta. Több kiadása volt: Frankfurt, 1696, 1714. — Stuttgart, 1747. Frankfurt és Lipcse, 1748.

¹⁷ Justi, Johann Heinrich Gottlieb (1717—1771) néprajztudós. 1751—54. között a Therezianumban volt profeszszor. Ezt megelőzően különféle állami hivatalokat látott el. Koholt vádak alapján börtönbe vetették és fogságban halt meg.

életformájának analógiáját is felemlíti. Van Swieten mint érdekes és értékes kultúrtörténeti és néprajzi művet értékelte a könyvet.

2. *La Begue de Presle, [Achille Guillaume]*:¹⁸ La conservateur de la santé, [ou avis sur les dangers qui l'importe a chacun d'éviter, pour se conserver en bonne santé et prolonger sa vie.] Paris, 1763.

Minősítés: hasznos könyv, közmegebecsülésnek örvend. Van Swieten az elemzés kapcsán kitér — a könyvből vett idézetek segítségével — az egészséges életvitel legfontosabb szabályaira.

3. *Cours d'histoire naturelle, ou tableau de la nature.* Paris, 1770.

Minősítés: gond nélkül engedélyeztem, mivel hasznosnak látszik.

A megjegyzés szerint a kötet szerzői *I. B. Fr. Hennebert* és *G. G. Beaurieu*. (Életrajzi összeállításokban, bibliográfiákban nem szerepelnek.)

4. *Erleben, Joh[ann] Christ[ian] Polykarp*:¹⁹ Anfangsgründen der Naturgeschichte ... Göttingen — Gotha, é. n.

Minősítés: átfutottam, nincs benne semmi rossz.

5. *Gladbach, Georg Jacob*:²⁰ Beschreibung von den Kranckheiten die von einer Kleidung entspringen... Franckfurt am Mayn, 1763.

Minősítés: ... semmi rosszat nem tartalmaz.

6. *Gleditsch, Johann Gottlieb*:²¹ Vermischte Nachrichten aus der Artzneywissenschaft, Kräuterlehre ... Leipzig, 1768.

Minősítés: hasznos könyv, a könyvtár részére megtartottam.

7. *Held, Joh[annes] Nicol[aus]*:²² Medizinischen Gedanken über den 147 und 149 Artikel, der peinlichen [Reichs]-Halsgerichtsordnung. Franckfurt—Leipzig, 1761.

Minősítés: semmi rosszat nem tartalmaz.

8. *Heuermann, George*:²³ Vermischte Bemerkungen der ausübenden Artzneywissenschaft. Bd. 1—2. Copenhagen und Leipzig, 1765, 1767.

Minősítés: semmi rosszat nem tartalmaz, inkább hasznos könyv.

Az elemzésben van Swieten kiemelte egy vese- és hólyagbetegségben szenvedő beteg gyógyszer-injiciálással történő terápiájának leírását. Érdekesnek és a publikálás szempontjából is fontosnak tartotta ezt az általánosnak még nem nevezhető kezelési eljárást.

9. *Hirschel, Leon Elias*:²⁴ Briefe über verschiedene Gegenstände [aus dem Reiche] der Artzneywissenschaft. Theil 1—2. Berlin, 1768—1769.

¹⁸ La Begue de Presle, Achille Guillaume (?—1807), a párizsi orvosi fakultás tagja, királyi cenzor. Sok tudományos népszerűsítő, felvilágosító mű szerzője volt.

¹⁹ Erleben, Johann Christian Polycarp (1744—1777) a göttingeni egyetemen tanult, előbb állatorvoslással foglalkozott és sok írása jelent meg e témakörben. Később kémiai és fizikai kutatásokat végzett, mint a göttingeni akadémia tagja halt meg. (Anyja Dorothea Christina Erleben orvosnő volt.)

²⁰ Gladbach, Johann Jacob (1735—1796) frankfurti gyakorló orvos.

²¹ Gleditsch, Johann Jacob (1714—1786), jelentős botanikus és orvos. Tanulmányait Lipcsében kezdte el, de Berlinben fejezte be és itt kezdett praktizálni. Fontos munkát végzett az egyetemi botanikus kert alakításában és elsőként szerzett nevet az erdészeti tudományban.

²² Held, Johannes Nicolaus (1730—1786) katonarvos. Több főrangú személy udvari orvosa, a jénai tudományos akadémia tagja, hessen-hanau-lichtenbergi udvari tanácsos.

²³ Heuermann, George: koppenhágai sebész, a gyógyszerészettudomány professzora.

²⁴ Hirschel, Elias (1741—1772) praktizáló orvos.

Minősítés: (egy kissé ellentmondásos) Elolvastam, nagyképűnek tűnik, egyébként pedig nincs benne semmi rossz — bár nem is hasznos.

A következő kiadvány azért érdemel különösebb figyelmet, mert a jegyzékben ez az egyetlen folyóirat.

10. Der Landarzts. Eine medizinische Wochenschrift. Franckfurt u. Leipzig. 1769.
ed.: *Peter Ernst Wilde*.²⁵

Minősítés: átfutottam, jónak láttam és azt hiszem biztonságosan engedélyezhető.

11. *Musitan[us], Carolus*.²⁶ Chyrurgische und physicalische Waagschaale der Venus Seuche. Hamburg, 1708.

Minősítés: engedélyezhető, bár itt-ott vannak benne dolgok, de ezek nem elégségesek ahhoz, hogy betiltsuk.

12. *Moehsen, J[ohann] C[arl]*.²⁷ Verzeichniss einer Sammlung von Bildnissen grösten-theils berühmten Aerzte. Berlin, 1771.

Minősítés: átnéztem. Érdekes és hasznos könyv, megvettem a könyvtár számára.

13. *Porta, Jean Baptiste*.²⁸ La physiognomie humaine. 1660.

Minősítés: felületesen átfutottam, úgy tűnik, hogy nincs benne semmi rossz.

14. *Pomme, [Pierre]*.²⁹ Essai sur les affections vaporeuses des deux sexes, [ou l'on a tache de joindre a une theorie solide una pratique sure, fondé sur des observations]. Paris, 1760.

Minősítés: hideg és meleg fürdőket és sok vizet ajánl a méhbjajosoknak és a gyomorfájósoknak. Egyébként semmi rosszat nem tartalmaz.

15. *Pernety, [Anton Joseph]*.³⁰ Discours sur la physiognomie et les avantages des connaissances physiognomique. Berlin, 1769.

²⁵ Wilde, Peter Ernst (1732—1785) tanulmányait teológiával és joggal kezdte, csak 1751-től folytatott orvosi stúdiumokat a köningsbergi, majd a hallei egyetemen. Több városban praktizált a történelmi Livónia területén, amely ebben az időben éppen Oroszországhoz tartozott. Kórházat majd nyomdát alapított. Ez utóbbi tevékenységéből kifolyólag indította meg a *Landarzt* c. folyóiratot 1765-ben. Az első kötet Mitauban jelent meg, ennek utánnomása volt a fentiekben említett évfolyam. A folyóirat-bibliográfiák nyilvántartják (pl. Garrison), de magyarországi példányról ez ideig nem tudunk.

²⁶ Musitano, Carlo (1635—1714) calabriai születésű orvos, munkássága Nápolyhoz fűződött. Különösen eredményes volt a szifilisz gyógyítása területén, erről lett híres. A nápolyi egyetemen tanított és több tudományos társaságnak volt tagja. (A fenti munka műveinek összkidadásában található.)

²⁷ Moehsen, Johann Karl Wilhelm (1722—1795), berlini születésű, Halléban és Jénában tanult. A Collegium Medicum és a legfelsőbb egészségügyi tanács tagja. 1778-tól királyi orvos. Sikeres gyakorló orvosként értékelhető, de nagyon jelentékenynek mondható orvostörténeti munkássága is. Sok publikált munkája között előkelő helyet foglaltak el a történeti feldolgozások.

²⁸ Porta, Giovanni Baptista (1545—1615), Nápolyban született és hosszabb külföldi tanulmányútjai után oda tért vissza. Kora egyik leghíresebb orvosdoktora volt. Természettudományi múzeumot és „Dei secreti” néven akadémiaát alapított, ahol orvostudományt és természettudományokat oktattak. Később mágiával és varázslással vádolták meg és a római inkvizíció is maga elé rendelte. Itt sikerült magát tisztáznia, de a pápa eltiltotta minden titkos tudomány gyakorlásától. 1603-tól a nápolyi egyetem professzora lett, amely poszton egészen haláláig megmaradt.

²⁹ Pomme, Pierre (1735—1812) arles-i születésű, a montpellier-i egyetem tanára, a király orvosa és tanácsadója. Fenti könyvében leírt fürdőterápiája által vált híressé. A könyv igen sok kiadást ért meg, lefordították németre, olaszra, angolra és spanyolra is.

³⁰ Pernety, Anton Joseph (1716—1800), Roanne abbéja, benedekrendi szerzetes. 1763-ban részt vett a falklandi expedícióban, majd Nagy Frigyes Berlinbe hívta meg, itt élt egészen 1783-ig. Ezután visszatért Franciaországba, ott is halt meg.

Minősítés: sok mindenben igaza van, egyébként semmi rosszat nem tartalmaz.

16. *Perret, J. J.*: La pogonotomie, ou l'art d'apprendre a se reser soi-mesme ... [suive d'une observation importante sur la saignée]. Paris, 1769.

Minősítés: hasznos könyv, sok jót tartalmaz a sebészeti eszközökről.

Minden valószínűség szerint borbélyoknak, borbélysebészeknek készült kiadvány. A 10. fejezetben foglalkozik az érvágással, annak eszközeivel. Bemutatja a helyes érvágást, ismerteti annak javallatait, de felhívja a figyelmet veszélyeire is. A könyv szerzőjéről egyébként nem tudunk semmi közelebbit.

17. *Reinhardt, Christian Tobias*:³¹ Satyrische Abhandlung von den Krankheiten der Frauenspersonen welche sie sich durch ihren Putz und Anzug zuziehen. 1—2. Th. Glogau u. Leipzig, 1756.

Minősítés: hasznosakat tartalmaz, semmi rosszat.

A könyv kipellengérezzi mindazokat a rossz és egészségtelen szokásokat, amelyek ugyan divatosak, de ártanak a nők egészségének. Legfontosabb szépségápolási tanácsként felhívja a figyelmet a helyes testápolásra és higiéniére.

18. *Röder, Bernard Wilhelm*: Gründliche Beschreibung des zu Driburg in hochstieft Paderborn gelegene Gesund- und Stahlbrunnens dessen Beschaffenheit, Mineral-Gehalt. Driburg u. Hannover, 1757.

Minősítés: semmi rosszat nem tartalmaz.

A szerzőről nem tudunk semmit.

19. *Rauen, Wolfgang Thomas*: Gedanken von dem Nutzen und der Nothwendigkeit einer medizinischen Policeyordnung in einem Staat. 2. Aufl. Ulm, 1764.

Minősítés: semmi rosszat nem tartalmaz.

A szerzőről nem tudunk többet.

Sajnos nem írt részletes elemzést a következő munkáról van Swieten, pedig érdekes lenne tudni a véleményét a himlő elleni védekezésről.

20. *Bordeau, Theophile*:³² Recherches sur quelques points d'histoire de la medecine... concernant a l'inoculation. tom 1. Liege, Paris, 1764.

Minősítés: engedélyezve.

21. *Schreiber, Johann Friedrich*:³³ Kurze... zulängliche Anweisung zur Erkenntnis und Cur der vornehmsten Krankheiten. Leipzig, 1756.

Minősítés: semmi rosszat nem tartalmaz.

22. *Storch, Johann*:³⁴ Nöthiger Unterricht von Fleck und hitzigen Fiebern. Eisenach, 1758.

Minősítés: jó könyvnek találtam.

³¹ Reinhardt, Christian Tobias (1719—1792) filozófiát, jogot, majd orvostudományt tanult.

³² Bordeaux, Théophile (1722—1776) orvos, Montpellier-ben tanult, anatómus, egyetemi tanár, az Academie Royal tagja. Fő kutatási területe az ásványvizek elemzése volt.

³³ Schreiber, Johann Friedrich (1705—1760) Königsbergben született, Boerhaave és Albin tanítványa volt Leydenben. Később katoniorvosként az orosz hadseregben szolgált. Ebben a minőségében Lengyelországban, Törökországban járt. Pestisorvosként dolgozott Moszkvában, végül Szt. Pétervárott, mint anatómus és sebész működött, itt is halt meg.

³⁴ Storch, Johann (neve latinosan: Pelargus) (1681—1751). Élete jelentős részét Eisenachban töltötte, városi orvosként dolgozott ott. Legjelentősebb művei a gyermekorvoslás témakörébe tartoztak.

23. *Erleben, Dorothea Christina*:³⁵ Vernunftigen Gedanken vom Studieren des schönen Geschlechts. Frankfurt—Leipzig, 1766.

Minősítés: sok mindennel igyekszik bizonyítani, hogy a nőknek is érdemes tanulniuk. Egyébként nincs benne kivetnivaló.

24. *Schröder, Friedrich Joseph*:³⁶ Von der fysicalischen Theorie der Empfindungen Schmerzen... Quedlinburg, 1764.

Minősítés: ostoba könyv, de nincs benne semmi rossz.

25. *Schreger, Odilone*: Speiss-Meister oder nützlicher Unterricht von Essen und Trinken, [was und wie nemlich zu Erhaltung und zu Verlängerung seiner Gesundheit Essen und Trincken solle. Nebst vielen untergemengten Haus-Mitteln, zu unterschiedlichen Zuständen und nebst andern lustigen Seuchen zur Aufmunterung eines melancholischen Gemüthes.] München und Stadt am Hoff, 1766.

Minősítés: együgyű könyv, de nincs benne semmi rossz.

Az elemzés során van Swieten kiemel egy rövid részletet, aminek ugyan kevés a valószínűsége, de mégis a dohányzás káros hatásaira hívja fel a figyelmet. Eszerint: a hollandiai Leydenben felboncoltak egy gonosztevőt. Amikor felnyitották a koponyáját, nem csak az ornyáلكahártyája, de még az agyveleje is szénfekete és kiszáradt volt. Mindezt a túl gyakori és erős dohányzás következményének tudta be a könyv szakirodalomból egyébként ismeretlen szerzője.

26. *Sarcone, Michael*:³⁷ Geschichte der Krankheiten, die durch das 1764. Jahr in Neapel sind beobachtet werden. 1770.

Minősítés: a mű kifogástalan, helybenhagyva.

27. Eines kleines Gesundheits-Cabinet für den, der sein eigener Medicus seyn will. Franckfurt und Leipzig, 1762.

Minősítés: 10. lapon ... veszélyes orvosságok; 20. [lapon] babonás eljárások... mégsem tiltható be.

További megjegyzéseket nem fűzött a könyvhöz, valószínűsíthető, hogy egy korabeli népszerű egészségügyi tanácsokat tartalmazó kiadványról van szó.

28. *Lacour*: De grave dissertation contre prejugé sur la guerison de la goute [goutte]. Amsterdam, 1763.

Minősítés: olyan gyógyszereket tartalmaz, amelyekkel a közsვნényt lehet gyógyítani.

A könyv szerzőjéről nem sikerült közelebbi adatokat szerezni.

Van Swieten cenzorsága idején komoly ideológiai harcot vívott a bizottság többi tagjával. Több esetben bepanaszolták a császárnőnél, hol túlzott szigorral, hol szabadelvű lazasággal vádolva. A levéltári iratok — a bécsi Hofbibliothek és a bécsi belügyminisztérium — őrzik *Chotek gróf*, *Migazzi érsek*, *Kaunitz kancellár* Mária Teréziával folytatott levélváltásait, amelyek van Swieten cenzori tevékenységével kapcsolatosak. Az uralkodó egyszer

³⁵ *Erleben, Dorothea Christina* (szül.: Leporin) (1715—1762) Quedlinburgból származott. Filozófiát és orvostudományt tanult. Halléban, 1754-ben érte el az orvosdoktori fokozatot Juncker elnöksége alatt. Quedlinburgban praktizált.

³⁶ *Schröder, Friedrich Joseph* (1733—1778). 1762-ben londoni egyetemi tanár, 1764-ben a marburgi egyetemre nevezték ki. Az alkímisták nagy ellenfele volt.

³⁷ A könyv szerzője a svájci hadsereg ezredese, katonarvos volt. Az 1764-es nápolyi tífuszjárvány kiváló leírását adja ebben a könyvben. Megismertet a kormányzóság közegészségügyi intézkedéseivel is, amelyeket a járvány megfékezése érdekében hozott.

hatalmi szóval, másszor jól alkalmazott diplomáciai érzékkel, megint más alkalommal egyszerű asszonyi furfanggal lavírozott a vitatkozó urak között, csaknem mindig van Swieten mellett foglalva állást.

Komoly viták előzték meg *Montesquieu, Charles: L'esprit des lois* c. művének ausztriai megjelentetését, mivel bizonyos részletei kifejezetten a Habsburgokat bírálták. Van Swieten azonban felismerve a könyv enciklopedikus értékeit a megjelentetés érdekében emelte fel szavát. Mária Terézia 1753. márc. 8-án tett pontot a vita végére, amikor engedélyt adott a könyv kereskedelmi forgalmazására. Montesquieu Bécsben időző barátját — *Cuasco abbét* — kérte meg, tolmácsolja háláját van Swietennek. „... őszinte csodálója vagyok ennek a kiváló orvosnak...” — mondta.^{38,39}

Hasonló viták zajlottak le *Kollár Ádám: De originibus et usu perpetuo potestatis legislatoriae circa sacra apostolicorum regum Ungariae libellus singularis*. (Vindobonae, 1764.) c. munkája körül. Migazzi — utólagos bírálattal — elítélte Kollár művét. Van Swieten meglehetősen elkeseredett, nem csupán a vita miatt, de azért is, mert Kollár a pártfogoltja volt, az ő ajánlására került a Hofbibliothekba. Ekkor írta egy levelében Mária Teréziának: „... *Én a cenzúra fűrésztő terhét 13 év óta viselem, de ez a mostani eset ... világosan megmutatja nekem, hogy egészen más lelkiületre van szükség, mint amilyen az enyém, a mostani körülmények közt való továbbműködésre.*” Természetesen engesztelő sorokat kapott válaszul a királynőtől.⁴⁰

Nem állíthatjuk, hogy mindig igaza volt van Swietennek, amikor nem adott engedélyt egy-egy munka megjelentetésére. Csaknem valamennyi későbbi bírálója megemlíti, hogy Voltaire-t és Rousseaut veszélyes munkák szerzőjének tartotta.

Az előzőekben elemzett könyvlistában azonban a következő részleteket találjuk:

— *Diderot, [Denis]: Pensées sur l'interprétation de la nature*. 1754.

Minősítés: zavaros könyv, de ártatlannak találom.

— *Rousseau, [Jean Jacques]: Der neue Emil, oder von der Erziehung nach bewahrte Grundsätze*. Erlangen. 1768.

Minősítés: *Quandt* elolvasta. Kiváló dolgokat tartalmaz a nevelés alapjairól, semmi rosszat.

— *Rousseau: Les avantages et les disadvantages des sciences et arts*. Tomes 2. London.

Minősítés: *Gontier*⁴¹ elolvasta és kiválónak találta.

Sajnálatos tény, hogy nem ismert olyan cenzori véleménye, amelyben előzetes bírálatot fűzött egy-egy megjelenés előtt álló kézírathoz. Pedig azt tudjuk, hogy ez is hozzátartozott a munkájához.

Van Swieten visszavonulási szándéka, utódlásának kérdése

Van Swieten élete vége felé — belefáradva a nem mindig könnyű feladatokba — saját maga próbálta utódját megtalálni és azt a császárnő figyelmébe és jóindulatába ajánlani. Egyik levelében ezt írta Mária Teréziának:

³⁸ Schönbauer: *i. m.* 140.

³⁹ *Magyarország története 1686—1790*, 2. köt. Főszerk.: Ember Győző, Heckenast Gusztáv. Bp., Akadémiai K., 1989, 846.

⁴⁰ Schermann: *i. m.* 40—41.

⁴¹ Gontier, Johann Theodor von — a cenzúra bizottság egyik tagja.

„Az orvosi cenzori posztra magam helyett a kollégák közül Störck doktort, a szakterületén máris híres személyt ajánlanám, akinek már sok orvosi könyve jelent meg és kutatásait örömmel és szorgalommal folytatja... Sok idegen nyelvet ismer... könnyedén olvas franciául, olaszul, angolul... Saját magamnak kizárólag a holland nyelven írott könyveket tartanám meg, illetve az olyan orvosi könyvek kéziratának átnézését, amelyek Bécsben fognak megjelenni.”⁴²

Ez a javaslata is elfogadott, Anton Störck (1731—1803) pedig 1771-től bekerült az udvari tanulmányi és könyvrevíziós bizottságba és hosszú éveken át tagja volt annak.

A jozefinista cenzúra jellemzői

II. József már 1765-ben — röviddel azután, hogy társuralkodó lett — a cenzúra lazítása mellett foglalt állást. Van Swieten 1772-ben bekövetkezett halála után azonban átmenetileg ismét romlott a helyzet. 1774-ben bővített formában adták ki a tiltott könyvek jegyzékét, sőt — paradox módon — az indexet is indexre tették, nehogy az illetéktelenek valamiféle információhoz jussanak a veszedelmesnek nyilvánított könyvekkel kapcsolatban.⁴³

A fordulatot II. József 1781-es rendelete hozta meg. A rendeletet egy 1781. februárjában keltezett okirat — a tulajdonképpen tervezet — előzte meg, amely a *Grundregeln zur Bestimmung einer ordentlichen künftigen Bücher-Cenzur* címet viselte. Kitűnik belőle, hogy a szabályozás lényege inkább politikai, mint tudományos háttérrel magyarázható. A tervezet különbséget tesz a külföldről magántulajdonként behozott könyvek (egy-egy hazatérő diák, vagy ismereteit külföldön gyarapító tudós csomagja) és a kereskedelmi árunak szánt szállítmány között. Az eddigi gyakorlatban csupán elismervény ellenében kézbe adható tudományos művek a terjesztés ilyen formájú korlátozása alól felszabadultak. A kevésbé jelentékeny könyvek előzetes engedélyezése az országos hatóságok jogköre lett, a nagyobb horderejű írásokat csakis a bécsi cenzúra-bizottság engedélyezhette.

Feltétlenül elvetendőnek ítélte meg a tervezet az erkölcsstelenségeket és a katolikus vallást rendszeresen támadó műveket.

Szigorú ellenőrzésnek vetendő alá a kuruzslók, jövendőmondók és „egyéb világcsalók” füzetei, az egyházi és német jogot tárgyaló könyvek, a külföldi udvarokat és államokat támadó munkák. Ugyanakkor a hazai kormányzat tisztességes hangvételű kritikáját el kell tűrni.

A tervezetben fontos előrelépésként felvetődött, hogy a jogi, orvosi, katonai és általában a tudományos és művészeti témájú könyveket mentesítsék a cenzúrázás kötelezettségétől.

Erre a tervezetre épült az 1781. június 11-én kiadott cenzúra-pátens, amely azonban több jelentős eltérést mutat a tervezettel ellentétben. Így sajnos kimaradt az a paragrafus, amely a jogi, orvosi és egyéb tudományos művek feltétel nélküli cenzúra-mentességét mondta volna ki.⁴⁴

Az egyesült cenzúra és sajtóbizottság — vezetője az ifjabb van Swieten [Gottfried (1733—1803)] volt — következetesen érvényesítette a rendeletben foglaltakat, amelyeknek

⁴² Fournier: *i. m.* 462—463.

⁴³ Kosáry: *i. m.* 524—525.

⁴⁴ Gnau, Hermann: *Die Zensur unter Joseph II.* Strassburg—Leipzig, Josef Singer, 1911, 48—53.

hatályát 1782. jún. 8-án Magyarországra is kiterjesztették. Az apparátus központja Bécs volt és a helyi szerveken át működött. Ezt a feladatot Magyarországon a Helytartótanács látta el. A bizottság elnöke, Gottfried van Swieten mellett Sonnenfels, mint a cenzúra-ügy előadója tevékenykedett, magyar vonatkozásban a szabadkőműves hírben álló *Pásztory Sándor* segédkezett. Az ifjabb van Swieten ténykedéséről egyébként *Kazinczy* elismerően vélekedett.

A rendelet általános jellemzői tulajdonképpen úgy foglalhatók össze, hogy — főként Sonnenfels és *Martini* elgondolása alapján — a cenzúrát a népnevelés eszközének kell tekinteni. Mégpedig azért, mert a kultúrától, olvasmányoktól eddig elzárt, tudatlan nép még nincs olyan műveltségi szinten, hogy a tanult emberek segítségével és irányítása nélkül különbséget tudna tenni hasznos és haszontalan olvasmány között. Az az olvasmány, ami egy tanult ember számára veszélytelen, teljesen megzavarhatja a képzetlen tömegek gondolkodását.^{45, 46, 47}

II. József eleinte nagyon liberálisnak tűnő cenzúrai rendelkezéseiben azonban később — főként a politikai tartalmú írások vonatkozásában — egyre jobban szigorított. Így nem valósulhattak meg az idősebb van Swieten elgondolásai. Kevéssel halála előtt ugyanis azt mondta, hogy az államnak csak a legsilányabb lektűröket kell betiltania, a legminimálisabbat a tilalmi listára tenni. A hollandi ezen szabad gondolatai még hosszú ideig nem voltak időszerűek.

KATALIN KAPRONCZAY, PhD.
 librarian
 Semmelweis Medical Historical Museum,
 Library and Archives
 1023 Budapest, Török u. 12. Hungary

ZUSAMMENFASSUNG

Im Regierungsperiode der Kaiserin Maria Theresia waren bedeutend die Reformen der Bildung und des Wissenschaftslebens. In wichtigsten Reformarbeiten spielte eine hervorstechende Rolle der Leibarzt der Kaiserin, Gerhard van Swieten. Die überragende Persönlichkeit des Holländers van Swieten nimmt in der kulturgeschichtlichen Entwicklung Österreichs im 18. Jahrhundert einen unübersehbaren Platz ein. Seine Tätigkeit beschränkte sich jedoch keinesfalls darauf, als Leibarzt über die Gesundheit der kaiserlichen Familie zu wachen: sein kritischer Geist befähigte ihn, die Modernisierung der Universität Wien in der Mitte des 18. Jahrhunderts in die Hand zu nehmen und darüber hinaus anregend auf das gesamte kulturelle und wissenschaftliche Leben der Habsburgischen Monarchie im Zeitalter

⁴⁵ *Magyarország története 1686—1790*, 2. köt. ... 1159—1160.

⁴⁶ Kókay: *i. m.* 42—51.

⁴⁷ Csóka J. Lajos: A Ratio Educationis korszaka. In.: *Magyar művelődéstörténet*. Szerk. Domanovszky Sándor. 4. köt. Bp., é. n. 462—467.

der Aufklärung zu wirken. In der Veröffentlichung sind seine Leistungen als Reorganisator der Zensur durchleuchtet. Als Präfekt der Hofbibliothek war er auch Zensor. Das Amt war bisher ganz in den Händen der in Monarchie allmächtigen Jesuiten gewesen. Van Swietens Versatz ging jedoch dahin, keine zweite Macht neben den Regierungsgewalt zu dulden, keineswegs im Wissenschaftsleben. Wenn es ihm auch nicht gelang, die Jesuiten ganz aus der Zensur zu verdrängen, wurden ihren Kompetenzen doch bedeutend beschnitten. Mit grosser Gewissenhaftigkeit hat van Swieten dieses mühevollen Amt ausgeübt. Der Einfluss seiner Ideen und die Zensurverordnungen waren wichtigen auch im zeitgenössischen Ungarn.

Die Wiener Nationalbibliothek besitzt einen handschriftlichen Band mit Notizen van Swietens über 3000 Werke, die er als Zensor zu beurteilen hatte. Nicht weniger als 595 davon wurden verboten (*damnatur*).

Mit dieser Publikation bekommen wir eine Auswahl von Beurteilungen van Swietens über die damaligen naturwissenschaftlichen und medizinischen Werken. Diese Beurteilungen wurden von die Verfasserin mit Ergänzungen versehen.

ADATOK KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPA ORVOSCÉPZÉSÉNEK ÁTFÓMÁLÁSÁHOZ A 18—19. SZÁZADBAN

KAPRONCZAY KÁROLY

Közép-Európa orvoscépzésében döntő fordulatot a felvilágosult abszolútizmus oktatás- és egészségpolitikája eredményezett. Az Európa e térségében működött abszolútista monarchiák a felvilágosodás hatására — alapvető törekvésként — belső állami berendezéseiket felülről hozott reformokkal a felvilágosodás eszméinek befogadására alakították át. Igaz, a porosz, az osztrák és az orosz felvilágosult abszolútizmusok között lényeges különbségek is mutatkoztak, de egyben azonosnak bizonyultak: az állam alapvető feudális jellegének változatlanul hagyásával olyan államszervezetet és kormányzási formát kívántak kialakítani, amely részben kielégítette a feltörekvő polgárság igényeit, felzárkózást jelenthetett az egyre gyorsabban fejlődő Nyugat-Európához. A módszerekben, a meghozott reformintézkedésekben, azok időpontjában eltérések mutatkoztak, viszont ezen államok legfontosabb feladataik közé emelték az oktatás- és az egészségügy kérdését. E két feladatkör szoros összefüggésben állt egymással, mint az adózó állampolgár kiképzésének és munkaereje megórzésének az állam által fontossá tett kérdése. A nevelés fontosságát már az előző évszázadokban is felismerték, a középkortól az uralkodók — a megerősödött királyi hatalom az abszolútista uralkodási formában is iskola- és egyetemalapításokkal igyekezett saját hatalmának és elképzeléseinek megfelelő formákat kialakítani, de egészében megtervezett, az első szinttől az egyetemi képzésig terjedő, a szakoktatási kérdéseket is magába foglaló, az állam igényeinek és szükségleteinek megfelelő, az állam által irányított oktatási rendszerek csak a felvilágosodás hatására, a felvilágosult abszolútizmus korában formálódtak ki.

Az előbbi szemlélet vonatkozik az egészségügyre, amelyet még összekapcsoltak a szegénygondozással. Addig e feladatkörök gondozása az Egyház (egyházak) és a kisebb közösségek (városok, megyék) hatásterületébe esett. Igaz, Európa-szerte ismertek a középkori uralkodóknak az egészség védelmét, a járványvédelmet és a közegészségügyet szervező rendelkezései, de ezek csupán lehetőséget teremtő intézkedések voltak, nem rendelkeztek általános érvénnyel.¹ Jó példaként az uralkodók is alapítottak ispotályokat, beteggondozó intézményeket, alapítványokkal (adományokkal) segítették az orvoscépzést, de a középkorban szervezett formában ennek intézményrendszere, jogszabályi formái a városokban alakultak ki.² A középkori városi szabályzatok, védő- és óvórendszerek, ispotályok a polgárság anyagi erejét vették igénybe, bár a polgári intézmények mellett jelentős volt az egyházak karitatív tevékenysége is. Nem csak nálunk, de Európa majdnem minden területén jelentős eltérések mutatkoztak a közegészségügy és az orvosellátottság tekintetében. A pusztító járványok, a népbetegségek, a jelentős halálozási arányok késztették az uralkodókat, az államokat a közegészségügyet rende-

¹ Szumowski, W.: *Az orvostudomány története*. Bp. 1939; Mayer, K. Ferenc: *Az orvostudomány története*. Bp. 1927; Abel Jenő: *A középkori egyetemek*. Bp. 1889.

² Demkó K.: *Az orvosi rend története*. Bp. 1894; Demkó K.: *A középkori városok közegészségügye*. Bp. 1888.

zö országos érvényű jogszabályok kiadására, a szakemberképzés többszinten történő megszervezésére, a beteggondozó intézményrendszer kiépítésére. Valójában a 18. század első felétől figyelhető meg ez a folyamat, az ilyen jellegű intézkedések kiadása. Országos vagy birodalmi szinten rendezik a feladatköröket, építik ki e terület sajátos igazgatási formáit, megteremtik azon pénzügyi alapokat, amelyeken keresztül a központi hatalom befolyásolja és irányítja az intézményrendszer kiépítését és működését.

A *Habsburg Birodalom* területén már *III. Károly* 1714-től sorra adta ki a kórházépítési rendeleteit, felállította 1736-ban a *Birodalmi Egészségügyi Bizottságot* (nálunk 1738-ban a Helytartótanácson belül az *Egészségügyi Bizottságot*), kiadta a birodalmi kórházi-szegényházi rendszabályt, a hadseregen belül felállította a katona-egészségügyi szolgálatot, sorra emeltette a helyőrségi kórházakat stb. E folyamat *Mária Terézia* uralkodása idején felgyorsult, a területi igazgatási egységeket, nálunk a vármegyéket és a városokat orvostartásra kötelezték (1748, 1752), országos felméréseket végeztek az ellátottság vonatkozásában, közalapítványt teremtettek a kórházak, szegényházak építésére (Magyarországon 1756-ban a *Kórházépítési Alapítvány*, amelyet *II. József* a feloszlatott szerzetesrendek vagyonából kiegészített).³ A magyar korona területén 1770-ben kiadták az egészségügyre vonatkozó jogszabálygyűjteményt (*Codex sanitatis*), 1769-ben orvosi karral egészítették ki az 1635-ben alapított nagyszombati magyar egyetemet. Ez csupán része volt a Habsburg Birodalom területén lejátszódott folyamatoknak, ahol vezető szerepet a Birodalmi Egészségügyi Bizottság elképzelései játszottak. Ennek kidolgozója *Gerhard van Swieten*, az uralkodó hollandiai születésű tanácsosa volt, akinek tervei alapján 1754-ben megreformálták a prágai egyetemet, 1761-ben a bécsi orvosképzést, 1769-ben orvosi karral egészítették ki a magyar, 1771-ben a grazi egyetemet, 1784-ben a Monarchiához került Lembergben (Lwówban), négykaros egyetemet alapítottak.⁴ Az orvosképzésen belül két szintet szerveztek: a hat esztendőes orvosképzés mellett elindították a hároméves sebész-mesteri tanfolyamot is, az ezen végzettek valójában a vidék egészségügyének szakemberei lettek. Az orvosi karon egy-két éves bábaképzés is indult, hogy legalább járásokként alkalmazhassanak képzett és vizsgázott bábákat.

A képzés átszervezése, illetve biztosítása mellett külön fontossággal rendelkezett a hadsereg, amelynek szakemberképzésére Bécsben felállították a *József Császári Katonaorvosi Akadémiát* (1783), mint a sajátos szakterület birodalmi képzési központját, doktoravatási joggal felruházva. Ezzel egyidőben kisebb területi egységekre is kiépítették az egészségügyi igazgatási rendszert, a magyar korona területén a vármegyék alárendeltségében a járásokat is kötelezték sebész-mester (seborvos) és bába foglalkoztatására, amely rendszer élén 1784-től az országos főorvos, illetve hatáskörébe rendelt és a Helytartótanács kebelén belül működött *Egészségügyi Osztály* állott (1786).⁵ A rendszer kebelén belül indult el az első ún. kórházépítési program, amely a helyi anyagi erő mellett jelentős anyagi támogatást igényelhetett az országos kórházépítési alapítványtól. Így épült fel például az 1780-as években a pesti *Rókus kórház*, s létesültek legrégebbi megyei kórházaink jogelődje. Igaz, e rendszer

³ Gortvay Gy.: *Az újkori magyar orvosi művelődés és népegészségügy története*. Bp. 1952; Kapronczay K.: Az orvosi igazgatás kialakulása a XVIII. században. *Orv. Hetil.*, 1985, 125, 24.; Kapronczay K.: A magyar orvosi közigazgatás ezer éve. *Nővér*, 1991. 4. sz.; Kapronczay K.: A hazai egyetemi orvosképzés 225 éve. *Hitel*, 1994, 9.

⁴ Györy Tibor: *Az orvosi kar története*. Bp. 1886; Deyna, W.: *Dzieje medycyny*. Warszawa, 1974.

⁵ Györy, T.: i. m.

hatékonyaságát nagyban csökkentette, hogy a betegellátást még összekötötték a szegénygon-
dozással, bár ennek elválasztására már a 18. század végétől történtek kísérletek.⁶

Hasonló folyamat játszódott le *Poroszországban* is, bár a közép-német területek köz-
egészségügyi és városi egészségügyi jogi rendezettsége sokkal fejlettebb volt, mint a Habs-
burg Monarchia országaié. Több, a középkorból és a reformáció időszakából származó
egyetemmel és orvosi karral rendelkezett, amelyeket csak a kor követelményeinek megfele-
lő állapotba kellett helyezni, illetve az egyházi befolyás visszaszorításával az állam befo-
lyását és nevelési-képzési elképzeléseit kellett érvényesíteni. Az igazgatási formák országos
rendezése után itt is kiadták az általános érvénnyel rendelkező egészségügyi jogszabály
gyűjteményt (1772), megteremtették azt a pénzügyi alapot, amelyből az államhatalom a
polgári és katonai betegellátó intézményrendszer továbbfejlesztését szorgalmazta, felállítot-
ták a hadsereg részére a berlini *Katonaoorvosi Akadémiát* (1781), 1809-ben a berlini egye-
tetemet, 1784-ben orvosi karral egészítették ki az 1662-ben alapított breslauer egyetemet.⁷

E két felvilágosult abszolutista monarchiánál bonyolultabb képet mutat *Oroszország*,
amely a 18. század elejétől nagy erőfeszítéseket tett az Európához történő felzárkózás érde-
kében. *I. Péter* uralkodása nemcsak a terjeszkedés, az Európához vezető utak katonai erővel
történő kiharcolását, vagy a Balti-tengerhez vezető területek elhódítását jelentette, hanem
az uralkodó valóban abszolutista intézkedései megteremtették azt az alapot, amelyre a 18.
század második felében *II. Katalin* cárnő által fémjelzett orosz felvilágosult abszolutizmus
ilyen jellegű intézkedéseit építhette.

I. Péter rendeleti úton kezdte el az Európához hasonló intézményi rendszer kiépítését,
így 1706-ban utasította alattvalóit, hogy városokként gyógyszerárakat létesítsenek, 1707-
ben pedig tíz helyőrségi kórház felépítését rendelte el. Legnagyobb problémája az európai
képesítésű orvosok hiánya volt, így 1707-ben — külföldről is jó fizetésért alkalmazott
orvosokkal — a moszkvai katonai kórházat felhatalmazta katonai orvosok és sebészek
kiképzésére. Ez nem jelentett valódi orvosciképzést, csupán az Európában ismert hároméves
sebészképzésnek felelt meg, illetve európai egyetemekre való tanulmányutakra készítette
fel a jelölteket. Meg kell jegyezni, hogy *I. Péter* a 18. század elejétől jelentős számban
küldött ki — elsősorban német egyetemekre — diákokat, míg az 1719-ben felállított *Biro-
dalmi Orvosi Kancellária* feladata lett a hadsereg és az ország igényeinek megfelelő számú
külföldi orvos szerződtetése. A pravoszláv egyház merev magatartása miatt is *I. Péter* az
orvosciképzés megszervezését, illetve a legszükségesebb hazai „igények” biztosítását valójá-
ban a hadseregre bízta 1718-ban Szentpétervárott, 1719-ben Kronstadtban alapított olyan
katonai kórházakat, amelyeknek elsőrendű feladata a hadsereg számára történő szakember-
képzés lett. Az utóbbi helyen a haditengerészetnek képeztek hajóorvosokat, hajósebészeket.
Az 1725-ben Pétervárott felállított *Orosz Tudományos Akadémia* feladata lett a Birodalom
tudományos életének, elsősorban az európai formákat követő oktatási rendszerek kiépítése,
irányítása, az uralkodóknak ilyen irányú előterjesztések kidolgozása.⁸ Az elmúlt évtizedek
orosz (szovjet) művelődéstörténet-írása és orvostörténeti szakirodalma az Orosz Birodalmi
Orvosi Kancellária és az Orosz Tudományos Akadémia igen lényeges tevékenységét elég

⁶ Kapronczay K.: A magyar kórházügy a XVIII. században. *Orv. Hetil.*, 1981, 122, 22.; A magyar kórházügy
története. *Nővér*, 1990, 3.

⁷ Wunderlich, K. A.: *Geschichte der Medizin*. Berlin, 1858.

⁸ Kuzmin, N. K.: *Isztoria mediciniü*. Moszkva, 1978; uő: *Lekcii po isztorii ruszkoj mediciniü*. Moszkva, 1978.

egyoldalúan mutatta be, elsősorban azon vonatkozásait emelte ki, amely az oroszországi európai szervezetségű egyetem felállítására vonatkozott, majd újabban alapításában játszott szerepét domborították ki. Tény, hogy 1755-ben az Orosz Tudományos Akadémia előkészítésében nyílt meg Moszkvában a moszkvai egyetem, amelynek éltrehívásában elévülhetetlen szerepet játszott *M. V. Lomonoszov* (1711—1765). A moszkvai egyetem orvosi karral is rendelkezett, amely kar csak 1765-ben nyerte el a doktoravatási jogot, de a 18. században nem ez volt az Orosz Birodalom egyetlen európai szintet jelentő egyeteme.

I. Péter cár az ún. északi háborúban (1700—1721) kemény harcok árán elérte az Orosz Birodalom hön vágyott célját, kijutott a Balti-tengerhez, kaput nyitott Európához, visszaszorította és legyőzte az e térségben terveit keresztező svéd királyságot. Szentpétervár megalapítása, a melegtengeri kikötő kiépítése érdekében az egész Baltikumra kiterjesztette a hatalmát. Ennek első szakaszában elfoglalta Észtországot, majd Lettországot, a század végén pedig Oroszország teljes egészében magához csatolta Litvániát. Az egykori lovagrendi állam területéért a 17. században is véres háborúk dúltak, a 16. századi lengyel térnyerés után 1629-ben az altmarki békében Svédország győzedelmeskedett, de nekik és később az oroszoknak, nem a helyi észti, lett és litván lakosság jelentett gondot, hanem a 13. századtól kezdve betelepült és a városokat megalapító németesség. A német polgárság kezében összpontosult a keleti kereskedelem, szoros kapcsolatot tartottak a nyugati német területekkel, olyan ipart teremtettek, amelynek birtoklása a terjeszkedő orosz hatalom egyik célja lett. Már a svédek is különleges jogokat biztosítottak a baltikumi németeknek, amelyeket később az orosz uralom alatt sem vesztek el, az itt kialakított kormányzóságokban a németek akarata érvényesült, ezekben összpontosult a politikai, a gazdasági és a kulturális hatalom. A német befolyás csökkentése érdekében annak idején *II. Gusztáv Adolf* svéd király 1632-ben Tartuban (Dorpat) egyetemet alapított, hogy a baltikumi németesség itt képezze ki saját értelmiségét, a szellemi életének megfelelő szakembereket, ezzel is „lazuljon” a nyugati németekkel való kapcsolatuk. Már a svéd egyetemalapítás is egy helyi hatóságú intézmény megteremtését célozta, s valóban e térség legfontosabb tanintézetévé vált. Az alapítástól kezdve orvosi karral is rendelkezett, igaz, első tanárainak többsége Königsbergből és más német egyetemekről került ide, csak a 17. század végén tűntek fel az első helyi születésű német professzorok.⁹ E térség közegészségügyi állapotai európai hasonlóságokat mutattak, sőt 1198-ban Tartuban, 1210-ben Rigában városi kezelésű kórházak létesültek. Figyelemre méltó, hogy míg a 17. század végén lazulni látszottak Königsberg és Tartu egyetemi kapcsolatai, addig Oroszország térnyerése után ezek egyre szorosabbá váltak. Ugyancsak nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a bekebelezés után az orosz hatalom nem zárta be a tartui (dorpati) egyetemet, az — a jogi kart kivéve — tovább működhetett. A baltikumi német orvosok az orosz uralom alatt kivételes jogokkal rendelkeztek, korlátlan lehetőségeket kaptak az egész Orosz Birodalom területén. A már említett Birodalmi Orvosi Kancellária, később az *Orvosi Kollégium* német — külföldi — tagjai között elsősorban baltikumi német orvosok voltak, sőt a hivatalosan megállapított 16 tag fele mindig külföldi lehetett, ezek többségét e térségből származók tették ki. A szentpétervári, a moszkvai és a kronstadti katonai kórházak vezető orvosai is elsősorban a baltikumi német

⁹ Kapronczay K.: *Szakadatlan harc. A Baltikum rövid története*. Bp. 1991; Arons, K.: *Isztoria medicinü w Pribaltike*. Riga, 1981.

orvosok közül kerültek ki, a tartui egyetemen viszont megnövekedett a nem e térségben született orosz hallgatók száma. Nem csak képzőhely lett az itteni orvosi kar, hanem kapcsolatai révén hallgatói tanulmányaikat valamelyik távoli német egyetemen fejezték be. Az első orosz orvosösszeírás szerint (1754) 89 orosz és 309 külföldi orvos működött Oroszországban, s a külföldiek közül 232 német volt, ebből 143 baltikumi német.¹⁰

A moszkvai egyetem orvosi karának első tanárai közül is többen Tartuban szereztek képesítésüket. Nem szabad arról sem megfeledkezni, hogy az 1797-ben kiadott orosz kormányzósági orvosi rendeletek gyűjteményének mintája a baltikumi német városok hasonló jogszabályai voltak.¹¹ A moszkvai orvoscépzés tanrendjének számos követelménye teljes azonosságot mutat a tartui egyetem hasonló szabályzataival.

Természetesen felmerül a kérdés, hogy miért nem történt még utalás sem eme nagy tekintélyű és múltú egyetem szerepére.

A Baltikum, különösen a németek lakta területek — már szóltunk erről — különleges joggal felruházott térsége volt az Orosz Birodalomnak, ahol a német polgárság megtarthatta korábban élvezett jogait. A polgári fejlődés útjára lépni akaró orosz abszolutista hatalomnak égető szüksége volt a jól képzett értelmiségre, gazdasági, pénzügyi és hadügyi szakemberekre, közigazgatási szervezőkre, hivatalnokokra, pedagógusokra stb. I. Péter ezt csak külföldiek bevonásával tudta biztosítani, azt is korlátozott körülmények között. A svédek szolgálatba fogadását akadályozta a két ország ellenségeskedése, lengyeleket hasonló okok miatt mellőzte, a távoli angol és francia szakemberek nehezen illeszkedtek be az orosz körülményekbe, így jelentős számban hívták be a németeket. A balti területek elfoglalása után a cári hatalom más-ként kezelte a helyi német nemességet és polgárságot: garantálták a nemesség örökletes jogait, az addigi svéd állami tulajdonokat átengedték nekik, a kereskedők és vállalkozók megkapták korábbi privilégiumaikat. A balti németek szabályos szerződésben ismerték el a cári fennhatóságot, cserébe jogaik biztosítását nyerték el. Sőt önkormányzatot, saját bíróságot kaptak, tartományi gyűléssel rendelkeztek. A cári hatalom nemcsak magához kapcsolta őket, hanem jelentős lehetőségeket biztosított számukra az Orosz Birodalmon belül: az orosz cári hatalom a balti némettségben szinte készen kapta a szükséges szakembereket, a vágyott európai színvonalat képező értelmiséget, hivatalnokokat. Csakhamar megtelt az orosz hadsereg, a diplomáciai szolgálat és egy sor közhivatal balti németekkel, a kormány szerepét betöltő kollégiumokban a megállapított tagság felét baltiak adták, sőt gyakran az egyes kollégiumok egymás között németül érintkeztek hivatalos ügyekben. Nem számított ritkaságnak, hogy az egyes kollégiumok elnökei, alelnökei is soraikból kerültek ki.¹²

Maga a Baltikum csakhamar az Orosz Birodalom „mühelyévé” vált, itt létesültek a legfontosabb ipari létesítmények, gyárak, kikötők, a távolsági kereskedelem központjai. Ezek szakmai és technikai színvonalát a német iparosok, kereskedők és szakemberek adták. E különleges területi jogállást az orosz hatalom állandóan figyelemmel kísérte, általában biztosította azokat a lehetőségeket, ami a más német területeket jellemezte. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy a balti német területeken már 1816-ban végrehajtották a jobbágyok felszabadítását, ami különben a cári területeken csak 1861-ben következett be. A cári hatalom nem kívánta elveszíteni a szorgalmas német parasztságot, a számára hasznos német

¹⁰ Schultheisz E.—Tardy L.: *Adatok az orosz-magyar orvosi kapcsolatok történetéhez*. Bp. 1962.

¹¹ Arons, K.: i. m.

¹² Kuzmin, N. K.: i. m.

szakembereket. Valójában ezen okok miatt is engedélyezte — a jogi kar kivételével — a tartui (dorpati) egyetem továbbműködését. Az egyetem orvosi karáról kikerült német orvosokat mindenütt megtaláljuk: az Orosz Orvosi Kancellárián, majd az Orvosi Kollégiumban, az orvosképzést is biztosító katonai kórházakban, a Katonaorvosi Akadémián, a hadsereg és a polgári egészségügy vezető tisztségeiben.

A kelet-európai orvosképzés másik fontos szakasza a 19. század elejére tehető, amikor a cári közigazgatásban is jelentős változások történtek: 1803-ban az addigi kollégiumi rendszert az európai formákat követő minisztériumok váltották fel. A felsőoktatás szervezése az Oktatásügyi Minisztérium hatáskörébe tartozott, amely a birodalom érdekeinek és igényeinek megfelelő szemléletű és számú egyetemet alapított. Az egyetemek feladata nemcsak az európai ismeretek átadása lett, hanem az orosz érdekek képviselője a tudomány, a képzés és a szakember-kiválasztás területén is.¹³ Valójában a Birodalomhoz csatolt területeken az orosz nyelven oktató egyetem vált a russzifikálási törekvések legfőbb eszközévé. Viszont a más nemzetek és népek sorából kikerült értelmiség képzőhelye is lett: az orosz nyelven tanuló nem orosz értelmiség az egyetem falai között vagy azon kívül szervezkedett, az egyetemi városok az oroszellenes mozgalmak legfőbb helyeivé váltak.

A 19. század lelegején a cári birodalom 1804-ben Kazanyban, 1805-ben Harkovban, 1818-ban Varsóban, 1819-ben Szentpétervárott nyitott újabb egyetemet, természetesen orvosi karral. Ebben az évben reformokat hajtottak végre a dorpati egyetemen, továbbá engedélyezték a lengyel állam felosztása után orosz fennhatóság alá került vilnai egyetem működését. A lengyel felvilágosodás időszakában megújult, a még *Báthory István* lengyel király által alapított (1570) vilnai egyetem a felvilágosult abszolutizmus egyetemi reformjai szempontjából érdekes közbülső területet jelent.¹⁴

A 18. század második felében *Lengyelország* kritikus időszakot élt át. Az ország politikai megosztottsága, a környező hatalmak — Ausztria, Poroszország és Oroszország — terjeszkedő politikája végül Lengyelország első felosztásához vezetett 1772-ben. A tényleg változtatni nem lehetett, a lengyel állam csak a helyzet enyhítésén gondolkodhatott. Az orosz cárnő kegyeit élvező *Poniatowski Szaniszló* lengyel király valóban páratlan reformokat hajtott végre, a királyi hatalom megerősítésének az eszköze a királyi tanács, illetve annak az egyes minisztériumok szerepét betöltő öt osztálya lett. Az égető gazdasági, közigazgatási, jogrendszeri kérdések, a társadalmi és politikai átalakulás problémáival a királyi tanács és a kormány szerepét betöltő osztályok foglalkoztak, de mellettük állt a Köznevelési Bizottság (1773), amely a királyi tanácsnak volt alárendelve, és Európa talán első felvilágosult szellemű művelődési minisztériumának szerepét töltötte be.¹⁵

A köznevelés megújítása a gazdasági és társadalmi fejlődéshez hasonló feltételek között valósult meg. „A nemzeti nevelés elvét” hirdette meg egységes nevelési elvekkel és programokkal. Különösen az anyanyelvi oktatást, a matematika és a természettudományok tanítását szorgalmazták. Első lépésben az alapoktatás (falusi és városi elemi iskolák) intézményeit reformálták meg, állami pénzekből növelték számukat, ösztönözték az egyházi iskolák létesítését. Tankönyveiket a Köznevelési Bizottság dolgoztatta ki, vizsgálta felül. Így a

¹³ Arons, K.: i. m.

¹⁴ Szumowski, W.: i. m.

¹⁵ Kapronczay K.: A lengyel felvilágosodás és a krakkói egyetem orvosi karának reformja. *Comm. Hist. Artis Med.* 1972, (64—65), 103—113.; Kapronczay K.: *Magyar-lengyel orvosi kapcsolatok*. Bp. 1993.

felvilágosodás eszméit már az alapfokú iskolákban is elhintették. Igaz nem vezették be az általános tankötelezettséget, de minél több gyerek iskoláztatására ösztönöztek. Hasonló jelentőségű intézkedéseket hoztak a középszintnek megfelelő intézmények vonatkozásában, de a legnagyobb jelentőségűnek a krakkói és a vilnai egyetem reformja tekinthető. Krakkó erre az időre szinte elnéptelenedett, elavult középkori tananyag és módszer jellemezte a nagymúltú intézményt. A karokon kidolgozott reformok mellett nemcsak a megfelelő szakembereket kellett megkeresni, hanem az elszegényedett egyetem anyagi helyzetét is rendezni kellett. 1776. október 20-án a lengyel király a felosztatot jezsuita rend birtokait és jövedelmét a krakkói egyetemnek adományozta, illetve a Köznevelési Bizottság kezelésébe adta, hogy ebből végrehajtsa a nevelésügy reformjait.¹⁶

A krakkói egyetemre vonatkozó reformokat *Hugo Kollataj* (1760—1812) és *Stanislaw Staszic* (1755—1820), a Köznevelési Bizottság tagjai, a lengyel felvilágosodás két kiemelkedő egyénisége fogta össze. Az egyetem teljes reformját rendkívül siettette, hogy 1773-ban összesen 15 hallgató iratkozott be. A legelhanyagoltabb az orvosi kar volt, amely már évek óta csak egy-egy hallgatóval rendelkezett. Kollataj az orvosi karra vonatkozó tervek elkészítésével *Andrzej Badurskit* (1740—1789), a német egyetemeken végzett, 1768—1773 között Bécsben, van Swieten mellett működött krakkói orvost bízta meg. Bécsben alkalma volt közelebről megismerkednie a Monarchia egyetemi, közelebről orvoskari reformjaival, így az 1776-ban Kollatajnak átnyújtott *Propositio instituendi Collegii Medici* címet viselt előterjesztés valójában a van Swieten által képviselt elveknek a lengyel valóságba történő átültetését jelenti.¹⁷ Az elméleti és a gyakorlati tárgyak sorának kijelölése mellett megszervezték azok tanszékeit, felállították a kar alárendeltségében működő hatvan ágyas gyakorló kórházat (klinikát) is. Az orvosi karon a képzés két szinten folyt, a hatéves orvosi-, és a hároméves sebészképzés mellett külön tanfolyamot állítottak fel a bábáknak és megszervezték a természettudományi karral közösen a gyógyszerészek hároméves oktatását. A kar alapszabályzatát 1780. szeptember 28-án nyújtották át az egyetemnek, amelynek értelmében öt tanszék létesült, valamint három olyan, amely a természettudományi karral közös lett.

Az oktatás nyelve, néhány tárgy — például az anatómia, az orvosi gyakorlat és a gyógyszertan — kivételével lengyel lett, de a sebészképzés csak az anyanyelven folyt. Ez a következő évtizedekben vált nagy jelentőségűvé, amikor — 1776 után Lengyelország harmadik felosztását követő években — Krakkó városállama jelentette a lengyel nemzeti szellem ápolásának legfőbb helyét.

A krakkói egyetem reformjaival egy időben tervek készültek egy második egyetem felállítására, végül az 1579-ben alapított vilnai egyetemet szervezték át.¹⁸ Lengyelország 1772-ben bekövetkezett első felosztása után a lengyel koronához tartozó Litvánia jelentős része Oroszországhoz került, de az ősi litván főváros még Lengyelország része maradt. Itt *Báthory István* négykaros egyetem alapjait vetette meg, bár az orvosi kar megnyitására nem került sor. A vilnai egyetemen végrehajtott reformok azonosak voltak a Krakkóban alkalmazottakkal, és megnyitották az orvosi kart is lengyel és német tanárokkal. A képzés 1783-ban indult el, és éppen beértek az első évek erőfeszítései, amikor a lengyel állam harmadik (1796), végleges felosztása után a város tartósan Oroszországhoz került. Igaz, a *Kosciusko-*

¹⁶ Szumowski, W.: *Krakowska szkola lekarska po reformach Kollataja*. Kraków, 1929.

¹⁷ uo.

¹⁸ Deyna: i. m.

féle felkelés időszakában a város kétszer is gazdát cserélt, hol lengyel, hol orosz kézbe került, a harcok alatt feldúlták az egyetem épületeit, hallgatói és tanárai elmenekültek. Viharos évtizedek következtek, az orosz kormányzó felfüggesztette az egyetem működését, csupán a gyakorló kórházból kialakított orosz helyőrségi kórházban engedélyezték a sebészképzést, hiszen a hadsereg igényeit elégítették ki. 1803-ban az orosz *Oktatásügyi Minisztérium* Vlnóban is egyetem felállítását határozta el, bölcséleti, jogi, természettudományi és orvosi karokkal. Az egyetem alapszabályzata részben azonos volt a felfüggesztett vilnai egyetem lengyel statutumával, az új kidolgozásában a dorpati és moszkvai egyetem tanárai is részt vettek. Az egyetemmel az orosz kormányzat részben ellensúlyozni kívánta — a birodalmi érdek mellett — a lembergi és a krakkói egyetem vonzerejét az uralma alá került lengyel területeken. Az orvosi karon orvos- és sebészképzés folyt, tanárai között orosz, lengyel és német orvosokat találunk.¹⁹

A történeti lengyel területeken a 19. század elején újabb egyetemalapításra került sor, amikor a tiltsi béke (1807) után *Napoleon* megalakította a vele szövetséges *Varsói Nagyhercegséget*, amely Krakkóval együtt a szász király fennhatósága alá került. Ez reményt ébreszt a lengyel állam újbóli visszaállítására, így *József Poniatowski* herceg, az utolsó lengyel király fivére köré tömörültek a lengyel felvilágosodás legjobb erői. Hugo Kollataj irányítása mellett 1809-ben megnyílt a varsói négykaros egyetem, amely alapításának pillanatától megkezdte működését. A következő viharos években töretlenül működött, amit az sem befolyásolt, hogy *Napoleon* oroszországi veresége után e térséget az orosz hadsereg megszállta. A bécsi kongresszus döntése nyomán a volt Nagyhercegség területe Oroszországhoz került, ahol — más volt lengyel királyságot képező részekkel egyesítve — *I. Sándor* cár kialakította az Oroszország részét képező, de bizonyos autonómiával és alkotmánnyal rendelkező lengyel királyságot. Az önálló közigazgatással, vámhatárokkal, bíróságokkal és korlátozott létszámú hadsereggel rendelkező lengyel királyság élén *Konstantin nagyherceg* — a cár fivére — alkirályként állt. Orosz-Lengyelországban lengyel nyelvű oktatást vezettek be, így szükség volt az 1809-ben alapított varsói egyetemre is, amely 1818-ban *Császári Egyetemként* működött. Feladata volt az adott térség értelmiségének képzése, azzal a nem titkolt szándékkal, hogy vonzerőt és ellensúlyozást gyakoroljon a Monarchiához került krakkói és lembergi egyetemmel, valamint a Poroszországhoz került lengyel területen 1819-ben alapított poznani egyetemmel szemben. Krakkóval sohasem vetekedhetett, de a német nyelvű lembergi és poznani egyetemnek valóban vetélytársa lett, hiszen az oktatás nyelve itt a lengyel volt 1831-ig.²⁰

Az 1831. évi lengyel felkelés súlyos következményekkel járt a varsói és a vilnai egyetemre. A lengyel felkelést leverő orosz hatalom felszámolta a látszólagos lengyel autonómiát, területén orosz kormányzóságokat alakított ki, a lengyel nyelvű oktatást csak az alsó, és korlátozott mértékben a középiskolai oktatásban hagyták meg. Bezárták a varsói egyetemet (1831), a vilnai egyetemet — mivel a litvánok is nagy tömegben vettek részt az oroszok ellen a felkelésben —, 1834-ben áthelyezték Kievbe, megalapítva ott az Orosz Birodalom új egyetemét. A varsói orvosi kar sebészképzése *Császári Sebészakadémia* néven tovább működhetett, míg a vilnai orvosi kar épületeiben 1842-ben ugyancsak Sebészakadémiát nyitottak meg: elsősorban a hadsereg és korlátozott mértékben a polgári egészségügy

¹⁹ Szumowski: i. m.

²⁰ Grochulska, B.: *Ksiestwo Warszawskie*. Warszawa, 1975.

részére képeztek seborvosokat és szülésmestereket. Varsóban 1864-ben ismét megnyílt a Császári Egyetem orosz nyelvű oktatással, természettudományi, bölcsélet, jogi és orvosi karokkal, míg Vilnóban 1896-ban főiskolai rangú tanintézetet (bölcseleti, természettudományi és sebészeket képező orvosi karral) engedélyeztek, természetesen az oktatás nyelve itt is az orosz volt, amit csak 1912-ben — korlátozott formában 1905-ben — váltottak fel a litván nyelvre.²¹

A 19. század legelején az Orosz Birodalom területén alapított egyetemek sorába tartozott az 1804. november 5-én kapuit megnyitott kazányi egyetem, amely a kelet felé irányuló orosz terjeszkedés legfőbb szellemi központját jelentette, a szervezésében jelentős szerepet játszottak a baltikumi németek, hasonlóan Harkovban is.²² Harkovnak a Birodalom déli területein szántak jelentős szerepet, elsősorban az ún. kelet-ukrán területek oroszosítása szempontjából.²³ Az előbb említett egyetemeken természetesen orvosképzés is folyt, színvonalának emelése érdekében jelentős számban hívtak meg külföldi szakembereket, elsősorban a német területekről, de magyarokkal is gyakran találkozunk tanári karukban. Főleg a 18. század végén és a 19. század elején az oroszországi orvostársadalom vezető rétegében szerepet tölthettek a magyarok, akik közül kiemelkedik *Peken Keresztély*, *Kereszturi Ferenc*, *Gyöngyössy István*, mint a Birodalom egészségügyének szervezői, egyetemeken oktató tanárok.²⁴

Aránylag kevés szó esett az Orosz Birodalomhoz — az 1808/1809. évi svéd-orosz háború után — tartozó *Finn Nagyhercegség* Helsinkiben működő egyeteméről. Ezt az egyetemet még a svédek 1640-ben Turkuban alapították meg, Uppsala mellett — természetesen figyelembe véve a dorpati egyetemet is — a svéd királyság egyik legfontosabb oktatási intézményének számított. Éppen a svéd-orosz háború idején Turku olyan súlyos tűzkárokat szenvedett, hogy az egyetemet Helsinkibe helyezték át. A svéd uralmat felváltó orosz fennhatóság meghagyta a Finn Nagyhercegség autonómiáját, de területén orosz csapatok állomásoztak, s a főkormányzó a nagyhercegi címet is viselő cár nevében állott a Nagyhercegség élén. A helsinki egyetem önkormányzatát ugyan erősen korlátozták, de a szentpétervári Művelődési Minisztérium felügyelete alatt a térség értelmiségének képzőhelye maradt. Igaz, a svéd szellemi befolyást erősen visszafogták, helyébe az orosz és német tanároknak engedtek működési teret. 1828-ban *Sándor Egyetemnek* nevezték el, 1896-ban a finn nyelvet is hivatalosan az oktatás nyelvévé tették. Addig — 1828-tól — az orosz volt az oktatás nyelve, amely mellett svédül és németül is előadhattak. Annak ellenére, hogy a helsinki egyetem a maga 400 hallgatójával a Birodalom kisebb felsőoktatási intézményei közé tartozott, egyik fontos olyan egyetemnek számított, ahol teret engedtek az európai művelődés szabadabb terjesztésének.²⁵

Az Orosz Birodalom a 19. század derekán újra válságos helyzetbe került, hiszen a krími háborúban elszenvedett veresége ismételten előtérbe helyezte azokat a halaszthatatlan belső reformokat, például a jobbágyfelszabadítás kérdését, amelyek nélkül óhatatlanul elmaradt Európa mögött. Itt nincs hely a mélyebb elemzésre, de a Birodalom belső szerkezeti felépí-

²¹ Kuzmin: i. m.

²² Deyna: i. m.

²³ Kuzmin: i. m.

²⁴ Schultheisz—Tardy: i. m.

²⁵ *Geschichte der Medizin in Helsinki*. Helsinki, 1979.

tésének átrendezésével egy időben intézkedések történtek az oktatás — ezen belül az egyetemi képzés — korszerűsítésére, kiszélesítésére. Így került sor újabb egyetemek — Odeszsa, Varsó, Tomszk stb. — alapítására, hogy a Birodalom érdekeinek és szükségleteinek megfelelő számú értelmiséget biztosítsanak. Az egyetemek viszont kettős küzdelem színterévé váltak: egyrészt a felerősödött nemzetiségi mozgalmak harcot indítottak — például Dorpatban, Helsinkiben, Kijevben, Odesszában stb. — az erőteljes russzifikálás ellen, az oroszokkal szemben a nemzeti nyelvek használatáért, a háttérbe szorított nemzetiségi kultúrák műveléséért. A másik cél a tanzabadság megteremtése lett, igaz a szabadabb tudományos szellem korlátozása a természettudományi és orvosi karon kevésbé vált érezhetővé. Mindenesetre ez az időszak igen lényeges a nemzeti nyelvek megteremtése, illetve a nemzeti kultúrák felépítése szempontjából.²⁶

A 19. század második felében Európa keleti térségében mind erőteljesebbé vált a nemzeti államok kialakulása, s különböző — elsősorban az orosz és a török — elnyomó hatalmától való szabadulásának folyamata. Amint a török uralomtól fokozatosan szabadultak fel a balkáni népek, úgy alakultak sorra főiskoláik, egyetemeik. 1819-ben alapították meg azt a bukaresti intézményt, amelyet a *Román Királyság* megszületése után, 1864-ben — elsősorban német egyetemek segítségével — egyetemmé szerveztek át. *Bulgáriában* 1885-ben alapították meg a szófiai egyetemet, mint a Balkán első egyetemet, hiszen a török uralomtól korábban megszabadult *Szerbiában* csak 1912-ben alapítottak egyetemet.

Amíg Kelet-Európában erőfeszítések történtek az európai haladáshoz való felzárkózásra, addig Közép-Európa térségében az oktatási és felsőoktatási rendszer tudatos és az állam szempontjainak megfelelő fejlesztési folyamata játszódott le. Itt már nem az első egyetem alapítása volt a cél, hanem a meglévők mellé, kisebb területi egységekre ható intézmények szervezésének folyamata játszódott le. Az *Osztrák—Magyar Monarchia* területén jól nyomon követhető ez a folyamat: *Eötvös József* elképzeléseiben nemcsak a kolozsvári egyetem megalapítása szerepelt (1872), hanem a magyar korona területén még másik három is ami — anyagi okok miatt — csak a századforduló után valósulhatott meg (Pozsony, Debrecen). Az osztrák császári korona területén ekkor alapítják meg az innsbrucki egyetemet, erőteljesen fejlesztik a grazi egyetemet, míg *Csehországban* Prága mellett jelentősebb szerepet kapnak Olmütz és Brünn egyetemei. Igaz, a prágai egyetemen a század végén olyan magas hőfokot ért el a cseh és a német ellentét, amely végül az egyetem kettéválásához, a prágai német egyetem kiválásához vezetett. Lemberg egyeteme sem volt mentes a nemzetiségi ellentétektől, hiszen itt körvonalazódott az *ukrán* nemzeti mozgalom, miközben Bécs a lengyel-ukrán ellentétek szításával a maga hasznára igyekezett a helyzetet fordítani.²⁷

Az orvostudomány szempontjából meghatározó szellemi erőt a bécsi egyetem orvos kara képzett a 19. század közepéig, hiszen ez az egyetem a Monarchián belül olyan különleges jogokkal volt felruházva, amelyekkel egyik egyetem sem rendelkezett. A Bécsben szerzett oklevél a Monarchia bármely területén érvényes volt, míg a más egyetemeken szerzett csak az adott ország területén. Például a pesti egyetemen kapott oklevél csak a magyar korona területén volt érvényes, máshol nem. Így a hallgatók többsége igyekezett tanulmányait Bécsben befejezni, az egész Monarchia területére érvényes diplomát szerezni. Ez is magyarázza, hogy miért tanultak olyan nagy tömegben Bécsben orvosok, annak ellenére, hogy

²⁶ Arons: i. m.

²⁷ Deyna: i. m.

saját szülőföldjükön is működött orvosi kar. Valójában az orvosi kar szempontjából ezt a Monarchián belüli peregrinációt 1885-ben adminisztratív eszközökkel kellett megszüntetni, amikor is a magyar hallgatók bécsi tanulmányait a magyar és a császári *Vallás- és Közoktatásiügyi Minisztériumok* között engedélyhez kötötték. Ez nemcsak magyar, hanem más birodalmi népek vonatkozásában is érvényes volt.²⁸

A kiegyezésig sokszor több magyar orvos tanult Bécsben, mint a pesti egyetem orvosi karán, annak ellenére, hogy a magyar orvosi karon semmivel sem kisebb tudású szakemberek tanítottak. A bécsi Vallás- és Közoktatásiügyi Minisztérium főleg a neoabszolutizmus idején, adminisztratív eszközökkel is befolyásolta az egyes orvosi karok színvonalának emelését, nem az anyagi eszközök bővítésével, hanem a jó szakember hírében álló tanárok kinevezésével. Csak példaként említhetjük *Czermák János* — a prágai Jan Czermak élettan-tudós — pályafutását, aki az 1850-es években Grazban, Krakkóban, majd Pesten szervezte meg a modern élettani kutatás és oktatás tanszékeit, de ismereteit Breslauban, az ugyancsak cseh *Jan Evangelista Purkinje* intézetében szerezte. Ugyancsak felemlíthetjük az ún. második bécsi orvosi iskola kiemelkedő egyéniségeit, akik közül *Hebra*, *Skoda*, *Kolletschka*. *Rokitansky* csehországi születésű orvosok voltak, a kórbonctani szemlélet megalapozásával Bécsen a 19. század közepén a világ orvostudományának egyik központjává tették.²⁹ Nevelteik közül került ki az a pesti orvosi iskola, amely a magyar orvostudományt a 19. század második felében az európai színvonalra emelte. Ez már európai jelentőségű, de hangsúlyozottan magyar orvosi irányzat volt, amelynek hatását jól lemérhetjük nemcsak Európa nyugati, középső, de keleti területein is. A bukaresti egyetem világhírű orvostudósa, *Victor Babes* a pesti egyetem nevelte volt, működött a magyar fővárosban és Kolozsvárott egyaránt, de pályájának csúcsára Bukarestben érkezett. Soha nem tagadta kötődését a magyar orvostudományhoz, sőt mindig külön kiemelte a magyar medicinával való kapcsolatát.

E kisugárzás másik területe az Európához közeledni kívánó *Török Birodalom* korszerű orvosképzésének és betegellátásának területén is lemérhető. Isztambulban 1834-ben szervezték meg az első, az európai orvosképzést követő *Katonaorvosi Akadémiát*, amelynek feladata éppen — a hadsereg korszerűsítésével párhuzamban — a katonaorvosképzés megszervezése volt. Ebből a katonaorvosképzésből nőtt ki az európai normákat követő török orvosképzés, s ebben jelentős szerepet játszott a magyar orvostársadalom. A magyar szabadságharc leverése után török földre menekült honvédorvosok közül közel ötven török szolgálatba állt, s az 1850/60-as években *Gaál Gusztáv*, *Hammerschmidt Károly* és mások eme Akadémia tanárai voltak. Hammerschmidt Károly (*Abdullah effendi*) nevéhez fűződik a török nyelvű orvosi könyvírás megszervezése, a *Természettudományi Múzeum* felállítása, akit ma török földön a legnagyobb elismerés övez. A 19. század utolsó harmadában — a németek és franciák mellett — „kerestek” voltak a magyarok, közel 800 magyar szolgált hosszabb-rövidebb ideig a török katona- és polgári egészségügyben. Természetesen ezt nem szabad túlértékelni, hiszen a magyar orvosok mellett túlnyomó többségben a német, a francia és angol orvosok voltak, de szép számban találunk cseh, lengyel és más nemzetiségű szakembereket is.³⁰

²⁸ Demkó: i. m.

²⁹ Lesky, E.: *Wiener medizinische Schule*. Wien, 1972.

³⁰ Kapronczay K.: Az 1848–49. évi szabadságharc volt honvédorvosainak sorsa török földön. *Honvédorvos*. 1979, 3–4.

Közép- és Kelet-Európában egyetemalapítási szempontból valóban döntő fordulatot a 18/19. század hozott, bonyolult és összetett folyamatként megteremtette azt az alapot, amelyre századunk erősen szakosodott felsőoktatása épült. Ezen belül az orvosképzés külön területet képez, amely a 18. század derekától valóban — függetlenül e térség hatalmi ellentéteitől és törekvéseitől — az államok belső igényeit volt hivatva kielégíteni.

KÁROLY KAPRONCZAY, PhD.
 general director of
 Semmelweis Medical Historical Museum,
 Library and Archives
 H—1023 Budapest, Török u. 12.

ZUSAMMENFASSUNG

Der aufgeklärte Absolutismus hat in der Ärztebildung Mittel-Ost-Europa's eine bedeutende Wendung eingebracht. Das Ziel war nicht nur die Aufschliessung diesen Monarchien Mittel-Ost-Europa's zum Bildungsniveau Westeuropa's und die Erfüllung der inneren Anforderungen diesen Staaten, sondern auch die Erschaffung der Bildungs-, Gesundheits- und Verwaltungsformen, befriedigend die Ansprüche der zukunfts-vollen Bürgerschaft. Die Ausbildung und die Gesundheitspflege wurden als die wichtigsten Staatsaufgaben anerkannt.

Die Aufgabe war nicht nur die Erschaffung der neuen Verwaltungsmethoden, sondern auch die Ausbildung der standesgemässen Fachleute. Ausser den Reformen des Gesundheitswesens (Verwaltung, Krankenhausentfaltung, Präventivgesetze u.s.w.) war die wesentliche Frage auch die Heranbildung der Ärzte von hohem Niveau und im entsprechenden Gesamtzahl, mittels der Gründung neuerer medizinischen Fakultäten. Diesen Umwandlungsprozess ist im Preussen, im Russland und auch in der Habsburgischen Monarchie zu beobachten, trotzdem haben sich bedeutende Unterschiede im Bereich der Ärzteausbildung der aufgeklärten absolutistischen Monarchien Mittel-Ost-Europa's gezeigt. Im Russland determinierte die Gründung der Universitäten und die medizinischen Fakultäten die Wichtigkeit der Aufschliessung zur Mittel- und Westeuropa, im Preussen und im Staaten der Habsburgischen Monarchie war grundlegend die Realisierung des Gebietsgrundsatzes. Das Gebietsgrundsatz hatte die genau bestimmbaren Territorien mit genügend Ärztestand zu belegen, für bürgerlichen und militärischen Gesundheitsdienst gut ausgebildeten Ärzte und Wundärzte zu versichern. Im Osteuropa war von ausschlaggebender Bedeutung die Gründung der Universitäten von europäischen Niveau. Im diesen Gang hatten sehr wichtige Rolle die mehr jahrhundertlang wirkenden alten medizinischen Fakultäten (die deutschen Universitäten, die Wiener- Prager- und Krakauer Universitäten). Die Geistesströmung und Wirkung diesen Universitäten sind im neugegründeten Fakultäten gut bemerkbar. Diese Wirkung hat sich nicht nur im Nationalität der Gastprofessoren, sondern auch in ihrer Zugehörigkeit zur verschiedenen medizinischen Schulen gespiegelt.

A PSZICHIÁTRIA HÖLDERLIN KORÁBAN*

VIDA ISTVÁN

A több mint 400 éves tübingeni egyetem 1980. szeptember 27. és október 31. között egy különös kiállítást rendezett az Egyetemi Könyvtárban a *Német Orvostörténeti, Természettudomány- és Technikatörténeti Társaság* fennállásának 63. évfordulója alkalmából. A katalógus 101 dokumentumot — képek, könyvoldalak és levelek gyűjteménye — tartalmaz, a *Psychiatrie zur Zeit Hölderlins* című kiállítás összegyűjtött anyagát számtalan képpel illusztrálva.

A pszichiátria szakkifejezést — mint tudjuk — az elmekörtanra, a tudománynak az elmeba-jok, kóros lelki jelenségek és kedélybetegségek széles körével foglalkozó ágára alkalmazzuk. Hogy miért éppen Hölderlinnel és korával hozták összefüggésbe, annak az okát már sejtheti mindenki, aki a világirodalomban kissé járatos. Friedrich Hölderlin, a költő, Goethe és Schiller mellett a német klasszika legnagyobb alakja volt. Élete a 18. és 19. század fordulójára esett, 1770 és 1843 közé. Hetvenhárom évének teljes második felére azonban gyógyíthatatlan lelki betegség nehezedett s ez hozta kapcsolatba a pszichiátriával. Harminchat esztendő múlt, amikor zárt intézetbe került, majd egy család gondozásába, ahol további éppen 36 évig tartott még élete. Tragikus sorsa miatt Hölderlin személyét fokozott érdeklődéssel övezte az utókor és ez soha nem fog megszűnni. Tudni szeretnénk, miben állt a betegsége, hogyan keletkezett, valóban gyógyíthatatlan volt-e? Korunkban pl. egyes irodalmárok kétségbe is vonják, hogy

* *Vida István* (Komárom, 1915. április 6.—Budapest, 1996. május 13.) jogász, politikus, Erasmus-kutató.

Jezsuita diák Kalocsán, majd a pesti jogi karon joghallgató. Az Egyházközségi Munkásszakszabványok (EMSZO) alapítója, 1936 őszén, az EMSZO-KALOT együttműködés programjának meghirdetője (1938. május 15.), a Magyar Dolgozók Országos Hivatásszervezete értelmiségi tagozat (agrár és ipari mellett) főtitkára (1939). A „hivatásszervezet” névadója a mozgalomindító Kerkai Jenő, jelentése: a munka hivatássá emelése, beleértve ennek gazdasági-társadalmi feltételeit. 1944 végén a KALOT, EMSZO és a Hivatásszervezet vezetőit a nyilasuralom bebörtönzi vagy deportálja, köztük Vida Istvánt is. A rövid életű koalíciót követően (1945—1947) munkanélküli, segédmunkás végül könyvvügnök. Könyvantikváriumot nyit (1957—1971), fenyegetettség miatt emigrációba kényszerül (1971 ősz), ezért két és fél év börtönbüntetésre és teljes vagyonelkobzásra ítélik távollétében. A tübingeni egyetem egyik kari könyvtárának vezetőjeként vonul nyugdíjba (1981). Antall József miniszterelnök szorgalmazására ítéletét semmissé nyilvánítják. Hazatérése után egy évvel meghal. Antall Józsefhez személyes barátság fűzte.

Számtalan tanulmánya jelent meg, részben itthon (Vigilia, Új ember, Magyar Szemle), részben emigráns lapokban (Új Látóhatár, Katolikus Szemle). A 30-as évek mozgalmáról irt alapos összefoglalás a „Szociális irányú katolikus mozgalmak hazánkban (1935—1945)” (Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 4. k. Bp. 1992.). A „Félbemaradt reformkor” c. könyv összeállítója, bevezető tanulmányának szerzője. (Róma, 1990.) Jelentős Erasmus-kötete kéziratban, hiánypótló a szakirodalomban, máig nem jelent meg.

Az emigrációba kényszerült szerző cikke, kívánságára leánya, Vida Mária nevében jelent meg (Természet Világa, 1981. 112. évf. 7. sz.). A kéziratot — a tények rögzítésével — adattárunkban helyeztük el (SOM Adattár, 855—882). A szerző személye és személyes barátsága Antall Józseffel kötelez arra, hogy a cikket neve alatt közöljük.

J. G. Schreiner és R. Lohrbauer rajza:
Friedrich Hölderlin 1823-ban

őrült volt. Vannak, akik szerint a mostoha körülmények áldozata, és ezek közé a körülmények közé sorolják a korabeli pszichiátria fejletlenségét is.

Hogy miért a tübingeni orvostörténészekre várt ennek a tudományos és irodalmi felderítésnek az elvégzése, az Hölderlin életútjával függ össze. Itt végezte Tübingenben felsőbb tanulmányait. A híres evangélikus kollégiumban többek közt *Hegel* és *Schelling* is a szobatársai voltak. De ide, ennek a városnak egyetemi klinikumába kísérték be később, aggasztó állapotában, és ugyanitt, a Neckar-part egy romantikus pontján töltött már elborult elmével 36 évet, egészen haláláig. Első neves versciklusának a *Tübingeni himnuszok* címet adta, még önfeledt ifjúsága idején. De a szomorú korszak egy-egy világos pillanatában született versei, az úgynevezett *Kései himnuszok* szintén ebben a városban kerültek papírra. S végül testi maradványai is ennek a temetőjében tértek nyugovóra.

Így függ össze a pszichiátria, Hölderlin és Tübingen, tehát a kiállítás témája teljességgel érthető. *A pszichiátriai Hölderlin korában* probléma-köteget négy ütemben bogozgatja a bemutatott anyag. Az első 29 dokumentum a pszichiátria elméletének és gyakor-

latának helyzetével foglalkozik, általában 1800 és 1850 között. A következő kb. ugyanannyi dokumentum szintén ezt vizsgálja, de speciálisan Tübingen és a szűkebb haza, Württemberg viszonylatában. A harmadik rész arra nyújt választ, hogyan ítélték meg Hölderlin állapotát a maga korában. Végül a negyedik részben a modern véleményeket tartalmazó írások legfontosabb részével ismerkedhetünk meg. Az anyag összegyűjtésén és megfelelő tagolásán kívül a kiállítás rendezői nem utolsó sorban pártatlanságuknak köszönhetik a sikert. Eltérő, sőt egymással szembenálló felfogások párhuzamosan, egyenrangúan szóhoz jutnak és a döntést a szemlélőre bízzák. Vegyük most hasonló tárgyilagossággal szemügyre a részleteket.

A 19. század első felében következett be az a fordulat, amely a pszichiátriának tulajdonképpeni létjogosultságát eredményezte. A neves *Johann Peter Frank* 1827-ben, Lipcsében megjelent könyvében a következőket írta: Nemrég az állam csak annyit csinált, hogy az őrülteket elzáratta, nehogy kárt tegyenek a társadalomban. Most azonban — fejtette ki akkor — nagyot lépünk előre, mert az a célunk, hogy hasznavehető tagokként vezessük vissza őket az emberi közösségbe. Frank professzor a gyógyítás módját orvosilag szervezett önálló elme-gyógyintézetek létesítésében látta. Akkoriban ez valódi úttörés volt, miután évszázadokon keresztül aféle porkolóbak segítségével adminisztrálták az őrülteket elkülönítő házakat.

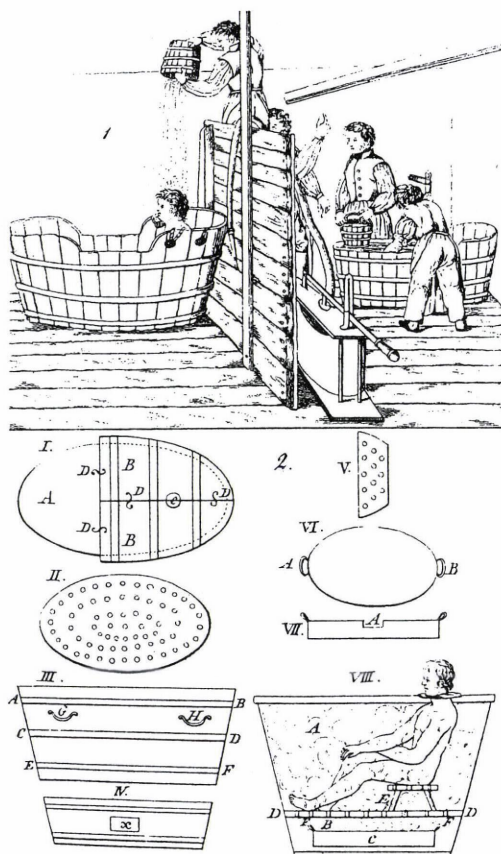
Most nézzük, hogyan vélekedtek a korszak vezető tudósai? *Pinel* szerint azok a mániák, amelyek periodikusnak jelentkeznek, gyógyíthatók, éspedig szigorú, de szeretetteljes neveléssel. *Reil* professzornak az volt a felfogása, hogy az elmezavar általában gyógyítható, ha sikerül hatásos ingerekkel a józanodás folyamatát mozgásba hozni. *Heinroth* viszont azon a meggyőződésen volt, hogy az őrült bűnös szenvedélyekből származó tévelygés és megzava-

Igelsheimer rajza után készült litográfia: Johann Heinrich Ferdinand Autenrieth (1772—1835), Hölderlin egyik kezelőorvosa

rodás következtében beteg; őt tehát gyógyulása érdekében bűneitől kell megszabadítani. Ezzel szemben például *Greisinger*nek az volt az álláspontja, hogy az elmebajok mindenkor az agyvelő megbetegedésére vezethetők vissza. Ezek a nagyon is eltérő elméletek ugyanakkor a gyakorlatban elvileg megegyeztek abban, hogy a fizikai, sőt kényszer eszközök alkalmazását nélkülözhetetlennek tartották. A beteget nem szabad kínozni — így hangzott az alapelv —, de zilált fázisaiban valahogy „*ki kell sámfázni*”. (Ne vegyék zokon olvasóim a suszternyelvből vett kifejezést, de ezt találtam a legmegfelelőbbnek!) Sokszor elrémisztők azok az ábrák és rajzok, amelyek a különféle bilincseket, kényszerzubbonyokat, forgatógépeket és hengereket, vagy arc- és testmerezítőket bemutatják. Valósággal megkönnyebbül az ember, ha a máig is alkalmazott korabeli fürdés- és mozgásterápia képeit szemléli. Úgy vélem, ezen a ponton egy lábjegyzettel adósunk maradt a kiállítás. Rá kellett volna mutatnia arra, hogy legújabbban a pszichofarmakológia fejlődése tette fölöslegessé a régi kényszereszközök alkalmazását. A 19. században, de még a 20. század kezdetén is rideg szerszámokra voltak szükségképpen ráutalva azok, akik még nem ismerhették a lelki folyamatokat befolyásoló modern gyógyszereket.

Vagy 30 további kiállított darab számolt be a hajdani württembergi királyság s azon belül Tübingen viszonyairól, ahol a gyűjtőnéven mániákusnak nevezett betegek embersége-

Zuhany és gőzfürdő elmebetegek részére. (19. sz. eleje)

sebb, korszerűbb kezeléséért folyt a sziszifuszi küzdelem. A területi vonatkozású adatokból engem főleg azok érdekeltek, amelyek a beteg Hölderlin orvosát és kórházát érintették. Így bukkantam a nagyhírű *Autenrieth* nevére, aki az egyetem vezető orvosprofesszora volt és aki klinikumán kezdettől fogva merész újjátásként három betegszobát létesített ún. elmebetegek számára. Ezeknek a szobákban egyikében állt 9 hónapon át kezelés alatt, igen szörnyű állapotban Hölderlin, míg aztán lecsendesülten családi gondozásba nem került. *Autenrieth* kezelte és a kórházon kívüli elhelyezés terve, sőt még a család kiszemelése is tőle indult el. Tetterős, praktikus ember volt, aki a pszichopátiás jelenségeket különleges testi és lelki tényezők összjátékszására vezette vissza. Az ilyen beteg az ő szemében olyan volt, mint egy nagyra nőtt neveletlen gyermek, akit irgalmas szigorral gyógyítani lehet. Sokévtizedes fáradozása rezignációval, reményvesztéssel zárult. Hogy ebben a Hölderlin-esetnek milyen része volt, arról nem szól a krónika.

Ezután a problémakör után következett a költő szempontjából legérdekesebb dokumentáció: hogyan látták orvosok, barátok, rokonok és ismerősök Hölderlin állapotát? A súlyosan depresszív mánia és schizofrénia, tehát ún. tudathasadás diagnózisai állnak össze a papírokból. Sok levél, szakértői jelentés, receptkönyv-oldal található itt és az összkép Hölderlin külső körülményeiről a gondját viselő család körében kedvezőbb nem is lehetne. Nagyokat sétál, énekel és zongorázik, rengeteg papírt teleír, de bukott titánnak érzi magát néha, s ha búskomor, a vizet és a fákat nézi.

A befejező témakör az utókor irodalmával foglalkozik, egészen napjainkig. Első teljes körleírására halála után 65 évvel egy *Lange* nevű ideggyógyász vállalkozik, aki katatóniának, a hasadásos elmezavar egy válfajának diagnosztizálja betegségét. A filozófus *Jaspers, van Gogh*-gal állítja párhuzamba. *Kretschmer* nyomán több műben is feltűnik a költészet és a tudathasadás közötti rokonság gondolata. Szóhoz jutnak azok is, akik a kor, a kortársak és a magánélet oldaláról ért csapások áldozatának látják. Tagadják tehát Hölderlinnél — és talán mindenkinél — egy endogén, vagyis belülről ható folyamat létezését. Ezekhez sorakozik a francia *Bertaux* is, aki 1978-ban megjelent könyvében jóformán mindent megkérdőjelez, amit előtte Hölderlin személyes sorsáról írtak.

Jó lenne, ha az anyag vándorkiállítás formájában egyszer Magyarországra is eljuthatna. Erre kevés a remény. Akit Hölderlin érdekel, annak ajánlom, hogy *Babits* és *Szerb Antal* irodalomtörténetében nézzen utána. Alig akad nevesebb magyar műfordító, aki néhány versét le ne fordította volna. Nagyobb műveit is átültették újabban magyarra. Befejezésül egy Radnóti-fordítás, igazi Hölderlin:

„*Körbe bolyongó árny, vagyok, // élek ugyan, de nem értem, // miért kell élnem még, // fénytelen, egyre tovább.*”

ISTVÁN VIDA

**FAKSZIMILE KÜLÖNGYŰJTEMÉNY
ANTALL JÓZSEF EMLÉKÉRE
GYÖRGYEV FERENC* AJÁNDÉKA
A SEMMELWEIS ORVOSTÖRTÉNETI
MÚZEUM, KÖNYVTÁR ÉS LEVÉLTÁR RÉSZÉRE**

SOMORJAINÉ CSÖPPÖS TERÉZIA

A *Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár* Történeti Dokumentációs gyűjteménye, ahol a Múzeum muzeális értékű könyveit őrizzük az Egyesült Államokból egy 73 (76 kötet) műből álló gazdag sorozattal gyarapodott. *Györgyev Ferenc*, New Havenben élő magyar származású orvostörténész ajándékozta intézetünknek e kiemelkedő értékű faksimile kiadványokat, melyek a 16. századtól a 20. századig megjelent európai és amerikai orvosi szakirodalmat képviselik.

Györgyev Ferenc a néhai *dr. Antall József* miniszterelnök — a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum volt főigazgatója — emlékére küldte el a — *Classics of Medicine Library* sorozatot intézetünknek. Az ajándék tartalmazza főleg angol nyelven az egyetemes orvosi irodalom, valamint az orvostörténeti kutatásokhoz szükséges korabeli szakkönyveket és orvostörténeti összefoglaló munkákat. A sorozat köteteihez ismertető füzetek tartoznak, amelyek a szerző életrajzát és műveinek rövid ismertetését, valamint különböző nyelveken megjelent kiadásait foglalják össze.

A *Classics of Medicine Library* sorozat 1978-ban indult el és a kiadása napjainkban is tart. Egy szerkesztőbizottság (melynek tagja Györgyev Ferenc), döntése alapján válogatják ki a legjelentősebb műveket. A sorozatot a *Gryphon* kiadó szerkeszti. A kötetek szép kiállításúak: bordázott, aranyozott kötésben, különleges minőségű papírral készülnek. Múzeumunk az értékes könyvajándékot különgyűjteményként kezeli. Megkülönböztetésükre bé-

* Györgyev Ferenc (Bp. 1925—) a budapesti Bolyai (ma Berzsényi) Gimnáziumban érettségizett 1943-ban. A Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti karán folytatta tanulmányait, 1948-ban abszolvált. Letartóztatták 1948-ban: „Novemberben a Buda-déli internálótáborban kötöttem ki, 1949 tavaszán a tábor Kistarcsára költözött. 1950-ben az ÁVH (Államvédelmi Hatóság) átvette a tábort, 1950-ben Recskre vitték. A *szocialista törvényesség* nevében 1953 nyarán a tábort feloszlatták. A Kistarcsára vitték (kb. 20% került internálás után bíróság elé) engem 1953 őszén nyolc évre ítéltek, mint De Gaulle tábornok kémjét. (*Az öt év börtönt beszámították.*)” Elítéltként a várpalotai bányába került, innen 1955-ben — munkamegtagadás miatt — Márianosztrára. A budapesti Mosonyi utcai Tolonckórházban megoperálták, majd a gyűjtőfogházból a csolnoki bányába került ahonnan 1956. márciusban szabadult végleg. Politikai fogolyként ártatlanul, 23—31 éves koráig, 1948 és 1956 között 7 és 1/2 évet töltött börtönben. Az 1956-os forradalom leverése után Ausztriába szökött, innen került az Egyesült Államokba. 1957-től a Yale egyetem hallgatója, eközben az egyetemi könyvtárban dolgozik (New Haven). 1960/62 között könyvtárosi diplomát szerez a Southern Connecticut State University-n, majd 1967-ben a Yale egyetemen orvostörténelemből megszerzi az M. A. fokozatot. Disszertációjának témája a gyermekágyi láz története, a Semmelweis Ignác felfedezése és híres művének megjelenése közötti időszak elemzése. 1968-tól nyugalmába vonulásáig (1994) az egyetem Orvostörténeti Könyvtárának igazgatója.

lyegző készült az alábbi felirattal *Antall József emlékére Györgyey Ferencről a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum részére.*

Az értékes gyűjteményből az alábbiakban — mintegy ízelítőként — néhányat ismertetünk főleg olyan műveket, amelyek szerzőjük személye vagy könyvritkasága miatt kiemelkedő értékűek.

Ilyen mű az „orvostudomány atyjának”, a görög medicina legnagyobb alakjának, *Hippokratész*-nek (Kr. e. 460—377) aforizmáit tartalmazó kötet *The Aphorisms...* leghíresebb gyűjteménye, amely 8 részből áll és szinte tömondatokban foglalja össze az orvosi tudnivalók lényegét.

A reneszánsz a legnagyobb változást az anatómia területén hozta az orvostudományban: *Andreas Vesalius* (1514—1564) az anatómia megújítója. *Sainders, S. J.—O'Malley C.* Vesalius anatómiai atlaszáról készült tanulmányát méltán forgathatják a vele foglalkozó kutatók. A kor leghíresebb sebésze *Ambroise Paré* (1510—1590), aki 20 művet írt, amelyek a sebészet fejlődését erősen befolyásolták. A róla és munkájáról készült értekezés *Geoffrey Keynes* (London, 1951) orvostörténetész munkája.

A 17. században élettani és kórtani szempontból talán legnagyobb orvosi előrelépés a vérkeringés felfedezése volt. Az angol *William Harvey* (1579—1657) *De motu Cordis* művében tette közzé először (Francofurti, 1628). A keringés tana mellett az élettan más területein is végeztek megfigyeléseket. Példa erre *Robert Boyle* (1627—1691) angol kémikusnak az emberi vérről írt tanulmánya *Memoirs for the natural Hist. of Humane Blood* (London, 1683—94). Az „angol Hippokratész”, ahogy kortársai nevezték *Thomas Sydenham*-et (1624—1689), egyben a legnevesebb klinikus volt, aki a betegségek fajták szerinti rendszerezésére törekedett. A sorozatban összegyűjtött munkáit jelentették meg. Az angol *Thomas Willis* (1621—1675) nevét agyanatómiai kutatásai tették ismertté. Eredeti megfigyeléseit írja le fő munkájában *The London Practice of Physick* (London, 1865).

A 18. századi orvostudomány újabb változásokat hozott. *William Withering* (1741—1799) vezette be az orvosi gyakorlatba a népigógyászatból átvett digitális terápiát. A gyűszűvirágról szóló tanulmánya *An Account of the Foxglove* (Birmingham, 1785) is ezt igazolja.

Igen jelentős volt az angol szülészeti iskola, melyre a konzervativizmus jellemző. Reprezentánsai közül *William Smellie*-t (1697—1763) kell kiemelni, akinek kitűnően illusztrált munkáját a szülészet elméletéről és gyakorlatáról tanulmányozhatjuk (London, 1752).

A lélek orvosi értelmezésével a pszichiátriai jelenségek az orvostudomány részévé váltak. Jelentős szerepet játszott ebben *Philippe Pinel* (1755—1826), a kor kiemelkedő francia elmeorvosa, aki az első pszichiáter is volt. Tanulmánya az elmebetegségekről *Treatise on Insanity...* (London, 1806) méltán tette népszerűvé.

A korszak legnagyobb jelentőségű egészségvédelmi teljesítménye az általános himlőoltás bevezetése. *Edward Jenner* (1749—1823) összegyűjtötte megfigyeléseit, hogy helyreállítsa a vaccinatio hitelét és saját költségén kinyomtatta felfedezésének összefoglalását *An Inquiry into the Causes and Effects of the Variolas Vaccinae, a Disease...* (London, 1798). Az edinburgh-i *Willam Cullen* (1712—1790) dolgozta ki elméletét, hogy minden betegség csökkent idegmozgásra azaz „idegerőre” vezethető vissza. Ő vezette be a neurózis fogalmát is. Legjelentősebb orvosi előadásainak gyűjteménye *Lectures on the Materia Medica* (Dublin, 1773) címmel jelent meg.

A 18. századi orvostudomány fejlődését erősen befolyásolta az új kórbonctani szemlélet és kutatás. Ez pedig elsősorban a híres olasz orvos, anatómus és patológus *Giovanni Baptista*

Morgagni (1682—1771) tudományos életművének köszönhető, amelyben a betegségek okai-val foglalkozik: *The Seats and Causes of Diseases* (London, 1769). Az akkori szokás szerint az emberi szervezetet elemezte tetőtől talpig: fej betegségei, mellkas, has, általános betegségek, daganatok, syphilis, mérgezések végül kiegészítésekkel zárja a 600-nál is több boncolás eredményét összegző munkáját.

A 19. század orvostudományára a tudományos medicina felgyorsulása és kiszélesedése jellemző. *Nicolas Corvisart* (1755—1821) francia kórbonctan tanár egyik neves tanítványa *R. T. Laënnec* (1781—1826). Az ő érdeme, hogy meghatározta és elkülönítette a legfontosabb tüdőbetegségek patológiai jellemzőit a *Treatise on the Diseases of the Chest* (London, 1821). *Claude Bernard* (1813—1878) a szervezet összefüggésével kapcsolatban tanulmányozta az emésztési folyamatokat *An introduction to Study of Experimental Medicine* című gyűjteményes munkájában. A sejttan és a medicina átfogó szintetizálásának érdeme *Rudolf Virchow*-é (1821—1902), főműve a *Cellular Pathology* 1860-ban jelent meg.

Az 1860-as években a bakteriológiai kutatások is fellendültek. Elsősorban a német *Robert Koch* (1843—1910) nevéhez fűződnek, aki először főleg a sebfertőzésekkel foglalkozott *Investigations into the Etiology of Traumatic Infective Diseases* (London, 1880) című munkája is ezt igazolja. Robert Koch legnagyobb érdeme mégis a tbc és a kolera kórokozójának a felfedezése volt.

Ilja Mecsnikov (1845—1891) a fagocitózis felismerője, olyan élettani — kórtani mechanizmusokat magyarázott meg, amelyeknek sem eredete, sem biológiai célja addig nem volt világos *Lectures on the Comparative Pathology of Inflammation* (London, 1893).

Új típusú antiszeptikus eljárás *Joseph Lister* (1827—1912) a glasgow-i egyetem sebészorvosának kutatásaihoz kapcsolódik, összegyűjtött tanulmányainak kötete, az 1909-es kiadás.

A magyar orvosi szakirodalom legjelentősebb munkája angol fordításban *Semmelweis Ignác* (1818—1865) műve: *The Etiology, the Concept and the Prophylaxis of Childbed Fever*, amelyben minden benne van, amit felfedezésének történetéről és Semmelweis kétségeiről tudunk kell. Egybekötve jelent meg „nyílt leveleivel”, amelyekkel ellenfeleit ostromolta. A könyv ismertetését Györgyey Ferenc és *Sherwin B. Nuland* orvostörténészek készítették.

Theodor Billroth (1829—1894) zürichi majd bécsi egyetemi tanár, aki a műtéti technika fejlesztése mellett igen nagy gondot fordított a kórbonctani és kórszövetani szemlélet fejlesztésére. Tudományos munkái között egyik legjelentősebb a *General Surgical Pathology and Therapeutics* (New York, 1871).

Az összefoglaló orvostörténeti munkák közül terjedelmével is kiemelkedik: *Mettler, C.: History of Medicine* (London, 1888).

Köszönetet mondunk Györgyey Ferenc orvostörténésznek az igen értékes gyűjteményért, mivel intézetünk könyvtárában a mellékelt jegyzéken szereplő műveknek csak 10%-a található meg. A kitűnően illusztrált könyvek, nemcsak orvostörténészekhez szólnak, hanem hasznosan forgathatják azok a kutatók is, akik szaktudományuk fejlődését szeretnék megismerni.

TERÉZIA CSÖPPÖS, Mrs. SOMORJAI
librarian
Semmelweis Medical Historical Museum,
Library and Archives
H—1013 Budapest, Apród u. 1—3.
Hungary

KÖNYVJEGYZÉK

1. Addison, Thomas: *A Collection of the Published Writings of the Late*. (London, 1868) Faksz. Birmingham, A., 1983.
2. Allbut, Thomas: *On the Use of the Ophthalmoscope in Diseases of the Nervous System and of the Kidney: Also in Certain Other General Disorders*. (New York, 1871) Faksz. New York, 1992.
3. Alvarez, Walter: *The Mechanics of Digestive Tract*. (New York, 1922) Faksz. Birmingham, A., 1992.
4. Bartisch, George: *Augendienst*. (Dresden, 1583) Faksz. s.l. s.a. Colligatum.
5. Bartlett, Elisha: *The History of Diagnosis, and Treatment of Fevers in the United States*. (Philadelphia, 1847) Faksz. Birmingham, A., 1990.
6. Barton, Clara: *The Red Cross*. (Washington D. C., 1882) Faksz. Delran, 1992.
7. Bayley, Walter: *The briefe treatise touching the preservation of the eie sight*. (London, 1586) Faksz s.l. s.a. Colligatum.
8. Benevenutus Grassus of Jerusalem: *De oculis eorumque egritudinibus et curis*. (Ferrara, 1474) Translated and annotated by Casey A. Wood. (Stanford, 1929) Faksz. s.l. s.a. Colligatum.
9. Bernard, Claude: *An Introduction of the Study of Experimental Medicine*. Translated by Henry Copley Greene: introduced by Lawrence J. Henterson. (New York, 1927) Faksz. Birmingham, Al., 1991.
10. Billroth, Theodor. *General Surgical Pathology and Therapeutics*. Translated by Charles E. Hackley. (New York, 1871) Faksz. New York, 1987.
11. Boyle, Robert: *The Memoirs for the Natural History of Humane Blood*. (London, 1683—94) Faksz. Birmingham Al., 1990.
12. Brodie, B. C.: *Pathological and Surgical Observations on Diseases of the Joints*. (London, 1818) Faksz. Birmingham, Al., 1981.
13. Browne, Thomas: *Religio Medici*. (18. kiad. London, 1682 alapján) *A Letter to a Friend* (5. kiad. London, 1690 alapján) and *Christian Morale* (6. kiad. London, 1845) Edited by Henry Gardiner. Faksz. s.l. 1981.
14. Buchan, William: *Domestic Medicine: or the Family Physician*. (Philadelphia, 1774) Faksz. Delran, 1993.
15. Cannon, Walter: *The Wisdom of the Body*. (New York, 1932) Faksz. Birmingham, Al., 1989.
16. Carpus, J. C.: *An Account of two Successful Operations for Restoring a Lost Nose*. (London, 1815) Faksz. Birmingham, Al., 1981.
17. Codman, E. A.: *A Study in Hospital Efficiency of the Human Body*. (Boston, 1916) Faksz. Delran, 1992.
18. *Christianissimi restitutio and other Writings*. Translated by Charles Donald O'Malley. Commentary by John F. Fulton. (Philadelphia, 1953) Faksz. Birmingham, Al., 1989.
19. Cruikshank, W.: *The Anatomy of Absorbing Vessels of the Human Body*. (London, 1790) Faksz. Birmingham, Al., 1991.
20. Cullen, William: *Lectures on the Materia Medica*. (Dublin, 1773) Faksz. Delran, 1993.
21. Cushing, Harvey: *The Pituitary and its Disorders. Clinical States Produced by Disorders of the Hypophysis Cerebri*. (London, 1910) Faksz. Birmingham, Al., 1979.
22. *The Extant Works of Aretaeus, the Cappadocian*. Edited and translated Adams, Francis (London, 1856) Faksz. Birmingham, Al., 1990.
23. Fulton, F. John: *Harvey Cushing. A biography*. (Springfield, 1946) Faksz. Delran, 1991.
24. Fulton, F. John: *Michael Servetus Humanist and Martyr*. (New York, 1953) Faksz. s.a. s.l.
25. Griendel, Johan: *Micrographia Nova: oder neu-curieuse Beschreibung verschiedener kleiderlichen von dem Authore neuerfundenen Vergroesser-Blases verwunderlich gross vorgestellt werden*. (Nuemberg, 1687) Faksz. s.a. s.l.
26. Harvey, William: *Anatomical Exercitations, Concerning the Generation of Living Creatures*. (London, 1653) Faksz. New York, 1991.
27. Harvey, William: *Exercitatio Anatomica de Motu Cordis et Sanquinis in Animalibus*. (Francofurt, 1623) Faksz. Birmingham, Al., 1991. Colligatum.
28. Hippocrates: *The Aphorisms of...* With a translated into Latin and English by Thomas Coar. (London, 1822) Faksz. Birmingham, Al., 1982.
29. Hippocrates: *The Genuine Works of...* Translated and annotated by Francis Adams. (London, 1849) Faksz. Birmingham, Al., 1985.
30. Holmes, O. W.: *Medical Essays*. (1842—1882) (Boston, 1883) Faksz. New York, 1987.

31. Hunter, John: *An introductory Lecture to the Venereal Disease*. (1799) Faksz. Delran, 1994. (Manuscript.)
32. Hunter, John: *A Treatise on the Blood, Inflammation and Gun Shot Wounds*. (London, 1794) Faksz. Birmingham, Al., 1982.
33. Jackson, J. H.: *Neurological Fragments*. (London, 1925) Faksz. New York, 1983.
34. Jacobi, A. M.: *The Intestinal Diseases of Infancy and Childhood*. (Detroit, 1887) Faksz. New York, 1993.
35. James, William: *The Varieties of Religious Experience*. (London, 1902) Faksz. Delran, 1992.
36. Jenner, Edward: *An Inquiry into the Causes and Effects of the Variolus Vaccinae, a Diseases... known by the name of the Cow Pox*. (London, 1799) Faksz. Birmingham, Al., 1987.
37. Kelly, Howard: *Operative Gynecology I—II*. vols. (New York, 1898) Faksz. New York, 1992.
38. Koch, Robert. *Investigations into the Etiology of Traumatic Infective Diseases*. Translated by W. Watson Cheyne. (London, 1880) Faksz. Birmingham, Al., 1991.
39. Kraepelin, Emil: *Dementia Praecox and Paraphrenia together with Manic Depressive Insanity and Paranoia*. (Edinburgh, 1919) Faksz. Birmingham, Al., 1989.
40. Krafft-Ebing, R.: *Psychopathia Sexualis*. (London, 1892) Faksz. Delran, 1993.
41. Laënnec, R. T.: *A Treatise on the Diseases of the Chest*. (London, 1821) Faksz. Delran, 1979.
42. Lewis, Thomas: *The Blood Vessels of the Human Skin and their Response*. (London, 1927) Faksz. New York, 1992.
43. Lister, J. B.: *Collected papers of Joseph Baron Lister*. I—II. k. (Oxford, 1909) Faksz. Birmingham, Al., 1979.
44. Lower, R.: *A Treatise on the Heart*. (London, 1669) Birmingham, Al., 1989.
45. *The Gold Headed Cane*. (New York, 1915) Faksz. Delran, 1993.
46. Majno, Guido: *The Healing Hand: Man and Wound in the Ancient World*. (Harvard, 1975) Faksz. Delran, 1991.
47. Major, Ralph: *Classic Descriptions of Disease*. (Maryland, 1932) Faksz. New York, 1994.
48. Metchnikoff, E.: *Lectures on the Comparative Pathology of Inflammation*. (London, 1893) Faksz. Birmingham, A., 1991.
49. Mettler, C.: *History of Medicine*. (Philadelphia—Toronto, 1947) Faksz. New York, 1991.
50. Mitchell, W.: *Doctor and Patient*. (Philadelphia—London, 1888) Faksz. New York, 1994.
51. Morgagni, J. B.: *The Seats and Causes of Diseases*. I—II. k. (London, 1769) Faksz. Birmingham, Al., 1983.
52. Osler, W.: *Aequanimitas with other Addresses to Medical Students, Nurses and Practitioners of Medicine*. (Philadelphia, 1904) Faksz. Birmingham, 1987.
53. Osler, W.: *The Principles and Practice of Medicine*. (New York, 1892) Faksz. Birmingham, Al., 1987.
54. Paré, Ambroise. *The Apologie and Treatise of... Containing the Voyages Made into Diverse Places*. Edited and introduced by Geoffrey Keynes. (London, 1951) Faksz. Birmingham, Al., 1984.
55. Pinel, P.: *A Treatise on Insanity*. (Sheffield, 1806) Faksz. Birmingham, Al., 1978.
56. Pringle, S. J.: *Observations on the Diseases of the Army*. (Philadelphia, 1810) Faksz. Birmingham, Al., 1983.
57. Rosenstein von Rosen: *The Diseases of Children and their Remedies*. (London, 1776) Faksz. Birmingham, Al., 1984.
58. Saunders, J. B.—O'Malley, C.: *Vesalius of Brussels*. (Cleveland—New York, 1950) Faksz. New York, 1993.
59. Semmelweis, Ignaz: *The etiology, the concept and the prophylaxis of childbed fever*. Trans. by Frank Murphy. Ofener Briefe. Trans. by Nuland and Györgyey. (Pest, 1861) Faksz. Birmingham, Al., 1981.
60. Sherrington, C.: *The Integrative Action of the Nervous System*. (New York, 1906) Faksz. Birmingham, Al., 1989.
61. Smellie, W.: *A Treatise on the Theory and Practice of Midwifery*. (London, 1752) Faksz. Birmingham, Al., 1990.
62. Smith, Homer W.: *The Kidney Sturcture and Function in Health and Diseases*. (New York, 1951) Faksz. New York, 1992.
63. Snow, J.: *On Chloroform on Other Anaesthetics: their Action and Administration*. (London, 1856) Faksz. Birmingham, 1989.
64. Sydenham, M. D.: *The Works of Thomas Sydenham*. (London, 1848) Faksz. Birmingham, A.: 1979.
65. Tagliacozzi, Gaspare: *De curtorum chirurgia per institutionem*. Translated: Joan H. Thomas. Faksz. Venetiis, 1597. per Gasparem Bindonum iuniorum. New York, 1996. Gryphon.
66. Toynbee, Joseph: *The Diseases of the Ear: their Nature Diagnosis and Treatment*. (London, 1860) Faksz. New York, 1992.

67. Treves S. Frederich Bart: *The Elephant Man and Other Reminiscences*. (London, 1923) Faksz. New York, 1993.
68. Veith, Ilza: *The Yellow Emperor's Classic of Internal Medicine*. (London, 1970) Faksz. Birmingham, Al., 1988.
69. Virchow, Rudolf: *Cellular Pathology*. (London, 1685) Faksz. Birmingham, Al., 1978.
70. White, P. D.: *Heart Diseases*. (New York, 1931) Faksz. Birmingham, Al., 1978.
71. Willis, Thomas: *The London Practice of Physick*. (London, 1685) Faksz. New York, 1992.
72. Withering, William: *An Account of the Foxglove*. (Birmingham, 1785) Faksz. Birmingham, Al., 1979.
73. Wood, Casey: *Benvenutus Grassus of Jerusalem de Oculis Eorumque Egritudinibus et Curis*. (California, 1929) Faksz. s.a. s.l.

EGY ORVOSI EXLIBRISRŐL

ENDREI WALTER

Ex libris gyűjtő számára kivételes csemege, ha korai példányhoz jut, még inkább, ha a posszessor ismert személy. Külön öröm a ritkaságszámba-menő *super-ex libris*, vagyis a kötéstáblába préselt tulajdonjegy.

Bibliofil orvosokról a 15. század óta beszélhetünk: jelentős könyvtárat hagyott hátra a nürnbergi *Hartmann* (1440—1514) és nagybátyja, *Hermann* (1410—1485) *Schedel*, vagy a lengyel származású, firenzei lakos, *Giorgio Misua* (megh. 1472).¹ Az előbbi beolvadt a *Fugger*-ház könyvtárába, az utóbbi leltára a modenai levéltárban maradt fenn.

A 16. századból már számos jeles orvosi magánkönyvtárról van tudomásunk. A nürnbergi *Volcher Coiter* anatómus (1534—1590) könyvtára előtt festette le magát, *Louis Lobera d'Avilát* olvasópultján lapozgatva metszette fába *H. Burgkmair*, *Demetrio Canevari*, *VII. Orbán* pápa háziorsosa (1559—1625) pedig éppen fényűzően bekötött könyveiről vált híressé.² Magyarországon csak a 17. századból tudunk bibliofil orvosra példát: *Spillenberger Dávid*, a *Murányi Vénusz*, majd Lőcse város orvosa, illetve az utóbbi bírása (1627—1684), aki 126 kötetnyi gyűjteményt mondhatott magáénak,³ már 1655-ben nyolc kötetet adományoz a padovai egyetemnek.⁴

Nem találtam azonban irodalmi vagy ténybeli utalást arra, hogy e korszakban orvos *super-ex librist* nyomtatott volna kötéstábláira. Ez a kiváltságosok előjoga volt: ismerjük *Mátyás király*, *I. Rákóczi György* fejedelem, *Savoyai Jenő* herceg *super-ex librisét*.⁵ Érthetővé válik az ismertetendő könyvjegy különleges volta, ha eláruljuk, hogy tulajdonosa három császár, ill. magyar király udvari orvosa volt.

Johann Crato von Krafftheim (1519—1585)⁶ Boroszlóban született, Wittenbergben tanult teológiát, majd *Luther* javaslatára — akinek házában 1534—40 között lakott — áttért a medicinára. Padovában és Lipcsében folytatta tanulmányait, majd szülővárosában praktizált az 1550-es, 60-as években. Annak ellenére, hogy protestáns, *II. Miksa* és *II. Rudolf* császár háziorsosa lett, érdemeiért 1567-ben nemességet kapott. Művei Baselben és Frankfurtban jelentek meg, postumus könyvét még 1670-ben is újranyomtatták.⁷

¹ Nem beszélve Rotterdami Erasmus híres könyvtáráról. Exlibrise saját kezű dedikációja: „Ego sum Erasmi”. (*a főszerk.*)

² Régi orvoskönyvtárakról jó áttekintést ad a *Ciba Zeitschrift* 4, (1937) Nr.44.: *Ärzte-Bibliotheken. Orvosi exlibrisekről* legújabbban Jobst Ágnes: *Medicina in ex-libris*. In: *Tanulmányok a természettudományok, a technika és az orvoslás történetéből*. Bp., 1995. 78 ss.

³ Kerekes György: *Polgári társadalmunk a XVII. században*. Kassa, 1940, 170.

⁴ *Magyarországi magánkönyvtárak*. I. 1533—1657. Bp.—Szeged, 1986, 177.

⁵ Siklóssy László: *Az ex-libris Magyarországon*. A *Gyűjtő különszáma*, II. (é.n.) 6—8. sz., 154, 160. ss.

⁶ A Crato név az akkoriban szokásos módon a német *Krafft* görög *kratosz* megfelelőjéből eredeztethető.

⁷ Életrajzát: Dziallas, P.: J. C. von Krafftheim und Johann Jensen. In: Schulz, F. G. (Hrsg.): *Leistung und Schicksal*. Köln, 1967.

A Plutarkhosz kiadás pergamenkötése (1572)

A szóbanforgó ex-libris egy bázeli *Plutarkhosz*-kiadás⁸ préselt pergamenkötésén látható. Az első kötéstábla nemesi címerét mutatja: a pajzs felső jobb mezőjében Sámson karja, kezében a híres számárállkapoccsal — a névre való utalásul. A körirat szerint *consiliarius medicus intimus*-nak titulálja magát. A tábla sarkait liliom díszíti. A hátsó kötéstáblán elliptikus babérkoszorúban a nemeai oroszlánt legyőző Héraklész látható „*Irae modereris et ori*” jelmondat kíséretében: itt szerepel az ex-libris keletkezésének éve is (1571).⁹

WALTER ENDREI, Prof. Dr. Sc.
H—1134 Budapest, Angyalföldi út, 24/b
Hungary

⁸ *Plutarchi ethicorum sive moralium, Guilelmo Xylandro Augustano interprete*. Basileae, 1572.

⁹ Érdekességként említést érdemel, hogy a kötéstáblára, belül, egy, a 16. században, a játékkártyák hátán gyakran látható liliomos fametszet van ragasztva.

ÚJONNAN FELFEDEZETT ZSÁMBOKY ARCKÉPEK

JANTSITS GABRIELLA

Amikor az *Egészségügyi Tudományos Tanács* megbízásából orvosi arcképeket gyűjthettem, igyekeztem teljességre törekedni. A hazai könyvtárakat személyesen kerestem fel, a külföldi — Bécs, Párizs, London — gyűjteményekből pedig levélben kértem a fényképeket. A legtöbbet, mintegy 25 félélt *Zsámboky Jánosról* (1531—1584), korának Európa szerte ismert tudós orvosáról sikerült megszereznem. Az ő portréival már több közlemény és előadás is foglalkozott és úgy látszott, hogy nincs olyan arcképe, melyet ne ismernénk, de az itt látható három képe eddig még nem volt publikálva.

Az első képet a *Royal College of Physicians of London*¹től kaptam a katalógussal együtt. (1. kép) Ebből lehetett megállapítani, hogy a rajz *Arthur Ditchfield* (1842—1888)

1. kép: Arthur Ditchfield (1842—1888): Zsámboky portréja

¹ *Catalogue of Engraved Portraits of the Royal College of London*. London, Royal Coll. 1952.

2. kép: Nicolas de l'Armessin 1682-es Zsámboky-portréja

festő és rézkarcoló munkája.² Alkotásainak fő területe a tájképfestészet volt, ezért érdemel figyelmet, hogy e gyűjteményben van tőle 37 orvos portréja. Közük 14 arcképet az 1860—61. évben rajzolt, amikor még csak 18 éves volt. Ezeket bizonyára a későbbi tanulmányaihoz gyakorlásnak szánhatta. S hogy miért éppen orvosokról készített arcképeket, azt levél útján sikerült megtudnom. A művész apja orvos volt, orvosok és tudósok arcképeit gyűjtötte, majd az egész gyűjteményét a College-nek adományozta. Ezekről a metszetekről és más portré-albumokból, de festményekről és szobrokról is készítette másolatait. A katalógus minden portrénál közli, hogy milyen minta után készült, így pld. felhasználta Zsámboky János *Icones Medicorum*ának 1603-ban megjelent kiadását. Ebből³ 8 arcképet másolt: *Agricola* (38), *Alessandrini* (43), *Altomare* (46), *Brassavola* (35), *Cordus* (51), *Cuspinianus* (50), *Massa* (47) és *Salviani* (41) képét.

² Thieme, U.—Becker, F.: *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler*. Leipzig, 1913, Bd. IX., 322—333.

³ A zárójelben lévő számok a képek sorszámaát jelzik Zsámboky könyvében.

Az itt látható portrét mégsem az *Icones*-ből másolta (2. kép), hanem Isaac Bullart: *Académie des Sciences et des Arts* portré albumának 1695-ös kiadásából. A kötetet *Nicolas de l'Armessin* párizsi rézmetsző illusztrálta, melynek egyik korábbi (1682) változata itt látható. Ditchfield a portrét tükörképét adja, a keretdíszet és a szöveget elhagyta, de feltűntette az évszámot és amint a mintaképen is, a francia névváltozatot írta alá. Ez Zsámboky arcképen sehol máshol nem fordult elő.

A másik arcképre a szegedi Tudományegyetem Központi Könyvtárában *dr. Hencz Aurél* hívta fel a figyelmemet. A kis 9×12 cm-es pasztell bekeretezve az egyik szoba falát díszítette. Történetét akkor ismertem meg, amikor a keretből kivehettem és a hátlapján a következőket olvashattam (3. kép). „*Dézszi — Nem leltári tárgy*” (a kép alján pedig) „*Sambucus János arcképe; festette gr. Apponyi Sándorné gr. Esterházy Alexandra; a nemes gróf emlékül nekem hagyományozta Dézsi Lajos*”. Továbbá az 1933/34 lt. szám és a könyvtár pecsétje. Ezek után kerestem a feliraton szereplő személyekről bővebb adatokat és magyarázatot arra, ha nem leltári tárgy, miért van rajta számbélyegző?

Azt hiszem nem kell bemutatnom *Apponyi Sándor* (1844—1923) személyét. Röviden csak annyit róla, hogy már diplomata korában külföldön is rendszeresen gyűjtötte a magyar és magyar vonatkozású könyveket. Amikor diplomáciai szolgálatából visszavonult lengyeli birtokára, idejét és vagyonát e nemes kedvtelésnek szentelte. Ennek köszönhető, hogy gyűjteményében orvosi könyvritkaságok is megtalálhatók. A könyvekhez nyomtatott katalógust is kiadott, melynek munkálataiban a már említett *Dézsi Lajos* (1868—1932) is tevékenyen részt vett.⁴ Dézsi pályáját könyvtárosként kezdte a debreceni kollégiumban, majd a kolozsvári, később a szegedi egyetem tanára lett és a MTA tagja. A 16—17. század irodalmával foglalkozott s amint *Alszegehy Zsolt* irodalomtörténész írja róla:⁵ „*bámulatos könyvismerete volt s különösen a katalógus IV. kötetének sajtó alá rendezésében működött közre, hiszen ennek megjelenését Apponyi már nem érhetette meg*”. A gyűjteményt az Orsz. Széchenyi Könyvtárnak adományozta, ahol a 3000 könyv és metszet a kutatók számára ma is hozzáférhető a *Bibliotheca Hungarica Apponyiana* különgyűjteményben.

Felesége *gr. Esterházy Alexandra* (1856—1930) ugyancsak tudománypártoló volt, de emellett még tehetséges festőművész is. Sokféle műfajban mutatta meg képességét, mégis igen eltérően értékelték tevékenységét. A millennáris kiállításon több képpel is szerepelt, s bár művei a műkedvelők csoportjában szerepeltek.⁶

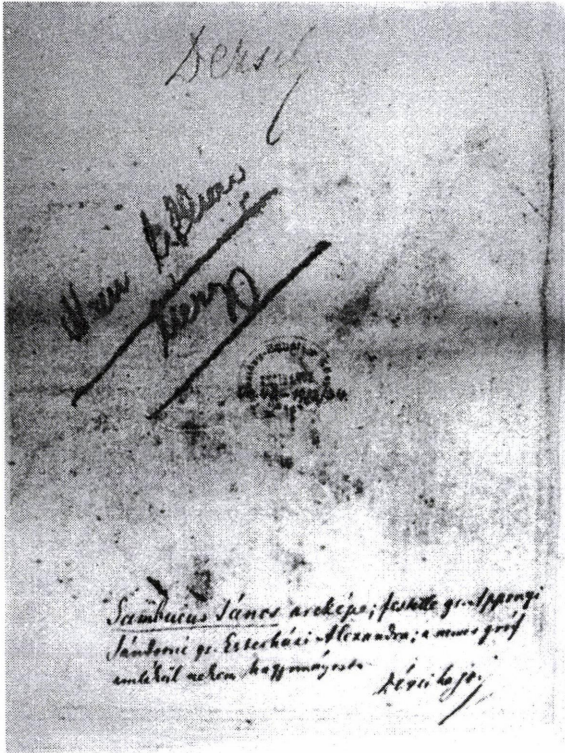
Szana Tamás korabeli műkritikus szerint⁷ nem műkedvelés, hanem igazi művészet, mely figyelmet és nagy elismerést követel. Egy kiállított „csöndélet-kép”-ről megállapítja, hogy vázlatos, csak nagyjában odavetett kép, de mennyi igazság nyilatkozik meg ebben a tanulmányban. Át van érezve minden színfala, a mű hatása azért olyan közvetlen, megkapó. S hogy a gyorsan dolgozó kéz akkor is értékes dolgokat teremt, ha részletezésre adja magát: a művészno miniatürképei mutatják. Ezek a végtelenül bájos és igaz apróságok tájrészleteket, leginkább hangulatokat ábrázolnak. Egyik szebb, igazabb a másiknál. Közülük a piaci jelenetet emeli ki: ez a tenyéryni nagyságú képecske igazi

⁴ Szinyeyi J.: *Magyar írók élete és munkái*. Bp., 1893, II. 848—849.

⁵ Alszegehy Zsolt: Dézsi Lajos tudományos pályája. *Irodalomtörténet*. 16. (1927) 128—136.

⁶ Műkedvelők a millennáris kiállításon. *Fővárosi Lapok*. (1896) 231. sz., 11.

⁷ *Művészeti Lexikon*. Bp., Akadémiai K., 1968, IV. köt. 403.

3. kép: Gróf Apponyi Sándorné Zsámboky-portréjának hátfelírata

igen szerepelt”. Megemlíti, hogy a Műcsarnok 1915. évi Tavaszai Tárlatán volt egy pasztell képe *Aratás után*, melyet 1916. tavaszán a Magyar Képzőművésznők Egyesületének a Nemzeti Szalonban rendezett kiállításán is kiállította s ekkor megvette a Szépművészeti Múzeum. Ilyen vélemények miatt próbáltam műveit megkeresni. Apponyiné teljes művészi hagyatékát a Nemzeti Múzeumnak adományozta, de sem ott, sem a Nemzeti Galériában nem találtam a képeit. *Aratás után* c. festménye, mely az Állami Számszéknél volt letétbe kihelyezve, a háború alatt megsemmisült.¹¹

mestermű a maga nemében. Ez a kis kép akkor is figyelmet érdemelne, ha valamelyik nagyobb internacionális kiállításra küldené be a festője.

Fentiekkel ellentétben értékelté a művészi munkáját a szakirodalom.⁸ A *Szendrei-Szentiványi lexikon* „műkedvelő festőnek” minősíti. Megemlíti ugyan, hogy a Budapesti Műcsarnokban az 1909. évi nemzetközi grafikai kiállításán Lengyelről készült tájképekkel és az 1910. évi tavaszi tárlaton is Tolna és Baranya cz. pasztelljeivel szerepelt. Mégsem lehet műkedvelő festő, hiszen ezeken a kiállításokon zsűri döntött, kinek a képeit fogadják el.

Egy másik vélemény ezzel szemben: „Minden dilettantizmustól ment festő volt, aki nemcsak szenvedéllyel, de tehetséggel is dolgozott, képei arra vallanak ... igen jó művész lett volna, ha a körülményei úgy alakulnak”.⁹

Hoffmann Edit¹⁰ a Szépművészeti Múzeum grafikai osztályának egykori nagytekintélyű vezetője szerint „Apponyiné tárlatokon nem

⁸ *Magyar Képzőművészek Lexikona*. Szerk. Szendrei János—Szentiványi Gyula. Bp., 1915, I. köt. 43.

⁹ Tóth László: Apponyi Sándorné. *Magyar Könyvszemle*. 36, (1930) 153.

¹⁰ *Magyar Könyvszemle*. 37, (1930) 153.

¹¹ *Az Országos Képzőművészeti Múzeum háborús veszteségeinek jegyzéke*. Bp., MUMOK, 1952, 100. — lelt. sz. 4940.

4. kép: Peter van der Borcht arcképe az Emblemata 2. kiadásához

5. kép: Gr. Apponyi Sándorné, Esterházy Alexandra Zsámboky-portréja

Végezetül álljon itt a leghitelesebb vélemény Dézsi Lajostól, aki személyesen jól ismerte, s ezeket írja róla: Nemcsak megértette, de benső érdeklődéssel és örömmel kísérté férje tanulmányait és nemes bibliofil hajlamát.¹² De különösen nemes kedvtelése volt a festészet. *Raoul Frank* müncheni híres aquarel-festőtől és *Katona Nándortól* tanult¹³ s művészi tehetségének legbiztosabb jele, hogy férjének leghívebb arcképét¹⁴ ő festette meg. *Tolna vármegye történeté*-ben (Bp. 1896) is jelentek meg művészi illusztrációi.¹⁵ „A könyvtári stúdió mellett volt a grófné műterme, s mikor a nemes gróf könyvei közt tudományos kutatásba merült, neje művészi hajlamának szentelte idejét. Szébb és ideálisabb munkabeosztást el sem tudunk képzelni. De a kettő nem mindig volt szorosán így elkülönítve, mint mikor pl. a grófné megfestette *Sambucus Jánosnak*, a gróf tudós ideáljának művészi arcképét, melyet emlékül nekem hagyományozott”. — A könyvtárunkban lévő *Zsámboky Emblemata 2.* kiadásához (1566) *Peter van der Borcht*, a Plantin kiadó illusztrátora készítette ezt az arcképet, amelyről Apponyiné a paszteltt festette (4., 5. kép). — Amikor Dézsi Lajos 1932-ben

¹² Dézsi Lajos: Apponyi Sándor emlékezete. *Emlékbeszédek*. Bp., MTA, 1927, 10. köt. 3., 10—11.

¹³ Katona Nándor (1860—1932) festőművész a Felvidéken Mednyánszkytól tanult. Apponyiné az Esterházyak Pozsony megyei ágából származott bizonyára ezért választotta Katona Nándort mesterének.

¹⁴ A festmény az Országos Széchényi Könyvtárban található, abban a szobában, ahol a gyűjteményt őrzik. A képet a *Magyar Könyvszemle* is közölte [32. (1925) 1.] — Ez a kép díszíti az 1994. évi emlékkiállítás címlapját. Rendezte W. Salgó Ágnes.

¹⁵ Wosinsky Mór: *Tolnavármegye az őskortól a honfoglalásig*. Bp., 1896.

6. kép: Nagy Márton rézkarca (1925)

7. kép: Az *Icones medicorum* portréja (1574)

elhunyt, azután került a kép a szegedi Egyetemi Könyvtár tulajdonába s ez a magyarázata a leltári számnak és pecsétnek.

A harmadik képet a pannonhalmi Főapátság könyvtárában találtam. A metszet készítője Nagy Márton (1901—1990) komáromi¹⁶ művész. Igen szegény 10 gyermekes családban született, s bár tanítói már korán felismerték rajztehetségét, tovább tanulni nem tudott, mert a családot kellett fizikai munkájával támogatnia. Közben autodidakta módon Munkácsy és Benczúr képeket másolgatott. Három-négy hónapig a bencés gimnáziumban tanult rajzolni, majd végre 1920-ban sikerült az Iparművészeti Iskolába bekerülnie. Ezt hamarosan otthagya és visszatért Komáromba. Az ott alkotó művészek között ő volt a legszegényebb. Selye János joggal tartotta küzdelmét és eredményeit „bámulandónak”. A szlovákiai művészek szerint nagy ígéret, azonban Trianon után az elszigeteltség miatt nem úgy érvényesült, ahogy kellett volna. Többször szerepelt kiállításokon: Komáromban, Kassán, Érsekújváron és Pozsonyban. Több művészeti egyesületnek a tagja lett. Komárom város ösztöndíjával Olaszországba és Franciaországban is eljutott. Ezek a tanulmányutak mély nyomot hagytak művészetén. A különböző irányzatok: az impresszionizmus, a jelképekben gazdag szecesszió, de leginkább a sötét árnyalatú realista ábrázolások hatottak rá. Szociális témák érdekelték legjobban, az egyszerű nép életképeit festette meg pl. *Cséplés*, *Patakban ruhát mosó asszonyok*, *Munkát keresők*, *Sztrájk*, *Béresek* stb. Részt vett 1925-ben a Révkomáromban rendezett *Jókai* centenáriumi kiállításon, Jókai illusztrációkkal és Jókai arcképével. Ebből

¹⁶ Simkó Tibor: A szegénysors komáromi festője. *Irodalmi Szemle*, 15. (1975) 4. sz., 366—370.

az évből való Zsámboky arcképe is. Ma már nem lehet kideríteni, hogy a művész miért Zsámbokról készített portrét? Az *Icones Medicorum* 1574-es kiadásából másolta, de sokkal egyszerűbb formában, a díszes keret nélkül. A kép jobb oldalán a művész neve olvasható. A metszetből több példány is készült, ez az 5. sz. levonat. A leltárkönyv 794. sz. bejegyzése: Nagy Márton komáromi iparművész rézkarca. 1925. 5300 korona (6., 7. kép). Az életrajzából tudjuk, hogy a bencéseknel tanult rajzolni, akik ismerték küzdelmes életét és nehéz anyagi helyzetét, bizonyára ezért vették meg a képét.

A II. világháború után el kellett hagynia szülőföldjét és nálunk próbált új életet kezdeni. Sok hányattatás után — Kőszeg, Nagykanizsa, Tatabánya, Szőny — véglegesen Komáromban telepedett le. Műveinek legnagyobb része Szlovákiában maradt és szétszóródott. A hazai művészeti szakirodalom igen szűkszavúan említi meg.¹⁷ *Szj Rezső* művészettörténész próbálja megfelelően értékelni művészi teljesítményét, mert szerinte műve torzó voltával is értékes fejezete szülővárosa művészettörténetének, nem hiányozhat az egyetemes magyar művészet történetéből sem.¹⁸ A külföldön élő magyar művészek alkotásaiból álló gyűjteményét Csorna városának adományozta, ott kapnak majd helyet többek között Nagy Márton képei is.¹⁹

GABRIELLA JANTSITS, M. A., C. Sc.
art historian
H—1061, Budapest, Anker köz 1., Hungary

¹⁷ *Művészeti Lexikon*. Szerk. Éber László. Bp., 1925, II. köt. 164.

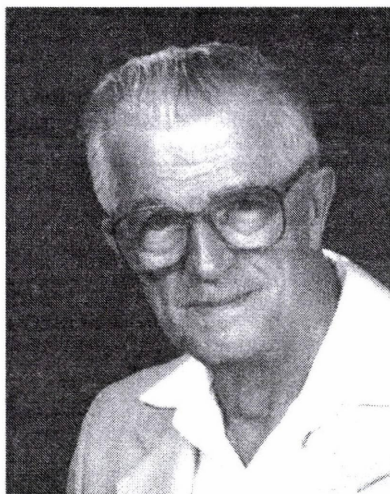
¹⁸ Szj Rezső: Nagy Márton. *Új Forrás*. 7. (1975) 3. sz. 119—121.

¹⁹ Mikor lesz látható a Szj Rezső gyűjtemény? *Magyar Nemzet*. 1986. okt. 17., 5.

MEGEMLEKEZÉSEK

BÚCSÚ FELKAI TAMÁS MENTŐORVOSTÓL ÉS MENTÉSTÖRTÉNÉSZTŐL

Mindnyájunkat megdöbentett a hír, hogy örökre eltávozott körünkől egy csendes, szelíd jóbarát, ám a munkájában megszállott, elszánt munkatársunk. Sorsszerűt éreztünk abban is, hogy éppen nagycsütörtökön hagyta itt a földi létet... Talán nem tudta, hogy nem éri meg 75. születésnapját, néhány nappal április 2-a előtt elhunyt. Nem tudhatta, de mégis megérezhette, mert rendelkezett egyik legkedvesebb gyermekéről is, a Mentőmúzeumról. Gondoskodva arról, hogy fennállásának 10. évfordulóját megünnepeljük. Programjavaslatot

adott, sőt kijelölte az ünnepi napot május 9-ében. Nagy szomorúságunkra a múzeum lelkes szervezője, megalkotója, Felkai Tamás doktor ünnepi előadását már nem mondhatja el személyesen, a kiállítást már nem mutathatja be személyesen. De tudjuk, hogy gondolatban jelen lesz, együtt lesz velünk — közöttünk.

„*Legyetek világitó emberek!*” — Ezek Prohászka Ottokár szavai. És én hiszem ezt! Ezt kapta útravalónak apám, Antall József, s néhányunk, ő is...

Nekem jutott az a megtisztelő — bár fájdalmasan nehéz feladat —, hogy emlékezzem az orvostörténész-múzeológus barátára és kollégára, aki életét megszállottként egyrészt az életmentés szolgálatában töltötte el, másrészt a mentéstörténeti múzeum újratereztéséért fáradozott. Istennek hála — eredménnyel! Huszonhárom év gyűjtő és szervező munka epilógusaként megnyílt 1987-ben a Kresz Géza Mentőmúzeum, amelynek szellemi atyja, alkotója Felkai Tamás volt. Magyarországon a kommunista diktatúra hosszú négy évtizede alatt sok türelem, erőfeszítés, idő és — nem utolsó sorban — végtelen leleményesség és

kitartás kellett egy ilyen ügy megvalósításához. Így történhetett meg az, hogy Felkai Tamás mentőorvosi működésével bevonulhatott a magyar mentésügy történetébe. Az 1954-ben többedmagával megszervezett Rohamkocsi 10. évfordulójára maga rendezte meg 1964-ben a háború utáni első kis mentőkiállítását. S ez lett a későbbi mentőmúzeum alapja. A holland Bird lélegeztetőgépet a gyártótól 1964-ben ajándékba kapta, melyet a Rohamkocsinak továbbadott, így alkalmazták elsőként Magyarországon. Mentéstörténeti ismereteinek „sum-mája” az 1977-re elkészített kandidátusi értekezés, címe: *A mentés kialakulásának fejlődés-történeti elemzése*. E munkáért lett 1980-ban az orvostudományok kandidátusa. Tudományos és muzeológiai munkájának jutalma a Magyar Orvostörténelmi Társaságtól kapott kitüntetés 1987-ben, a Weszprémi István Emlékérem. Elsősegélynyújtó és újraélesztő tanfolyamokat szervezett a Rádió, a Tv, a Postaigazgatóság részére, hogy a tömegkommunikáción keresztül a közvélemény széles rétegeihez eljusson az információ. Kitüntetése alkalmából az újraélesztés magyarországi kezdeteiről tartotta előadását. A patológus Arányi Lajos nyomdokain elsősorban laikusokat oktatott a gyors segítségnyújtás általuk is elsajátítható eljárásaira. Mert az elsősegélynyújtónak — akár orvos, akár nem szakember — elsősorban lélekjelenléttel párosult technikai tudásra van szüksége, emberszerető gondoskodásával, teljes odafigyelésével, bátorságával. Az emberbaráti szeretet, a filantrópia és az irgalmasság jellemezte őt minden tetteben, miként ezt a krisztusi példázatban az orvos Lukács evangélista az evangélium 10. fejezetében előadja: „*De hát ki az én felebarátom?*” — *kérdi az egyik törvénytudó. Felvevén pedig Jézus a szót, mondá: Egy ember Jeruzsálemből Jerikóba menvén, rablók közé került, akik kifoszták őt, és sebesre vervén, félholtan hagyák őt és eltávoznak. Véletlenül azon az úton jött lefelé egy pap, és látván őt, tovább méne. Hasonlóképpen egy levita is, midőn azon helyhez ért és látta őt, elméne mellette. Arra utazván pedig egy samaritánus, odaméne, és látván őt, könyörületre indula. És hozzája járulván, bekötözé sebeit, olajat és bort öntvén azokba; föltevé őt barmára s a szállásra vivé és gondját viselé. Másnap elővén két dénárt, a gazdának adá, mondván: Viseld gondját neki, és amit ezentúl ráköltesz, mikor visszatérek, megadom neked. E három közül mit gondolsz, melyik volt felebarátja annak, ki a rablók közé jutott? Amaz pedig mondá: Aki irgalmasságot cselekedett vele.*”

(*Újszövetségi Szentírás a Vulgata szerint*. Ford. Káldi György. Bp. 1928.)

Erről az emberségről tett Felkai Tamás tanúbizonyságot az 1956-os szabadságharc helytállásában is. Ott volt a névtelen hősök, mentőorvosok, tisztek, betegszállítók, sofőrök között, akik vöröskeresztes autóikkal éjjel-nappal száguldoztak — életüket, testi épségüket kockáztatva, feláldozva — sebesült embertársaik, gyakran ellenségeik megsegítésében. Ennek az élménynek állított emléket utolsó kiállítása megrendezésével 1996. áprilisban a „*Magyar mentők október viharában*” címen.

Emlékeimben megismerkedésünk örökre emlékeztet marad. Késve érkezett a Rohamkocsi-szolgálatból a Magyar Orvostörténelmi Társaság egyik ülésére az 1970-es években. Egyenruhában egyenesen az elnöklő Schultheisz Emilhez ment és vigyázzban jelentette a késés okát. Ha rá gondolok, mindig ezt a jelenetet látom magam előtt, örökre bevésvé agyamba.

Tisztelt Gyászoló! Elsősorban fiaimhoz szólok, akikre oly büszke volt, útravalóként az 1996. április 26-án elhangzott egyik előadó ünnepi megnyitó beszédéből idézve: „*A fiak megőrizhetik apáik becsületét, csodálattal adózhatnak a helytállóknak, akik megmutatták, hogy miként kell becsülettel élni, halni önzetlenül másokért.*” Mi is, magam is ezt próbálom

követni. És kívánok a család minden tagjának vigaszt és emlékeztést. Mert ha ez ma még fájó is — megértem: nem egyszer, nem rég éltem át ugyanezt — szükséges a fájdalom, mert ezáltal élnek tovább örökké szeretteink.

Kérem, fogadják együttérzésünket a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár valamennyi munkatársa nevében. Köszönöm, hogy meghallgattak. Isten áldja kedves Tamás!

(Vida Mária búcsúja Felkai Tamástól 1997. április 18-án)

CURRICULUM VITAE DR. FELKAI TAMÁS

1922. árpilis 2-án született.

A háborúig tisztviselőként dolgozott, majd bevonult és fogságba esett. A fogolytáborban ápolta a dizentériás bajtársait. Feltehetőleg itt határozta el: orvos lesz.

1945-ben Felvették a Pázmány Péter Tudományegyetem orvosi karára. Medikuséveiben újságírásból tartotta fenn magát és fizette a tandíját, a könyvek árát, és így jó írás- és előadói készségre tett szert, amit később a laikusok elsősegélynyújtási oktatásában hasznosított.

1951-ben került első és egyetlen munkahelyére, az Országos Mentőszolgálathoz. Mellékállásban az Újpesti Gyapjűszövőgyárban volt üzemorvos heti 3 alkalommal.

1953-ban üzemorvosi szakvizsgát tett.

1954-ben részt vett a Rohamkocsi megszervezésében, melynek hamarosan vezető főorvosává vált. Ezzel Magyarországn létrejött a világon elsőnek a mozgó intenzív jellegű mentőautó prototípusa. (1956-ban az angolok publikálták széles körben a mobile intensive care unit koncepcióját, maguknak vindikálva az elsőséget.) A Rohamkocsi stábjá kidolgozza a helyszíni vérpótlás technikáját, a shocktalanítást, a deconnexiót. Ebből írja első szakcikkeit is.

1956-ban az Egészségügy kiváló dolgozója. Ekkor kezd foglalkozni a szállítási trauma fogalmával, mely a nemzetközi fórumokon nagy elismerést szerez a magyar mentésügynek.

1957-ben radiológusi mellékállást vállal. Szintén mellékállásban röntgenezik a III. ker.-i szakrendelőben, azután Csillaghegyen (veszélyességi pótlékot akkor nem fizettek neki).

1961-ben megszervezi a Posta-, TV- és Rádióigazgatóság részére az elsősegélynyújtó és újraélesztő tanfolyamokat. Fáradhatatlanul tartja és szervezi az elsősegélynyújtó oktatásokat a laikusoknak: a Vöröskeresztnél, a Polgári Védelemnél, a Rádióban, a TV-ben, az iskolákban, minden fórumon hirdeti: az élet visszahozható!

1964-ben holland meghívásra a Bird lélegeztetőgyárat tanulmányozza. Az ott kapott lélegeztetőgépet a Rohamkocsinak ajándékozza. Ez az első lélegeztetőgép, melyet mentőautóban alkalmaznak Magyarországon.

1964-ben, a Rohamkocsi 10 éves évfordulójára rendezett ünnepségre kis mentőkiállítást szervez: ez a későbbi mentőmúzeum alapja.

1966-ban megírja és kiadja a *Fehér kocsin két fény* című könyvét, melyben a mentőmunka szépségéről, élethivatásáról beszél.

1967-ben radiológiából tesz szakvizsgát.

1970-ben Eü. Miniszteri dicséretet kap.

1971-ben a Honvédelmi Érdemérem 20 éves fokozatát kapja meg a polgári védelemben kifejtett tevékenységéért.

1971-ben a MOT vezetőségi tagja.

1973-ban Érdemes orvos.

1974-ben elfogadják azt a koncepcióját, hogy a korszerű elsősegélynyújtást eszközös segédanyagokkal kell oktatni. Ekkor terjed el a laikus, később a szakemberoktatásban az újraélesztő-fantomok használata.

1974-ben megkapja a dán mentőszolgálat arany érdemérmét a mentéstörténet kutatása terén elért eredményeiért.

1975-ben WHO ösztöndíjat nyert el, melynek segítségével az európai mentésszervezést tanulmányozta.

1975-ben a MOT mentéstörténeti szakosztályának elnöke.

1979-ben a Magyar Vöröskereszt „Vöröskeresztes Munkáért” arany fokozatát kapta.

1980-ban az orvostudományok kandidátusa. Az értekezés címe: *A mentés kialakulásának fejlődéstörténeti elemzése.* (1977)

Ettől kezdve sorra érik a kicsinyes támadások, pizskálódások. Noha dossziékat töltenek meg a dicséretetek, a köszönőlevelek — legtöbbször szolgálati előljáróitól, tekintélyes szakmunka és múzeumalapítói tevékenység áll mögötte.

1984-ben nyugdíjba vonul (kényszerítik) 34 évi OMSZ munka után. De nem adja fel élete főművének szervezését, a Mentőműzeumot.

1985-től a TIT Egészségügyi Osztályának rendszeres előadója.

1987-ben a MOT Weszprémi István Emlékérem odaítélése (aláírók: dr. Schulteis Emil és dr. Antall József).

1987-ben a MOT Számvizsgáló Bizottság elnöke és a Mentéstörténeti Szakosztály elnöke (kinevező: Antall József MOT elnök).

1987-ben a *Kresz Géza Mentőműzeum* megnyitása. Múzeumigazgató. 23 év gyűjtő és szervezőmunka után megvalósítja élete főművét.

1994-ben a Magyar Vöröskereszt „Vöröskeresztes Munkáért” arany fokozatát kapta.

1994-ben rohamkocsi és múzeumi munkáért a „Magyar Mentésügyért” kitüntetést kapta.

1995-ben a MOT főtitkára.

1997 március eleje: már nagybetegen, megírja a Kresz Géza jubileumra életrajzát és a róla elnevezett múzeum 10 éves évfordulójára a köszöntőt. Elmondani nekünk a múzeum 10 éves évfordulóján már nem tudta.

BENEDEK ISTVÁN (1915—1996)

A közhiedelemtől eltérően igenis akadnak pótolhatatlan emberek, ezt nem a kötelező kegyelet mondatja velünk. Antall József elvesztését négy éve nem tudja kiheverni az ország, Benedek Istvánét a hazai kultúrhistoria. Az már csak véletlen, hogy mindketten egyben orvostörténészek és barátok is voltak.

Benedek István eseményekben, valamint teljesítményekben gazdag élete nyitott könyv az olvasói előtt. Az apjáról készült esszé-kötet az irodalmi környezetet mutatja be, amelybe

beleszületett, s egy elmeorvosi kitérővel visszakanyarodott. A pszichiáter emlékét az első nagy siker, az *Aranyketrec* őrzi, a pszichológus szakma viszont újra felfedezte az analitikus iskolák (Freud, Szondi) alapján összeszedett, eredeti szempontokkal módosított *Ősztön és bűnözés* című monográfiáját. A televízió, mint új mágikus média amilyen hamar felfedezte, olyan gyorsan meg is szabadult tőle. Nem mintha csapnivalóan csinálta volna, hanem pont ellenkezőleg. Túlságosan komolyan vette a kisbaconi Benedek-család igazmondó kötelességét, s ez sehogy sem illett a kor maszatoló összképébe. Annyi eredménye mindenképpen lett, hogy kezdett kirajzolódni reneszánszkori emberideálja, az „*uomo universale*”, aki mindenre kíváncsi. A dilettante megjelölést sem utasította el, annak eredeti gyönyörködő-gyönyörködtető értelmében.

Tudománytörténeti, azon belül a bennünket leginkább érintő-érdeklő orvostörténeti tevékenysége ettől az időtől keltezhető. Legkevésbé olvasott, legkedvesebb könyve a *Lamarck és kora* először 1963-ban jelent meg. Egyik neves professzor kritikusa azt állította addig róla: „*Benedek István összekeveri a zszurnalisztikát a forrásokra hivatkozó történet-írással*”. Aki részéről e vád elhangzott, most csattanó választ kapott. A *Lamarck és kora* kompozíciója imponáló, névmutatója gazdag és pontos. Információi nem másodkézből valók, mindent eredetiben olvasott (nagy részük le sincs fordítva) szakmai tekintélyekkel mert szembehelyezkedni. Szerinte a lamarckizmus rövid lényege a következő: „*a környezet folytonos változása megkívánja az élőlények változását is, máskülönben nem maradhatnak életben. Az életbenmaradás szükséglete alakítja és fejleszti ki a szervezetet a használatnak és*

nemhasználatnak megfelelően: a fokozottan igénybe vett szervek fejlődnek, a fölöslegessé váltak elsorvadnak. Az így szerzett tulajdonságok átöröklődnek az utódokra; ez a folyamatos alkalmazkodás a fejlődés.” A könyv nem kapott megérdemelt visszhangot, hiszen hányan foglalkoztak akkor behatóan hazai viszonylatban a darwinizmus előfutáraival!

A következő kihívás a *Semmelweis és kora*. Amilyen visszhang nélküli volt a Lamarck-könyv, annál nagyobb vihart kavart a Semmelweis-életrajz. Az történt ugyanis, hogy a legnagyobb magyar orvos halálának centenáriuma (1965) illusztris professzorok, illetékes akadémikusok (Haranghy László, Nyíró Gyula, Regöly-Mérei Gyula, Hüttl Tivadar) utólag diagnosztizálták Semmelweis betegségét. Legfőbb feladatuk volt a gennyvérűség halálloki kizárólagosságának bebizonyítása. Óvatosabb megfogalmazásban ez a változat került a Gortvay-Zoltán-féle monográfiába is, amelyet az Akadémiai Kiadó 1968-ban, születésének százötvenedik évfordulójára megjelentetett, angol nyelven is. Elmeháborodását a megnemértés, korai halálát „láthatatlan ellenfele” a szépszis okozta, így szólt a romantikus regénybe illő szentencia. Benedek István ekkor diagnosztikai disszonanciát követett el: felvetette a nem feltétlenül nemi úton szerzett szifilisz következményeként a hűdéses elmezavar lehetőségét. Elég sokat boncolt vénuszi nyavalyában elhunytakat, akkor még kesztyű nélkül. Az említett monográfiák szerzői ennek a legcsekélyebb lehetőségét is elutasították. A szocialista szemérem Munkácsy és Ady nyilvánvaló szifiliszével sem szívesen foglalkozott. Semmelweis pedig egy szerény Wassermann-pozitív reakcióval sem rendelkezett. Mire ezt a perdöntő laboratóriumi eljárást felfedezték, hősünknek már rég csak a csontjai fehérlettek a Kerepesi úti temetőben. Az esetleges gummákat sem vizsgálták.

Az Orvosi Hetilap 1971-es évfolyamának 929—936. oldalai tanúskodnak róla, milyen éles pengeváltás történt ez ügyben. Az idő utólag Benedek Istvánt igazolta. Az Orvosi Hetilap 1902. évi számában a *Gynaekologia* című melléklet ugyanis a következőkről tudósít: „*Semmelweis, Fleischer és Bruck Jakab is életük utolsó éveit a paralysis progressiva hosszú, sötét éjjelében töltötték el.*” Ez Kézmárszky professzor tudtával jelent meg, aki tisztában lehetett a kórismével. Benedek Semmelweis-könyve bővített kiadásban, majd német nyelven is megjelent. Sajnos, a *Gynaekologia* nekrológiára csak aztán derült fény. Mégis ez eddig a legteljesebb Semmelweis-biográfia, a legolvasmányosabb stílusban megírva. A hivatkozási alap mindig pontosan megjelölt, szó sincs fantáziadús regényességről. A Semmelweis-irodalom összefoglaló alapműve méltó a legnagyobb magyar orvoshoz. Ha valaki egy jó könyvet ír, már a parnasszuson a helye. Benedek István az *Aranyketrec*, a Lamarck-, és a Semmelweis-monográfia után még újabb meglepetésekkel szolgált. *A tudás útja* (1972), a *Mandragóra I—II.* (1979), a *Hippokratésztől Darwinig* (1986), a *Tibeti orvoslás és varázslás* (1987) után orvostörténeti betetőzése a *Hügieia* (1990), az európai medicina kiteljesedésének kultúrtörténeti bemutatása. Szépirodalmi munkásságát, valamint politikai publicisztikáját nem feladatunk értékelni. Ez utóbbi a kezdethez vezet vissza. Ha nem Antall József a miniszterelnök, aligha kezdett volna e kényes műfajba. Kitűnő debatter volt és megvesztegethetetlen moralista. Hazájához, hivatásaihoz (orvos, orvostörténet, szépirodalom), valamint hitveseihez (Krisztina majd Júlia), barátaihoz holtáig hűséges, míg Velencében 1996. június 9-én végleg ki nem esett a toll a kezéből.

Antall József és Benedek István halálával lezárult egy korrekt korszak. Az általuk állított mérce magas, jó volna minél ritkábban levernünk a lécet.

VERES SÁNDORNÉ, KOVÁCH ILONA
(1922—1996)

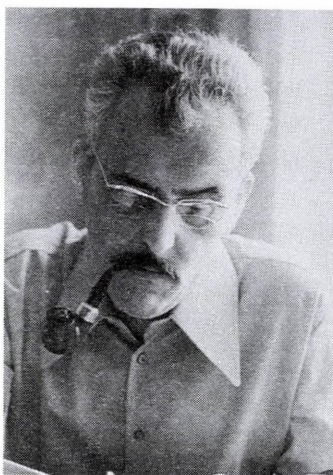
1996. július 7-én hunyt el a Semmelweis Orvostörténeti Könyvtár közszeretnek örvendő, régi munkatársa, Veres Sándorné: Ila.

Veres Sándorné Szentesen született, 1922. november 10-én, itt járta középiskoláit is. A német nyelvű kereskedelmi tanfolyam elvégzése után 1939-ben angol nyelvtanári oklevelet szerzett. Kiváló rajz tehetségét Drahos István, szentesi művész irányításával fejlesztette magas szintre. 1942-ben ment férjhez az ígéretes pálya előtt álló huszártiszt-hoz, Farádi Veres Sándorhoz. Két kisleányuk született: Zsuzsa és Katalin. Boldogságuknak a vesztes háború vetett véget. Az egykori tiszt-családra méltatlanul nehéz sors várt: Veres Sándort meghurcolták, hivatását, lakását elvették, szeretteivel együtt évekig kitelepítésben kellett élnie. Ilát azonban a számkivetettség nem törte meg: előbb rajzot, majd angolt és orosz tanított — 1953-ban a felsőfokú orosz nyelvvizsgát is letette — utóbb az egészségügyben vállalt munkát. 1959-ben sikerrel végezte el a röntgen-asszisztens-képzőt, rendelőintézetben, majd a Ratkóczy-, illetve Zsebők klinikán dolgozott, mégpedig oly magas színvonalon, hogy 1972-ben munkájáért elnyerte „Az egészségügy kiváló dolgozója” címet. Nyugdíjba vonulása után 1978-tól 1995-ig a Semmelweis Orvostörténeti Könyvtár munkatársa lett: nyelvtudása, szorgalma nagy hasznára vált Intézetünknek s folyóiratunknak egyaránt.

Ilát mindenki szerette. Kívül-belül szép, napsugaras lényén — látszólag — nem hagyott nyomot a nehéz sors, mely osztályrészéül jutott. Sosem panaszkodott, sosem neheztelt senkire. Két leányából az ötvenes-hatvanas évek ellenséges, vele szemben különösen könyörtelen világában nevelt orvost és mérnököt. Emberpróbáló sorsával szemben kemény akarattal és erős szeretettel állta meg helyét.

SZIGETVÁRY FERENC GYÓGYSZERÉSZ, GYÓGYSZERÉSZETTÖRTÉNÉSZ
(1926—1998)

A magyar gyógyszerésztársadalom, az orvos- és gyógyszerésztörténész kollégák, a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár munkatársai igazi veszteségként könyvelhetik el a gyógyszerész-múzeológus és patikamúzeum-alapító jó barát, Szigetváry Ferenc gyógyszerésztörténész doktor 1998. április 16-án bekövetkezett halálát, életének 72. évében. Nagy betegsége közismert volt, mégis hirtelen távozott közülünk, a lassú halódás helyett a talán megváltó gyors halál szólította el dörmögő, bajszos, pipázó s a vasi dialektusban élete végéig megmaradt barátunkat. A jó barát, Antall József egykoron megálmodta, hogy az ódon hangulatú határmenti kisvárosban, Kőszegen egy gyógyszerésztörténeti kutatóbázist kellene teremteni a szakmájukat tisztelő gyógyszerészek számára. S Dr. Szigetváry Ferenc vállalkozott lelkes lokálpatriótaként arra, hogy e nagyszabású tervet valóra váltja. A csaknem öt év óta halott történész-orvostörténész miniszterelnökké lett barátot követte most a szakmáját egy múzeum eszméjéért elhagyó kolléga. Életművük azonban ránk maradt, s nemcsak a politikus Antallé, hanem a 26 éven át orvostörténészként és szakmúzeumok szervezőjeként, támogatójaként működő Antall Józsefé is.

(Bár az utóbbi időben az Antallt alig ismerő méltatók ezt a több mint negyedszázadot élete vakvágányának, tudatlanul „kényszerpályának” minősítik).

Életútja kezdetektől összefonódott a gyógyszerészettel. 1926. október 3-án Szombathelyen született gyógyszerész-családban. Patikus apja mellett a „Meváltó” patikában ismerte meg a mesterséget, melyet később maga is választott. Édesanyja, Brenner Erzsébet, a polgármester leánya volt. A premontrei gimnáziumban érettségizett diákot, 18 évesen 1944 őszén behívták katonának. 1945 tavaszán orosz hadifogságba esett, ahol tifuszt kapott és így ennek köszönhető, hogy Temesvárnál kitétek a hadifogolyvonatból. Felgyógyulása után a budapesti Orvostudományi Egyetem Gyógyszerészeti karán végzett és fejezte be egyetemi tanulmányait (1945—1951). Gyógyszerészként kezdte munkáját, majd Szombathelyen patika vezetését látta el (1953—1961), innen került mint szakelőadó a Vas Megyei Gyógyszertári Központba. Önvallozásában mondja, hogy gyógyszer-gazdálkodási és hálózatfejlesztési feladata során a megye patikáit járva, kezdte gyűjteni a gyógyszerész-történeti emlékeket. Az 50-es évek végén dr. Küttel Dezső, főgyógyszerész hívta fel a figyelmét arra, hogy a régi eszközöket szisztematikusan gyűjtse össze. Ehhez a tervhez kapcsolódott a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum 1964 után, amely rendelet alapján hasonlóan gyűjtötte a gyógyszerészet eszközeit. A megyében fellelhető tárgyi anyag a Semmelweis Múzeum tulajdonába került, de a törzsanyagot egy létesítendő patikamúzeum alapjaként nem szállította el Budapestre. A Magyar Gyógyszerészeti Társaság 1968-ban – a soproni Patikamúzeum megnyitása alkalmából – megalapította a Gyógyszerésztörténeti Szakosztályt, ekkor ismerkedett meg Szigetváry Ferenc Antall Józseffel. Megbeszélésük alapján évente gyógyszerésztörténeti továbbképzésekre került sor, az elsőt 1972-ben a Semmelweis Orvostörténeti Múzeumban tartották meg. Ezekon az előadásokon bölcsész és gyógyszerész előadók a megyékből érkező szakmájuk történetét érdeklő gyógyszerészek számára adták elő a gyógyszerésztörténetet és a gyógyszerészeti múzeológiát. Az érdeklődés eredményeként többen, köztük Szigetváry is, saját megyéjének gyógyszerész történetét doktori disszertációként feldolgozta. 1980-ban a gyógyszerügyi szervezés doktora címet szerezte meg. A disszertáció sorozatban

megjelent a Savaria Múzeumi Évkönyvben *Különböző tulajdonviszonyú patikák kialakulása Vas megyében a XVI–XVIII. században* címen.

Múzeológiai működése 1968-ban kezdődött, amikor a Megyei Gyógyszertári Központ és a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum megegyezett Kőszeg várossal múzeum létesítésében. Első eredménye egy időszaki kiállítás 1971-ben, melyet Szigetváry rendezett meg. E sorok írója a temetesen elhangzott méltatásában megemlékezett arról, hogy 1974-ben, mikor a budavári Arany Sas patikamúzeumot rendezte, Szigetváry Ferenc gyógyszerész szaktanácsadóként segítette a szakszerű kiállítás megrendezésében. „Tőle tanultam meg »gyógyszerészül« nézni és gondolkodni.” Antall József közvetítésével sikerült az eredeti barokk officina-bútorzatot tartósan kölcsönvenni, így kerülhetett sor — az akkori megyei vezetés anyagi támogatásával, a Művelődési Minisztérium és a Műemlék-felügyelőség jelentős hozzájárulásával, s nem utolsó sorban a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum törzsanyagának kölcsönzésével, szervezési és szakmai támogatásával — az egykori patika épületében 1980. október 28-án az első állandó Patikamúzeum megnyitására. Az „Arany Egyszarvú” patikamúzeum ékessége az egykori jezsuita tölgyfa bútorzat, de hangulatát emeli a magas tetőtérben kiképzett drogpadlás, ahová évenként a lelkes múzeumigazgató által természetett gyógynövény drogok kerültek. Szigetváry a téglalap alakú zárt múzeumkertben kis botanikus kertet alakított ki, 100—120 gyógynövényt természetve évente. Az 1981-ben Budapesten megrendezett Nemzetközi Gyógyszerésztörténeti Kongresszus résztvevői joggal csodálhatták meg ezt a páratlan értékű gyógyszerésztörténeti „emlékhelyet”. A második múzeum épület-rekonstrukciója Kőszegen a Rákóczi utcában, az egykori Küttel-féle patikában Szigetváry Ferenc felügyelete mellett folytatódott (mindkét épület rekonstrukcióját Sándyné Wolf Katalin Ybl-díjas építész végezte el). Itt az emeleten az egykori körmendí „Megváltó” patika officinájában és laboratóriumában gyógyszerésztörténeti könyvtár kapott helyet, amelyet a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár biztosított, letétbe átadott szakkönyveivel. A két múzeummal és könyvtárral megteremtettek egy gyógyszerésztörténeti kutatóbázist. Az egykori jezsuita patikamúzeum vendégszobáiban a messziről érkezett, kutatni kívánó gyógyszerész szálláshoz is juthatott. A második „Fekete Szerecseny” patikamúzeum és Gyógyszerésztörténeti Könyvtár megnyitására 1988 májusban került sor, Antall József akkori főigazgató és helyettese, Vida Mária közreműködésével. (E sorok írójának szájából hangzott el az ünnepi beszéd). A múzeumegyüttes megrendezéséért a múzeológus társadalom legmagasabb kitüntetésével jutalmazták az alkotót 1988-ban, a Móra Ferenc-díjjal. A helybeliek is büszkéek voltak az egyedülálló teljesítményre, hálájuk jeléül „Kőszeg városért” kitüntetést adományozták Szigetváry Ferencnek 1993-ban. A gyógyszerésztörténészek megbecsülésük jeléül 1974-től a Gyógyszerésztörténeti Szakosztály elnökévé választották, amely tisztséget 1992-ig töltötte be. Elnöksége idején hat országos gyógyszerésztörténeti konferenciát rendezett az állandó továbbképzések mellett. Részt vett egyéb kiállítások megrendezésében (Szarvas, Szeged, Pécs). Több nemzetközi kongresszuson személyesen szerepelt (Újvidék, Svájc, Bécs, Heidelberg).

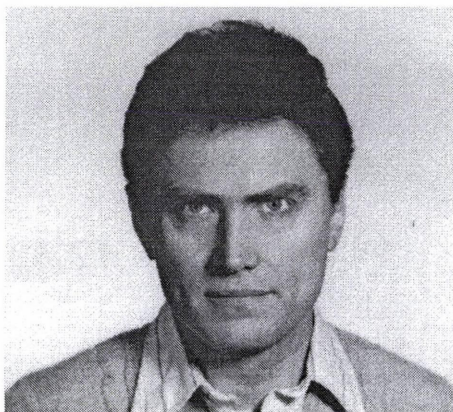
Hitünk szerint ennyi alkotó munka után Szigetváry Ferenc a békés kutatás napjait valóban kiérdemelte. Sajnos a megyei múzeumi vezetés megváltozása a patikamúzeumok jövőjét veszélybe sodorta azzal, hogy 1994. március 1-jén nyugdíjas állását megszüntette, az utódlásról máig nem gondoskodott, a főiskolai végzettségű könyvtárost elküldte, képzett múzeológus ma sem működik Kőszegen, csupán teremőrök igazítják el a látogatókat. Pedig

Szigetváry Ferenc állásának megszüntetése után sokáig visszajárt a szakma iránti szeretettől vezérelve, minden ellenszolgáltatás nélkül. Igazgatói szobájában és a vendégszobákban külső bérlők tanyáznak. Csupán a két múzeum kiállítása hirdeti az alkotás örökérvényűségét. A sors mostohán bánt vele életében, mert megfosztották attól, amit alkotott s ez igen fájdalmas lehetett számára. A barátokra és munkatársakra vár a feladat, hogy újra életre keltsük a kőszegi patikamúzeumokat, feldolgozzuk, ami még meghatározásra vár és ismét becsületet szerezzünk a gyógyszerészet történetének. Mint a gyűjtemény tulajdonosának a Semmelweis Orvostörténeti Múzeumnak kötelessége is ezt megtenni.

Temetésére 1998. április 22-én került sor a szombathelyi szalézi templom kriptájában, ahol a családtagokon kívül a barátok és kollégák búcsúzhattak tőle. Az MGYT-MOT Gyógyszerésztörténeti Szakosztály nevében dr. Grabarits István elnök, a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár nevében a főigazgató, e sorok írója méltatták életútját.

Vida Mária

KASÁNSZKY ZSOMBOR
(1940—1988)

Tíz éve hunyt el munkatársunk, dr. Kasánszky Zsombor. E néhány sor az ő emlékét idézi.

Kasánszky Zsombor 1940-ben született Budapesten, pedagóguscsaládban. Korán elárulva, nehéz körülmények közt nevelkedett s tett érettségét a Szentendrei Ferences Gimnáziumban. Ahhoz a nemzedékhez tartozott, amely a forradalmat lelkesedésre és tette egyaránt legfogékonyabb életkorában érte meg, s amely legkevésbé tudott reményei és illúziói vesztébe belenyugodni. Zsombor is nehezen találta helyét a vele szemben különösen ellenséges, elnyomásra, hazugságra épülő „új” világban. Előbb teológiát tanult, majd tehetségé-

ben bízva a Kecskeméti Katona József Színházhoz szegődött, segédszínésznek. A színház KISZ-titkárának feljelentésére 1959-ben letartóztatják, majd izgatás címén — igazát hangoztatta — tíz havi, felfüggesztett börtönre ítélik. Késérő tapasztalata tettekre indítja: néhány társával egy szovjet emlékmű felrobbantását tervezik, s noha a tervezetésnél nem jutnak tovább, hamarosan lecsap rájuk a rendőrség. „Kasánszky Zsombort és fegyveres bandáját” bíróság elé állítják, majd az elsőrendű vádlott fiatallembert — tán mert a tárgyaláson rendkívül bátran viselkedik — hat év börtönre ítélik. Csupán az 1963-as amnesztiával szabadul: első dolga, hogy beperelje azt az újságíró, aki tárgyalásáról hazugságokat tett közzé a sajtóban. Ennek következtében, fél évvel szabadulása után, ismét izgatás vádjával, letartóztatják és ezúttal, összbüntetésként, nyolc és fél évre ítélik. A rabságban súlyos kór támadja meg, felkészül a halálra — holott még csak huszonnyolc éves ekkor. Tekintettel súlyos betegségére, illetve Illyés Gyula és Erdei Ferenc közbenjárására, 1967-ben szabadul. **Ám** miféle szabadság ez? Rendőri megfigyelés alatt áll, zaklatják, akadályozzák a tanulásban, előmenetelben. Ő azonban nem adja meg magát: családot alapít, két gyermeket nevel, előbb közép-, majd felsőfokú könyvtárosi képzést, 1986-ban pedig bölcsészdoktori címet szerez. (Doktori disszertációját Eötvös Józsefről írta.) A karriert azonban elzárja előle a bosszúálló hatalom, munkahelyein, a Gorkij, majd a Széchenyi Könyvtárban sem juthat előre, kitörési kísérleteit pedig nyílt közbelépéssel akadályozza meg a Hatóság. A Semmelweis Orvostörténeti Könyvtárban 1986-ban vállalt munkát: itteni tevékenységének korai halála vetett véget.

Zsombor, tragikus sorsa ellenére telis-teli volt élet- s munkakedvvel. Sokoldalú érdeklődését, testi-lelki egészségét, friss vitakészségét, lenyűgöző személyiségét sokan csodáltuk. Szavalt, kórusban énekelt, fellépett az Egyetemi Színpadon, előadó-körutakra járt. Életerejre, töretlen lelkesedése bizonyára mély katolikus hitén és igazságszeretetén alapult — márpedig a hittel és a szeretettel szemben minden hatalom tehetetlen. Zsombor nem érhetette meg a kort, amelyben az őt szorongató hatalom végre összeomlott, nem érhetette meg a demokráciát. Vajon miféle harcok vártak volna még rá, e „szép, új világ”-ban?

ANTALL JÓZSEF MINISZTERELNÖK BESZÉDE SOPRONBAN, A NAGY LÁSZLÓ EMLÉKTÁBLA-AVATÁSON, 1991. DECEMBER 20-ÁN

Tisztelt Ünneplő Közönség!

Szomorú nap a mai, mert egy halál-évfordulóra emlékezünk. Arra, hogy ugyanilyen téli-es, borongós időben, a Farkasréti temetőben elhelyeztük Nagy Lászlónak, a kiváló orvosnak — aki a soproni kórháznak évtizedeken át volt vezetője — földi maradványait. Nagy László nemcsak orvos volt, nemcsak vezetője ennek a kórháznak, hanem az ő nevéhez fűződik ennek, Sopront e vonatkozásban is híressé tévő gyógyintézetnek a megszervezése, átalakítása. Ő az, aki Balfot valóban azzá tette, aminek ma is ismerjük.

Nagy László egyike volt azoknak, akik azokban az évtizedekben választhattak, hogy a politikai ellenállásnak megkísérlik-e valamilyen módját megtalálni. Ez az ellenállás, ez a szembenállás sokféle lehetett. Lehetett olyan, ami börtönnel végződött; lehetett olyan, hogy

Nagy László emléktáblája Sopronban

passzivitásba vonult valaki; lehetett olyan, hogy szelektált az élet lehetőségei között, és az építést vállalta. Nagy László azok közé a magyarok közé tartozott, akik az építést vállalták azokban az évtizedekben, amikor a hazáért tenni nem volt könnyű. Az építéssel az elnyomatás éveiben nem a politikai rendszert szolgáltuk, hanem mindenkor az örök Magyarországot. Nagy László azok közé tartozott, akik megtették azokat az apró kompromisszumokat, amik nélkül nem tehetné volna ezt az intézetet olyan nagygyá, amilyen lett, nem lett volna módja Balfot azzá tenni, amivé tette. De ő nemcsak egyszerűen épített, nemcsak köveket rakott egymásra, nemcsak összeköttetéseket szerzett ahhoz, hogy a kedvezőtlen körülmények között felépítse ezt, hanem szellemet is lehelte alkotásaiba és életművébe. Szellemet akkor, amikor székelykaput csináltatott Balfon, és amikor Nyulas Ferencről sé tányt neveztetett el. Akkor tette ezt, amikor azok közül sokan, akik ma Erdélyről beszélnek, a szájukat sem nyitották ki Erdély érdekében. és akkor mentett magyar műemlékeket, muzeális tárgyakat, amikor mások nem tették meg.

Itt nemcsak Nagy Lászlóról van szó, hanem egy nemzedékről és egy embertípusról, akik részben elhunytak, és akiknek az emlékének tartozunk, és akik itt vannak közöttünk, és akik évtizedeken keresztül mentették a magyar értékeket. Nagy László ezt tette itt, ezt tette azzal a szellemmel, amit megteremtett Balfon.

Ma, egy-két esztendeje, nagy büszkén, a kórházakban egyházi szertartásokat engedélyeznek. Nagy László már akkor megharcolta azt barátai és azon szakemberek segítségével,

hogy Balfon működő kápolna legyen az egészségügyi intézményen belül, ahol a vallásos betegek részt vehettek az istentiszteleteken.

Mi, amikor most emlékezünk, akkor annak a Nagy Lászlónak állítunk emléket, akinek a politikai múltjában semmiféle kompromittáló tény, semmiféle „sarat” nem található a vizsgáló szem — legalábbis eddig nem talált —, és kötelességünk a „sutyorgásokkal” szemben mindenkor megvédeni. De megtalálhatja azt a tettet, amit alkotott az örök Magyarországnak, ahol ma újra és mindig betegek lehetnek, akiket gyógyítanak. Ezt ő olyan szellemmel tette, amit hirdet Balf atmoszférája, amit hirdetnek ezek az emlékek és műtárgyak. És Nagy László, túl a saját intézményén, mindent elkövetett annak érdekében, hogy magyar emlékeket, magyar értékeket mentsen. Erre a Nagy Lászlóra emlékezünk, és erre a Nagy Lászlóra büszke lehet nemcsak Sopron, a magyar orvostársadalom, a magyar egészségügy, hanem büszke lehet családjá, fia és azok, akik az elkövetkező évtizedekben is ide fognak jönni, meg fogják emlékét őrizni.

Most pedig átadom ezt az emléktáblát, hogy hirdesse a jövő számára is, hogyan kapcsolódott össze Nagy László neve Sopronnal.

ESEMÉNYKRÓNKA

NEMZETKÖZI ORVOSTÖRTÉNETI KONGRESSZUS (ICHM) KÓSZ-sziget, 1996. szeptember 2—8.

A 35. Nemzetközi Orvostörténeti Kongresszus színhelye a modern orvostudomány és orvosi etika megalapítójának, Hippokratésznek a pátriája, a hippokratészi orvosi iskola földje Kósz-sziget volt 1996-ban. A programhoz kapcsolódott az I. Nemzetközi Orvosi Olimpia megrendezése a kósi Nemzetközi Hippokratész Alapítvány (IHFK) újonnan épült székházában a modern olimpiai eszme szellemében (Athén, 1896), amely a tudomány, a kísérletezés és a kritika kurrens érdekességeivel foglalkozott. A rendező bizottság elnöke, Spyros G. Marketos professzor, a Nemzetközi Orvostörténeti Társaság alelnöke volt. A kongresszus fő rendezője a Görög Orvostudomány Történeti és Filozófiai Társasága.

A tudományos program hat tárgykörben történt. Az orvostudomány korai típusai az ókori civilizációkban, A hippokratészi medicina felfogása az influenzáról és eredetéről, Az alexandriai orvosi iskola, Kórház történet, Nő az egészségügyben és az egyéb téma. Az előadások angolul, franciául és görögül zajlottak, a görög nyelvet szinkrontolmács útján angolra vagy franciára fordították. A kongresszuson magyar részről, dr. Vida Mária, a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár főigazgatója és dr. Honti József, a Magyar Orvostörténeti Társaság főtítkárhelyettese, nemzeti delegátus vett részt hivatalosan (Népjóléti Minisztérium ill. MOT kiküldetésben), megjelentek és előadást tartottak még: dr. Boga Bálint, dr. Szállási Árpád és dr. Back Frigyes.

Vida Mária előadása: *Női foglalkozás és hivatás: a baba* címen hangzott el. A program kiemelkedő órái a nyitó és a záró ünnepség az ókori gyógyhely, az Aszklepeion helyszínén, ahol ókori viseletben és jelenetben zajlott az egykori szertartás. A kongresszusi tőrük közül kiemelkedett a 2 napos Ephezosz—Pergamon kirándulás, követve a hellén és római medicina nyomait a „második Hippokratész”, Galénosz működési területét. A kongresszus résztvevői a kósi „Hippokratész fájánál” emléktáblával tisztelegtek a görög orvoslás megalapítója előtt.

A nemzeti delegátusok a következő 36. kongresszus színhelyéül 1998-ban Tuniszt választották.

NEMZETKÖZI GYÓGYSZERÉSZETTÖRTÉNETI KONGRESSZUS Stockholm, 1997. június 11—14.

A két évenként megrendezésre kerülő tudományos kongresszust ebben az évben a stockholmi Svéd Gyógyszerészettörténeti Társaság rendezte meg. A kongresszuson a Népjóléti Minisztérium támogatásával a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár főigazgatója, dr. Vida Mária felkért előadóként részt vett. A Nemzetközi Gyógyszerészettörténeti Akadémia (L'Académie Internationale d'Histoire de la Pharmacie) speciális szekciója „A gyógyszerészettörténet helyzete a világban” címen megtartott ülésén Vida Mária, a Nemzetközi Akadémia tagja, felkérésre előadást tartott „A gyógyszerészettörténet helyzete Magyarországon” címen angol és német nyelven. Az előadásban egyrészt a gyógyszerészet egyetemi oktatásáról, másrészt a tudományos társasági működésről, de elsősorban a gyógyszerészeti-muzeológiáról számolt be.

Míg a képzés és a tudományos kutatás a rendszerváltozást követően a struktúráváltozás, illetve a gyógyszerári privatizáció miatt 1990 után háttérbe szorult, addig a muzeológusok munkájának eredményeként a patikamúzeumok, a védett gyógyszerészettörténeti gyűjtemények, műemlékpatikák számukban a világon az első helyet foglalják el. Az előadás aktualitását jól illusztrálta Vida Mária millicentennárium alkalmából kiadott gazdagon illusztrált könyve, amelyben megtalálható valamennyi budapesti és megyei patikamúzeum (kiállítás és gyógyszertár együtt) és védett műemlékpatika. A közérthetőséget megkönnyíti, hogy a könyv két nyelvű, magyarul és németül közli a teljes szöveget és adattárát.

A kongresszus programjában szerepelt a Svéd Gyógyszerészeti Társaság székházában lévő Gyógyszerészettörténeti Múzeum megtekintése. A résztvevők megtekinthették a stockholmi Orvostörténeti Múzeumot is az Orvostudományi Egyetemen.

A világhírű stockholmi *Skanzen* egyik színtartója egy XVIII. sz.-i patika teljes berendezésével, laboratóriumával, raktáraival.

A kongresszus helyszíne a reprezentatív Koncertház volt, a fogadásokat a várost jelképező Városházán, valamint a híres Vasmúzeumban tartották. A kongresszust rendező *Margareta Hardelius*nak, a Svéd Gyógyszerészettörténeti Társaság elnök asszonyának fáradozásáért, a színvonalas tudományos és társadalmi programok megszervezéséért Vida Mária a záróülésen köszönetet mondott és a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum nevében újonnan megjelent „patikakönyvét” ajándékozta neki. Az 1999-ben megrendezésre kerülő kongresszust a Nemzetközi Gyógyszerészettörténeti Társaság elnökségének szavazata alapján az itáliai Firenzében tartják meg.

V. M.

„ÚJABB ERDMÉNYEK A HAZAI TUDOMÁNY-, TECHNIKA- ÉS ORVOSTÖRTÉNET KÖRÉBŐL” ORSZÁGOS ANKÉTOK 1996-BAN ÉS 1997-BEN

1983. őszén a Magyar Tudományos Akadémia Tudomány- és Technikatörténeti Komplex Bizottsága és a Műszaki és Természettudományi Egyesületek szövetsége Tudomány- és Technikatörténeti Bizottsága (TTB) közösen megrendezett ülésén dr. Antall József, akkor mint Semmelweis Orvostörténeti Múzeum főigazgatója vetette fel annak a gondolatát, hogy Magyarországon is szükség lenne, német mintára, egy olyan éves országos találkozóra, ahol a tudomány-, technika- és orvostörténészek előadhatják újabb kutatási eredményeiket. A gondolatot a MTESZ-ben dr. Turi Istvánné, a TTB elnöke karolta fel. 1984. novemberében került sor az első országos ankétára, dr. Vámos Éva szervezésében. Az Orvostörténeti Közlemények azóta rendszeresen hírt ad a rendezvényről (utoljára a Honfoglalás 1100. évfordulójára kiadott XLI—XLII. kötete 373—374. oldalán). Az orvostörténeti témák a 14 év alatt átlagban az előadások negyedét adták. 1993. óta jelenik meg rendszeresen az ankétok előadásainak rövidített szövegét tartalmazó *Tanulmányok a természettudományok, a technika és az orvoslás történetéből* című kötet. Ezeket a köteteket a tudomány-, technika- és orvostörténész társadalom egy-egy kiemelkedő személyiségének szoktuk ajánlani egy-egy kerek születésnap alkalmából. Eddig ajánlottunk köteteket prof. dr. Szabadváry Ferenc akadémikusnak (1993), prof. dr. Bíró Gábornak (1995), prof. dr. Terplán Zénó akadémikusnak (1996), dr. Turi Istvánnénak (1997).

Ez alkalommal az 1996-ban megrendezett „A természettudományok, a technika és az orvoslás fejlődése a mil-lenniumtól a millicentennáriumiig” témájú és az 1997-es „A természettudomány, a technika és az orvoslás tárgyi, képi és írott forrásai” témájú ankétok főbb vonalairól és orvostörténeti vonatkozásairól számolunk be.

A természettudományok, a technika és az orvoslás fejlődése a millenniumtól a millicentenáriumig című ankétra 1996. november 19—20—21-én került sor. Az ankét rendezői voltak: a Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetsége Tudomány- és Technikatörténeti Bizottsága, a Magyar Tudomány Akadémia Tudomány- és Technikatörténeti Komplex Bizottsága, Tudománytörténeti Albizottsága és Technikatörténeti Albizottsága, a Magyar Orvostörténelmi Társaság, az Országos Műszaki Múzeum, az Országos Műszaki Információs Központ és Könyvtár, valamint a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár.

A témát 76 előadó 10 egymást követő szekcióban elemezte. Külön ünnepélyessé tette ezt az ankétot, hogy a MTESZ kiemelt millicentenáriumi rendezvénye volt, valamint az is, hogy a MTESZ Tudomány- és Technikatörténeti bizottsága ezzel a rendezvénnyel ünnepelte fennállásának 25 éves évfordulóját. 1971-ben a Budapesti Műszaki Egyetem Kísérleti Fizika Tanszékéről indult el a gondolat, hogy egy ilyen bizottságot létre kellene hozni MTESZ-en belül. Az alapító elnök, prof. dr. Zemplén Jolán fizikatörténész sajnos már nem lehetett jelen a rendezvényen. Az alapító titkár, prof. dr. Bíró Gábort köszöntöttük ez alkalomból.

Az ünnepi köszöntő előadásokat Havass Miklós, az MTESZ elnöke *„A tudomány- és technikatörténet a MTESZ-ben”* címmel, prof. dr. Glatz Ferenc, az MTA elnöke *„Köszöntő”*, dr. Dinya László helyettes államtitkár *„A magyar tudomány és ipar történetének áttekintése, tudásaink és műszaki értelmiségünk feladatai ma”* címmel, és dr. Deme Péter, a millicentenáriumi ünnepek miniszteri biztosa *„A tudomány-, technika- és orvostörténet a millicentenáriumi megemlékezések keretében”* címmel tartották.

Ezután plenáris előadások keretében Szabadváry Ferenc akadémikus, a bizottság társelnöke a magyar tudományosságról beszélt az elmúlt 100 évben, Német József, a bizottság alelnöke az ugyanebben az időszakban bekövetkezett iparpolitikai korszakváltásokról szolt, Endrei Walter, az MTA Tudomány- és Technikatörténeti Komplex Bizottságának elnöke a *„Hajnal István és Németh László mint technikatörténészek”* témát ismertette, Vámos Éva, a MTESZ-bizottság titkára a kutató- és mérnökök szerepét elemezte a természettudományok és a technika történetében.

Az első, plenáris ülés után következő 9 szekció témái az alábbiak voltak. Iparfejlesztés a dualizmus utolsó évtizedeiben; Egyes tudományágak 100 éve; Egyes intézmények 100 éve; A tudományos élet intézményei a századfordulón; Kiemelkedő természettudós, mérnök és orvos egyéniségek a millenniumtól a millicentenáriumig; Egyes iparágak fejlődésének 100 éve; Egyes iparágak fejlődése az első világháború után; A tudományok fejlődése az első világháború után; A tudományos intézményrendszer és az ipar a II. világháború után.

A kilenc szekcióban 13 orvostörténeti előadás hangzott el. Vida Mária szekció indító előadása az *„Egyes intézmények 100 éve”* szekciót nyitotta meg *„A magyar fürdőügy reformja — Budapest fürdőváros kialakulása”* címmel. Mohos Mária *„Az Élet, a meg nem született Élet s a leendő Élet oltalmazása. A szervezett anya- és csecsemővédelem kialakulása Magyarországon”* címmel egy intézményrendszer 100 éves fejlődését mutatta be. Kapronczay Katalin a millenniumi évének orvostudományi szakkönyv-újdonságait mutatta be előadásában, Molnár László az orvoseképzés egyetemi szervezeti változásairól szolt *„A Pázmány Péter Tudományegyetem Orvosi Karától a Semmelweis Orvostudományi Egyetemig”* címmel. Egyes tudományágak 100 évét ismertette Betléri István előadása *„Az aneszteziológia és intenzív terápia hazánkban a millenniumtól a millicentenáriumig”*, Gerencsér Ferenc *„A fül-, orr-, gégegyógyászat diagnosztikai és gyógyító eljárásainak technikai fejlődése és eredményei a millenniumtól a millicentenáriumig”*, Kemenes Pál *„Az orvosi diagnosztika elmúlt száz éve”* című előadása. Kiemelkedő orvos-egyénségek életútját mutatták be a kutatók három előadásban: dr. Batthyány-Strattmann László életútját és szemorvosi munkásságát ismertette Rostáné Horváth Ilona, Mester Lászlóról, a lepra megfékezéséről szolt Benedek István, a mentéstechnika 100 éves fejlődése nagy személyiségek munkásságát foglalta össze Felkai Tamás. A második világháború utáni egészségügy fejlődésének köréből Ringelmann Béla *„Az elektromos energia felhasználása a trópusi klinikai kémiai laboratóriumban”* és Jobst Ágnes *„A magyar egészségügy átalakulása a második világháború után”* című előadása mutatott be példákat.

1997-ben november 17—18—19-én került sor *„A természettudomány, a technika és az orvoslás tárgyi, képi és írott forrásai”* témájú ankétra. Az ankéton 59 előadás hangzott el, közülük 12 foglalkozott orvostörténeti témákkal. A rendezvényt a MTESZ részéről Heszky László alelnök köszöntötte. Az 1996-os ankét anyagából készült kötetet prof. dr. Bíró Gábor adta át az ünneplőnek, dr. Turi Istvánnak. A plenáris előadások a források és a szakma helyzetéről adtak képet. Prof. dr. Szabadváry Ferenc akadémikus a tudomány- és technikatörténeti kutatások hazai helyzetéről ismertette, dr. Rónai Iván, a Művelődési és Közkutatási Minisztérium Kulturális Örökség Főosztálya vezetője az új törvényről: *„A művelődéshez való jogról és a kulturális örökség védelméről”*, valamint a tudomány- és technikatörténet forrásainak védelméről tartott előadást. A további plenáris előadások a következők voltak: prof. dr. Endrei Walter *„Forrás vagy bűvöpaták?”*; dr. Vámos Éva: *„A tudomány- és technikatörténet forrásai és hiányuk”*; dr. Palló Gábor: *„A szóbeli források szerepe a tudománytörténet-írásban”*.

Az ankét előadásai nyolc szekcióban hangzottak el. Az első szekció a források, modern megjelenési formájával foglalkozott, t. i. a forráskiadásokkal az Interneten. Ebben a szekcióban Kemenes Pál ismertette az orvostörténet lelőhelyeit a WEB-en. „*A levéltárak és könyvtárak mint a tudomány, technika és orvostörténet forrásainak őrzői*” című szekcióban orvostörténeti vonatkozású előadás volt Kapronczay Kataliné, aki két kevéssé ismert, 15. századi orvostörténeti munkát ismertetett. Az „*Egyes tudomány-, technika- és orvostörténeti szakágak forrásai*” című szekcióban Felkai Péter: „*Az orvostechnika fejlődéstörténete, irott és tárgyi forrásai*” címmel, Honti József: „*A Magyar Pathológusok Társasága nagygyűlésének munkálatai*” című kiadványsorozat, a két világháború közötti magyar patológia történetének legfőbb forrása témában tartott előadást. „*A tudomány-, technika- és orvostörténet forrásai a múzeumokban*” című szekcióban két orvostörténeti vonatkozású előadás hangzott el: Mohos Márta: „*Az orvos iránti hála kifejezésének néhány irott és tárgyi emléke a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár gyűjteményeiben — Paraszolvencia egykor és ma*”; valamint Kótyuk Erzsébet: „*A Semmelweis Orvostörténeti Múzeum szemüveggyűjteményének bemutatása*.” Az ankét legtöbb előadást tartalmazó szekciója az volt, amely tudós, mérnök és orvos személyiségek munkásságának bemutatásával foglalkozott. Kapronczay Károly a budapesti Semmelweis szobor történetéhez szolgáltatott adatokat, Rostáné Horváth Ilona néhány Somogy megyei orvos (Paray János dr., Németh Károly dr. és Schaeffer Károly dr.) életútjának forrásanyagát ismertette. Győry Tibor orvostörténész irathagyatékát Molnár László mutatta be, Karcag és Kisújszállás közegészségügyi arculatát 1920-tól 1940-ig dr. Kiss Mihály tisztiorvos hagyatéka alapján pedig Kiss Lajos. A Magyar Vöröskereszt katonai egészségügyi osztaga munkáját Szófiában az I. Balkán-háború alatt Gjurov Alexander ismertette. „*A vezetés tudománya és oktatása történetének írásos emlékei Magyarországon és a nagyvilágban*” című szekcióban Dériné Karácsony Irén: „*Mátyus István Diatetica-ja mint a népegészségben való gondolkodás korai példája*” címmel tartott előadást.

Az 1997-es ankét alkalmából nyílt a MTESZ Kossuth Lajos téri székházában a „*Magyar alkotók a műszaki és természettudományokban*” című tablós kiállítás, amelyet az Országos Műszaki Múzeum rendezett. A kiállítást Havass Miklós, a MTESZ elnöke nyitotta meg és Tóth Endre főtanácsos (Országos Műszaki Múzeum) mutatta be a közönségnek.

Vámos Éva

TÍZ ÉVES A KRESZ GÉZA MENTŐMÚZEUM

1997. május 7-én a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár, az Országos Mentőszolgálat, a Magyar Orvostörténelmi Társaság és a Magyar Oxyológiai Társaság közös rendezvényen emlékezett meg a Kresz Géza Mentőműzeum fennállásának 10. évfordulójáról. A *dr. Kresz Géza* (1845—1901) tisztiorvos által életre hívott Budapesti Önkéntes Mentőegyesület Markó utcai székházában már 1893-tól működött egy kis muzeális gyűjtemény. Anyagát 1954-ben felszámolták, később csak egy elenyésző része került elő. 1969-ben dr. Bence Béla (OMSz) és dr. Antall József (SOM) főigazgatók szerződésben rögzítették, hogy a Mentőműzeum a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum részlegeként felállítatik, s az Országos Mentőszolgálat működteti. A dinamikus anyaggyűjtésnek, kutatómunkának köszönhetően 1987-ben a magyar mentésügy 100 éves évfordulóján megnyílt az újjászületett Mentőműzeum. *Dr. Felkai Tamás* ny. főorvos, múzeumvezető több éves tiszteletreméltó lelkes munkával értékes gyűjteményt, számos vándor- és időszaki kiállítást hozott létre. Szerteágazó nemzetközi kapcsolatai révén külföldi mentőegyesületek anyagával is gyarapította a múzeum állományát. Az ünnepi ülésen *dr. Vida Mária* főigazgató *A Kresz Géza Mentőműzeum helye a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár szervezetében* címmel tartott előadást. Az intézmény oktatásban és a mentésügy népszerűsítésében betöltött szerepéről *dr. Göbl Gábor* főigazgató (OMSz) beszélt. Sajnos, a jubileumi rendezvényt megelőzően a múzeumvezető eltávozott az élők sorából, így történeti megemlékezését fia, *dr. Felkai Péter* olvasta fel. *Dr. Felkai Tamás* tudományos és szakmai tevékenységéről *dr. Pap Zoltán* mondott emlékező gondolatokat. Az ülésen elnöklő prof. *dr. Zajác Magdolna* (MOT) zárszavát követően a résztvevők megtekintették a múzeum állandó és a „*Magyar mentők október viharában. 1956.*” című időszaki kiállítását.

Mohos Márta

**SEBESÜLTMENTÉS AZ 1848—1849-ES SZABADSÁGHARC IDEJÉN
„HONVÉD-ORVOSTUDOROK, KÓRODÁK, SÉRVVITÉZEK KÓRÁPOLÁSA” —
A SEMMELWEIS ORVOSTÖRTÉNETI MÚZEUM IDŐSZAKI KIÁLLÍTÁSA
1998. április 24.—1999. május 31.**

A Semmelweis Orvostörténeti Múzeum Könyvtár és Levéltár *Sebesültmentés az 1848—49-es forradalom és szabadságharcban* című időszaki kiállítással méltatja a jeles esemény 150. évfordulóját. A kor hangulatát idéző alcím *Honvéd-orvostudorok, kórodák, sérvvitézek kórápolása...* egyrészt a Bugát Pál által kezdeményezett és az orvostársadalom által lelkesen felkarolt orvosi nyelvújításra utal, másrészt a kiállításon bemutatott témaköröket vázolja fel.

Az első teremben szemléltetett tárgyak, korabeli kiadványok a forradalom előtti orvostörekvekről szólnak, amelyek az 1831-ben indult első magyar nyelvű orvosi szakfolyóiratban, az *Orvosi Tár*-ban láttak napvilágot. A folyóirat egyik szerkesztője, Bugát Pál eképpen fordult az orvostársaihoz: „*Teremtünk mi, magyar orvosok itt Magyarországon egy tulajdon magyar medicinát (orvostudományt)*” — mindezzel kora orvostársadalmának egyik fontos célját is megfogalmazta.

Ebben az időben az orvosi kar, illetve az orvosrend, valamint az „*álladalmi*” közegészségügy kérdéseiben parázs viták bontakoztak ki az „*orvostudorok*” között, de 1848-ban az egész országot átható forradalmi lelkesedés őket is csatasorba állította a szabadságharc eszméi mellett.

Kik szervezték meg az alakuló honvéd- és nemzetőr seregek egészségügyi, a sebesültek harctéri, valamint kórházi ellátását, korabeli szóhasználatlaltal „kórápolását”? Az orvostörténelemben igen, a köztudatban kevésbé ismert nevekkel találkozunk a kiállításon a látogató. A kormány Sauer Ignácot bízta meg a polgári egészségügy megszervezésével. A Honvédelmi Minisztérium egészségügyi osztályának és a katonaoorvosi szolgálat megteremtésének feladatát a kor nagytekinthető orvosa, Stáhl Ignác kapta feladatul, aki idős kora és betegsége ellenére elévülhetetlen érdemeket szerzett a hadorvosi szolgálat felállításában, a tábori kórházak láncának megszervezésében.

Erre az alapra épített és ezeket a szolgálatokat fejlesztette tovább Flór Ferenc, aki 1949 januárjától irányította a szabadságharc egészségügyét. A háborús körülmények között sok nehézséggel kellett megküzdnie, hiszen megoldásra várt a hadsereg gyógyszerellátása, az újonnan felállított tábori kórházak műszerekkel való felszerelése, a kötézőszerek folyamatos biztosítása, a kórápolók számának növelése. A gondokat csak tetézte, hogy a kolerajárvány mind nagyobb mértékben szedte áldozatait mind a civil lakosság, mind a hadsereg köréből. Flór Ferenc sikeresen bevonta az önként jelentkező asszonyokat, lányokat a hiányzó kórházi ápolói személyzet kiegészítésére, felmentve ezzel ilyen teendőik alól a szolgálatra alkalmas honvédeket.

1849. április 16-án Kossuth Lajos országos főápolónóvé nevezte ki testvérét, Meszlényiné Kossuth Zsuzsannát, aki nemcsak kisegítette, hanem önkéntes ápolónőivel átvállalta a tábori kórházak betegápolásának ügyét. Ezen kívül közel 70 új tábori kórház felállításához nyújtott segítséget, biztosította a felszerelésüket, valamint az élelmi-szer utánpótlást. Az imént említett átszervezések még a tavaszi hadjárat előtt befejeződtek és sikeres voltukat bizonyította, hogy a kemény ütközetek idején is kitűnően vizsgázott a honvéd egészségügyi szolgálat. Sajnos kevés eredeti anyag maradt fenn Kossuth Zsuzsanna tevékenységével, illetve az irányítása alatt állt Országos Kórodai Főápolónői Intézet működésével kapcsolatban.

A hadsereg ellátásában fontos szerepe volt a szállításnak. Nem véletlen, hogy az egészségügyi szolgálat megszervezésének kezdetén nemcsak hadorvosi, hanem gyógykovács tanfolyamok is indultak. Az utóbbiak vezetésével és az oktatói munka koordinálásával Zlamál Vilmost bízták meg. A kiállítás egyik legértékesebb darabja Zlamál művészen megmunkált díszkardja.

A szabadságharcot az orosz túlerő segítségével a Habsburg-ház leverte. Flór Ferencet, a honvéd egészségügy megszervezőjét, Balassa Jánost, az orvosi kar igazgatóját börtönbe zárták. Lumniczer Sándort, aki a szabadságharc egészségügyét az utolsó pár hónapban irányította, büntetésül kényszer-katonai szolgálatra sorozták be a császári seregbe, és egyszerű betegápolónak vezényelték a bécsi katonai kórházba. Arányi Lajost, aki tábori főorvos volt, hivatalából kilenc hónapra felfüggesztették. Korányi Frigyes, aki az 1848-as márciusi mozgalmakban kimagasló szerepet töltött be, a világoi fegyverletétel után sok zaklatásnak volt kitéve. Markusovszky Lajos törzssorvosként működött Görgey táborában 1849-ben. A megtorlás során többször állították osztrák haditörvényszék elé, de miután vezető szerepet nem játszott a forradalmi eseményekben, a bűncselekmény vádjára alól felmentették. Az elítéltek, a száműzöttek évek múlva amnesztiával szabadultak és válhattak újra a szakma elismert képviselőivé.

Reményeink szerint a kiállítás számos újjab adalékkal járul hozzá az 1848—49-es forradalom és szabadságharc katonai orvoslásának bemutatásához. Tárlatunkkal a szabadságharcban részt vett orvosoknak, ápolóknak és az egészségügy megszervezőinek állítottunk méltó emléket.

Kótyuk Erzsébet

SZERZŐINKHEZ

Az Orvostörténeti Közlemények (Communicationes de Historiis Artis Medicinae) negyedévenként jelenik meg. Célja az orvostörténettel, gyógyszerésztörténettel s a rokon tudományokkal kapcsolatos tanulmányok közzélése.

Kéziratok a következő címre küldhetők: dr. Vida Mária főszerkesztő, Semmelweis Orvostörténeti Könyvtár, 1023 Budapest, Török u. 12.

Kizárólag még meg nem jelent szövegek, dokumentumok és cikkek közzelésére vállalkozunk.

A *kézirat* legföljebb 25 lapnyi lehet. Kérjük Önöket, hogy kéziratukat, kettes sorközzel, széles margóval, az A4-es formátumú lapnak csupán egyik oldalára gépelve juttassák el szerkesztőségünkhöz, két megegyező szövegű példányban. A szerkesztőség főntartja a nyelvi-stilisztikai javítás jogát.

Hivatkozások: Az idézett irodalom vagy a szerzők ábécérendjében a cikk végén álljon, vagy az idézetek szövegbeli sorrendjének megfelelően számozva, a cikktől elkülönítve lábjegyzetként szerepeljen. Az egyes jegyzeteknek tartalmaznia kell a szerző családnévét és keresztnevének kezdőbetűjét, valamint az idézett mű teljes címét. Folyóiratcikk-idézet esetén a jegyzet tartalmazza a folyóirat nevét, évszámát, számát s a pontos lapmegjelölést. Könyvek esetében pedig a kiadási helyet, a kiadót, a kiadás évét és a pontos oldalszámot kérjük megjelölni.

Az *ábrákat* hátoldalukon kérjük megszámozni, ugyanitt ajánlatos halványan föltüntetni a szerző nevét, illetve a cikk címét is. Az illusztráció adatait és aláírását külön lapon kérjük megadni.

Idegen nyelven írott cikkeket is közlünk. Ez esetben a szerkesztőség rövid, magyar nyelvű összefoglalót kér. Ha a cikk eredeti nyelve magyar, az összefoglaló legyen angol, német vagy francia nyelvű.

A hasáblevonatból minden szerzőnek küldünk példányt, kérjük ezt minél előbb, javítva visszaküldeni.

Valamennyi szerzőnek honoráriumként negyven darab különlenyomatot és két kötetet biztosítunk.

Leveleket, ismertetésre küldött könyveket és a szerkesztőségnek címzett egyéb küldeményeket a következő címen fogadunk: Semmelweis Orvostörténeti Könyvtár, 1023 Budapest, Török utca 12.

NOTES FOR CONTRIBUTORS

Our COMMUNICATIONES DE HISTORIA ARTIS MEDICINAE (ORVOSTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK) is published yearly and publishes works relating to all aspects of the history of medicine and pharmacy and various related sciences.

Manuscripts for publication should be addressed to dr. phil. Mária Vida, Editor, Semmelweis Medical Historical Museum, Library and Archives, H—1023 Budapest, Török u. 12. Hungary. Previously unpublished texts and documents, short papers are invited. The maximum length for original articles is about 20—25 sheets.

Manuscripts should be typewritten on one side of the paper only with double spacing and wide margins; the original typescript and one clear copy should be sent. The Editor reserves the right to make literary corrections.

References: literature cited should be arranged alphabetically by author, or benumbered in accordance with the order of their appearance in the text and should contain name(s) and initial(s) of author(s) and full title of paper work. Journal articles should also include the name of journal, year, volume, number and complete pagination. With books, the city of origin, publisher, date, and full pagination should be given.

Illustrations must benumbered, marked on the back with the author's name and provided with a suitable legend which should include particulars of their source and should be typed on a separate sheet in double space. Original articles written in English, German or French are also accepted. In this case the Editorial Board will make a summary in Hungarian. If the original article is written in Hungarian, a summary in foreign language on 1—2 sheets should be sent.

A galley proof, which should be corrected and returned as quickly as possible to the Editor, will be sent to every contributor of an original article.

Reprints. Forty reprints of main articles are provided to an author free of charge. Further reprint orders must be sent with the corrected galley proofs.

Correspondence relating to the publication of papers or subscription, orders, and review copies of books and reprints should be addressed to the Editorial Board, the Semmelweis Medical Historical Library, H—1023 Budapest, Török u. 12. Hungary.

